

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

**“ТАРИХ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ”
йўналиши**

**“ТАРИХ ФАНЛАРИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ
ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ ВА ИННОВАЦИЯЛАРИ”
модули бўйича**

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент-2018

**Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг
2018 йил “27” мартдаги 274-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа
ва дастур асосида тайёрланди.**

Тузувчи: Х.Матякубов - Низомий номидаги ТДПУ “Ўзбекистон тарихи ва тарих ўқитиш методикаси” кафедраси., т.ф.н.

Тақризчилар: Ш.Шоёкубов – Тошкент давлат Молия институти “Ўзбекистон тарихи” кафедраси мудири, т.ф.н.
З.А.Илҳомов - Низомий номидаги ТДПУ “Ўзбекистон тарихи ва тарих ўқитиш методикаси” кафедраси мудири т.ф.н., доц.

**Ўқув-услубий мажмуа ТДПУ Кенгашининг 2017 йил 28 декабрдаги
5/4.13- сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.**

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	12
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР	31
V. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	201
VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ.....	208
VII. ГЛОССАРИЙ	209
VIII. ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	219

I. ИШЧИ ДАСТУР КИРИШ

Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора тadbирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сон Фармонидаги устувор йўналишлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий ва педагогик компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади. Дастур мазмуни олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари вақонунчилик нормалари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнларида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг касбий компетентлиги ва креативлиги, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларини ўзлаштириш бўйича янги билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Олий таълим муассасалари педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курсининг **мақсади** педагог кадрларнинг ўқув-тарбиявий жараёнларни юксак илмий-методик даражада таъминлашлари учун зарур бўладиган касбий билим, кўникма ва малакаларини мунтазам янгилаш, малака талаблари, ўқув режа ва дастурлари асосида уларнинг касбий компетентлиги ва педагогик маҳоратини доимий ривожланишини таъминлашдан иборат.

Модулнинг **вазифаларига** қуйидагилар киради:

“Тарих ўқитиш методикаси” йўналишлари бўйича олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курси тингловчиларида тарих фанининг замонавий долзарб муаммолари ҳақидаги тасаввурларни ҳосил қилиш;

педагог кадрларнинг тарих фани бўйича касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш механизмларини яратиш;

замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимнинг сифатини таъминлаш учун зарур бўлган педагогларнинг соҳага оид касбий компетентлик даражасини ошириш;

педагог кадрлар томонидан замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни самарали ўзлаштирилишини таъминлаш;

махсус фанлар соҳасидаги ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш;

“Тарих ўқитиш методикаси” йўналишида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг фан ва ишлаб чиқариш билан интеграциясини таъминлаш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

– Тарих фанининг замонавий назарий қарашлари ва етакчи концепцияларини;

– Тарих фанининг ёрдамчи фан соҳалари;

– Фаннинг моддий ва ёзма манбалари;

– фаннинг таълимий ва тарбиявий мақсад-вазифалари;

– фаннинг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари;

– олий таълим тизимида тарих таълими соҳасидаги кадрларнинг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талабларни;

– таълим мазмунини модернизациялашни;

– таълимнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларини;

– таълимдаги инновацияларни билиши керак.

– фанлардаги инновациялардан таълим жараёнида фойдаланиш;

– дарсларда тингловчиларнинг фаоллигини оширишга хизмат қиладиган интерфаол таълим шакллари, методлари ва воситаларидан самарали фойдаланиш;

– фанни ўқитишда ривожланган мамлакатлардаги илғор тажрибалардан фойдаланиш;

– таълим жараёнида тингловчиларнинг билимларини объектив баҳолаш механизмлари, рейтинг назоратда қўллашга қаратилган дидактик воситалар: стандарт ва ностандарт ўқув ва тест топшириқлари мажмуасини ишлаб чиқиш;

– таълим жараёнида тингловчиларда мустақил равишда билимларни янада орттириб боришга бўлган эҳтиёжни шакллантириш, мустақил иш вазифаларини табақалаштириш, мустақил иш ва ижодий изланишларини ташкил этиш, уларга раҳбарлик қилиш **кўникмаларига эга бўлиши лозим.**

– ўқитувчининг педагогик фаолиятини лойиҳалаштириш;

– модератор ўқитувчиларнинг илғор иш тажрибаларини ўрганиш асосида ўзининг педагогик фаолиятини такомиллаштириш;

– фанларни ўқитиш жараёнида тингловчиларнинг билимларини ҳолисона баҳолаш механизмларини, рейтинг назоратда қўллашга қаратилган дидактик воситалар: стандарт ва ностандарт тестлар ҳамда ўқув топшириқлари мажмуасини ишлаб чиқиш;

– ўқув ахборотни қайта ишлаш, муаммоли вазият, Кейс-стади топшириқларини тузиш;

– таълим жараёнида тингловчиларда мустақил равишда билимларни янада орттириб боришга бўлган эҳтиёжни шакллантириш, мустақил иш вазифаларини табақалаштириш, мустақил иш ва ижодий изланишларини ташкил этиш;

– дидактик таъминотни такомиллаштириш каби **малакаларига эга бўлиши лозим.**

– Тарих фанининг замонавий йўналишларига оид назарий қарашлар, етакчи концепцияларини педагогик фаолиятда қўллаш олиш;

– машғулотларда инновацион ва ахборот технологиялар, тингловчилар ўқув фаолиятини фаоллаштирувчи методларни қўллаш;

– таълим жараёнида тингловчиларнинг фаоллигини оширишга хизмат қиладиган интерфаол таълим шакллари, методлари ва воситаларидан педагогик амалиётда самарали фойдаланиш;

– ривожланган мамлакатларда тарих фанини ўқитиш методикасидаги илғор тажрибаларни таълим-тарбия жараёнига модернизация қилган ҳолда қўллаш **компетенцияларига эга бўлиши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Тарих ўқитиш методикаси” йўналиши бўйича маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Тарих фанларининг тараққиёт тенденциялари ва инновациялари” модули мазмуни ўқув режадаги “Таълим-тарбия жараёнларини ташкил этишнинг қонунчилик нормалари”, “Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик” ва “Креатив педагогика асослари” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг услубий жиҳатдан узвий кетма-кетлиги

Асосий қисмда (маъруза) модулнинг мавзулари мантиқий кетма-кетликда келтирилади. Ҳар бир мавзунинг моҳияти асосий тушунчалар ва тезислар орқали очиқ берилди. Бунда мавзу бўйича тингловчиларга етказилиши зарур бўлган билим ва кўникмалар тўла қамраб олиниши керак.

Асосий қисм сифатига қўйиладиган талаб мавзуларнинг долзарблиги, уларнинг иш берувчилар талаблари ва ишлаб чиқариш эҳтиёжларига мослиги, мамлакатимизда бўлаётган ижтимоий-сиёсий ва демократик ўзгаришлар, иқтисодий эркинлаштириш, иқтисодий-ҳуқуқий ва бошқа соҳалардаги ислохотларнинг устувор масалаларини қамраб олиши ҳамда фан ва технологияларнинг сўнгги ютуқлари эътиборга олиниши тавсия этилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар тарих фанининг тараққиёт тенденциялари ва инновацияларини ўрганиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Умумий соат	Жами аудитория соати	Жумладан			Мустақил таълим
				назарий	амалий	кўчма машғулот	
1.	Тарих фанининг замонавий концепциялари	2	2	2	-	-	
2.	Ибтидоий давр ва илк цивилизациялар тарихининг долзарб масалалари	6	6	2	2	-	
3.	Илк давлатчилик масалалари. Қадимги ва ўрта асрларда ўзбек давлатчилиги. Замонавий ёндашувлар.	8	6	2	6	-	2
4.	Этник жараёнлар. Ўзбек халқининг этник шаклланиши масалалари.	6	6	2	4	-	
5.	Мустамлака даври тарихининг долзарб масалалари.	8	6	2	4	-	2
6.	Шўролар даври. Тараққиётнинг инқилобий ва тадрижий йўллари таҳлили.	6	6	2	4	-	
7.	Мустақиллик йилларида тарих фани: изланишлар ва натижалар.	6	6	2	4	-	
8.	Ахборотлашган даврда тарих фанининг долзарб масалалари.	2	2	2	-	-	
Жами		44	40	16	24	-	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-Мавзу: Тарих фанининг замонавий концепциялари.

Тарихий хотира, тарихий тафаккур мазмуни ва зарурати. Олий таълим тизимида тарих фанини модернизациялаш масалалари. Олий таълимда тарих таълимини ташкил этишнинг концептуал асослари.

2- Мавзу: Ибтидоий давр ва илк цивилизациялар тарихининг долзарб масалалари.

Цивилизация тушунчасига замонавий ёндашувлар. Илк цивилизациялар (хорижий таҳлил). Тарихий ва археологик даврлаштириш масалалари. Антропогенез жараёнларининг замонавий талқини.

3 - Мавзу: Илк давлатчилик масалалари. Қадимги ва ўрта асрларда ўзбек давлатчилиги. Замонавий ёндошувлар.

Илк давлатчилик шаклланиши масалаларининг методологик аспекти. Давлатчилик тушунчаси ва унинг типлари. Ғарб ва Шарқ давлатчилиги, “Шарқона мустабидлик” муаммоси. Ўрта Осиёдаги илк давлат бирлашмалари пайдо бўлишининг ижтимоий-тарихий омиллари. Давлатчилик типологияси, тарихий-географик локализациялаш ва даврлаштириш масалалари. “Турон” ва “Эрон” асотирлари. Қадимги ва ўрта асрларда ўзбек давлатчилигининг тараққиёт босқилари.

4- Мавзу: Этник жараёнлар. Ўзбек халқининг этник шаклланиши масалалари.

Этнос ҳақида фандаги мавжуд қарашлар. Миллий автохтонизм концепцияси. Замонавий этнология фанида этнос назариясига муносабатлар. Туркий қабилаларнинг илк ватани ва орийлар муаммоси. Ўзбек халқининг этник шаклланиш босқичлари. Ўзбек миллий менталитети ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

5 - Мавзу: Мустамлака даври тарихининг долзарб масалалари.

XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон ўлкаси ижтимоий-сиёсий ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари. Туркистонда Россия Империяси мустамлакачилик сиёсати ва унинг замонавий талқини. Ўлка халқлари миллий-озодлик ҳаракатлари тарихшунослиги. Жадидчилик, ўлка жадид намоёндаларининг маданий-оқартувчилик фаолияти. Қадимчилар ва миллий тараққийпарвар-ислоҳотчилик оқими.

6 - Мавзу: Шўролар даври. Тараққиётнинг инқилобий ва тадрижий йўллари таҳлили.

Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши. Инқилобнинг “экспорт” қилиниши ва анъанавий ижтимоий-сиёсий, хўжалик ва маданий анъаналарнинг заволи. Истиқлолчилик ҳаракати. Социаллаштириш, жамоалаштириш ва саноатлаштириш сиёсатининг салбий оқибатлари. Қатағон сиёсати (“Катта террор”) ва ундан кўзланган мақсад. Қарамлик даври ва унинг тарихшунослиги.

7 - Мавзу: Мустақиллик йилларида тарих фани: изланишлар ва инновациялар.

Тарих фанининг Ўзбекистон мустақиллигини ғоявий, назарий ва амалий жиҳатдан мустаҳкамлашда тутган ўрни. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислам Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асари ва унда илгари сурилган концептуал масалалар. Истиқлол йилларида

тарихий хотира, тарихий мерос ва ҳолисона тарихимизни таклаш борасидаги амалий ҳаракатлар. Ютуқлар ва муаммолар.

8 - Мавзу: Ахборотлашган даврда тарих фанининг долзарб масалалари.

Глобаллашган даврнинг ўзига хос тарихий мазмун-моҳияти. Ахборотлар глобаллашган даврда тингловчиларда ахборот маданиятини шакллантириш. Тингловчиларнинг глобал тарихий фикрлашини шакллантириш. Ёшлар онгида тарихий-ғоявий иммунитетни шакллантиришнинг концептуал асослари.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

1-амалий машғулот:

Ибтидоий давр тарихи ва унинг босқичлари

Цивилизацион жараёнлар. Ибтидоий давр ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Антропогенез жараёнлари. Тош даври ёдгорликларининг ўрганилиш даражаси ва замонавий археологик тадқиқотлар.

2-амалий машғулот:

“Авесто” китоби – ноёб тарихий манба сифатида.

“Авесто” пайдо бўлган тарихий ҳудуд хусусида мунозаралар. “Авесто” тарихий-географик, диний-фалсафий ва муҳим маданий мерос сифатида. Мустақиллик йилларида “Авесто” меросининг қайта тикланиши.

3-амалий машғулот:

Ўзбек давлатчилигининг шаклланиши ва тараққиёт босқичлари.

Давлатчилик тушунчаси. Давлатлар пайдо бўлишининг ижтимоий-тарихий омиллари. Илк шаҳарсозлик маданияти. Дастлабки давлат бирлашмалари. Тарихий-маданий ҳудудлар. Археологик тадқиқотлар.

4-амалий машғулот:

Қадимги ва ўрта асрлар даврида Ўзбек давлатчилиги тарихи масалалари

Турон ва Эрондаги қадимги давлат бирлашмалари. Ўрта Осиё халқларининг чет эл босқинчиларига қарши курашлари тарихининг манбавий асослари. Антик даврда ўзбек давлатчилигининг тадрижий ривожланиш масалалари. Илк ва ривожланган ўрта асрларда ўзбек давлатчилиги тараққиёти. Амир Темур даврида ўзбек давлатчилигининг юксалиши. Замонавий тадқиқотлар.

5-амалий машғулот

Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси ёзма манбаларда

Авесто ва Аҳамонийлар даври қоятош битикларида Ўрта Осиё аҳолиси ҳақидаги маълумотлар. Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси ҳақида юнон

муаллифлари ва хитой манбаларидаги маълумотлар. Маҳаллий ёзма манбаларда Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари.

6-амалий машғулот

Ўзбек халқининг этник шаклланиши ва унинг босқичлари.

Ўзбек халқи этник асосини ташкил этган ўтроқ деҳқон ва кўчманчи чорвадор қабилалар. Антик даврда Ўрта Осиёда этник жараёнлар. Илк ва ривожланган ўрта асрларда Ўрта Осиё аҳолисининг этник ҳолати, ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий ривожланиши. Ўзбек элатининг таркиб топиш босқичлари ва унинг халқ сифатида шаклланиши. “Ўзбек” этнонимининг келиб чиқиши хусусида.

7-амалий машғулот

Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти

Марказий Осиёда Шарқ уйғониш даврини юзага келтирган тарихий шарт-шароитлар. Ўрта аср Шарқ алломаларининг жаҳон илм-фани ривожига қўшган ҳиссалари. Марказий Осиёда ислом маданияти равнақи. Истиқлол йилларида буюк алломаларимиз маънавий меросининг тикланиши ва унинг тарихий аҳамияти.

8 – амалий машғулот

Туркистонда жадиличлик ҳаракати

Жадиличлик ҳаракатини вужудга келтирган тарихий шарт-шароитлар. Мустамлака туркий халқлар орасида маърифатчилик ҳаракатининг ёйилиши ва бу ҳаракат намояндалари. Туркистон жадиждари илгари сурган ғоялар ва уларнинг прогрессив аҳамияти.

9 – амалий машғулот

Шўролар даврида Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий вазият.

Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши. Асрий хўжалик анъаналарининг барбод бўлиши. Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда юритган қатағон сиёсати. Ўзбекистон халқларининг фашизм устидан эришилган ғалабага қўшган ҳиссаси. Турғунлик ва социалистик тузумнинг инқирози йилларида Ўзбекистон. Шароф Рашидов давлат арбоби.

10 – амалий машғулот

Марказий Осиё тарихига оид замонавий тадқиқотларнинг долзарб масалалари

Марказий Осиё тарихининг айрим масалаларини афсонавийлаштириш, давлатчиликни ўта қадимийлаштириш, бирон бир алоҳида халқнинг келиб чиқиши, тарихи ва маданиятини улуғлаш, бошқалардан юкори қўйиш, қадимги давлатларнинг тарихий ўрнини сунъий бузиб кўрсатиш

тенденциялари. Муаммонинг тарихий-археологик ва манбашунослик таҳлили.

11-12 – амалий машғулот

Мустақиллик йилларида тарих фани: изланишлар ва инновациялар.

Давлатчилик, ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласидаги янгича ёндашувлар. Тарих фанининг Ўзбекистон мустақиллигини ғоявий, назарий ва амалий жиҳатдан мустаҳкамлашда тутган ўрни. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида илгари сурилган концептуал масалалар ечими. Истиқлол йилларида тарихий хотира, тарихий мерос ва ҳолисона тарихимизни таклаш борасидаги амалий ҳаракатлар. Инновациялар, ютуқлар ва муаммолар.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

БАҲОЛАШ МЕЗОНЛАРИ

№	Баҳолаш турлари	Максимал балл	Баллар
1	Тест топшириқлари	2.5	1 балл
2	Мустақил иш топшириқлари		1 балл
3	Амалий топшириқлар		0.5 балл

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Буганги кунда ўқитишнинг замонавий методлари таълим жараёнида кенг қўлланилмоқда. Ўқитишнинг замонавий методларини қўллаш ўқитиш жараёнида юқори самарадорликка эришишга олиб келади. Таълим методларини танлашда ҳар бир дарснинг дидактик вазифасидан келиб чиқиб танлаш мақсадга мувофиқ саналади.

Анъанавий дарс шаклини сақлаб қолган ҳолда, унга турли-туман таълим олувчилар фаолиятини фаоллаштирадиган методлар билан бойитиш таълим олувчиларнинг ўзлаштириш даражасининг кўтарилишига олиб келади. Бунинг учун дарс жараёни оқилона ташкил қилиниши, таълим берувчи томонидан таълим олувчиларнинг қизиқишини орттириб, уларнинг таълим жараёнида фаоллиги муттасил рағбатлантирилиб турилиши, ўқув материални кичик-кичик бўлақларга бўлиб, уларнинг мазмунини очишда ақлий ҳужум, кичик гуруҳларда ишлаш, баҳс-мунозара, муаммоли вазият, йўналтирувчи матн, лойиҳа, ролли ўйинлар каби методларни қўллаш ва таълим олувчиларни амалий машқларни мустақил бажаришга ундаш талаб этилади.

Бу методлар интерфаол ёки интерактив методлар деб ҳам аталади. **Интерфаол методлар** деганда таълим олувчиларни фаоллаштирувчи ва мустақил фикрлашга ундовчи, таълим жараёнининг марказида таълим олувчи бўлган методлар тушунилади. Бу методлар қўлланилганда таълим берувчи таълим олувчини фаол иштирок этишга чорлайди. Таълим олувчи бутун жараён давомида иштирок этади. Таълим олувчи марказда бўлган ёндошувнинг фойдали жиҳатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- таълим самараси юқорироқ бўлган ўқиш-ўрганиш;
- таълим олувчининг юқори даражада рағбатлантирилиши;
- илгари орттирилган билимнинг ҳам эътиборга олиниши;
- ўқиш шиддатини таълим олувчининг эҳтиёжига мувофиқлаштирилиши;
- таълим олувчининг ташаббускорлиги ва масъулиятининг қўллаб-қувватланиши;
- амалда бажариш орқали ўрганилиши;
- икки тарафлама фикр-мулоҳазаларга шароит яратилиши.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методи

“КИЧИК ГУРУҲЛАРДА ИШЛАШ” МЕТОДИ - таълим олувчиларни фаоллаштириш мақсадида уларни кичик гуруҳларга ажратган ҳолда ўқув материални ўрганиш ёки берилган топшириқни бажаришга қаратилган дарсдаги ижодий иш.

Ушбу метод қўлланилганда таълим оловчи кичик гуруҳларда ишлаб, дарсда фаол иштирок этиш ҳуқуқига, бошловчи ролида бўлишга, бир-биридан ўрганишга ва турли нуқтаи- назарларни кадрлаш имконига эга бўлади.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методи қўлланилганда таълим берувчи бошқа интерфаол методларга қараганда вақтни тежаш имкониятига эга бўлади. Чунки таълим берувчи бир вақтнинг ўзида барча таълим оловчиларни мавзуга жалб эта олади ва баҳолай олади. Қуйида “Кичик гуруҳларда ишлаш” методининг тузилмаси келтирилган.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Фаолият йўналиши аниқланади. Мавзу бўйича бир-бирига боғлиқ бўлган масалалар белгиланади.
2. Кичик гуруҳлар белгиланади. Таълим оловчилар гуруҳларга 3-6 кишидан бўлинишлари мумкин.
3. Кичик гуруҳлар топшириқни бажаришга киришадилар.
4. Таълим берувчи томонидан аниқ кўрсатмалар берилади ва йўналтириб турилади.
5. Кичик гуруҳлар тақдимот қиладилар.
6. Бажарилган топшириқлар муҳокама ва таҳлил қилинади.

7. Кичик гуруҳлар баҳоланади.

«Кичик гуруҳларда ишлаш» методининг афзаллиги:

- ўқитиш мазмунининг яхши ўзлаштиришга олиб келади;
- мулоқотга киришиш кўникмасининг такомиллашишига олиб келади;
- вақтни тежаш имконияти мавжуд;
- барча таълим олувчилар жалб этилади;
- ўз-ўзини ва гуруҳлараро баҳолаш имконияти мавжуд бўлади.

«Кичик гуруҳларда ишлаш» методининг камчиликлари:

- баъзи кичик гуруҳларда кучсиз таълим олувчилар бўлганлиги сабабли кучли таълим олувчиларнинг ҳам паст баҳо олиш эҳтимоли бор;
- барча таълим олувчиларни назорат қилиш имконияти паст бўлади;
- гуруҳлараро ўзаро салбий рақобатлар пайдо бўлиб қолиши мумкин;
- гуруҳ ичида ўзаро низо пайдо бўлиши мумкин.

“ДАВРА СУХБАТИ” МЕТОДИ – айлана стол атрофида берилган муаммо ёки саволлар юзасидан таълим олувчилар томонидан ўз фикр-мулоҳазаларини билдириш орқали олиб бориладиган ўқитиш методидир.

“Давра суҳбати” методи қўлланилганда стол-стулларни доира шаклида жойлаштириш керак. Бу ҳар бир таълим олувчининг бир-бири билан “кўз алоқаси”ни ўрнатиб туришига ёрдам беради. Давра суҳбатининг оғзаки ва ёзма шакллари мавжуддир. Оғзаки давра суҳбатида таълим берувчи мавзунини бошлаб беради ва таълим олувчилардан ушбу савол бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришларини сўрайди ва айлана бўйлаб ҳар бир таълим олувчи ўз фикр-мулоҳазаларини оғзаки баён этадилар. Сўзлаётган таълим олувчини барча диққат билан тинглайди, агар муҳокама қилиш лозим бўлса, барча фикр-мулоҳазалар тингланиб бўлингандан сўнг муҳокама қилинади. Бу эса таълим олувчиларнинг мустақил фикрлашига ва нутқ маданиятининг ривожланишига ёрдам беради. Қуйида “Давра суҳбати” методининг тузилмаси келтирилган.

Давра столи тузилмаси

Ёзма давра суҳбатида ҳам стол-стуллар айлана шаклида жойлаштирилиб, ҳар бир таълим олувчига конверт қоғози берилади. Ҳар бир таълим олувчи конверт устига маълум бир мавзу бўйича ўз саволини беради ва “Жавоб варақаси”нинг бирига ўз жавобини ёзиб, конверт ичига солиб қўяди. Шундан сўнг конвертнинг соат йўналиши бўйича ёнидаги таълим олувчига узатади. Конвертнинг олган таълим олувчи ўз жавобини “Жавоблар варақаси”нинг бирига ёзиб, конверт ичига солиб қўяди ва ёнидаги таълим олувчига узатади. Барча конвертлар айлана бўйлаб ҳаракатланади. Якуний қисмда барча конвертлар йиғиб олиниб, таҳлил қилинади.

“Давра суҳбати” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Машғулот мавзуси эълон қилинади.
2. Таълим берувчи таълим олувчиларни машғулотни ўтказиш тартиби билан таништиради.
3. Ҳар бир таълим олувчига биттадан конверт ва жавоблар ёзиш учун гуруҳда неча таълим олувчи бўлса, шунчадан “Жавоблар варақалари”ни тарқатилиб, ҳар бир жавобни ёзиш учун ажратилган вақт белгилаб қўйилади.

Таълим олувчи конвертга ва “Жавоблар varaқалари”га ўз исми-шарифини ёзади.

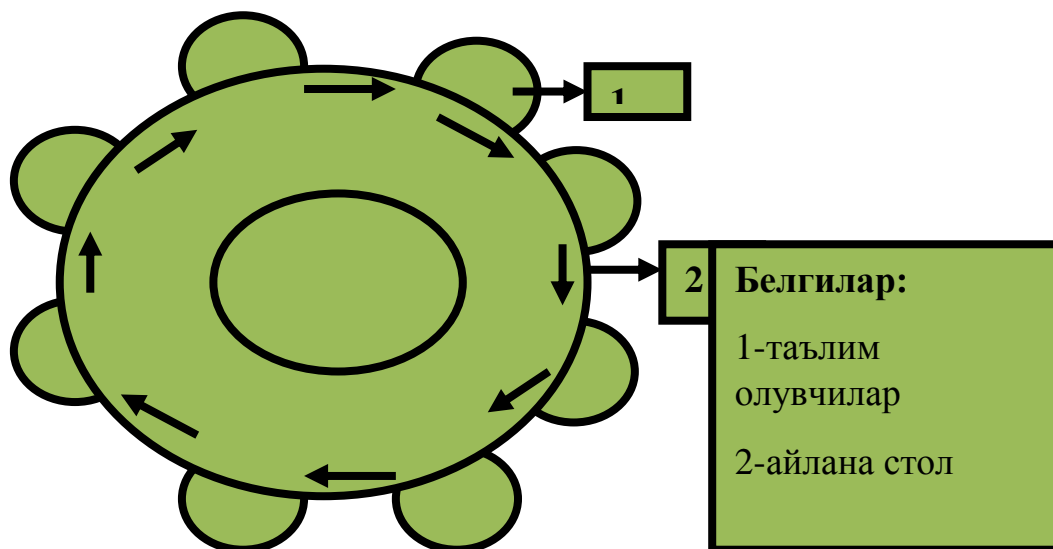
4. Таълим олувчи конверт устига мавзу бўйича ўз саволини ёзади ва “Жавоблар varaқаси”га ўз жавобини ёзиб, конверт ичига солиб қўяди.

5. Конвертга савол ёзган таълим олувчи конвертни соат йўналиши бўйича ёнидаги таълим олувчига узатади.

6. Конвертни олган таълим олувчи конверт устидаги саволга “Жавоблар varaқалари”дан бирига жавоб ёзади ва конверт ичига солиб қўяди ҳамда ёнидаги таълим олувчига узатади.

7. Конверт давра столи бўйлаб айланиб, яна савол ёзган таълим олувчининг ўзига қайтиб келади. Савол ёзган таълим олувчи конвертдаги “Жавоблар varaқалари”ни баҳолайди.

8. Барча конвертлар йиғиб олинади ва таҳлил қилинади.

Ушбу метод орқали таълим олувчилар берилган мавзу бўйича ўзларининг билимларини қисқа ва аниқ ифода эта оладилар. Бундан ташқари ушбу метод орқали таълим олувчиларни муайян мавзу бўйича баҳолаш имконияти яратилади. Бунда таълим олувчилар ўзлари берган саволларига гуруҳдаги бошқа таълим олувчилар берган жавобларини баҳолашлари ва таълим берувчи ҳам таълим олувчиларни объектив баҳолаши мумкин.

“БАҲС-МУНОЗАРА” МЕТОДИ - бирор мавзу бўйича таълим олувчилар билан ўзаро баҳс, фикр алмашинув тарзида ўтказиладиган ўқитиш методидир.

Ҳар қандай мавзу ва муаммолар мавжуд билимлар ва тажрибалар асосида муҳокама қилиниши назарда тутилган ҳолда ушбу метод қўлланилади. Баҳс-мунозарани бошқариб бориш вазифасини таълим олувчиларнинг бирига топшириши ёки таълим берувчининг ўзи олиб бориши мумкин. Баҳс-мунозарани эркин ҳолатда олиб бориш ва ҳар бир таълим олувчини мунозарага

жалб этишга ҳаракат қилиш лозим. Ушбу метод олиб борилаётганда таълим олувчилар орасида пайдо бўладиган низоларни дарҳол бартараф этишга ҳаракат қилиш керак.

“Баҳс-мунозара” методини ўтказишда қуйидаги қоидаларга амал қилиш керак:

- ✓ барча таълим олувчилар иштирок этиши учун имконият яратиш;
- ✓ “ўнг қўл” қоидаси (қўлини кўтариб, руҳсат олгандан сўнг сўзлаш)га риоя қилиш;
- ✓ фикр-ғояларни тинглаш маданияти;
- ✓ билдирилган фикр-ғояларнинг такрорланмаслиги;
- ✓ бир-бирларига ўзаро ҳурмат.

Қуйида “Баҳс-мунозара” методини ўтказиш тузилмаси берилган.

Методнинг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим берувчи мунозара мавзусини танлайди ва шунга доир саволлар ишлаб чиқади.
2. Таълим берувчи таълим олувчиларга муаммо бўйича савол беради ва уларни мунозарага таклиф этади.
3. Таълим берувчи берилган саволга билдирилган жавобларни, яъни турли ғоя ва фикрларни ёзиб боради ёки бу вазифани бажариш учун таълим олувчилардан бирини котиб этиб тайинлайди. Бу босқичда таълим берувчи таълим олувчиларга ўз фикрларини эркин билдиришларига шароит яратиб беради.
4. Таълим берувчи таълим олувчилар билан биргаликда билдирилган фикр ва ғояларни гуруҳларга ажратади, умумлаштиради ва таҳлил қилади.
5. Таҳлил натижасида қўйилган муаммонинг энг мақбул ечими танланади.

"ФСМУ" методи

“ФСМУ”–(фикр, сабаб, мисол, умумлаштириш) методи мунозарали масалаларни ҳал этиш ҳамда ўқув жараёнининг баҳс-мунозарали ўтказишда қўлланилади, чунки бу метод тингловчиларни ўз фикрини ҳимоя қилишга, эркин фикрлаш, ўз фикрини бошқаларга ўтказишга, очиқ ҳолда баҳслашишга ҳамда шу билан бирга баҳслашиш маданиятига ўргатади. Бу метод янги мавзунини чуқур ўрганишдан аввал тингловчиларнинг фикрлаш фаолиятини жадаллаштириш ҳамда кенгайтириш учун хизмат қилиши мумкин. Шунингдек, ўтилган мавзунини мустақамлаш, ўзлаштириш, умумлаштириш, тингловчиларни шу мавзу бўйича тасаввурларини ёзма шаклда, далил ва исботлар билан ифодалашга ундайди.

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустақамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:
- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Тарих фанидан давлат таълим стандартлари талабларини халқаро андозалар асосида такомиллаштириш ва сертификатлаштириш таълим самарадорлигининг энг муҳим омилларидан биридир”.

1-Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ технологияси орқали таҳлил қилинг.

2-Топшириқ: Бухоро амирлиги, Хива хонлиги, Қўқон хонлиги давлат бошқарувининг асосий фарқлари?

"ХУЛОСАЛАШ" (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айни пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилят ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда тингловчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

Иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

Машғулотнинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни тарқатади;

Ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

Нвбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, ўқитувчи томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу якунланади.

Намуна:

Тарих фанидан Давлат таълим стандарти			
Собиқ стандарт		Янги стандарт	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:			

“SWOT-таҳлил” методи

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Тарих ўқитишда “Хулосалаш” методнинг SWOT таҳлилини ушбу жадвалга туширинг.

S	Тарих ўқитишда “Хулосалаш” методидан фойдаланишнинг кучли томонлари	
W	Тарих ўқитишда “Хулосалаш” методидан фойдаланишнинг кучсиз томонлари	
O	Тарих ўқитишда “Хулосалаш” методдан фойдаланишнинг имкониятлари (ички)	
T	Тўсиқлар (ташқи)	

Намуна: Анъанавий ва замонавий таълим шакллари “SWOT-таҳлил” методида таҳлил қилинг.

S	Оддий дарсда ўқитувчи, тингловчиларга кўп маълумот бера олмайди	Замонавий дарсда камроқ маълумот берилади, бироқ улар тингловчилар онгига сингдириб берилади
W	Ўқитувчи асосан аълочи, қизиқувчи тингловчилар билан гаплашади, яъни дарсда оз сонли тингловчилар қамраб олинади	Замонавий таълимда дарсда кўп сонли тингловчилар қамраб олинади
O	Оддий дарсда фақат ўқитувчи режа асосида ва тайёрлаб келган маълумотлари атрофида гаплашилади	Замонавий дарсда муҳокама жараёнида янги-янги масалалар, муаммолар юзага чиқиши, ғоялар туғилиши мумкин
T	Ўқитувчи учун асосий тўсиқ – дастурдан чиқиб кета олмаслик, тингловчи учун қизиқмаса ҳам ўқитувчини эшитиб ўтириш мажбурияти	Кенг муҳокама учун вақтнинг чегараланганлиги, тингловчиларни мавзудан четга буришга интилишлари

"Инсерт" методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;
- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намойиш этилади;
- таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда тингловчилар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“√” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“–” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

“Пинборд” методи

Пинборд (инглизчадан: pin – маҳкамлаш, board – ёзув тахтаси) мунозара усуллари ёки ўқув суҳбатини амалий усул билан мослашдан иборат. Муаммони ҳал қилишга оид фикрларни тизимлаштириш ва гуруҳлаштириш (классификация)ни амалга оширишга, жамоа тарзда ягона ёки аксинча қарама-қарши позицияни шакллантиришга имкон беради.

Ўқитувчи таклиф этилган муаммо бўйича ўз нуқтаи назарини баён қилишни сўрайди. Тўғридан-тўғри ёки оммавий ақлий хужумнинг бошланишини ташкил қилади (рағбатлантиради). Фикрларни таклиф қиладилар, муҳокама қиладилар, баҳолайдилар ва энг оптимал (самарали)

фикрни танлайдилар. Уларни таянч хулосавий фикр (2 та сўздан кўп бўлмаган) сифатида алоҳида қоғозларга ёздиладар ва доскага маҳкамлайдилар.

Ўқитувчи билан биргаликда флипчарт (махсус доска ва махсус қоғоз ёпиштириш имконини берадиган скотч) ёрдамида фикрлар жамланади, классификация қилинади, муҳокамада эса оптимал ечимлар бўйича аниқланади.

Гуруҳ намоёндалари доскага чиқадиладар ва маслаҳатлашган ҳолда:

1) яққол хато бўлган ёки такрорланаётган фикрларни олиб ташлайдилар;
2) баҳсли бўлган фикрларни ойдинлаштирадилар;
3) фикрларни тизимлаштириш мумкин бўлган белгиларини аниқлайдилар;

4) шу белгилар асосида доскадаги барча фикрларни (қоғоз ва варақларидаги) гуруҳларга ажратадилар;

5) уларнинг ўзаро муносабатларини чизиқлар ёки бошқа белгилар ёрдамида кўрсатадилар: жамоанинг ягона ёки қарама-қарши позициялари ишлаб чиқилади.

Маданият

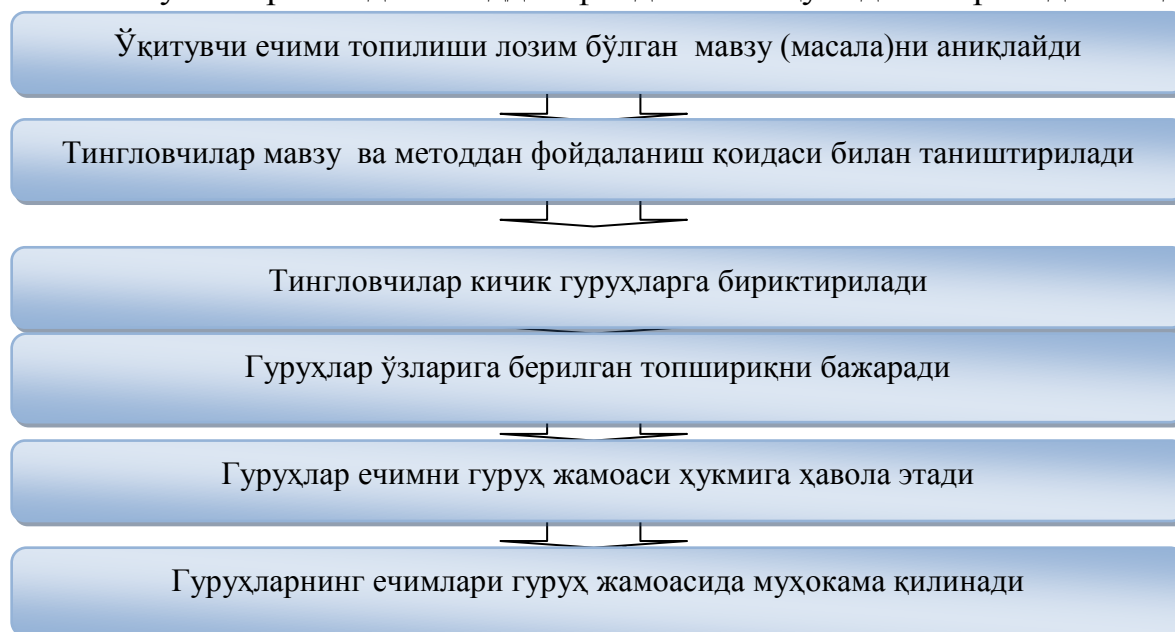
моддий маданият	маънавий маданият

“Концептуал жадвал” методи

Концептуал жадвал методи - турли ғояларни, қарашларни ўзаро таққослаш ва уларни турли тоифалар бўйича таққослаган ҳолда баҳо беришга қаратилган органайзер ҳисобланади. Метод тингловчиларни ўрганилаётган мавзу (масала ёки муаммо)ни икки ёки ундан ортиқ жиҳатлари бўйича таққослашга ўргатади. Ундан фойдаланишда тингловчиларнинг мавзу юзасидан мантикий фикрлаш, маълумотларни тизимли баён қилиш қобилиятлари ривожлантирилади.

Машгулотлар чоғида методдан фойдаланиш қуйидаги тартибда кечади:

Ўрганилаётган моҳиятини жиҳатлар	мавзу ёритувчи	Мухим белгилар, тавсифлар		
		1-белги (тавсиф)	2-белги (тавсиф)	3-белги (тавсиф)
1-жиҳат				
2-жиҳат				
...				

Намуна:

Тарих дарсларида интерфаол таълим усулларида фойдаланишнинг жиҳатлари	Мухим белгилар, тавсифлар		
	1-белги (тавсиф)	2-белги (тавсиф)	3-белги (тавсиф)
“Ассесмент”			
“Инсерт”			
“Тушунчалар”			
“Брифинг”			
“Баҳс-мунозара”			
“Муаммоли вазият”			

"Тушунчалар" методи

Методнинг мақсади: мазкур метод Тингловчилар ёки қатнашчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- тингловчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

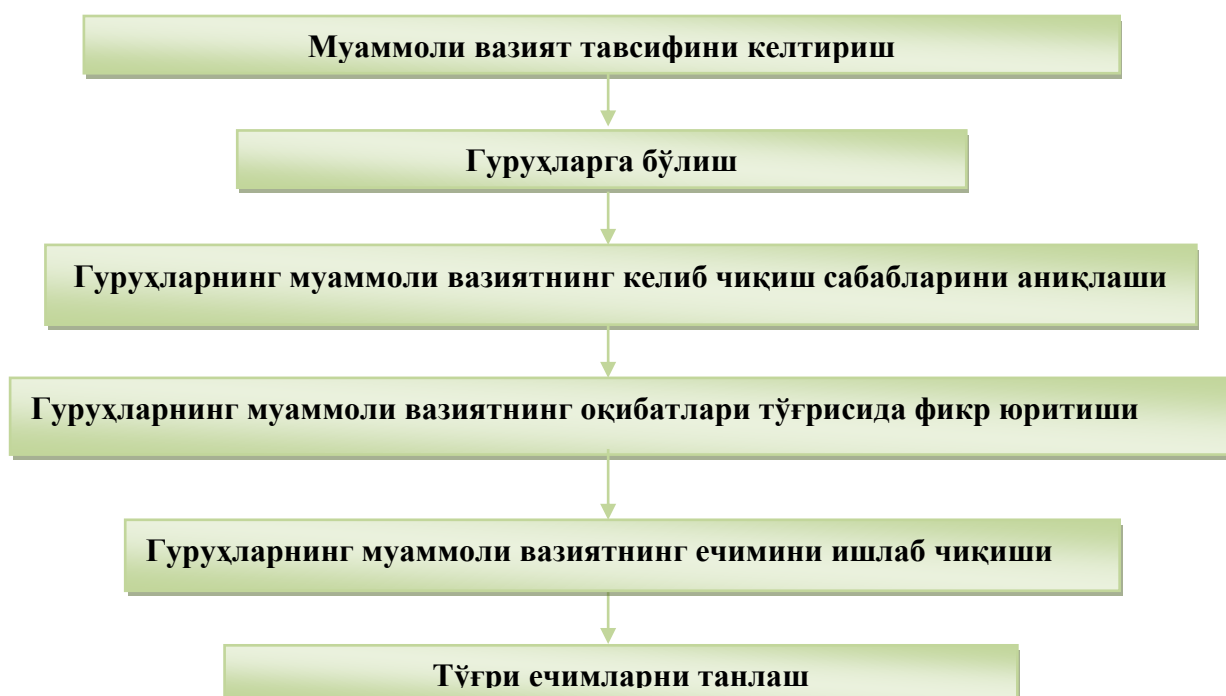
Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Тарихий манба		
Тарихий адабиёт		
Тарихий ҳужжат		
Тарихий харита		
Тарихий сурат		
Тарихий фонограмма		
Тарихий хат		
Тарихий макон		

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

“Муаммоли вазият” методи

“Муаммоли вазият” методи - таълим олувчиларда муаммоли вазиятларнинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилиш ҳамда уларнинг ечимини топиш бўйича кўникмаларини шакллантиришга қаратилган методдир.

“Муаммоли вазият” методи учун танланган муаммонинг мураккаблиги таълим олувчиларнинг билим даражаларига мос келиши керак. Улар қўйилган муаммонинг ечимини топишга қодир бўлишлари керак, акс ҳолда ечимни топа олмагач, таълим олувчиларнинг қизиқишлари сўнишига, ўзларига бўлган ишончларининг йўқолишига олиб келади. “Муаммоли вазият” методи қўлланилганда таълим олувчилар мустақил фикр юритишни, муаммонинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилишни, унинг ечимини топишни ўрганадилар. Қуйида “Муаммоли вазият” методининг тузилмаси келтирилган.

“Муаммоли вазият” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим берувчи мавзу бўйича муаммоли вазиятни танлайди, мақсад ва вазифаларни аниқлайди. Таълим берувчи таълим олувчиларга муаммони баён қилади.
2. Таълим берувчи таълим олувчиларни топшириқнинг мақсад, вазифалари ва шартлари билан таништиради.
3. Таълим берувчи таълим олувчиларни кичик гуруҳларга ажратади.
4. Кичик гуруҳлар берилган муаммоли вазиятни ўрганадилар. Муаммонинг келиб чиқиш сабабларини аниқлайдилар ва ҳар бир гуруҳ тақдимот қилади. Барча тақдимотдан сўнг бир хил фикрлар жамланади.
5. Бу босқичда берилган вақт мобайнида муаммонинг оқибатлари тўғрисида фикр-мулоҳазаларини тақдимот қиладилар. Тақдимотдан сўнг бир хил фикрлар жамланади.
6. Муаммони ечишнинг турли имкониятларини муҳокама қиладилар, уларни таҳлил қиладилар. Муаммоли вазиятни ечиш йўллари ишлаб чиқадиладар.
7. Кичик гуруҳлар муаммоли вазиятнинг ечими бўйича тақдимот қиладилар ва ўз вариантларини таклиф этадилар.
8. Барча тақдимотдан сўнг бир хил ечимлар жамланади. Гуруҳ таълим берувчи билан биргаликда муаммоли вазиятни ечиш йўлларининг энг мақбул вариантларини танлаб олади.

"Т-жадвал" технология

Технология таянч тушунчаларни бир-бири билан ўзаро солиштириш, қиёслаш асосида ўрганилаётган мавзу ёки масаланинг муайян жиҳатини бир неча асосий белгиларга кўра батафсил ёритиш мақсадида қўлланилади. Кўп ҳолларда технология мавзу мазмунида ёритиладиган бир неча ҳолатларнинг афзаллик ёки камчиликларини, самарадорли ёки самарасизлигини, бугунги кун ва истиқбол учун аҳамиятини таққослаш мақсадида қўлланилади.

Агар улар ёзилган фикрга кўшилсалар, биринчи устунда “+” акс ҳолда учинчи устунда “-“ белгисини қўядилар.

Изоҳ: Ўқитувчи: Янги мавзунини баён қилади ва тингловчиларга икки қарама-қарши жиҳат ҳақида бошланғич маълумотларни беради;

- топшириқни яқка тартибда бажаришларини сўрайди ва 10 дақиқа вақт ажратади;

- вақт тугагач тингловчилардан изоҳларсиз ўз фикр – мулоҳазаларини ўқиб эшиттиришларини айтади;

- барча хулосалар тинглангач, умумлаштирилади ва якуний хулоса шакллантирилади.

Тингловчи: - мавзунини диққат билан тинглайди;

- ўзи учун зарур бўлган маълумотларни дафтарига қайд қилиб боради;

- берилган схема асосида тушунчага нисбатан ўзининг мустақил фикрини билдиради;
- якуний хулосаси билан ўтирганларни таништиради;
- регламентга риоя қилади.

Кутиладиган натижа: Тингловчилар мавзу юзасидан зарурий билимларни ўзлаштиради, курснинг моҳияти ҳақида тасаввурга эга бўлади

“Т-жадвал” технологияси

Ўрганилаётган масала (ғоя, омил)	
+ (ха, ижобий) афзаллиги (ютуғи)	- (йўқ, салбий) камчилиги
1.	1.
2.	2.
...	...

“Инновацион технологияларни дарсда фойдаланиш”

Афзалликлари	Камчиликлари
“Қайтар алоқа”нинг таъминланиши	кўп вақт талаб этилиши
мотивациянинг юқори даражада бўлиши	тингловчиларни назорат қилиш имкониятининг пастлиги
ўтилган материалнинг яхши эсда сақлаб қолиниши	объектив баҳолашнинг қийинлиги
мулоқатга киришиш кўникмасининг такомиллашиши	ўқитувчининг ўзидан ҳам ривожланган фикрлаш қобилиятига ва муаммолар ечиш кўникмасига эга бўлишининг талаб этилиши
ўз-ўзини ва бошқаларни баҳолаш кўникмасининг шаклланиши	ижодий шовқин бўлиши
мустақил фикрлаш	қайтар алоқанинг таъминланмаслиги
ХУЛОСА	

Т-схема кўринишида вазифа

Ҳа	Фикр-мулоҳазалар	Йўқ
	Ўзбекистонда "Ташсельмаш", "Ўзбексельмаш", "Красний двигатель", "Подъемник" ва бошқа заводлар пахтачиликни ривожлантириш мақсадларига мослаштирилди.	
	1950 йил Ўзбекистонда 2.220 минг тонна пахта тайёрланди.	
	Суғориш ишларини яхшилаш учун сунъий сув омборлари қурилди.	
	XX асрининг энг йирик экологик - "Орол фожеаси" вужудга келди.	
	Ўзбекистон мамлақати пахта хом-ашё базасига айлантирилди.	
	Ўзбекистон "Оқ-олтин"дан катта манфат кўрарди.	

“Блиц-ўйин технологияси”

Сана ва воқеаларни тўғри хронологик кетма-кетликда жойлаштиринг.

Саналар – 395, VI аср, 527-565, 534, VI асрнинг ўрталари, VII аср, X-XI аср, IX-XI асрлар.

Тарихий воқеалар – Рим империяси икки мустақил давлатга бўлинди, Константинополь, Юстиниан I императорлиги даври, Юстиниан I Велисарийни шимолий Африкага жўнатди, Византиянинг заифлашуви славян қабилалари истилоларига йўл очди, Араб халифалиги хужумлари натижасида Сурия ва Миср кўлдан кетди, императорлар амалдорлар, ибодатхоналар ва монастирларга кўплаб ер-мулклар инъом этадилар, феодал муносабатларнинг узил-кесил ўрнатилишига олиб келди.

Йил, сана	Содир бўлган воқелик

“Венн диаграммаси” стратегияси

Стратегия тингловчи (тингловчи)ларда мавзуга нисбатан таҳлилий ёндашув, айрим қисмлар негизида мавзунинг умумий моҳиятини ўзлаштириш (синтезлаш) кўникмаларини ҳосил қилишга йўналтирилади. У кичик гуруҳларни шакллантириш асосида аниқ схема бўйича амалга оширилади.

Стратегия тингловчи (тингловчи)лар томонидан ўзлаштирилган ўзаро яқин назарий билим, маълумот ёки далилларни қиёсий таҳлил этишга ёрдам беради. Ундан муайян бўлим ёки боблар бўйича якуний дарсларни ташкил этишда фойдаланиш янада самаралидир.

“Ҳамкорликда ўқитиш” методи

Ҳамкорликда ўқитишнинг асосий ғояси – бирор нарсани бирга бажариш эмас, балки ҳамкорликда ўқиш, ўрганишдир!

Ҳамкорликда ўқитишнинг самарадорлиги:

1. Ахборотга танқидий ёндашув ва ўз нуқтаи назарини далиллар билан асослашни шакллантиради. Бу кўникмалар ҳамкорликда ўқиётганларда бири бири билан рақобат қилаётган ёки индивидуал ўқиётганларга қараганда яхшироқ ривожланган. Хаттоки, ҳамкорликда бажарилган ёзма ишлар чуқур мазмунга эгаллиги билан фарқланади.

2. Ижодий қобилиятлар ривожланади. Ҳамкорликда ўқиётган гуруҳ аъзолари бетакрор ғояларни кўпроқ ишлаб чиқади, турли мақсадларга

эришишда ва дарс жараёнида пайдо бўлган ҳар хил ўқув масалаларининг янги ечимларини топишда ижодий қобилиятлар ривожланиб боради.

3. Бир вазиятда олинган билимлар бошқа вазиятда қўлланишига кўмаклашади. Бугун гуруҳ бажарган топшириқни эртага ҳар тингловчи мустақил бажара олиши мумкин.

4. Дарс мазмунига ижобий ёндашув шакллантирилади. Ҳамкорлик билимларга кўпроқ қизиқиш учун ҳам шароитлар яратади. Машғулот ўтказиш усули қанчалик такомиллашган бўлса, тингловчиларнинг ўрганилаётган масалага қизиқиши ва фаолли ортиб боради.

5. Топшириқларни бажариш учун кўпроқ вақт сарфланади. Ҳамкорликда ўқиётганлар топшириқларни бажариш учун рақобат қилаётган ёки индивидуал ўқиётганларга нисбатан кўпроқ вақт сарфлайдилар.

Ҳамкорликда ўқитишнинг асосий афзалликлари:

- ҳамкорликда ўқиётган тингловчилар бир-бирининг муваффақиятига кўмаклашади;

- ёрдам ва мадад берадилар ва ёрдамни қабул қиладилар, гап фақат ўқиш тўғрисида эмас, балки инсоний, дўстона муносабат тўғрисида кетаяпти;

- ахборот ва “моддий ресурслар”, яъни топшириқни бажариш учун зарур бўлган барча нарсалар билан алмашади;

- ўртоқлари берган маълумотларни ўзлаштиради ва қўллашга ҳаракат қиладилар. Оғзаки тушунтиришлар, ахборотни ўйлаб кўриш ва умумлаштириш, ўз билимлари ва кўникмаларини бошқаларга узатиш – буларнинг ҳаммаси билимларни тартибга солиш, уларни яхшироқ англаб ўзлаштириш ва умумий мақсадга эришишга шахсий улушини қўшишга олиб келади;

- тингловчилар бир-бири билан музокара олиб боришга ва далиллар келтиришга ўрганади. Интеллектуал майдондаги зидликлар қизиқувчанликни ривожлантиради, билимларни ўзлаштириш ва уларни қайта англаш, ўрганилаётган муаммога чуқурроқ киришишга ундайди ҳамда бошқа кўп фойдали сифат ва кўникмаларни шакллантиради;

- тингловчилар яхшироқ ўқишга интилишда бир-бирига кўмаклашади. Ўқишда ўртоқларига ёрдам бераётган тингловчи ўзи ҳам сезиларли даражада яхшироқ ўқийди;

- бир-бирига таъсир этади. Ҳамкорликда ўқиётган гуруҳ аъзолари ўртоқларига таъсир этишнинг ҳар қандай имкониятидан фойдаланадилар ва ўз навбатида таъсир учун очиклар;

- аниқ ифодоланган мотивацияга эга. Билимларни ўзлаштиришга интилиш умумий мақсадга эришишга қаратилган ҳамкорликдаги меҳнат туфайли кучаяди;

- ўзаро ишонч шароитини яратади ва талабларни юқори даражада ушлаб туради. Гуруҳ аъзолари ўз ўртоқларига ишонадилар ва ўзларини ўртоқлари ишончини қозонадиган тарзда тутадилар, бу катта муваффақиятларга эришиш учун шароитлар яратади. Ўзаро ишонч – ҳар бирининг юқори ютуқлари учун яхши асос.

Ҳамкорликдаги ўқиш тамойиллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- гуруҳга битта топшириқ;

- битта рағбат: гуруҳ барча иштирокчилари ҳамкорликдаги иш баҳоси (умумий натижага эришиш учун барча гуруҳ аъзолари сарфлайдиган кучи баҳоланади) ва академик натижалари йиғиндисидан ташкил топган битта баҳо олади, яъни гуруҳ (команда) муваффақияти ҳар бир иштирокчининг ҳиссасига боғлиқ;

- ҳар бирининг ўз муваффақияти ва гуруҳнинг бошқа аъзолари муваффақияти учун шахсий масъулияти;

- ҳамкорликдаги фаолият: гуруҳий музокара, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам бериш каби ўзаро ҳаракат усуллари асосида ташкил топади;

- муваффақиятга эришишда тенг имкониятлар: ҳар бир ўқиётган ўз шахсий ютуғини такомиллаштириш, шахсий имкониятлари, қобилиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқишга берилган бўлиши зарур, чунки у бошқалар билан тенг баҳоланади.

Гуруҳда ишлаш қоидалари:

Ҳар ким ўз ҳамкасблари нутқини хушмуомалалик билан тинглаши зарур;

Ҳар ким фаол, биргаликда ишлаши, берилган топшириққа масъулиятли ёндашиши зарур;

Ҳар ким ёрдамга муҳтож бўлганда уни сўраши зарур;

Ҳар кимдан ёрдам сўралса, ёрдам қилиши зарур;

Ҳар ким гуруҳ ишини натижаларини баҳолашда иштирок этиши зарур.

- Бошқаларга ёрдам бериб, ўзимиз тушунамиз!

- Биз битта кемадамиз: ёки бирга сузиб чиқамиз, ёки бирга чўкиб кетамиз!

Гуруҳда топшириқни бажариш йўриқномаси:

1. Гуруҳ лидерини сайланг.
2. Топшириқ билан танишинг ва уни қандай қилиб бажаришингизни муҳокама қилинг.
3. Топшириқни бажаринг.
4. Тақдимотга тайёрланинг.
5. Тақдимот ўтказинг.
6. Гуруҳ ишини баҳоланг.

1-босқич

Гуруҳ иш жойини тайёрлаш – стол ва ўриндиқлар шундай жойлаштириладики, бунда таълим берувчи аудиторияда эркин ҳаракатлана олсин, ҳар бир гуруҳ аъзоси бир жойда бўлишлари ва бир-бирларини

кўришлари ва эшитишлари керак, зарур ўқув қўлланмалар барчага етарли бўлиши керак.

2-Асосий босқич

1. Таълим олувчиларни гуруҳларга тақсимлаш – танланган кичик гуруҳларга бирлаштириш йўли асосида таълим олувчиларни гуруҳларга бўлади.

2. Ўқув топшириқларини тарқатиш – муаммоли вазиятни таклиф қилади, таълим олувчилар билан биргаликда уни эчиш йўли ва тартибини муҳокама қилади, гуруҳларда ҳамкорликдаги фаолиятни тақдим этиш шаклини маълум қилади. Ҳар бири ва бутун гуруҳнинг натижаларини баҳолаш мезонларини тушунтиради.

3. Ўқув топшириқларни бажариш бўйича йўриқномани тушунтириш. Гуруҳлар бўйича ишни бажариш учун зарур материалларни тарқатади. Топшириқни баажаришда қандай қўшимча материалларидан фойдаланиш мумкинлигини тушунтиради. Гуруҳларда ишлаш қоидаларини эслатади.

Доскада гуруҳли ишни бажариш бўйича йўриқномани ёзади ёки тарқатади.

4. Таълим олувчилар билан қайтар алоқани амалга ошириш Таълим олувчилар билан гуруҳли ишни бажариш бўйича йўриқномани муҳокама қилади; ҳаммалари уни тушунганларига ишонч ҳосил қилади.

5. Гуруҳларда ўқув топшириқни бажариш жараёнини ташкил этиш – ўқув топшириқни бажариш бўйича ишни бошланиши ҳақида эълон қилади; Гуруҳ ишини назорат қилади. Гуруҳ ишини режалаштириш, вазифаларни гуруҳ аъзолари ўртасида тақсимлаш, вазифани бажариш бўйича яқка тартибда ишлаш, яқка тартибда топилган ечимларни муҳокама қилиш, гуруҳ учун умумий ечимни ифодалаш, гуруҳ иши натижаларини тақдимотини тайёрлаш, аниқ топшириқни баажариш учун зарур бўлган алоҳида бўлиб ишлашга, кўникмаларни шакллантиришга эътиборини қаратади. Иш боришини шарҳлайди, ютуқларни баҳолайди, айрим аниқ, ва самимий танбеҳ қилади.

6. Гуруҳ иши тақдимотини ташкил қилиш – бажарилган иш натижалари тўғрисида маълумот бериш учун гуруҳ вакилларини тайинлайди. Баҳолаш мезони ва кўрсаткичларини эслатади.

3-Назорат –яқуний босқичи

Яқун яшаш – натижалар текширувини ўтказиши: гуруҳнинг ҳар бир иштирокчиси билан гаплашади; Гуруҳ ишини таҳлил қилади, топшириқ бажарилишининг яқунини қилади, эришилган мақсад тўғрисида хулосалар чиқаради.

Ҳамкорликда ўқитишнинг самарадорлиги

1. Ахборотга танқидий ёндашув ва ўз нуқтаи назарини далиллар билан асослашни шакллантиради.

2. Ижодий қобилиятлар ривожланади.

3. Бир вазиятда олинган билимлар бошқа вазиятда қўлланишига кўмаклашади.

4. Дарс мазмунига ижобий ёндашув шакллантирилади.

5. Топшириқларни бажариш учун кўпроқ вақт сарфини талаб этади.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-Мавзу: Тарих фанининг замонавий концепциялари.

Режа:

1. Модулнинг ғоявий-назарий асослари. Мақсад ва вазифалари
2. Марказий Осиё халқлари узоқ ўтмишининг айрим концептуал масалалари.

Таянч тушунчалар: Тарихий хотира, тарихий тафаккур мазмуни ва зарурати. Олий таълим тизимида тарих фанини модернизациялаш масалалари. Олий таълимда тарих таълимини ташкил этишнинг концептуал асослари. Тарихни даврлаштириш.

Тарихга кириб бораётган бугунги ҳар бир кун ўз моҳияти ва аҳамияти жиҳатидан ўнлаб йилларга тенгдир. Мустақил тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатимизда ҳар куни узоқ давр мобайнида тўпланиб, ўз ечимини кутиб ётган кўпгина муаммолар ҳал қилинмоқда. Айрим жабҳаларда юзага келган мураккаб вазиятни ижобий йўналишга буриш ва ундан жамият манфаатлари йўлида фойдаланиш бўйича амалий ҳаракатлар қилинмоқда. Бу ўринда тарих фани соҳасида тўпланган масалаларни ҳал қилиш ҳамда халқнинг қалби ва хотираси бўлмиш бу қадим фаннинг нуфузини кўтариш, масъулияти ва вазифаларини белгилаб олиш борасида Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари катта аҳамият касб этмоқда. 1998 йилдан бошлаб Ватан тарихини янгича йўсунда ўрганиш иши янада жадаллашди. Тарихимизнинг кўплаб муаммоли масалаларига бағишланган республика ва халқаро микёсда илмий конференциялар ўтказилди. Қатор илмий мақолалар, тўпламлар ва фундаментал монографиялар эълон қилинди.

Бугунги тарих фанининг замонавий муаммолари ва долзарб масалаларини ўрганиш мақсадида ташкил этилган ушбу ўқув курсининг бош мақсади буюк ўтмишимизни холисона тарихини янада чуқур таҳлил қилишга қаратилган. Модел ўз мазмун моҳиятига кўра ноанъанавий бўлганлиги сабабли унинг илмий методик ишланмасини яратиш чуқур тадқиқот ва изланишларни талаб этади. Модул доирасида танлаб олинган мавзулар ва улар доираси ниҳоятда кенг камровли эканлигини инобатга олиб белгиланган масалаларнинг холисона ечимини топиш мақсадида ҳар бир тарихий давр ва соҳанинг мутахассилари бўлган тарихчи археолог олимлар, манбашунослар, филолог ва шарқшуносларнинг фундаментал асарлари, монографиялари ва илмий мақолаларидан фойдаланилди. Баъзи ўринларда муаллифлик ҳуқуқига заррача даъво қилмаган ҳолда уларнинг мақола ва рисолалари тўлалигича ҳақола этилди. Модулнинг ички мазмунини илмий жиҳатдан бойитишда хусусан мамлакатимиз ва хорижда кўзга кўринган олимлар Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиклари А.Асқаров, К.Шониёзов, Ю.Ф.Буряков, Э.В.Ртвеладзе, А.Сагдуллаев, тарих фанлари докторлари Р.Сулаймонов, Д.Алимова, Қ.Ражабов, Азамат Зиё, Г.Аъзамова, Д.Зияева, А.Иброҳимов, Ш.И.Асадоваларнинг ишларидан кенг фойдаланилди.

1. Яхлит олиб қаралганда, тарихни халқ яратади. Уни яратишда фаол қатнашган, халқ руҳида, онгида ва қалбида ўзларидан чуқур ва ўчмас из қолдирган тарихий шахслар ҳам халқ фарзандлари бўлганликларига асосланиб шундай хулоса қилишимиз мумкин. Шу сабабли рамзий маънода **тарихни уни яратган ва яратаётган** (тарих, худди вақт сингари бир зум бўлса-да, тўхтаб турмайди) **халқнинг таржимаи ҳоли** дейиш мумкин. Шу боисдан қадим тарих, ўрта асрлар тарихи, замона тарихи каби ибораларни ишлатамиз. Буларни жамласак, яхлит тарих келиб чиқади. Ҳар бир ота-она ўз фарзандларидан биронтасини “Бу менинг ўғлим эмас” ёки “Бу менинг қизим эмас” деёлмайди, деса-да бу ёлғон бўлади. Чунки ота-она ҳеч қачон ўз фарзандларини инкор этолмайди, чунки ўзлари

уларни дунёга келтириб қўйганлар. Шунга ўхшаш халқ ҳам гарчи яхшидир, гарчи яхши эмасдир, укувдир, укувсиздир бу фарзандларини инкор этолмайди, инкор этиши мумкин ҳам эмас. Яхшисини олқишлайди, ёмонини қоралайди, укувлисидан мамнун бўлади, укувсизига ачинади. Яхшисини “бахтим” дейди, ёмонини “пешонамнинг шўри” дейди.

Бундай ҳолатни ўзбек давлатчилигини бошқариб ўтган сулолалар ва улар ҳар бирининг вакилларига нисбатан ҳам қиёс этиш мумкин. Маълумки, шўролар замонида чиқарилган китобларда ва матбуотда ўзбек давлатчилигини бошқарган сулолаларнинг бари тилга олинмас, бири тилга олинса, иккинчиси ҳақида индамай ўтилар, бирини иккинчисига қарама-қарши қилиб қўйилар, сулолаларимиз вакиллари фаолиятдан фақат нуқсон кидирилар, кичик нуқсонлар ҳам катта қилиб, бўрттириб кўрсатилар эди. Нима қилиб бўлмасин, қандай йўллар билан бўлмасин, ишқилиб ўзбек давлатчилиги камситилар эди. Бухоро шаҳрининг 2500 йиллиги юбилейида (1997 йил октябр) бундай ноҳолисликка илк бор чек қўйилиб айтилдики, **ўтган икки ярим минг йил давомида ўзбек давлатчилигини бошқарган қадимий хоразмшоҳлар, кушонлар, эфталитлар, ашиналиклар, сомонийлар, қорахонийлар, ануштегинлар, темурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар, манғитлар** сулолалари тарихимизда, хусусан, Бухорои азимда ўзига яраша ном ва из қолдирдилар. Бу тарихан тўғри баҳодир. Давлатчилигимиз тарихини яратишда ўтмишда ҳокимиятни бошқарган барча сулолаларга уларнинг ўз даврида келажак авлод учун қолдирган салмоқли мероси, ижобий ишлари, керак бўлса, умумжаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаларига қараб тарихан ҳолис баҳо бериш лозим. Зотан, **инсон бир пайтнинг ўзида ҳам бунёдкор, ҳам ёвуз бўлиши мумкин эмас. Не-не мадрасаю масжидлар, олий қошоналарни қурган, не-не олиму фузалоларнинг бошини силаган, Қуръони каримни ёд билган инсон ёвуз бўлмайди.** Амир Темурни назарда тутиб айтилган бу хулоса айни пайтда темурийларга, улардан олдин ва кейин ўтган деярли барча ўзбек сулолаларига ҳам тегишлидир, десак бўлади

Алишер Навоий ўзининг саккиз мажлисдан иборат “Мажолис ун-нафоис” (“Нафис мажлислар”) асарининг еттинчи мажлисини соҳибқирондан бошлаб темурийлардан чиққан шоир, шоирсифат, шеършунос, олим ва фозил кишиларга, саккизинчи мажлисини буткул Султон Ҳусайн Бойқарога – шоир Ҳусайний ижодининг таҳлилига бағишлайди. (Асарда жаъми 459 шоир ва адабиёт аҳли ҳақида маълумот берилган). Навоий Улуғбек Мирзо ҳақида сўз юритиб, жумладан, бундай дейди: “Донишманд подшоҳ эрди. Камолоти бағоят кўп эрди. Етти кироат била Қуръони мажид ёдида эрди ...

Буни қарангки, Бобур “Бобурнома”сида ўзининг сиёсий муҳолифи бўлмиш Муҳаммад Шайбонийхон худди шундай фазилат соҳиби эканини эътироф этади. Ёки бўлмаса, шайбонийлардан кейин ҳокимият тепасига келган аштархонийлар сулоласининг вакили бўлган Субхонқулихонни олиб кўрайлик. Шўролар даврида чиқарилган мактаб дарсликларида фақат қора бўёқ чаплаган бу аждодимиз ўз замонасининг етук олимларидан бўлиб, илми нужум – астрономия билан ҳам шуғулланиб, Бухорода Улуғбек ишини давом эттирган экан.

Ўтмишда давлатларимизни бошқарган сулолаларга тарихан ҳолис ва адолатли баҳо бериш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир. Қолаверса, барча хонзодалару амирзодалар ҳам тожу тахт даъвосини қилавермаганлар, шижоатли ва довьоракларигина майдонга чиққанлар. Чунки давлатни бошқариш осон иш эмас.

Халқ ўз тарихини асосан ўз давлатини қуришдан бошлаб яратишга киришади. Маълумки, туркий халқ ўз тарихида 18 та буюк ва шавкатли салтанат қурган халқдир. Инсоният тарихида бошқа ҳеч бир халққа бундай давлатчилик бахти ёр бўлмаган. Салтанатлар тарихи айни пайтда бу сулолалар тарихи ҳамдир. Шунинг учун ҳам ўтмишда давлатларнинг номлари уларга асос солган сулолабошининг номи ёки унинг унвони билан аталган. Масалан, хоразмшоҳлар давлати, ғазнавийлар давлати, темурийлар давлати, шайбонийлар давлати, бобурийлар давлати ва ҳоказо.

Келтирилган бу далиллар ҳам тарих – халқнинг таржимаи ҳоли, деган таърифимизни тасдиқлаб турибди. Истиқлол шарофати билан халқимизда маънавиятнинг туб моҳиятини – негизини билишга, тагига етишга иштиёқ кучайиб бормоқда. Турмушда

кўча-кўйларда, оддий ва жиддий суҳбатларда, илмий анжуманларда, мухбирлар билан бўлган мулоқотларда, китобхон, томошабин ва тингловчилар томонидан йўлланган мактубларда “Хўш, маънавиятнинг ўзи нима?” деган саволга тез-тез дуч келасиз. Кейин баҳоли қудрат тушунтиришга киришасиз: “Маънавият дегани бу...” Бироқ жавоб кутаётган тараф жавобингиздан қониқиш ҳосил қилмаётганини илғаб қоласиз. Назарингизда “Содцагина қилиб, бир оғиз сўз билан ифодаланг, ахир, тушуниб етайлик-да” деган эътироз бўлаётгандек туюлади. Шундай ғойибона эътирозларга жавоб ўлароқ бизда бундай фикр туғилди: “Маънавият – бу маънавиятсизликнинг, яъни бемаъниликнинг аксидир. Маънавиятни ифодалаш учун маънавиятсизликни кўрсатиб бериш шарт экан. Бунинг учун эса қиёс керак”.

Юртимиз сиёсий тутқунликка тушгач, чоризм маъмурияти VIII аср бошларидан амалда бўлган вақф тизимини иложи борица чеклаган бўлса, шўро ҳукумати уни умуман барбод этди. Натижада осори атиқалар доимий моддий таъминотсиз қолди, умумий ва жорий таъмирлаб туришлар, қайта тиклашлар тўхтатилди. Минг йиллик моддий-маданий ёдгорликлар қаровсиз қолиб, нурай бошлади. 1917 йилдан то ўттизинчи йилларнинг бошларигача давом этган миллий-озодлик учун бўлган жангларда халқимиз қанчалик талофат кўрган бўлса, моддий-маданий ёдгорликларимиз бошига тушган йўқотишлар ҳам бундан кам эмас. Лекин сиёсий жиловчи Москванинг қўлида бўлган республикамизнинг ўша пайтдаги ҳукумати кураш жараёнларига томошабин бўлиб туришдан нарига ўтолмади. Чунончи, моддий-маданий ёдгорликлар кун сайин нураб бораётганлиги масаласи Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Советининг 1931 йилнинг 19 январидида бўлиб ўтган йиғилишида кўрилганида вилоятлар ижроия комитетларига тарихий ёдгорликларни таъмир этиш эмас, балки суратга тушириб қўйиш тавсия этилади. Бу тавсия амалда обидалардан воз кечишни буюрарди. Бундай муносабат маънавиятсизликдан бошқа нарса эмас эди.

Бинобарин, тарихимизни чалғитиб кўрсатишга, ёлғон гапларни кўтаришга ҳаракат қилаётганлар тўғри баҳосини олишлари керак, бу борада тарихий ҳақиқатни билиш, уни муҳрлаш, ёш авлодга холисона етказиш чуқур маънога эга.

Ўзбек халқининг тарихи ёзма манбалар билан бир қаторда осори атиқаларимизда ҳам муҳрланиб қолган. **Китоблар ўқиладиган далиллар бўлса, ёдгорликлар кўриладиган далиллардир** атиқалар тарихини билиш ҳам ўтмишимиз ҳақидаги таассуротларимизни бойитади ва аниқлаштиради. Халқни тарихий моддий-маданий меросни ўрганиш билан тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки ҳар бир катта-кичик ёдгорлик ўзбек халқи ва ўзбек давлатлари тарихидаги муҳим бир воқеа ёки сана билан боғлиқ, ёки бўлмаса давлат аҳамиятига молик бирор зарурат туфайли бунёд этилган. Бу фикримизнинг исботи учун Бухорои шарифда уч даврда XII, XVI ва XX асрларда қурилган ёдгорликни мисол қилиб келтирамиз. Булар яхлит бир меъморий мажмуани ташкил этувчи ҳозирги кунда Улуғ минор (Минораи Калон) деб юритилиб турган Арслонхон минораси, Жоме масжид, Мир Араб ва Саидолимхон мадрасаларидир. Бу муқаддас ер аслида тарихий жой ҳисобланиб, Бухоро Аркидан сал жанубий шарқдадир. Илк бор бу ерда милодий 713 йили амир Қутайба ибн Муслим даврида жоме масжид қурилган. Бироқ йиллар ўтиши билан бу бино вайрона ҳолига келган. 1102-1130 йилларда қорахонийлар давлатини бошқарган амир Арслонхон 1121 йили худди шу вайрона масжид ўрнида янги ва улуғвор жоме масжидини қурдиради. Бухоро атрофидаги сувсиз саҳроларда қарвонлар йўлдан адашиб ҳалок бўлиши ҳоллари учраб турарди. Шунинг олдини олиш мақсадида Арслонхон шаҳарда баланд бир иншоот қурдиришни ният қилади. Иншоот лойиҳалари бўйича танлов эълон қилишади. 1124 йили машҳур меъморлар томонидан тақдим этилган лойиҳалар билан Арслонхон шахсан ўзи танишади ва уста Бақонинг лойиҳасини маъқуллайди. Шу тариқа 1124 йилнинг 22 март кун йил боши байрами айёмида минора қурилишига оқ фотиҳа берилади ва биринчи ғиштни тамал тошини ҳокон Арслонхоннинг ўзи қўяди. Қурилиш уч ярим йилча давом этади. 1127 йили баландлиги 47 ярим метр бўлган минора қуриб битказилади. Унинг энг юқори қисмида 16 та даричалар (яъни мезана қисмида) қўйилиб, тунда ҳамма даричалар ёнида шамчироқлар ёниб турган. Натижада тунлари 50-60 чақирим масофадан чироқлар ёруғини мўлжал қилиб,

савдо карвонлари Бухорога адашмай келганлар. Бухоронинг Буюк ипак йўлидаги йирик савдо марказларидан бири бўлиб қолишида бу миноранинг аҳамияти каттадир.

Албатта, миноранинг асосий вазифаси азон айтиш диний аҳамиятидир. Минора билан ёнма-ён жойлашган бош жоме масжиднинг муаззини ҳар куни беш мартаба шу минорага чиқиб азон айтган. Шундан кейин шаҳардаги бошқа масжидларда азон айтила бошлаган, намозхонлар ибодатга ошиққанлар.

Миноранинг яна бир вазифаси шуки, ташқи ҳужумдан ўз пайтида огоҳ бўлиш учун дурбин орқали теварак-атроф кузатиб турилган, бу унинг ҳарбий аҳамиятга ҳам эга эканлигидир. Миноранинг тўртинчи вазифаси салобати, гўзаллиги, ажойиб нақшларга бойлиги билан кишиларга завқ-шавқ бағишлашидир. У айниқса чет элликлар элчилар, савдогарлар, сайёҳларни ҳам мафтун этган. Бу ҳол ўз навбатида давлатнинг куч қудрати, шуқуҳи ва шавкати, пойтахт Бухоронинг донғини олисолисларга етказарди.

Шарқдаги биринчи Уйғониш даврида, яъни IX-XII асрларда Бухорода ҳам кўпгина буюк обидалар қурилган эди. Уста Бақо шу обидалардаги энг гузал нақшлардан кўчирма олиб, минорада 24 та катта-кичик ҳалқалар яратган. Асосан Чингизхон босқини даврида, қисман кейинги асрларда бузилиб кетиб, бизгача етиб келмаган биноларнинг нақшлари шу минорадагина сақтаниб қолган. Шу боис бу минорани Бухоро меъморчилигининг қомуси дейиш мумкин. Шуниси алоҳида тарихий аҳамиятга эгаки, миноранинг энг юқори ҳалқаларидан бирида нақшли ғиштлар билан бўртма қилиб “Уста Бақо амали”, “Арслонхон минораси” деган сўзлар ёзилган. Бинобарин, Улуғ минорнинг асл номи Арслонхон минорасидир. То шўролар замонагача барча ёзма манбаларда ҳам шундай деб тилга олинган. Тарихий ҳақиқатлар тикланиб, унутилаётган ёки атайин унуттирилган номлар яна муомалага киритилаётган замонамизда бу кўхна ёдгорликни ўз оти билан атаб, Арслонхон минораси дейишни русумга киритсак, адолатли иш қилган бўлур эдик. Бундан буюк аждодимиз Арслонхон бобонинг руҳи ҳам шод бўлса ажаб эмас. Бу миннатдор авлоднинг ўз аждоди хотираси олдидаги бурчи ҳамдир.

Арслонхон минораси не-не тарихий воқеаларнинг, қанчадан-қанча синоатларнинг, табиий офатларнинг, жангу жадалларнинг гувоҳи бўлмади, дейсиз. У ҳатто 1220 йилги Чингизхон босқинидан ҳам омон чиққан эди. Бироқ орадан роса етти юз йил ўтгач, 1920 йилнинг 1 сентябрида босқинчи Фрунзе буйруғига кўра қилинган бомбардимон натижасида Арслонхон минораси каттик зарар кўрди: ёдгорликнинг 5, 16, 33, 40, 46 метрларига снарядлар келиб урилган эди. Кейинчалик у уста Абдуқодир Боқиев томонидан моҳирона таъмирланган бўлсада, синчков кўз, ўткир нигоҳ билан қаралса, ўша жароҳатларнинг изларини илғаш мумкин.

Шўролар даврида Улуғ минор маънавий жароҳат ҳам кўрди. Уни ёлғон-яшиқ китобларда, олди-қочди фильмларда “Улим минораси” деб талқин қилишга уринишлар ҳам бўлди. Шундай нотўғри таассуротлар ҳосил қилган айрим китобхонлар, томошабинларга ҳақиқатни билдириш учун Улуғ минорни қуришдан мақсад бўлган унинг тўртта вазифасини айтиб, улуғлаб ўтдик.

Шўролар замонида ўзбек давлатларидан бири Бухоро амирлигига асос солган ва уни 260 йил бошқариб келган сулола манғит сулоласи фаолиятдан фақат нуқсон қидириб, бўрттириб кўрсатиш русум бўлганди. Ваҳоланки, Бухоронинг 2500 йиллигида айтиб ўтганидек, бу сулола вакиллари ҳам тарихимизда, хусусан, Бухорои азимда ўзига яраша ном ва из қолдиришган. Шундай ўзига яраша ном ва из қолдирган тарихий шахслардан бири амир Саидолимхондир. У замонаси ўта нотинч бўлишига қарамай Бухорода мадраса, петербурглик мусулмонларнинг илтимосига кўра бу ерда улкан жоме масжид, Ялтада истироҳат сарой қурдиришга улгурган. Шунингдек, отаси амир Абдулаҳадхон даврида қурилиши бошланган “Ситораи моҳи хоса” саройини охирига етказган.

Ўқувчида хўш, амир шундай мадраса, масжид ва саройларни қайси маблағ ҳисобидан қурдирган? Фуқаролардан олинган солиқлар ҳисобига қурдирган-да!” деган фикрлар пайдо бўлиши мумкин. Йўқ, ундай бўлмаган. Солиқлардан келган тушум давлат хазинасига тушган. Амирнинг эса ўз ер-суви, мол-мулки бўлган, улардан келган даромад ўз хазинасига тушган.

Амирлик хазинасининг кирим-чиқим дафтарлари бўлган. Ўша кирим-чиқим дафтаридида амир хонадонининг кундалик сарфиёти кичик амалдор бўлмиш меҳтар томонидан ёзилиб борган. Унда нондан тортиб хўл меваларгача, қандолатлик маҳсулотлари – ҳолваю новвоту пашмаккача, кийим-кечакдан тортиб упа-эликкача қайд этиб қўйилган. Ҳаммаси ҳисоб-китобли бўлган. Аркка ўрта ҳисобда 3 минг атрофида киши яшаб, хизмат қилган. (Ҳозир Аркнинг 20 фоизи сақланиб қолган, 80 фоизи 1920 йилнинг сентябрь ойида М.Фрунзе буйруғига кўра бомбардимон қилиниб, ёндириб юборилган). Лекин амир хонадонининг сарфиёти давлат хазинасидан эмас, балки амирнинг ўз хусусий маблағидан ишлатилган. Бу тарихий маълумотларни келтиришдан мақсадимиз шуки, шўролар даврида тўқиб чиқарилган гўё “амирликда амир хазинаси билан давлат хазинаси умумий бўлган” деган сохта гапларга бироз бўлса-да аниқлик киритиш, ўз давлатчилик тарихимиз ҳақида тўғри таассурот беришдир. Зеро, тарихини билмаганнинг келажаги йўқ. Бухоронинг бугунги қутлуғ айёми, энг аввало, ўтмишга эҳтиром ва буюк аجدодларимиз хотирасига ҳурматимиз намойишидир. Буни амалга ошириш эса ҳаммамизнинг бурчимиздир. Шунинг унутмайликки, шўро тузумининг Бухоро амирлигининг турли йўллар, ёлғон-яшиқ билан бадном қилишдан ғаразли мақсади қандай бўлмасин ўзбек давлатчилигини камситиш орқали ўз ҳокимиятини улуғлаш, халқимизда миллий давлатчилик туйғусини сўндириш эди

Адиб Садриддин Айний амирнинг 1912 йилги кирим ва чиқими ўша давр курси бўйича 30 миллион сўм бўлганини ёзади. Амирликнинг, қисман бўлса-да, давлат мустақиллигини ифодаловчи далиллардан бири унинг ўз мустақил пул бирлигига эгаллиги, амир сиймоси туширилган танга ва бошқа пулларнинг зарб қилиниши эди. Саидолимхон амирликнинг мустақиллигини сақлаб қолиш учун ўз даромадлари ҳисобига оқпошшога ҳар йили турли “совға-салом” қилишдан ташқари завод-фабрикалар қуришга, ташқи савдони кенгайтиришга, олтин конларини ишга солишга, қоракўл савдосига ва бошқа шу каби тадбирларга алоҳида эътибор берган. Амир ҳиссадорлик жамиятларига аъзо ҳам бўлган, ҳиссадорлик жамиятларига ўтказган маблағи 100 миллион сўмдан ошган. У ўз сармоясидан 27 миллион сўмини Россия давлат банкида, 3 миллион сўмини хусусий банкларда сақлаган.

Шариатга кўра ҳар бир мулкдор киши тасарруфидаги маблағини ушлаб турмай, ҳаракатга солиши раводир. Муҳаммад Мустафо саллолоху алайҳи васаллам ўз ҳадиси шарифларида марҳамат қиладиларки, мулкдор одам ўз бойлигини ишга солиб туриши, ўзи бунинг эплай олмаса, омонатга хиёнат қилмайдиган тужжор орқали ҳаракатлантириб туриши, бундан ўзи ҳам, ўзгалар ҳам манфаат кўришлари лозим, акс ҳолда бойлик йиллар оша закотга бера бориш туфайли охирида йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкиндир. Шариат кўрсатган тарзда тижорат билан шуғулланиш ҳалол қилинган. Бу шаръий тадбирдан мулкдор сифатида амир Саидолимхон ҳам фойдаланиши табиий эди. Умуман, унинг – Саидолимхоннинг шахсий бойлиги 35 миллион фунт стерлингни ташкил қилган экан.

Бухоро “қуббатул ислом”, яъни “ислом динининг гумбази” ва буюк уламолар сўзи билан айтганда, “қуввати дини ислом” деб тан олинмиши ҳам Бухоронинг жаҳонда, бугун Шарқ минтақасида мусулмон дунёсининг мўътабар марказларидан бири бўлишидан эътирофдир. Бас шундай экан, давлат бошлиғи бўлмиш амир ҳам ислом арконлари, жумладан закот амалини бажариши табиий эди. Маълумки, ҳар бир мусулмон киши бойлиги нисобга етгач, ҳар йили бойлигининг қирқдан бири ҳисобига закот бериши фарздир. Агар ҳисоблаб чиқсак, амир ўша 35 миллион фунт стерлинглик бойлигидан ҳар йили 875 минг фунт стерлингни закотга ажратиши шарт эди. Закот эса муҳтожларга ёрдам, толиби илмларга кўмак тариқасида садақаи хайрия мақсадларида ишлатилган. Масжиду мадрасалар, хонақою работлар, кўйригу сардобалар ва шу кабиларни қуришга, сув чиқариш, ер ўзлаштиришга, боғ-роғлар яратишга сарфланган садақаю хайриялар шундай яхши амаллардан ҳисобланганки, Уни амалга оширган киши вафотидан кейин ҳам шу муассасалардан унинг руҳига савоб ёзила боради. Шунинг учун ҳам охиратини ўйлаган мулкдор ёки ўзига тўқ ҳар бир мусулмони комил садақаи хайрияга сидқидилдан ёндошган.

Кўҳна Туркистонимизда, жумладан, Бухорои шариф тупроғида иморатсозликнинг раванқ топишининг, буюк осори атиқаларининг қад кўтаришининг шаръий асоси ана шу

закотлардадир ҳам. Масжиду мадрасалар, кўпригу тўғон қабиларнинг уларни қурдирган шахсларнинг номлари (Улуғбек мадрасаси, Абдуллахон банди сингари) билан аталиши бежиз эмас, албатта. Умуман, бутун Туркистондаги, хусусан, Бухоро тупроғидаги осори атиқаларнинг ҳар бири халқимиз фарзандларининг ҳимматли бунёдкорлик фаолиятидан ёрқин далолатдир. Ҳиммат ҳам маънавият белгиларидан биридир.

Бинобарин, ёдгорликларни билиш, улар ким томонидан, қачон, нима муносабат билан ёки қайси воқеа шарафига, ёки бўлмаса ким томонидан қайси сиймо хотирасини абадийлаштириш мақсадида қурилган, асли номи қандай аталган. Мана шуларни аниқлаш зарурдир. Шу асосда ҳар бир бинонинг “таржимаи ҳоли” аниқланади, мазкур “таржимаи ҳол”лардан ўзбек меъморчилиги тарихи таркиб топади. Ўзбек меъморчилиги тарихи ўзбек халқи умумтарихининг олтин саҳифаларидан ҳисобланади. Бухоро осори атиқалари эса бунда алоҳида ўрин эгаллайди. **Моддий-маданий ёдгорликларимизда халқимизнинг заковати, салоҳияти, бунёдкорлиги билан бирга яратганини асрлар давомда сақлаб, ҳимоя қила олиш қобилияти ҳам ўз ифодасини топгандир.** Ана шу қобилият бўлмаганда эдими, умуман бутун Туркистон миқёсидаги, хусусан, Бухородаги буюк обидалар бизнинг давримизгача етиб келмасди, албатта. Бундай қобилиятнинг ҳам асоси давлатчиликдир. Давлат халқни ва у яратган ёдгорликларни ҳам бош ҳимоячисидир.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, ҳозир республикаимизда ўша анъана давом эттирилиб, бунёдкорлик ишлари икки йўналишда олиб борилмоқда, яъни кўҳна осори атиқалар жиддий таъмирланиб, асл ҳолига келтирилмоқца ва янги ёдгорликлар қурилмоқца. Фикримизнинг исботи учун Амир Темурнинг Самарқанддаги мақбараси жиддий таъмирланганини ҳамда Тошкентда темурийлар тарихи давлат музейи қурилганини ва шунга ўхшаш кўплаб мисолларни келтиришимиз мумкин. Демак, давлатимиз халқимиз ва у яратган ёдгорликларнинг бош ҳимоячисидир: **халқимиз яратганини давлатимиз ҳимоя қилиб келаяпти.**

Бухоро воҳасида яшаган эрксевар аждоқларимиз ҳар қандай истибдод ва зулмга қарамай, эл-юрт озодлиги йўлида муттасил қаҳрамонона курашиб келганлар. Кармана, Вобкент, Шофиркон, Ромитан, Гиждувон кентларини яратганлар. Бу кўҳна кентлар ҳар бирининг ўз бой тарихи бор, ёш жиҳатдан бири Бухорога оға бўлса, иккинчиси инидир. Бу кентлар тарихини билмай туриб, Бухоронинг умумий тарихини тўлиқ тасаввур қилиб бўлмайди.

Масалан, Кармана тарихини олиб кўрайлик. Агарда Аштархонийлар замонида Балх шаҳри валиаҳд шахзоданинг қароргоҳи деб тайинланган, бир неча вилоятлардан иборат Балх ўлкаси унинг тасарруфида бўлса, манғитлар даврида Кармана шундай мақомга эга бўлган. Тахт вориси валиаҳд то тахт соҳиби бўлгунга қадар Карманада ҳокимлик қилган. Ҳатто амир Абдулаҳадхон ҳукмронлик қилган 1885-1910 йилларда Кармана норасмий тарзда амирлик марказига айланган. Амир Абдулаҳадхон 13 йил давомида муттасил Карманада яшаб, бирор марта ҳам Бухорога қадам ранжида қилмаган, давлатни шу ердан туриб бошқарган. Пойтахт билан узлуксиз равишда ҳар куни учқур отлик чопарлар орқали боғланиб турган. Шуниси кизиқарлики, бу давр мобайнида бош вазир мақомидаги лавозим эгаси қушбеги мудом Арқда бўлган, ижроия ҳокимиятини бошқарган. Манғит амирлигида жорий қилинган давлат қонун-қоидалари, тартиб-интизомга кўра амир пойтахтда бўлмаган кезларда қушбеги Арқда бўлиши шарт эди, ҳатто Арқ дарвозасидан ташқарига чиқиши ҳам мумкин эмасди. Амир Абдулаҳадхон 13 йил Карманада яшаганида қушбеги шунча вақт Арқда бўлган. Бухоро ва унинг кентлари тарихига оид ҳозирги китобхонларимизга деярли таниш бўлмаган асарлар кўп. Бу ўринда марҳум тарихчи олим Маҳкам Абдураимовнинг Бухоро хонлигидаги аграр муносабатларга доир икки жилдли китобини, қушбеги архивига мансуб 7 мингдан ортиқ ҳужжат тадқиқ этилган монографиясини, шўролар даврида қатағонга учраган тарихчи олим Мусожон Саиджоновнинг илмий пухта мақолаларини эслатиб ўтишни истардик. Шунингдек, ҳуқуқшунос олим, Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси Отабой Эшонунинг Бухоро тарихига оид асарлари қимматли манбалардандир.

Ўзбек давлатчилигида Бухоронинг аҳамияти ва мавқеи юқори бўлиб келган. Бухорога туркий қабилалар асос солган, энг қадимги миллий қаҳрамонларимиздан бўлмиш Алп Эр

Тўнга (Афросиёб) ҳам айнан Бухорога дафн этилган. **Замонлар ўтар, йиллар, асрлар ўтади, келажак авлодлар, Бухорога, унинг қадим тарихига қайта-қайта мурожаат этадилар. Ватанимизни озод ва обод қилиш учун курашда қурбон бўлганларни, мустақиллик иморати пойдеворига биринчи ғишт қўйган ота-боболарини сира унутмайдилар.**

Давлат тузумининг қандайлиги унинг умуман тарихга, хусусан, моддий-маданий ёдгорликларга бўлган муносабатида ҳам яққол кўринади. Сўнгги мустамлака замонида Бухорога бўлган муносабат маънавиятсизликдан иборат эди. Инқилоб баҳонасида шахар обидалари яна бир бор вайрон этилди, унинг асл фарзандлари бир неча марта, чунончи, 1920 йилда амирга яқин кишилар сифатида, 1929-1933 йилларда колхозлаштиришга қарши ёт унсурлар сифатида, 1937-1938 йилларда халқ душманлари, чет эл айғоқчилари, миллатчилар сифатида қатағон қилинди. Ваҳшийлик шу даражага бориб етдики, 1920 йил сентябрь ойида М.Фрунзе кўлига тутқунликка тушиб қолган амир хонадони аъзолари унинг буйруғига кўра икки қисмга тақсимланиб, гўдак шахзодалар оналарининг иссиқ бағридан тортиб олиниб Россияга олиб кетилди, оналари, опа-сингиллари ва бошқа қари-қартанг кишилар мол-мулки тортиб олинган ҳолда мамлакатдан четга чиқариб юборилди. Бу ҳам шўролар тузумининг қанчалик ғайриинсоний ва адолатсиз эканини кўрсатади.

2. Ҳар бир халқнинг ўз ўтмишини ўрганишга қизиқиши объектив тарихий жараён ҳисобланади. Тарих фанининг муҳим аҳамияти шундаки, ўтмиш мерос, умуминсоний кадриятларни ўрганиш орқали инсонда бунёдкорлик ва эзгулик ғояларини шакллантиради.

Ҳар бир инсон ўз халқининг тарихини билиши билан бир қаторда бошқа халқлар тарихи ва маданий меросига ҳам ҳурмат билан қараши лозим. Марказий Осиё халқлари азалдан умумий тарих ва ўтмишга эга. Ва табиийки уларнинг келажаги ҳам умумий. Жаҳон цивилизацияси ва умумжаҳон тарихий-маданий мероси фақат алоҳида бир халқнинг фаолияти натижаси эмаслиги бугунги кунда тан олинган ҳақиқат. Тарихий-маданий мерос чегера билмайди ва у бутун инсоният фаолияти ҳосиласи ва ифтихори ҳисобланади.

Афсуски, сўнгги йилларда баъзи бир хорижий тадқиқотчилар томонидан Марказий Осиё халқларининг қадимги ва ўрта асрлар тарихи тарихий воқеликка зид равишда қайта талқин қилиниб, ўз халқининг ўтмишдаги фаолиятини бошқа халқлардан устун қўйиб идеаллаштиришга уринишлар кузатилмоқда. Тарихий-илмий тадқиқот усул-методлари, моддий ва ёзма манбаларни инкор этиб, бундай тарихчилар тарихни мақсадга йўналтирган ҳолда сохталаштиришга очикдан-очик йўл қўйишмоқда.

Маълумки, XX аср давомида археологлар Марказий Осиёнинг илгари номаълум бўлган қадим ўтмишини қайта кашф қилдилар. Тарих ва археология фанида Бактрия, Суғдиёна, Марғиёна, Хоразм цивилизациялари каби тушунчалар пайдо бўлди. Аммо бу кашфиётларнинг тарихий талқини 70 йил мобайнида Ғарб ва Ўрта ер денгизи бўйларига ҳос ижтимоий-иқтисодий тузумга ҳос ва мос бўлмасда, марксистик ёндашувда тадқиқ этилди. XX аср охирида мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши ва эски ғоялардан воз кечилиши билан бирга борди. Гўёки Ўрта Осиё халқларининг қадимий ва ўрта асрлар тарихини холисона ўрганишга йўл очилгандек эди. Аммо афсуски, жараён турли давлатларда турлича кеча бошлади. Тарихий воқеаларни ҳар томонлама холисона талқин этиш ўрнига бир томонлама, алоҳида бир халқ миллий манфаатлари нуқтаи-назаридан келиб чиқиб қайта ёзишга киришилди. Тарихий тадқиқотлар билан фақат соҳа мутахассислари эмас, балки тамомила ўзга касб эгалари ва ҳатто давлат раҳбарлари шуғуллана бошладилар. Сохта тарихчилар урчиб кетди. Фан оламида ўзини кўрсатмоқчи бўлган бу “олимлар” фақат дастурхон атрофида эмас балки, оммавий нашрлар, йирик мақолалар ва монографиялари билан “ўзларини” кўрсата бошладилар. Ачинарлиси, давлат раҳбарлари томонидан яратилган ва асл ҳақиқатдан йироқ асарлар сиёсий мавқеи туфайли қисқа муддат ичида омма ўртасида кенг ёйилиб, ўзига бос “муқаддас китоб”га айланди.

Шу билан бир қаторда махсус маълумотга эга бўлмаган, илмий-тарихий мактаб кўрмаган, тарихий тадқиқот методлари бўйича ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаган “дилетант (ҳаваскор-ишқибоз) тарихчилар” пайдо бўлдики, улар қадим тарихнинг мураккаб

масалаларини ечишга енг шимардилар. Бу каби ғайриилмий тадқиқот ишлари таҳлили шуни кўрсатадики уларни бирлаштириб турган ягона ғоя ўз халқи ўтмишини улуғлаш, унинг ўзига хослигини ва тарихдаги ўрнини кўкларга кўтариш. Улар асосан, қуйидаги йўналишларда тарих фанига “янгиликлар” киритишди:

1.Қадимги давлатчилик. Муаллифнинг этник мансублигидан келиб чиққан холда унинг томонидан яратилган асарларда ўзи мансуб халқ ва давлатнинг ўта қадимийлигига урғу бериш бошланди. Масалан, Туркман давлатининг асосчиси сифатида тарихий ва ёзма манбаларда учрамайдиган, ўрта аср халқ оғзаки ижодида эслатиладиган Ўғузхон шахси гавдалантирилди. Муаллиф даъвоси бўйича Ўғузхон давлати мил.авв. III-II минг йилликларда мавжуд бўлган. Ўғузхон ўз давлатини пойтахти Олтинтепадан туриб идора қилган.

Тадқиқотчи Қосим Масими тарихий жараёнлардан янада илгарилаб кетди. У ўзининг “Племенное объединение Уйгур”. История Уйгурской державы” асарида Уйгур давлатчилигининг бошланишини мил.авв. 12 минг йиллик қилиб белгилайди. Тарихий даврлаштиришда бу давр ўрта тош даври Мезолит бўлиб, ишлаб чиқариш хўжаликлари ҳали узил-кесил қарор топмаган ўзлаштирувчи хўжалик ҳукмрон, давлатчиликдан анча йироқ давр эканлиги кундай равшунку? Хатто дунёнинг бирон бир нуқтасида давлатчиликка ўтилиши ҳақида ҳали гап ҳам бўлиши мумкин эмас ...

Қирғизистоннинг собиқ давлат раҳбари А.Акаевнинг қирғиз халқи давлатчилигини 2300 йил билан белгилаш ташаббуси ҳам илмий методик ва археологик жиҳатдан ўз тасдиғини топмайди.

2.Халқ ва халқ номи келиб чиқишининг қадимийлаштирилиши.

Марҳум Сапармурод Ниёзовнинг “Рухнома” асарида “туркман” номини олган этнос бронза давридаёқ мил.авв. III-II минг йилликларда мавжуд бўлган. Бироқ замонавий тарих Анов даври (энеолит-бронза)га оид уруғ ёки қабила номи ва унинг тили ҳақида маълумот келтирилган бирон бир манбани билмайди. Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақидаги энг дастлабки манба фақат Авесто. Авесто китобининг пайдо бўлиши мил.авв. I минг йилликнинг иккинчи чорагидан нари ўтмайди. Марказий Осиё халқларининг бугунги номи пайдо бўлиш санаси ўрта асрлар билан боғлиқлиги шубҳасиз.

3.Қадимги давлат ва халқ яшаган ҳудуднинг ҳаддан ортиқ катталаштирилиши.

Қосим Масимининг юқорида тилга олинган асари 313 бетида Уйгур давлатининг харитаси келтирилиб, унда бу давлатнинг ҳудуди Тинч океанидан тортиб то Шарқий Европа ерларини ҳам тўлиқ ўз ичига олганлигини кўришимиз мумкин ...

Ушбу китобнинг 310-311 бетларида таъкидланишича, Америка ҳиндулари бу уйғурлар бўлиб асарда уларнинг Беринг бўғози орқали Америкага ҳаракатланиш схемаси ҳам келтирилади.

“Рухнома” китобида туркман халқнинг буюк ўтмиши улуғланиб, улар томонидан 26 та туркий давлатга асос солинганлиги қайд қилинади. Улар орасида туркманларга умуман алоқаси бўлмаган Қорахонийлар ҳоқонлиги, Ғазнавийлар давлати ва Мисрдаги Мамлюклар давлатини кўриш мумкин.

Н.Нигматовнинг “Таджикский феномен: теория и история” (Душанбе. 1997 г.) китобида “тарихий Тожикистон” тушунчаси “илмий муомалага” киритилган бўлиб, унинг ҳудуди бутун Ўрта Осиё минтақасини қамраб олган (21 бет). Муаллиф даъво қилишича, бу афсонавий “тарихий Тожикистон” қадимги Шарқ цивилизациялари замонида мил.авв. III-II минг йилликларда мавжуд бўлган ва қадимги Бобил, Хетт ва финикийлар билан яқин алоқада бўлган.

Умуман тарих фанида юзага келган бундай ғайриилмий, тарихий ҳақиқатдан анча йироқ асарларни ўқиб, нахотки ушбу ишларнинг илмий муҳаррири бўлмаган бўлса? деган ҳаёлга ботасан. Йўқ, китоб бошида ёки охирида уларнинг исми-шарифи келтирилган. Бироқ улар фикримизча ўта ёмон мутахассис. Нима бўлганда ҳам бу каби “тарих яратувчиларга” машхур француз шоири Пол Валерининг сўзларини эслатиб қўйиш жоиз: “Тарих – интеллектуал кимё йўли билан яратилган энг хавфли маҳсулот. У орзу қилишга мажбур

қилади, халқларни маст қилади, уларда ёлғон таассуротларни туғдиради ... такаббурлик, таъқиб, серзардалик, тоқатсизлик ва манманлик ҳиссини шакллантиради”.

Назорат саволлари

1. Тарих фанининг жамият тараққиётида тутган ўрни ва ролини қандай баҳолайсиз?
2. Ижтимоий-гуманитар фанларда инновация тушунчаси ва унинг мазмун моҳияти нималардан иборат?
3. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.Каримов асарларида тарих фанининг концептуал масалалари.
4. Мустақиллик йилларида тарих фани тадқиқотларида ва уни ўқитишдаги ўзгаришларга баҳо беринг.
5. Тарих фани манбашунослиги ва тарихшунослигининг бугунги аҳволи. Мавжуд муаммолар ечимига янгича ёндашувларга сизнинг муносабатингиз.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент., 2008.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2017. - 488 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамыз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2016. - 56 б.
5. Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида. Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги 315-сон қарори.
6. Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари: асосий йўналишлари ва ёндашувлар. Республика ёш олимларининг биринчи илмий конференцияси материаллари. Тошкент, 2009.
7. Абдурахмонов А. Саодатга элтгувчи билим. 1-2 китоб. –Т., “Мовароуннаҳр”. 2004.

2- Мавзу: Ибтидоий давр ва илк цивилизациялар тарихининг долзарб масалалари.

Режа:

1. Цивилизация тушунчаси ва унинг тарихи талқини.
2. Антропогенез жараёнлари ва унинг долзарб масалалари.
3. Ўрта осий халқлари тарихини янгича даврлаштириш масаласи

Таянч тушунчалар: Цивилизация тушунчасига замонавий ёндашувлар. Илк цивилизациялар (хорижий таҳлил). Тарихий ва археологик даврлаштириш масалалари. Антропогенез жараёнларининг замонавий талқини.

1. Кейинги йилларда тарихимизнинг баъзи бир долзарб муаммоларини янгича қарашлар асосида ёрита бошлаган бўлишимизга қарамай, Ўзбекистон тарихининг энг қадимги даврларидан то ҳозирги кунимизга қадар бўлган жараёнини даврлаштириш масаласи ҳозиргача ўзининг тўлиқ илмий ечимини топа олгани йўқ. Тўғри, баъзан илмий анжуманларда, олимлар орасидаги ўзаро баҳс ва суҳбатларда тарихни даврлаштириш масаласида цивилизация методни қўллаш мақсадга мувофиқдир, деган ғоялар олға сурилмоқда. Аммо, бу масалада ҳам хали аниқ бир тўхтама келингани йўқ.

Маълумки, инсоният тарихи доимо бир текисда ривожланмаган. Тарихда юз берган даврий маданий юксалишлар цивилизациялар тарихини ташкил этган. Кишилиқ тарихи ўз тараққиёт йўлида 5 марта йирик цивилизация юксалишларини бошидан кечирди. Биринчи цивилизация дастлаб, милoddан аввалги III минг йилликда Ефрат ва Дажла, Нил, Ҳинд ва Хуанхе дарёлари ҳавзаларида юз берди. Шунинг учун у тарихга «Қадимги шарқ цивилизация» номи билан кирди. Унинг таъсир доираси милoddан аввалги III минг йилликнинг охирларида Ўрта Шарқ минтақаларига ва II минг йиллик бошларида Мовароуннаҳрга ёйилди. Айниқса, бу мил. аввалги II минг йиллик давомида қадимги Бактрия ва Марғиёна минтақаларининг бронза даври маданиятлари – Шўртуғай, Даштли, Номозгоҳтепа, Олтинтепа, Келели, Гонур, Тўғолоқ, Аучин, Тоҳирбой-3, Саразм, Сополлитепа, Жарқўтон каби ёдгорликлари мисолида яққол кўзга ташланади.

Археолог олимлар ҳатто уларнинг моддий маданиятида ўз аксини топган этномаданий юксалишларга қараб, бирламчи цивилизациянинг “Бешинчи Окс цивилизация ўчоғи” сифатида қарамоқдалар. Ана шу Окс цивилизацияси асосида Ўрта Осиёда, илк темир даврига келиб, унинг қатор маҳаллий марказлари (Шимолий Бактрияда – Қизилтепа II, Кучуктепа II, Жондавлаттепа, Бандихон I, Ғозтепа каби ёдгорликлар; Суғдиёнада - Даратепа, Сангиртепа, Узунқир, Кўктепа II, Афрасиёб I, Лолазор каби ёдгорликлар; қадимги Хоразмда - Кўзалиқир, Қальалиқир, Хумбустепа, Хозарасп каби ёдгорликлар базасида) таркиб топди. Уларнинг ҳар бири алоҳида микровоҳа доирасида дастлаб шаҳар-давлат – микровоҳалар бош шаҳрига, пойтахтига айланди. Улар аста-секин воҳа (занту) давлатчилиги марказига, кейинчалик уларнинг айримлари эса тарихий-маданий вилоят (дахью) марказига айланди. Айнан мана шу аҳоли пунктлари, уларни ўраб олган воҳалар доирасидаги қишлоқлар асосида минтақанинг шарқий эроний тилларда сўзлашувчи ўтроқ аҳолиси - суғдийлар, бохтарийлар, хоразмийлар, яъни Амударё ҳавзалари вилоятларининг ўтроқ аҳоли қатлами таркиб топди.

Ана шу ўтроқ этник қатлам таркибига бронза давридан эътиборан (мил. авв. II минг йилликда) Евроосиё даштларидан чорвадор қабилаларнинг катта тўлқини кириб келди. Улар Авестода турлар ва уларнинг аслзода қатлами эса орийлар (эркин, озод суворийлар) деб аталган. Европоцентриқ назария қарашларига зидли ўлароқ, улар қадимги Хитой ёзма манбаларида туркий тилли қабила ва уруғ жамоалари сифатида қайд этилади¹.

Турлар Эрон Аҳамонийларининг қоятош китобларида саклар, юнон-рим ёзма манбаларида сак-массагетлар сифатида тилга олинади. Уларнинг шимолий минтақаларда истиқомат қилувчи этник гуруҳлар эса, скифлар сифатида тилга олинган². Юнон тарихчиси

¹ Дуан Лянчин. Динглинлар, канқилар ва туролар. I-жилд, Уримчи, 1996; Хитой тили катта луғати. III-жилд, 2057-б; Хўжаев А. Қадимги хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар. «Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият» Т.: 2003, 176-184 бетлар; Аскарлов А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», № VI, Т.: 1996. 71-б; Ўша муаллиф, Об исконной родине расселения древних тюрков. ИМКУ, вып.32, Т.: 2001. с. 69-72; Ўша муаллиф, Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик асослари. «Ўзбекистон тарихи» журналы, № IV, Т.: 2002, 55-б; Ўша муаллиф, Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. Т.: 2004. 4-6 бетлар; Еро же. Арийская проблема: новые подходы и взгляды. «История Узбекистана в археологических и письменных источниках». Т.: 2005, с. 81-91.

² Геродот. История в девяти книгах. Перевод Г.А. Стратановского, 2001, кн. 1, 5, 6.(Геродотнинг ёзишича, одамзод оёғи босмаган ўлкада Тарғитой исми киши пайдо бўлади. Ривоятга кўра, Тарғитойнинг ота-оналари

Геродот ўзининг 9 китобдан иборат “Тарих” асарида “сакларнинг кундалик турмуш тарзи, урф-одатлари скифларникига ўхшаб кетади. Аслида, “саклар скиф қабилаларидир. Форслар барча скифларни саклар деб атайдилар”¹. Массagetлар масаласида эса, “Улар шарқда, қуёш чиқиши йўналишида, Аракс дарёсининг нариги ёғида исседонларга рўпарасида жойлашганлар. Баъзилар уларни скиф қабиласи, деб ҳисоблайдилар², дейди. Демак, скифлар сакларнинг ўзгинаси, уларнинг азалий ватани Осиё даштлари бўлган. Уларнинг бронза давридаги чорвадор аждодлари Авестода турлар деб аталиб, мил. авв. II минг йилликнинг ўрталаридан Ўрта Осиё ва Кавказ орқали жанубга – Эрон ва Шимолий Ҳиндистон ҳудудларига ва жанубий – ғарбга – Фрот ва Дажла дарёлари қуйи ҳавзаларигача кириб борганлар. Уларнинг айрим гуруҳларини Африканинг Нубия даштларигача кириб борганликлари ҳақида маълумотлар бор.

Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, уларни бронза даврдан эътиборан, айниқса, Ўрта Осиё ҳудудларига кенг кўламда кириб боришининг чеки бўлмаган. Улар дастлаб маҳаллий эронзабон аждодларимиз (Номозгах, Даштли, Шўртуғай, Келели, Аучин, Тўғолок, Гонур, Сополли, Жарқўтон каби ёдгорликлар аҳолиси) билан ёнма-ён жойлашиб, яқин ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий алоқада бўлдилар, сиёсий-ҳарбий етакчиликни кўлга киритиб, буюк Абу Райҳон Беруний айтганидек, “турк подшолиги”га асос соладилар³. Илк темир даврига келганда (мил. авв. IX-IV асрлар), уларнинг дастлабки интеграцияси, ўзаро қоришуви асосида маҳаллий шаҳар-давлат, ҳавза давлатчилигининг таркиб топишига олиб келади. Сўнг, уларнинг секин-аста шаҳар-давлатлар атрофида бирлашиши туфайли минтақавий цивилизация марказлари (Бахди, Маури, Гава Суғуда, Нисайя, Харайва, Кангха ва бошқалар) таркиб топади. Айнан мана шу даврда ўзбек халқи ва унинг илк давлатчилигига асос солинди. Аҳамоний подшолари ҳукмронлигига қадар Ўрта Осиё ҳудудий доирасида “Қадимги Бактрия подшолиги”, “Катта Хоразм”, Сак-массagetлар конфедерацияси каби дахъю типидagi илк давлат уюшмалари ташкил топади.

Иккинчи жаҳон цивилизацияси милoddан аввалги I минг йилликнинг ўрталарида Греция ва Римда юз берди. У тарихда «Антик давр цивилизацияси» номи билан машҳур. Унинг таъсир доираси Македониялик Искандарнинг Қадимги Шарққа ҳарбий юришларидан сўнг Ўрта Осиёга кириб келди ва у «Осиё-Европа эллинизм цивилизацияси»ни шаклланишига олиб келди⁴. Буни биз Қадимги Бактриянинг Ойхонум, Кампиртепа, Тахтисангин, Эски Термиз ва Жондавлаттепанинг антик давр қатламлари, Холчаян, Далварзинтепанинг қуйи қатламлари, Зартепа, Хотинрабод, Фаёзтепа, Қоратепа, Оққўрғон, Айртон, Ҳайрабодтепа ва бошқа юзлаб антик давр ёдгорликлари мисолида, Жанубий Суғдда Ерқўрғон, Қалаи Захоки Марон (Қарши воҳасининг шу даврга тегишли 31 та ёдгорликлари), Марказий Суғдда Афросиёб III, Кўктепа III, Рабиджон, Тали-Барзу, Кушонтепа, Кофирқала, Ғарбий Суғдда Бухоро, Пойкент, Сеталактепа, Ромиштепа, Қўрғони Ромитан, Қизилқир, Норттепа каби юзлаб антик давр ёдгорликлари мисолида, Қадимги Хоразмда Қўйқирилганқалъа, Тупроққалъа, Жонбосқалъа, Аязқалъа, Бозорқалъа, Ахчахонқалъа, Тўққалъа, Бурлиқалъа каби юзлаб антик давр ёдгорликлари мисолида биламиз. Улар ўз даврининг юксак даражада ривожланган санъат асарлари, скульптура ва рангли монументал деворий суратлари, қадимги ёзув ва меъморий қурилиш обидалари, яъни диний ва дунёвий

Зевс ва Борисфон дарёсининг қизи бўлган. Геродот бу афсонага ишонмасда, ривоятни баён этишда давом этади: «Тарғитойнинг уч ўғли бўлган. Уларни Липоксой, Арпоксой ва энг кичиги Қолаксой деб аталган. Уларнинг тегишли қабилалар устидан сардорлик даврида осмондан олтин омон, ёрғучок, болта ва коса тушган. Бу буюмлар ва улар қўл остидаги (авхат, катиар, траспий ва паралата) қабилалар бирлашмасидан ташкил топган “сколота” подшолиги эса кенжа ўғилга насиб этади. Ривоятга кўра, бу подшоликни юнонлар “скифлар подшолиги” деб номлаганлар).

¹ Геродот. История в девяти книгах. Перевод Г.А. Стратановского, 2001, кн. VII, 64.

² Геродот. “История в девяти книгах”, книга I, 2001.

³ Беруний Абу Райхон. Памятники минувших поколений. Пер. С арабского М.А. Салье. Избранные произведения. Том I, Т.: 1967, с 47.

⁴ История Востока. Том I, стр. 17-24.

характердаги архитектура комплекслари билан жаҳон цивилизацияси хазинасига улкан хиссаларини қўшдилар. Антик давр цивилизацияси таъсир доираси Мовароуннахрнинг Чоч, Уструшона ва Қадимги Фарғона худудларигача кириб борди. Оқибат натижада, Ўрта Осиё худудларида ўзига хос синкретик моддий ва маънавий маданият яратилди.

Учинчи цивилизация ўчоғи Мовароуннахр ва Хуросон бўлиб, ушбу худудларда у милодий IX-XIII аср бошларида юз берди ва унинг таъсирида Европа уйғонди¹. Бу давр ижтимоий ва этномаданий ҳаёти жаҳон илм-фан дунёсига Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Имом ал-Бухорий, Аҳмад Югнакий, Абу Исо Муҳаммад Термизий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Абдуллоҳ Рудакий, Юсуф Хос Хожиб, Маҳмуд Қашғарий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Исмоил Журжоний, Бурҳониддин ал-Марғиноний, Аҳмад Яссавий каби алломаларни бердики, уларнинг буюк кашфиётлари туфайли жаҳон илм-фани ва маданияти ривож топди.

Масалан, буюк математик, асроном ва географ Муҳаммад ал-Хоразмий ўзи яшаб келаётган феодал тузумининг иқтисодиёти учун астрономия, геодезия, геометрия каби фанларни ривожлантириш зарурияти туғилганини тушина билди. У алгебра фанига асос солди. У таклиф қилган бирдан ўнгача рақамлар асосида арифметика фанини туғилишига олиб келди. Муҳаммад Хоразмийнинг “Зиж”и Шарқ ва Ғарбда астрономияни ривожланиш йўлини очиб берди².

Аҳмад Фарғонийнинг астрономия, математика ва география билимларининг мажмуаси асосида яратган “Астрономия асослари ҳақидаги китоб”и XII асрдан лотин ва Оврўпа тилларига таржима қилиниб, Европа мамлакатлари университетларида XVI асргача дарслик сифатида ўқитилиб келинган.³

Буюк файласуф, қомусий олим Абу Наср Форобий номи Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида тараққийпарвар ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожини билан боғлиқ. У ўзининг баркамол ижодида фалсафий билимнинг умумий хусусиятлари, қонуниятлари, категориялари, ижтимоий - сиёсий ҳаёт, давлатни бошқариш масалалари, одоб - ахлоқ, тарбия масалалари, табиий-илмий фанлар, уларнинг келиб чиқиши ва таснифи, уларнинг амалий фаолияти ҳақида теран фикрлар ва амалий таклифларни тавсия этади.

Форобийнинг фалсафий таълимоти моҳият-эътибори билан анъанавий илоҳиёт - каломдан тубдан фарқ қилиб, илмий ғоялар билан йўғрилгандир. Форобий ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб, жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди. Бу таълимотда ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари – давлатни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ ва одоб, маърифат, диний эътиқод, уруш ва яраш, меҳнат каби масалалар қамраб олинган⁴.

Ривожланган ўрта асрлар даврининг қомусий олими Абу Райҳон Беруний эса астрономия, физика, математика, геодезия, геология, минералогия, қадимги тарих ва этнография фанлари бўйича теран фикрлар, янгидан-янги ғояларнинг изчиллиги, илмий асослиги билан замонасининг даҳоси эди. У ўз асарларини илмий тажрибалар, теварак муҳитни кузатишлар, ўзига қадар ўтган олиму-фузалоларнинг асарларини чуқур ўрганиш, илмий таҳлил этиш, қиёсий солиштиришлар асосида яратган. Беруний “ҳар бир олим ўз илмий фаолиятида амалиётга асосланиши, ўз тадқиқотида аниқ бўлиши, тўхтовсиз меҳнат қилиши, хатоларини қидириб тузатиши, илмда ҳақиқат учун ҳар хил уйдурма, юзакичиликка қарши кураш олиб бориши зарур”, деб ҳисоблайди.

Академик В.Р. Розен “Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби” га юксак баҳо бериб, “Шарқ ва Ғарбнинг қадимги ва ўрта асрлардаги бутун илмий адабиёти орасида бунга тенг келадиган асар йўқ”, деган хулосага келади.

¹ Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машхур мутафаккир ва донишмандлар). I-китоб, Т.: 1995.

² Буюк сиймолар...9-12 бетлар.

³ Буюк сиймолар...16-20 бетлар.

⁴ Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машхур мутафаккир ва донишмандлар). I-китоб, Т.: 1995. 32-40 бетлар.

Замонасининг етакчи олимларидан Ёкут эса, унинг “Масъуд қонуни” асарини математика ва астрономия бўйича унгина ёзилган ҳамма китоблар изини ўчириб юборган” деган фикрни айтган. Берунийнинг “Минералогия” асари илм дарғаларининг умумий баҳосига кўра, ўз замонаси учун Ўрта Осиё, Яқин Шарқ, ҳатто Оврўпада ҳам минералогия соҳасида энг яхши, тенги йўқ асар ҳисобланади.

Беруний Коперникдан бир неча аср аввал Ерни коинотнинг маркази деб билувчи геоцентрик ва Қуёшни коинот маркази деб ўргатувчи гелиоцентрик тизим тенг кучга эга, деган хулосага келади. Беруний “Геодезия” асарида геоцентризм билан боғлиқ бўлган баъзи бир назарияларнинг туғилишига шубҳа билан қараганини очиқ баён этади. У жойларнинг географик узунлигини, кенглигини аниқлаш йўллари танилаб олишда новатор ҳисобланади. Берунийнинг фойдали қазилмалар қатламининг пайдо бўлиши, жинслар емирилишининг аҳамияти, тоғ жинсларининг нураши қабилар ҳақидаги хулосалари катта илмий аҳамиятга эга.

Беруний ўз ижодини ижтимоий масалалар ечимини топишга ҳам қаратган. У инсон ва унинг жамиятини юзага келиши масаласида сўз юритиб, “Қадимги тарихларнинг энг қадимгиси ва энг машҳури башариятнинг бошланишидир” дейди. У “инсоннинг кадр-қиммати унинг меҳнати билан белгиланади, инсон ўз хоҳишига меҳнат туфайли эришади”, дейди. Беруний “мамлакат равнақи фан равнақи билан узвий боғлиқ” деб билади¹.

Ривожланган ўрта асрлар даврий доирасида тўртинчи жаҳон цивилизацияси Мовароуннаҳрда Амир Темур ва темурийлар салтанатидан бошланиб, XV-XVII асрлар давомида бутун Европа ва Осиёга ёйилди², яъни Амир Темур салтанатининг шон-шуҳрати Овропага буюк уйғониш даври маданиятини олиб келди. Ниҳоят, бешинчи цивилизация жамият ривожининг барча жабҳаларини қамраб олган XX аср цивилизациясидир.

Цивилизациялар оралиғида нотекис ривожланишлар, узоқ йиллар давом этган турғунликлар ва тез-тез даврий инқирозлар юз бериб турган. Демак, кишилик тарихи узлуксиз давом этган цивилизациялар тарихидангина иборат эмас. Шундай экан, тарихни даврлаштириш учун тарихий жараёнларни объектив акс эттирувчи омиллар асос қилиб олинмоғи керак.

Истиклол йилларида Республикамиз Олий ўқув юртлирида, айниқса, тарих фанидан дарс бераётган ёш педагог-кадрлар, дарс жараёнида талабаларга турли даврларда жамиятда юз берган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар моҳиятини аниқ бир даврий тизим асосида баён этишга эҳтиёж сезганлиги ҳеч кимга сир эмас.

2. Олимларнинг илмий фаразларига кўра, биз яшаб турган она ер беш миллиард йил, муқаддам пайдо бўлиб, дастлаб унда ҳеч қандай ҳаёт бўлмаган. Ер тарихи геологик жиҳатдан архей, палеозой, мезозой ва кайнозой эраларига бўлинади. Архей эрасининг охирида ерда жуда оддий тирик мавжудотлар, палеозойда сувда ва қуруқда яшовчи ҳайвонлар, мезозойда судралиб юрувчилар пайдо бўлади. Ер тарихининг кайнозой эрасида эса сут эмизувчи ҳайвонлар тарқалади. Бу эра, ўз навбатида, учламчи ва тўртламчи босқичларга бўлиниб, учламчи босқич 50-60 миллион, тўртламчи босқич 3,5-3 миллион йилни ўз ичига олади.

Ер тарихидаги энг буюк воқеа ҳайвонот дунёсидан одамзоднинг ажралиб чиқишидир. Олимларнинг илмий фаразларига кўра, одамзод тўртламчи босқич бошларида пайдо бўлган. Шунини айтиш лозимки, тарих фанида инсонни келиб чиқиши ва ривожланиши археологик ва антропологик материаллар, мавжуд турли манбаларга асосланиб ўрганилади. Олимлар берган маълумотларга кўра энг қадимги одамлар Ер юзида бундан 2-3 миллион йил аввал яшаганлар. Улар дастлаб Африка, жанубий ва жануби-шарқий Осиёда яшаб, кейинчалик Осиё ва Европа қитъасининг ички ҳудудларига кириб борган.

¹ Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). I-китоб, Т.: 1995. 48-52 бетлар.

² Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). II-китоб, Т.: 1995.

Тўртламчи босқич бошларида иқлим ҳозиргига нисбатан иссиқроқ бўлиб, Периней яриморолидан Хитойгача бўлган майдонлар субтропик, Осиёнинг жануби ва Африканинг катта қисми эса тропик минтақалар эди. Учламчи босқичнинг охири ва тўртламчи босқичнинг бошларида яшаган одамнинг энг қадимги аجدодлари фанда дриопитек, рамапитек, австралопитек номлари билан маълум.

Инсоннинг энг қадимги аждоди 6-3 млн. йил олдин яшаган Дриопитек ва Австралопитеклар ҳисобланади. Дриопитек (дарахтда юривчи маймун) 1856-йил француз археологи Ларте томонидан Австриянинг Юкори Горонна ҳавзасидан топилган. Миясининг ҳажми 600-680 см³. Австралопитек (жануб маймуни) 1924-йил Р.Дарт томонидан Жанубий Африкадан топилган. Миясининг ҳажми 700 см³. Дриопитек ва Австралопитеклар олий типдаги одамсимон маймунлар ҳисобланиб, ҳайвонот олаmidан одамзод оламига ўтиш босқичи ҳисобланади. Улар икки оёқда тик юрган, ўсимлик ва гўштни овқат сифатида истеъмол қилган.

Австралопитеклар “Ҳомо хабилис” ва “Парантропус” одамлари учун асос бўлдилар. “Ҳомо хабилис” одамларининг дастлабки вакили Зинжантроп ва Питекантроплар ҳисобланади. Парантроплар эволюцион жараёнда кирилиб кетганлар.

1959-1960-йилларда Шарқий Африкадаги Олдувой дарасида инглиз олими Л. Лики зинжантроп («ишбилармон одам») қолдиқларини, дара ёнидан эса оддий тош қуролларини топган ва улар бундан 1.750.000 йил муқаддам ясалган, деган фикрни билдирган эди. Л.Ликининг ўғли Ричард Лики Кения ва Эфиопия территориясидан қидирув ишлари натижасида австралопитекларнинг жуда кўп суяк қолдиқлари ва меҳнат қуролларини топишга муваффақ бўлган. Эфиопия президенти зинжантроплари ҳам «ишбилармон одамлар» деб аталиб, бу мавжудодлар бундан 2,5-3 миллион йил муқаддам яшаганлар. Бу «ишбилармон одамлар» - архантроплар (грекча архаёс – қадимги, антропос – одам) тошдан меҳнат қуроллари яшаш қобилиятига эга бўлганлар. Тадқиқотчиларнинг мулоҳазаларига кўра, Африка архантроплари ер юзидаги энг қадимги қазилма одамларнинг дастлабки вакиллари ҳисобланади.

Агар шимпанзе маймуни мия қутисининг ҳажми 350-400 см³ ни ташкил этса, «ишбилармон одам» мия қутисининг ҳажми ўртача 670-680 см³ ни ташкил этган.

Питекантроп (маймун одам) 1890-йил голланд археологи Е.Дюбуа томонидан Индонезиянинг Ява оролидан топилган. 1 млн йил олдин яшаган. Миясининг ҳажми 900 см³. Зинжантроп ва Питекантроплар тошдан меҳнат қуроллари ясай бошлаганлар. Меҳнат одамларни ҳайвонот дунёсидан узил-кесил ажратди.

Одам ҳайвонот дунёсидан узоқ давом этган ривожланиш жараёни оқибатида ажралиб чиққан. Машҳур инглиз табиатшунослари Ч.Дарвин ва Т.Гексли одамсимон маймунлар одам аجدодлари эканини таъкидлаб, эволюцион жараён натижасида одам худди шу одамсимон маймундан келиб чиққанини исбот қилганлари ҳолда диний афсоналарга қаттиқ зарба бердилар. Дарвин маймуннинг одамга айланишидаги асосий омил жинсий танланишдир, деган эволюцион таълимотни яратди. Лекин у маймуннинг одамга айланиши жараёнидаги буюк сотсиал омил – меҳнатнинг ўзгартирувчилик моҳиятини пайқаманган эди. Ф.Энгелс «Маймуннинг одамга айланиши жараёнида меҳнатнинг роли» деган асарида Дарвиннинг эволюцион назариясига юксак баҳо берди, маймуннинг одамга айланишида асосий, бош омил меҳнат эканлигини таъкидлаб, ўзининг оламшумул тарихий аҳамиятга молик меҳнат назариясини яратди. 1891-1892-йилларда голландиялик олим Э.Дюбуа Индонезиядаги Ява оролидан питекантроп (грекча питекос – маймун, антропос – одам) маймун-одамнинг суяк қолдиқларини топишга муяссар бўлди. Питекантроп мия қутисининг ҳажми 800-900 см³ бўлиб, олимларнинг фикрича, бу мавжудод бундан 700-800 минг йил илгари яшаган. 1950-1980-йилларгача олимлар уни меҳнат қуроллари ясай олиш қобилиятига эга бўлган илк одам деб ҳисоблаб келдилар. Кейинги вақтда Осиё, Африка ва бошқа жойлардан питекантропларнинг жуда кўп қолдиқлари топиб, ўрганилди. Эндиликда питекантроп Африканинг «ишбилармон одами»дан кейинги босқичда турувчи энг қадимги одам эканлиги

аникланди. Улардан энг қадимгисининг санаси бундан 1,5-1,9 миллион йилга бориб тақалади.

Гейделберг одами 1907 йилда Германиянинг Гейделберг конидан топилган. Даврий жиҳатдан синантропларга замонадош бўлган. Синантроп (хитой одами) 1929-йил Пекин яқинидаги Чжоукотян ғоридан топилган. 600-700 минг йил олдин яшаган. Миясининг ҳажми 1100-1200 см³.

Хитой олими Ву 1963-йилда Хуанхе дарёси ўрта оқими ҳавзасидаги Лантяндан топган қазилма одам қолдиғини ҳам архантропларга киритиш мумкин. Олимларнинг фикрича, Лантян архантропи синантропга нисбатан ҳам қадимийроқ экан. Энг қадимги қазилма одамларнинг қолдиқлари Европада Германиянинг Гейделберг, Венгриянинг Будапешт шаҳарлари яқинидан ҳам топилган. Олимларнинг таъкидлашича, улар питекантропларга анча яқин турган. Сўнгги вақтда Осиё, Африка, Европанинг кўпгина жойларидан ҳам архантроплар яшаган манзилгоҳлар кўплаб топилмоқда.

Узлуксиз меҳнат жараёнида архантроплар жисмоний жиҳатдан ривожланиб, қадимги одамлар – неандерталларнинг шаклланиши учун замин ҳозирлаганлар.

Архантроплардан кейинги босқич кишилари фанда қадимги одамлар номи билан машҳур бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрича, улар замонамиздан 100-50 минг йил муқаддам яшаганлар.

Қадимги одамларнинг қазилма қолдиқлари дастлаб 1856 йилда Германиянинг Дюсселдорф шаҳри яқинидаги Неандертал қишлоғидан топилган. Улар 100-40 минг йил олдин яшаган. Миясининг ҳажми 1300-1400 см³. 1948, 1964-йилларда Испаниянинг Гибралтар бўғози раёнидан ҳам шу типдаги ибтидоий одам излари топилади.

Неандертал типдаги одамларнинг қазилма қолдиқлари сўнгги вақтда ер юзининг турли бурчакларидан топилди ва топилмоқда. Қадимги одамлар жисмонан анча бақувват бўлиб, уларнинг бўйи ўртача 165 см бўлган. Улар тошдан хилма-хил меҳнат қуроллари ясаганлар.

Неандертал қиёфадаги одамларнинг қазилма қолдиқлари Африкадан, Ўрта денгизининг шарқий қирғоқларидан, Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари территориясидан, Қора денгиз бўйларида, Шарқий Европадан ва Осиё ерларидан кўплаб топилган.

Неандерталларнинг ташқи қиёфаси ва фикрлашида соддалик, маймунга хос белгилар сақланиб қолган бўлиб, уларнинг бош мияси у қадар ривож топмаган эди. Лекин улар архантроплардан жуда узоклашиб кетиб, ҳозирги қиёфадаги одамларга жуда яқинлашиб қолган эдилар.

Ибтидоий жамоа тузумининг ўрта тош асридаги объектив ва субъектив сабабларга кўра биринчи навбатда меҳнат жараёнида инсон тафаккурининг ривожланиши натижасида неандертал қиёфадаги одамлар ҳозирги қиёфадаги кишиларга айлана бордилар. Улар ҳам ақлий, ҳам жисмоний жиҳатдан камол топиб, ҳозирги қиёфадаги кишилар вужудга келди, шу билан антропогенез жараёни ниҳоясига етди. Худди шу даврда европоид, негроид ва мўғил каби дастлабки ирқлар вужудга келди.

Инсоният ўзининг ҳозирги қиёфасига етиб келгунича 10-15 миллион йиллик катта тарихий даврни босиб ўтди. Бу кишилар фанда хома сапийенс – ақл-идрокли одамлар, деб аталади.

Одамнинг пайдо бўлиши Ердаги энг буюк ҳодисалардан бири бўлиб, у дастлаб тошдан оддий чўқмор ясаган бўлса, узлуксиз меҳнат, интилиш ва қайта қуриш натижасида юксак маданият яратиш даражасига етиб келди.

Ўрта Осиёнинг қулай географик шароити ибтидоий даврнинг илк босқичлариданок кишилар диққат-эътиборини ўзига жалб қилган. Жанубий Қозоғистоннинг тоғ ва тоғолди раёнларида, Қирғизистоннинг тоғ водийларида, Тожикистонда, Туркменистоннинг Копетдоғ этакларида, Каспий денгизи бўйларида инсон яшаши учун қулай табиий муҳит мавжуд бўлган.

Яқин йилларга қадар Ўзбекистон худудлари энг қадимги одамлар томонидан 100 минг йиллар илгари ўзлаштирилган деб ҳисобланиб келинар эди. Кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта

Осиё палеолити ҳақидаги баҳсларда бу жараёни асосан Европа палеолити билан боғлаб келар эдилар. Аммо сўнгги йилларда Ўзбекистон археологлари томонидан олиб борилган кўпгина тадқиқотлар бу масалага анча ойдинлик киритди.

1980-йил археолог Ў.Исломов бошчилигидаги тадқиқотчилар Фарғона водийсидаги Селунғур (Сўх тумани) ғоридан палеолит даври маконини очишга муваффақ бўлдилар. Сўнгги тадқиқотлар натижаларига қараганда Селунғур илк палеолит даврига оид бўлиб, 13 маданий қатламдан иборат. Бу қатламлардан жуда кўплаб ибтидоий тош қуроллар топилган. Бу қуроллар кўп ҳолларда Олдувой қуролларига ўхшаб кетади.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Селунғур топилмаларининг ёши 1 млн. йилдан зиёдрокдир. Селунғур топилмалари орасидан энг аҳамиятлиси қадимги одам жағ суяклари, тишлари ва елка суякларидир. Фанда «Фарғона одами» (Фергантроп) деб номланган бу қазилма одам қолдиқлари энг қадимги одам ҳақидаги тасаввурларимизни янада кенгайтириш билан бирга Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистоннинг инсоният пайдо бўлиб ривожланган ўчоқлардан бири эканлигини узил-кесил исботлайди.

Бундан ташқари фанга 1963-йиллардан бери маълум бўлган Кўлбулоқ маконидан (Шимоли-шарқий Ўзбекистон, Тошкент вил.) ҳам кўп қатламли ёдгорлик очилган бўлиб, унинг энг пастки қатламлари илк палеолит (ашел) даврига, юқори қатламлари эса ўрта ва сўнгги палеолит даврларига оиддир. Шунингдек, Қизилолмасой ва Тошсой (Оҳангарон) маконларидан ҳам илк палеолит қатламлари очилган ҳамда бу ердан 100 дан зиёд чоппер, нуклеус, қирғич ва тарашлағич тош қуроллар топилган.

Антропогенез жараёнининг сўнгги босқичи юқори палеолит даврига тўғри келиб, бу даврда замонавий қиёфадаги одам шаклланди. Фанда Кроманон одами номи билан маълум бу одам тури 1868-йил Франциянинг Дордони вилояти Кроманон қишлоғидан топилган. Олимларнинг ҳисоблашларича Кроманон одами 40-12 минг йилликда яшаган. Миясининг ҳажми 1590 см³ бўлиб бу замонавий одам мияси ҳажми билан бир хилдир.

3. Кейинги йилларда тарихимизнинг баъзи бир долзарб муаммоларини янгича қарашлар асосида ёрита бошлаган бўлишимизга қарамай, Ўзбекистон тарихининг энг қадимги даврларидан то ҳозирги кунимизга қадар бўлган жараёнини даврлаштириш масаласи ҳозиргача ўзининг тўлиқ илмий ечимини топа олгани йўқ. Тўғри, баъзан илмий анжуманларда, олимлар орасидаги ўзаро баҳс ва суҳбатларда тарихни даврлаштириш масаласида цивилизацион методни қўллаш мақсадга мувофиқдир, деган ғоялар олға сурилмоқда. Аммо, бу масалада ҳам хали аниқ бир тўхтамга келингани йўқ.

Маълумки, инсоният тарихи доимо бир текисда ривожланмаган. Тарихда юз берган даврий маданий юксалишлар цивилизациялар тарихини ташкил этган. Кишилиқ тарихи ўз тараққиёт йўлида 5 марта йирик цивилизация юксалишларини бошидан кечирди. Биринчи цивилизация дастлаб, милоддан аввалги III минг йилликда Ефрат ва Дажла, Нил, Ҳинд ва Хуанхе дарёлари ҳавзаларида юз берди. Шунинг учун у тарихга «Қадимги шарқ цивилизация» номи билан кирди. Унинг таъсир доираси милоддан аввалги III минг йилликнинг охирларида Ўрта Шарқ минтақаларига ва II минг йиллик бошларида Мовароуннаҳрга ёйилди. Айниқса, бу мил. аввалги II минг йиллик давомида қадимги Бактрия ва Марғиёна минтақаларининг бронза даври маданиятлари – Шўртуғай, Даштли, Номозгоҳтепа, Олтинтепа, Келели, Гонур, Тўғолоқ, Аучин, Тоҳирбой-3, Саразм, Сополлитепа, Жарқўтон каби ёдгорликлари мисолида яққол кўзга ташланади.

Археолог олимлар ҳатто уларнинг моддий маданиятида ўз аксини топган этномаданий юксакликларга қараб, бирламчи цивилизациянинг “Бешинчи Окс цивилизация ўчоғи” сифатида қарамоқдалар. Ана шу Окс цивилизацияси асосида Ўрта Осиёда, илк темир даврига келиб, унинг қатор маҳаллий марказлари (Шимолий Бактрияда – Қизилтепа II, Кучуктепа II, Жондавлаттепа, Бандихон I, Ғозтепа каби ёдгорликлар; Суғдиёнада - Даратепе, Сангиртепа, Узунқир, Кўктепа II, Афрасиёб I, Лолзор каби ёдгорликлар; қадимги Хоразмда - Кўзалиқир, Қальалиқир, Хумбустепа, Хозарасп каби ёдгорликлар базасида) таркиб топди. Уларнинг ҳар бири алоҳида микровоҳа доирасида дастлаб шаҳар-давлат – микровоҳалар

бош шахрига, пойтахтига айланди. Улар аста-секин воҳа (занту) давлатчилиги марказига, кейинчалик уларнинг айримлари эса тарихий-маданий вилоят (дахью) марказига айланди. Айнан мана шу аҳоли пунктлари, уларни ўраб олган воҳалар доирасидаги қишлоқлар асосида минтақанинг шарқий эроний тилларда сўзлашувчи ўтроқ аҳолиси - суғдийлар, бохтарийлар, хоразмийлар, яъни Амударё ҳавзалари вилоятларининг ўтроқ аҳоли қатлами таркиб топди.

Ана шу ўтроқ этник қатлам таркибига бронза давридан эътиборан (мил. авв. II минг йилликда) Евроосиё даштларидан чорвадор қабилаларнинг катта тўлқини кириб келадилар. Улар Авестода турлар ва уларнинг аслзода қатлами эса орийлар (эркин, озод суворийлар) деб аталган. Европоцентриқ назария қарашларига зидли ўлароқ, улар қадимги Хитой ёзма манбаларида туркий тилли қабила ва уруғ жамоалари сифатида қайд этилади¹.

Турлар Эрон Аҳамонийларининг қоятош китобларида саклар, юнон-рим ёзма манбаларида сак-массагетлар сифатида тилга олинади. Уларнинг шимолий минтақаларда истиқомат қилувчи этник гуруҳлар эса, скифлар сифатида тилга олинган². Юнон тарихчиси Геродот ўзининг 9 китобдан иборат “Тарих” асарида “сакларнинг кундалиқ турмуш тарзи, урф-одатлари скифларникига ўхшаб кетади. Аслида, “саклар скиф қабилаларидир. Форслар барча скифларни саклар деб атайдилар”³. Массагетлар масаласида эса, “Улар шарқда, қуёш чиқиши йўналишида, Аракс дарёсининг нариги ёғида исседонларга рўпарасида жойлашганлар. Баъзилар уларни скиф қабиласи, деб ҳисоблайдилар⁴, дейди. Демак, скифлар сакларнинг ўзгинаси, уларнинг азалий ватани Осиё даштлари бўлган. Уларнинг бронза давридаги чорвадор аждодлари Авестода турлар деб аталиб, мил. авв. II минг йилликнинг ўрталаридан Ўрта Осиё ва Кавказ орқали жанубга – Эрон ва Шимолий Ҳиндистон ҳудудларига ва жанубий – ғарбга – Фрот ва Дажла дарёлари қуйи ҳавзаларигача кириб борганлар. Уларнинг айрим гуруҳларини Африканинг Нубия даштларигача кириб борганликлари ҳақида маълумотлар бор.

Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, уларни бронза давридан эътиборан, айниқса, Ўрта Осиё ҳудудларига кенг кўламда кириб боришининг чеки бўлмаган. Улар дастлаб маҳаллий эронзабон аждодларимиз (Номозгаҳ, Даштли, Шўртуғай, Келели, Аучин, Тўғолоқ, Гонур, Сополли, Жарқўтон каби ёдгорликлар аҳолиси) билан ёнма-ён жойлашиб, яқин ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий алоқада бўлдилар, сиёсий-ҳарбий етакчиликни қўлга киритиб, буюк Абу Райхон Беруний айтганидек, “турк подшолиги”га асос соладилар⁵. Илк темир даврига келганда (мил. авв. IX-IV асрлар), уларнинг дастлабки интеграцияси,

¹ Дуан Лянчин. Динглинлар, қанқилар ва туролар. I-жилд, Уримчи, 1996; Хитой тили катта луғати. III-жилд, 2057-б; Хўжаев А. Қадимги хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар. «Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият» Т.: 2003, 176-184 бетлар; Асқаров А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар”, № VI, Т.: 1996, 71-б; Ўша муаллиф, Об исконной родине расселения древних тюрков. ИМКУ, вып.32, Т.: 2001. с. 69-72; Ўша муаллиф, Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик асослари. «Ўзбекистон тарихи» журнали, № IV, Т.: 2002, 55-б; Ўша муаллиф, Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. Т.: 2004. 4-6 бетлар; Его же. Арийская проблема: новые подходы и взгляды. «История Узбекистана в археологических и письменных источниках». Т.: 2005, с. 81-91.

² Геродот. История в девяти книгах. Перевод Г.А. Стратановского, 2001, кн. 1, 5, 6.(Геродотнинг ёзишича, одамзод оёғи босмаган ўлкада Тарғитой исми киши пайдо бўлади. Ривоятга кўра, Тарғитойнинг ота-оналари Зевс ва Борисфон дарёсининг қизи бўлган. Геродот бу афсонага ишонмасида, ривоятни баён этишда давом этади: «Тарғитойнинг уч ўғли бўлган. Уларни Липоксой, Арпоксой ва энг кичиги Қолаксой деб аталган. Уларнинг тегишли қабилалар устидан сардорлик даврида осмондан олтин очоқ, ёргучоқ, болта ва коса тушган. Бу буюмлар ва улар қўл остидаги (авхат, қатгар, траспий ва паралага) қабилалар бирлашмасидан ташкил топган “сколота” подшолиги эса кенжа ўғилга насиб этади. Ривоятга кўра, бу подшоликни юнонлар “скифлар подшолиги” деб номлаганлар).

³ Геродот. История в девяти книгах. Перевод Г.А. Стратановского, 2001, кн. VII, 64.

⁴ Геродот. “История в девяти книгах”, книга I, 2001.

⁵ Беруний Абу Райхон. Памятники минувших поколений. Пер. С арабского М.А. Салье. Избранные произведения. Том I, Т.: 1967, с 47.

ўзаро қоришуви асосида маҳаллий шаҳар-давлат, ҳавза давлатчилигининг таркиб топишига олиб келади. Сўнг, уларнинг секин-аста шаҳар-давлатлар атрофида бирлашиши туфайли минтақавий цивилизация марказлари (Бахди, Маури, Гава Суғуда, Нисайя, Харайва, Кангха ва бошқалар) таркиб топади. Айнан мана шу даврда ўзбек халқи ва унинг илк давлатчилигига асос солинди. Аҳамоний подшолари ҳукмронлигига қадар Ўрта Осиё худудий доирасида “Қадимги Бактрия подшолиги”, “Қатта Хоразм”, Сак-массагетлар конфедерацияси каби дахью типигаги илк давлат уюшмалари ташкил топади.

Иккинчи жаҳон цивилизацияси милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталарида Греция ва Римда юз берди. У тарихда «Антик давр цивилизацияси» номи билан машҳур. Унинг таъсир доираси Македониялик Искандарнинг Қадимги Шарққа ҳарбий юришларидан сўнг Ўрта Осиёга кириб келди ва у «Осиё-Европа эллинизм цивилизацияси»ни шаклланишига олиб келди¹. Буни биз Қадимги Бактриянинг Ойхонум, Кампиртепа, Тахтисангин, Эски Термиз ва Жондавлаттепанинг антик давр қатламлари, Холчаян, Далварзинтепанинг қуйи қатламлари, Зартепа, Хотинрабод, Фаёзтепа, Қоратепа, Оккўрғон, Айртот, Ҳайрабодтепа ва бошқа юзлаб антик давр ёдгорликлари мисолида, Жанубий Суғдада Ерқўрғон, Қалаи Захоки Марон (Қарши воҳасининг шу даврга тегишли 31 та ёдгорликлари), Марказий Суғдада Афросиёб III, Кўктепа III, Рабиджон, Тали-Барзу, Кушонттепа, Кофирқала, Ғарбий Суғдада Бухоро, Пойкент, Сеталактепа, Ромиштепа, Қўрғони Ромитан, Қизилқир, Норттепа каби юзлаб антик давр ёдгорликлари мисолида, Қадимги Хоразмда Қўйқирилганқалъа, Тупроққалъа, Жонбосқалъа, Аязқалъа, Бозорқалъа, Ахчахонқалъа, Тўкқалъа, Бурлиқалъа каби юзлаб антик давр ёдгорликлари мисолида биламиз. Улар ўз даврининг юксак даражада ривожланган санъат асарлари, скульптура ва рангли монументал деворий суратлари, қадимги ёзув ва меъморий қурилиш обидалари, яъни диний ва дунёвий характердаги архитектура комплекслари билан жаҳон цивилизацияси хазинасига улкан хиссаларини қўшдилар. Антик давр цивилизацияси таъсир доираси Мовароуннахрнинг Чоч, Уструшона ва Қадимги Фарғона худудларигача кириб борди. Оқибат натижада, Ўрта Осиё худудларида ўзига хос синкретик моддий ва маънавий маданият яратилди.

Учинчи цивилизация ўчоғи Мовароуннахр ва Хуросон бўлиб, ушбу худудларда у милодий IX-XIII аср бошларида юз берди ва унинг таъсирида Европа уйғонди². Бу давр ижтимоий ва этномаданий ҳаёти жаҳон илм-фан дунёсига Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Имом ал-Бухорий, Аҳмад Югнакий, Абу Исо Муҳаммад Термизий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Абдуллоҳ Рудакий, Юсуф Хос Хожиб, Маҳмуд Қашғарий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Исмоил Журжоний, Бурҳониддин ал-Марғиноний, Аҳмад Яссавий каби алломаларни бердики, уларнинг буюк кашфиётлари туфайли жаҳон илм-фани ва маданияти ривож топди.

Масалан, буюк математик, асроном ва географ Муҳаммад ал-Хоразмий ўзи яшаб келаётган феодал тузумининг иқтисодиёти учун астрономия, геодезия, геометрия каби фанларни ривожлантириш зарурияти туғилганини тушина билди. У алгебра фанига асос солди. У таклиф қилган бирдан ўнгача рақамлар асосида арифметика фанини туғилишига олиб келди. Муҳаммад Хоразмийнинг “Зиж”и Шарқ ва Ғарбда астрономияни ривожланиш йўлини очиб берди³.

Аҳмад Фарғонийнинг астрономия, математика ва география билимларининг мажмуаси асосида яратган “Астрономия асослари ҳақидаги китоб”и XII асрдан лотин ва Оврўпа тилларига таржима қилиниб, Европа мамлакатлари университетларида XVI асргача дарслик сифатида ўқитилиб келинган.⁴

Буюк файласуф, қомусий олим Абу Наср Форобий номи Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида тараққийпарвар ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожи билан боғлиқ. У ўзининг баркамол ижодида фалсафий билимнинг умумий хусусиятлари, қонуниятлари,

¹ История Востока. Том I, стр. 17-24.

² Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). I-китоб, Т.: 1995.

³ Буюк сиймолар...9-12 бетлар.

⁴ Буюк сиймолар...16-20 бетлар.

категориялари, ижтимоий - сиёсий ҳаёт, давлатни бошқариш масалалари, одоб - ахлоқ, тарбия масалалари, табиий-илмий фанлар, уларнинг келиб чиқиши ва таснифи, уларнинг амалий фаолияти ҳақида теран фикрлар ва амалий таклифларни тавсия этади.

Форобийнинг фалсафий таълимоти моҳият-эътибори билан анъанавий илоҳиёт - каломдан тубдан фарқ қилиб, илмий ғоялар билан йўғрилгандир. Форобий ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб, жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди. Бу таълимотда ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари – давлатни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ ва одоб, маърифат, диний эътиқод, уруш ва яраш, меҳнат каби масалалар қамраб олинган¹.

Ривожланган ўрта асрлар даврининг қомусий олими Абу Райҳон Беруний эса астрономия, физика, математика, геодезия, геология, минералогия, қадимги тарих ва этнография фанлари бўйича теран фикрлар, янгидан-янги ғояларнинг изчиллиги, илмий асослиги билан замонасининг даҳоси эди. У ўз асарларини илмий тажрибалар, теварак муҳитни кузатишлар, ўзига қадар ўтган олиму-фузалоларнинг асарларини чуқур ўрганиш, илмий таҳлил этиш, қиёсий солиштиришлар асосида яратган. Беруний “ҳар бир олим ўз илмий фаолиятида амалиётга асосланиши, ўз тадқиқотида аниқ бўлиши, тўхтовсиз меҳнат қилиши, хатоларини қидириб тузатиши, илмда ҳақиқат учун ҳар хил уйдурма, юзакичиликка қарши кураш олиб бориши зарур”, деб ҳисоблайди.

Академик В.Р. Розен “Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби” га юксак баҳо бериб, “Шарқ ва Ғарбнинг қадимги ва ўрта асрлардаги бутун илмий адабиёти орасида бунга тенг келадиган асар йўқ”, деган хулосага келади. Замонасининг етакчи олимларидан Ёқут эса, унинг “Масъуд қонуни” асарини математика ва астрономия бўйича унғача ёзилган ҳамма китоблар изини ўчириб юборган” деган фикрни айтган. Берунийнинг “Минералогия” асари илм дарғаларининг умумий баҳосига кўра, ўз замонаси учун Ўрта Осиё, Яқин Шарқ, ҳатто Оврўпада ҳам минералогия соҳасида энг яхши, тенги йўқ асар ҳисобланади.

Беруний Коперникдан бир неча аср аввал Ерни коинотнинг маркази деб билувчи геоцентрик ва Қуёшни коинот маркази деб ўргатувчи гелиоцентрик тизим тенг кучга эга, деган хулосага келади. Беруний “Геодезия” асарида геоцентризм билан боғлиқ бўлган баъзи бир назарияларнинг туғилишига шубҳа билан қараганини очиқ баён этади. У жойларнинг географик узунлигини, кенглигини аниқлаш йўллари танилаб олишда новатор ҳисобланади. Берунийнинг фойдали қазилмалар қатламининг пайдо бўлиши, жинслар емирилишининг аҳамияти, тоғ жинсларининг нураши кабилар ҳақидаги хулосалари катта илмий аҳамиятга эга.

Беруний ўз ижодини ижтимоий масалалар ечимини топишга ҳам қаратган. У инсон ва унинг жамиятини юзага келиши масаласида сўз юритиб, “Қадимги тарихларнинг энг қадимгиси ва энг машҳури башариятнинг бошланишидир” дейди. У “инсоннинг қадр-қиммати унинг меҳнати билан белгиланади, инсон ўз хоҳишига меҳнат туфайли эришади”, дейди. Беруний “мамлакат равнақи фан равнақи билан узвий боғлиқ” деб билади².

Ривожланган ўрта асрлар даврий доирасида тўртинчи жаҳон цивилизацияси Мовароуннаҳрда Амир Темур ва темурийлар салтанатидан бошланиб, XV-XVII асрлар давомида бутун Европа ва Осиёга ёйилди³, яъни Амир Темур салтанатининг шон-шуҳрати Овропага буюк уйғониш даври маданиятини олиб келди. Ниҳоят, бешинчи цивилизация жамият ривожининг барча жабҳаларини қамраб олган XX аср цивилизациясидир.

Цивилизациялар оралиғида нотекис ривожланишлар, узоқ йиллар давом этган турғунликлар ва тез-тез даврий инқирозлар юз бериб турган. Демак, кишилик тарихи узлуксиз давом этган цивилизациялар тарихидангина иборат эмас. Шундай экан, тарихни

¹ Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). I-китоб, Т.: 1995. 32-40 бетлар.

² Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). I-китоб, Т.: 1995. 48-52 бетлар.

³ Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). II-китоб, Т.: 1995.

даврлаштириш учун тарихий жараёнларни объектив акс эттирувчи омиллар асос қилиб олинмоғи керак.

Истиқлол йилларида Республикамиз Олий ўқув юртлирида, айниқса, тарих фанидан дарс бераётган ёш педагог-кадрлар, дарс жараёнида талабаларга турли даврларда жамиятда юз берган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар моҳиятини аниқ бир даврий тизим асосида баён этишга эҳтиёж сезганлиги ҳеч кимга сир эмас. Мен ҳам Низомий номидаги ТДПУ тарих факультетида талабаларга дарс ўтган кезларимда бунга эҳтиёж борлигидан хабардорман. Шу боис, узоқ фикр-мулоҳазалардан сўнг ушбу масалада ўз қарашларимни баён этишни лозим топдим.

Аввалом бор, Ўзбекистон тарихи жаҳон тарихининг таркибий қисмидир. Бу заминда юз берган тарихий жараёнларни жаҳон тарихидан ажратиб ўрганиш мумкин эмас. Улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик жамият тараққиёт қонуниятларининг маҳсулидир. Ҳар бир халқ ер қуррасининг қайси минтақасида яшамасин, тараққиётнинг барча босқичларини у ёки бу даражада босиб ўтиши шарт. Аммо, жамият ривожланиши ҳамма ерда бир текисда кечмайди. Жамиятнинг нотекис ривожланиш қонунияти эса қадимги замонларда кўпроқ минтақанинг табиий-географик ва экологик имкониятларига боғлиқ бўлган. Масалан, Қадимги Шарқни олайлик. Бу заминда кишилиқ цивилизацияси бошқа минтақаларга нисбатан анча олдин ривожланган. Бу ерда минтақанинг табиий-географик шароити ва унинг экологик имкониятлари жамият тараққиётининг маданий-хўжалиқ ва ижтимоий-сиёсий ривожланиш йўлларини белгилаб берди, яъни Қадимги Шарқ ривожланишнинг “Осиёча ишлаб чиқариш усули”дан ўсиб чиққан қулдорлик шаклидан борди. Демак, инсоният тарихининг ҳар бир давр ва босқичларини мазмун ва моҳияти унинг ижтимоий-иқтисодий ишлаб чиқариш характеридан келиб чиқади. Аммо, Совет даври мафқураси, гўёки ана шу принципдан келиб чиқиб, собиқ Совет даври тарихшунослигида Ўрта Осиёда ҳам қулдорлик ижтимоий-иқтисодий фомацияси бўлган эди, деган қараш асосида Ўрта Осиё халқлари тарихини даврлаштирди. Бироқ, Ўрта Осиё Қадимги Шарқ цивилизациясининг таркибий қисми бўлишига қарамай, бу ерда қадимги Шарқнинг Миср ва Месопотамия давлатларидагидек қулчилик ривож топмаган. Чунки Ўрта Осиё шароитида дастлабки синфий жамиятнинг шаклланиш арафасида жамиятнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучлари эркин деҳқон жамоалари - кашоварлар, озод шаҳар хунармандлари-озодкорлар ва савдо-сотик жамоалари - гувакорлардан иборат эди. Бу она заминимизда қулчилик патриархал оила қулчилиги характерида эди. Шунинг учун жамият ҳаётида юз берган туб ижтимоий – иқтисодий ўзгаришлар, Ўрта Осиё тарихининг ривожланиш даражаси ва ана шу минтақа тарихи тақазо этган ҳолатдан келиб чиқиб, Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон тарихини даврлаштириш мумкин. У ҳолда, Ўзбекистон тарихини даврлаштиришда қуйидаги уч омил таклиф этилаётган янги даврий тизимнинг асосини ташкил этишда энг муҳим омил бўлади, деб ўйлайман. Бунинг учун жамиятда юз берадиган туб ўзгаришлар ҳисобга олинган ҳолда, биринчидан, ҳар бир улкан тарихий даврда жамият иқтисодий асосини ҳаракатлантирувчи кучлари кимлар эди? Иккинчидан, жамиятда мулкка эгалик қилишлиқнинг характери қандай бўлган? Учинчидан, жамият ижтимоий ҳаётининг маънавий асосини қандай мафқура ташкил этган? деган саволлар қўйилиб, кишилиқ жамияти тарихи даврлаштирилиши керак, деган фикрдамиз.

Ана шу уч омилга таянган ҳолда, Ўрта Осиё тарихи даврлаштирилса, унинг юраги, ажралмас таркибий қисми ҳисобланган Ўзбекистон тарихини қуйидаги хронологик даврий тизимда кўриш мумкин:

1. Ўзбекистонда “Ибтидоий тўда даври”. Бу даврнинг даврий чегараси одамзоднинг Фергантроп-Неандертал аждодлари яшаган даври билан белгиланади (мил. авв. I миллион – 40 минг йилликлар)¹. Аммо, совет даври тарихшунослигида одамзоднинг пайдо бўлишидан дастлабки синфий жамият таркиб

¹ XX асрнинг иккинчи ярми давомида жаҳон фанида Шимолий-Шарқий Африканинг Олдувай водийсида олиб борилган археологик ва антропологик изланишларга кўра, одамзоднинг илк аждодлари бундан 2,5-3 миллион

топгунига қадар ўтган давр «Ибтидоий жамоа тузими» номи билан юритилиб келинди. Аслида, одамзод кўлига тош қуроли олиб, биринчи бор меҳнат қила бошлаганидан то дастлабки уруғ жамоалари бўлиб таркиб топганига қадар «ибтидоий тўда» даврини бошидан кечирди.¹ Бу давр одамзоднинг ўзини шаклланиш босқичи бўлиб, бу даврда одамзоднинг аждодлари – Зинжантроп, Питекантроп, Синантроп ва Неандерталлар табиатдан ўз ризқи - рўзини термачилик ва йирик ҳайвонларни ов қилиш йўли билан топган ўлжаси ҳисобига яшаганлар. Улар дастлаб, миллион йиллар давомида иссиқ иқлим шароитида дайди ҳаёт тарзини бошидан кечирганлар (Зинжантроп, Питекантроп, Синантроп, Фергантроплар замони). Қачонким, ер курраси совий бошлаб, буюк музликлар бошланган кезларда ғорларда яшашга, уларни эгаллаб олган йиртқич ҳайвонлар билан курашиб, совуқдан жон сақлашга мажбур бўлганлар (Гейделберг, Неандерталлар замони).

Кишилиқ тарихининг «Ибтидоий тўда даври» археологик даврлаштиришда қадимги тош (палеолит) даврининг олдувай, шелл, ашель ва мустье босқичларига тўғри келади. Бу даврда мулкчиликнинг ҳеч бир шакли бўлмаган. Одамзод ўзининг илк ибтидоий ҳолатидан том маънодаги одам ҳолатига ўтиш, фикрловчи одам бўлиб шаклланиш жараёнини бошидан кечирган. Тошдан меҳнат қуроллари яшаш ва улар ёрдамида ижтимоий меҳнат қилиши билан бошқа жонзодлардан тубдан фарқ қилган. Уларнинг мафкуравий дунёси тартибсиз «никоҳ» нормалари асосида қурилган эди. Бу давр одамларида хали жамоа бўлиб яшаш кўникмалари шаклланимаган эди².

Кишиларнинг жамоа-жамоа бўлиб яшаш даври археологик ва этнографик маълумотлар таҳлилига кўра, қадимги тош даврининг юқори палеолит босқичидан бошланди, яъни одамзод тарихида «ибтидоий уруғчилик жамоаси даври» бошланди. Ибтидоий уруғчилик жамоасининг илк босқичи тарихда матриархат, яъни уруғ жамоаларини оналар бошқарган давр сифатида фанда тан олинган³. Уруғчилик жамоаси даврида одамзод туб маънодаги, мукамал одам ҳолатига келади. Шунинг учун ҳам бу давр одамни «*homo sapiens, sapiens*» одами, яъни ақлли одам, деб юритилади. Бу давр «Ибтидоий тўда даври»дан, яъни одамзодни шаклланиш давридан тубдан фарқ қилади.

II. Ўзбекистонда «Ибтидоий уруғчилик жамоаси ва мулк эгаллигининг шаклланиш даври». Унинг даврий чегараси – уруғ жамоаларининг таркиб топишидан (бундан 40 минг йил аввал)⁴ то милодий III-IV асрларгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр жамиятида аста-секин юз берган ўзгаришлар туфайли бир неча босқичларни бошидан кечирган. Бу босқичлар меҳнат қуролларининг ашёвий асоси ва уларнинг ишлаш техникасига кўра, юқори палеолит, мезолит (ўрта тош даври), неолит (янги тош даври), энеолит (мис-тош даври), бронза ва илк темир даврлари деб аталади, тарихий нуқтаи назардан эса, уруғчилик жамоасининг матриархат босқичи, уруғчилик жамоасининг патриархат босқичи ва уруғчилик жамоасининг ҳарбий демократия босқичларига бўлиб ўрганилади.

Бу даврнинг илк босқичида, яъни юқори палеолит даврида (мил. авв. 40-12 минг йилликлар) кишилиқ тарихида қатор ихтиролар юз берди: юқорида таъкидлаганимиздек, одамзоднинг илк жамоаси, жамиятнинг дастлабки куртаги - матриархат, яъни она уруғи, уруғчилик жамоаси таркиб топди; оналарга жамоани сардори, уруғни давом эттирувчи илоҳ сифатида қараш пайдо бўлади. Шунинг учун бу даврда биринчи бор оналарнинг сиймоларини чизиш, ҳайкалларини ясай бошлаш, яъни ибтидоий санъат кашф этилди; одамзод буюк музликлар эрий бошлаб, шимолга чекиниши билан ғор ва унгурларда яшаш

йил аввал Африка қитъасида яшай бошлаган. “*Homo sapiens, sapiens*” (ақлли одам) эса, ер куррасида мил. авв. I миллион йилдан бошлаб яшай бошлаган, деган тасаввур пайдо бўлди.

¹ Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. Москва, 1982, стр. 60-69-бетлар.

² Борисовский П.И. Древнейшее прошлое человечества. Москва, 1980, стр. 19-173; Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. Москва, 1982, стр. 60-60.

³ Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. Москва, 1982, с.74-85.

⁴ Ўрта Осиёда, хусусан Ўзбекистонда кейинги йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, юқори палеолит бундан 60-50 минг йил аввал бошланди, яъни Ўзбекистон тарихида “илк юқори палеолит” номи остида юқори палеолит даврини қадимийлаштириш масаласи кун тартибига қўйилмоқда.

ҳолатидан чиқади; биринчи бор ўзига кулба қуришни ўрганадилар ва ниҳоят, айнан шу даврга келиб, инсониятнинг уч ирқи шаклланади. Демак, «ибтидоий уруғчилик жамоаси» деб аталган кишилик жамияти тарихи бошланади.

Матриархатда мулк ижтимоий характерда, уруғ жамоасиники эди. Чунки, жамоанинг иқтисодий асосини ўзлаштирувчи хўжалик ташкил этган. Қачонким, ибтидоий аждодларимиз деҳқончилик ва чорвачилик ҳамда хунармандчиликни кашф этишгач, жамоани иқтисодий асосини ишлаб чиқарувчи хўжалик ташкил этадиган бўлди, хусусий мулкчиликнинг келиб чиқишига кенг имкониятлар яратилди. Энди оналарнинг жамоада тутган мавқеи секин-аста пасайиб, жамоага барқарор, мўмай даромат келтирувчи оталар бош бўлиб қолди. «Ибтидоий уруғчилик жамоаси» заминада юз берган биринчи ижтимоий меҳнат тақсимооти (деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликларининг ихтисослашуви) ва ундан кейин юз берган иккинчи ижтимоий меҳнат тақсимооти (хунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажраб чиқиши), ота уруғининг (патриархатнинг) узил-кесил қарор топишига олиб келди. Патриархатда мулк матриархатнинг қатор ижтимоий ҳукукий нормаларини сақлаган ҳолда, хусусийлаша бошлади.

Хусусий мулкнинг куртаклари деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликларининг кашф этилиши, жамиятнинг иқтисодий асоси ўзлаштирувчи хўжаликдан ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтиши билан боғлиқ эди. Ўрта Осиёнинг жанубий-ғарбий минтақаларида ибтидоий деҳқончилик ва чорвачилик неолит давридан (Жойтун маданияти) бошланди. Минтақанинг марказий ва шимолий-ғарбий ҳудудларида неолит даврида ҳали ўзлаштирувчи хўжалик ҳамон давом этар эди (Калтаминор маданияти).

Кенг кўламли археологик изланишлар натижаларига кўра, Ўрта Осиё жанубининг шимолий Копеттоғ этакларида бободехқонларнинг қадимги деҳқончилик маданияти (Анов-Номозгоҳ маданияти) энеолит ва илк бронза даврида (Номозгоҳ I-IV босқичлари) жадал ривожланишда давом этсада, аммо мулкнинг ижтимоий характери сақланишда давом этарди. Бронза даврига келганда (сўнгги Номозгоҳ V босқичи), ибтидоий жамоалар ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида юз берган туб ўзгаришлар туфайли мулкчиликнинг аввалги ижтимоий характери ўзгариб, биринчи навбатда, ерга ва чорвага бўлган хусусий мулкчилик келиб чиқади. Ерга хусусий эғалик қилишнинг келиб чиқиши дастлаб, бронза даврида, қадимги деҳқончилик минтақаларида, чорвага хусусий мулк эғалигининг келиб чиқиши эса, дастлаб дашт минтақаларида юз берди.

Милоддан аввалги III минг йилликнинг охирлари ва II минг йилликнинг бошларига келганда, қадимги деҳқончилик маданияти метрополияларида ижтимоий-иқтисодий ривожланишлар туфайли демографик портлаш юз беради, яъни сув ресурслари ва экинбоп ер майдонларининг танқисланиб бориши туфайли метрополия аҳолисининг бир қисми унумдор, экинбоп ерлар қидириб, йирикроқ дарёлар қуйи ҳавзаларига бориб ўрнашадилар. Ана шундай янги деҳқончилик марказлари Мурғоб водийсида ва Қадимги Бактрияда бронза даврида шаклланади. Чунки, Ўрта Осиёнинг жанубий ўлкалари (Марғиёна, Бактрия) биринчидан, Ўрта Шарқ минтақаларига яқин ва чегарадош эди; иккинчидан, улардаги табиий – географик иқлим шароити бу ўлкаларда қадимги суғорма деҳқончилик маданиятининг эртароқ ривожланишига олиб келди.

Метрополияларда суғорма деҳқончилик тажрибасига эга деҳқон жамоалари янги ерларни ўзлаштиришда уруғчилик жамоаси анъаналарини маълум кўринишда сақлаган ҳолда, жуфт оила бўлиб, оилавий ўзлаштирган ерга жамоавий эғалик қилишдан фарқли ўлароқ, патриархал жуфт оила, моногомик оила мулки сифатида ўзлаштирган ерларга хусусий эғалик қила бошлайдилар. Йирик дарёларнинг қуйи ҳавзаларида, шундай тартибда таркиб топган патриархал жуфт оилалар секин-аста катта патриархал оилалар даражасига, яъни Авесто тили билан айтганда, нманаларга ўсиб чиқади. Катта патриархал оила жамоаси эса патриархлар, яъни катта ота томонидан (патриарх, нманапат) бошқарилган. Катта патриархал оила - нмана жамоа хўжаликлари Авесто жамиятининг “вис” кўринишидаги кишлоқ жамоалари бўлиб, уларни кадхудотлар, яъни виспатилар бошқарган. Виспатилар катта патриархал жамоа бошлиқлари орасидан вис анчумана (ханчамана?)сида (жамоа

йиғинида) сайланган. Давлатчилигимизнинг энг дастлабки бўғини, бошланғич куртагини ана шу вислар, яъни қишлоқ жамоалари ташкил этган.

“Вис” жамоаларининг таркиб топиши эса тахминан қуйидагича кечган: яъни ҳар бир жамоанинг ўз уруғидан ажраб чиққан жуфт оила аъзоси ўз кучи ва имкониятидан келиб чиқиб, тегишли микдорда ер ўзлаштириб, хусусий ер-мулк эгасига айланади. Бу хусусий мулк эгалари ҳаётда озод, эркин деҳқон жамоаларини (кашоварзларни) ташкил этган. Ҳар бир дарё қуйи ҳавзасини ўзлаштиришда бир неча эркин ва озод кашоварзлар уруғ-аймоқчилик анъаналарини сақлаган ҳолда, эркин деҳқонлар (кашоварзлар) қишлоқ жамоасини ташкил этадилар. Шундай тартибда ташкил топган қишлоқ жамоаси, унинг мулки она уруғи давридагидек, энди ижтимоий характерга эга эмас, балки хусусий характерга эга бўлади, яъни “вис” жамоасида илк бор хусусий мулк, ўзлаштирган ерга хусусий эгалик қилиш пайдо бўлади. Жамоада хусусий мулкни пайдо бўлишида эркакларнинг хизмати катта бўлган. Энди, болалар ҳам ўз отасини яқиндан таниб, бола тарбияси жуфт оила қўлига ўтганлиги боис, болалар ўртасидаги оила мулки тақсимотида оталарнинг роли ортиб боради.

Шундай қилиб, оилада, жамоада эркаклар нуфузи ортиб, секин – аста ота уруғи (патриархат) қарор топади. “Вис”ларнинг иқтисодий хўжалик асосини ташкил этишда ташаббускор кашоварлар орасидан жамоа аъзолари ўз оқсоқолларини сайлаб оладилар. Одатда, оқсоқол, жамоа сардори – кадхудот юксак ижтимоий-сиёсий мавқега эга уста миришкор ва омилкор деҳқон ёки моҳир хунарманд, шахсий ахлоқ ва одоби, маънавий-ахлоқий юксаклиги билан ўз жамоаси оғзига тушган пиру-устоз бўлиб, бу сифатларга ўз вақтида ҳалол меҳнати, турмуш тажрибаси туфайли эришган жамоа аъзоларидан бўлган. Ўша давр уруғ жамоалари кундалик ҳаёт қонунига айланган сардорликка талаб айнан кадхудотдан, Авесто тили билан айтганда, виспатидан, зантупатидан, дахъюпатидан шундай шахсий сифатларга эга бўлишликни талаб қилган. Бу ўзбек халқи давлатчилик тарихининг илк босқичларига хос бошқарув тизимининг демократик принциплари эди.

Археологик материаллар таҳлиliga кўра, чорвадорлар жамоасида мулк эгалигининг пайдо бўлиши бронза давридаёқ юз берган. Чунки, бронза даври чорвадорлари кенг тарқалган ҳудудлардан бири жанубий-шарқий Ўрол тоғ ёнбағирлари ва шимолий Қозоғистон чўллари бўлиб, бу ҳудудларда ўрганилган Андронова маданиятининг Синташта мазор кўрғонларидан топилган ашёвий далиллар жамоа аъзоларини бадавлат чорвадор аслзода ҳарбийларга, камбағал овом чўпон ва хизматкорларга бўлинишини тақазо этади¹. Кенг кўламда олиб борилган археологик тадқиқотлар ва уларнинг антропологик ва лингвистик таҳлиliga кўра, айнан бронза давридан бошлаб Ўрта Осиё ҳудудларига Евроосиё даштларининг туркий тилли чорвадор этник гуруҳларнинг кириб келиши билан боғлиқ ўзбек халқининг илк этногенетик жараёнлари бошланади.

Кейинги йилларда Россия олимлари бунга жуда катта эътибор бермоқдалар. Чунки, бу топилмалар туфайли орий қабилаларининг дастлаб таркиб топган ҳудудлари масаласига аниқликлар киритилди. Синташта мазор – кўрғонларидан топилган ҳарбий аслзодалар мазорлари, унга бир неча от ва енгил ҳарбий араваларни қўшиб кўмилиши чорвадорлар орасида мулкий табақаланишни жадал кечаётганидан ҳамда отдан транспорт воситаси сифатида фойдаланишга ўтилганидан далолат беради. Археологлар Синташта комплексининг йил санасини милоддан аввалги XVIII-XVI асрлар билан белгиламоқдалар. Милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярми давомида, археологик топилмалар таҳлиliga кўра, чорвадорлар жамоасида мулкий табақаланиш янада чуқур илдиз олади. Йилқичилик чорвачилик хўжалигининг муҳим тармоғига айланади. Натижада, кўчманчи чорвачилик хўжалиги таркиб топади. Кўчманчи чорвачиликнинг ташкил топиши

¹ Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг Б.В., Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. Челябинск., 1992; Зданович Д.Г. Могильник большекараганский (Аркаим) и мир древних индоевропейцев Урало-Казахстанских степей, Челябинск, 1995; Зданович Г.Б. Батанина И.М. «Страна городов» - укрепленные поселения эпохи бронзы XVIII-XVI вв. до н.э. на Южном Урале. Челябинск, 1995; Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей. Свердловский, 1988.

чорвадорлар жамоаларида мулкий табақаланишнинг жадал кечаётганлигидан гувоҳлик беради. Бу жараёнлар Ўрта Осиё чорвадор дашт қабилалари маданиятида ҳам яққол кўзга ташланади.

Ерга, чорвага ва хунармандчилик ишлаб чиқариш воситаларига хусусий эгалик қилишликнинг келиб чиқиши ўзбек давлатчилиги бошқарув тизими йўлида қўйилган дастлабки қадамлар эди. Унинг жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётига кириб келиши эса мулкий табақаланишни юз беришига олиб келди. Бронза давридан бошланган бу жараён, яъни эркин деҳқон жамоаларининг таркиб топиши (кашоварз мулк эгаллигининг таркиб топиши) ва сак-массагет қабилалари орасида юз берган мулкий табақаланиш жараёнлари уруғчилик жамоасининг ҳарбий демократия босқичида, яъни илк темир даврида, айниқса, антик давр давомида жадал кечади. Кашоварзлар хўжалиги асосида илк темир даврига келиб, Ўрта Осиё ҳудудларининг қадимги деҳқончилик минтақаларида Авестонинг дахъю даражасидаги Марғиёна, Бактрия, Парфиёна, Суғдиёна, Қадимги Хоразм каби цивилизация марказлари шаклланади. Уларнинг сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан уюшиши асосида кавийлар бошлиқ “Қадимги Бактрия подшолиги” ва “Катта Хоразм” давлат уюшмалари ташкил топади.

Бу жараён антик даврига келиб Чоч, Паркана, Уструшона ҳудудларига ҳам ёйилиб, Сирдарёнинг ўрта ҳавзалари ҳудудларида ярим ўтроқ, ярим кўчманчи Қанғ давлатини таркиб топишига олиб келди. Қадимги Фарғонада эса, озод ва эркин деҳқон жамоаларининг, қадимги Хитой манбаларида тилга олинганидек, Даван (Дайюан) подшолиги вужудга келди. Антик даврда Қадимги Бактрия ҳудудларида ташкил топган дастлабки сулолавий туркий давлат – Кушонлар империяси ҳам шулар жумласига киради.

Аммо, жамият хали узил-кесил синфларга ажралмаган, жамият ижтимоий-иқтисодий асосини эркин жамоалар, майда мулк эгалари ташкил этарди. Антик даврининг охирига келганда мулк эгаларининг орасида мулкий табақаланиш фаоллашади. Бу тарихий жараён айниқса, сўнгги антик даврда, яъни милодий III-IV асрлар давомида жуда жадал кечади. Деҳқончилик воҳаларининг кашоварзлари орасидан омилкор, миришкор, ўз ишининг усталари ажралиб чиқиб, катта мулк эгаларига – деҳқонзодаларга айланадилар. Кашоварзларнинг ер-мулкидан ажралган, деҳқонзодаларга қарам бўлиб қолган қисми эса ижарачилар – кадиварларга айланади. Бу жараён илк ўрта асрларда ўз якунини топиб, жамият катта мулк эгалари ва уларга қарам – ижарачи мулксизларга ажралади. Бундай мулкий табақаланиш хунармандлар орасида жуда секинлик билан кетсада, аммо чорвадор ва савдо аҳли орасида жадал кечади.

Совет даври тарихшунослигида бу туб ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий ўзгаришлар қулдорлик даври ишлаб чиқариш муносабатлари билан боғланиб, Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон тарихининг мил. авв. III милодий IV аср охирига қадар давом этган даври қулдорлик формацияси сифатида характерланиб келинди. Ўрта Осиё халқларининг давлатчилиги Греция ва Рим давлатчилигидан андоза олиниб, сунъий равишда қулдорлик жамияти билан боғланиб ўрганилди. Қадимги Хоразм давлати, Юнон-Бактрия, Қанғ давлати, Даван давлати ва ниҳоят, Кушон давлатлари қулдорлик даврининг давлатлари сифатида таърифланди. Уларнинг ижтимоий, иқтисодий асослари ва характери, бошқарув таркибининг туб моҳияти очилмади. Шарқ давлатчилигининг, жумладан, Ўрта Осиё ҳудудларига хос давлатчиликнинг тарихий илдизлари “Осиёча ишлаб чиқариш усули” билан боғлиқ патриархал характерига эга эканлиги аҳён-аҳёнда эслаб ўтилсада, аммо амалда фундаментал асарларда, дарсликларда Ўрта Осиёда қулдорлик тузими бўлганлиги қайд этилди. Аслида, амалда Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон ҳудудларида ижтимоий – иқтисодий ҳаётнинг ривожланиши бошқача кечган эди.

Ўрта Осиё илк ўрта асрлар даврининг деҳқонзодалар тоифаси, яъни катта мулк эгалари аслида Европа феодалларининг айнан ўзгинаси эди. Феод-феодал катта мулк эгасидир. Демак, Ўрта Осиё қадимий дунёсининг сўнггида кашоварзлар орасидан ўсиб чиққан деҳқонзодалар янги жамиятнинг мулкдорлар синфи бўлган. Улар янги жамиятнинг кашоварзлар ва кадиварлари билан биргаликда янги даврни бошлаб берди. Бу давр ўз ички

мазмун ва моҳиятига кўра, бизнинг даврий тизимда “Илк ўрта асрлар даври” сифатида феодализм жамиятининг илк босқичини бошлаб берди.

Шундай қилиб, “Ибтидоий уруғчилик жамоаси ва мулк эгаллигининг шаклланиш даври” уч босқичдан иборат. Биринчи босқич – матриархат уруғ жамоаси босқичи. Бу босқичда мулкка эгалик қилиш ижтимоий характерда; иккинчи босқич – патриархал уруғ жамоаси босқичи. Бу босқичда жамиятнинг эркин деҳқон жамоаларига (кашоварзлар, озодкор ва гувакорларга) тегишли хусусий мулк шакллана бошлайди. Учунчи босқич уруғ жамоаларининг ҳарбий демократия босқичи. Бу босқичда қабила ва жамоа сардорларининг жамиятда ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий мавқеи, нуфузи кўтарилиб, мулкка эгалик қилишнинг хусусий шакли, мулккий табақаланиш жадаллашади. Жамият мафкуравий асосини дастлаб табиат ҳодисаларига сиғиниш: тотемистик, анимистик, сеҳргарлик (матриархатда), оташпарастлик диний қарашлар (патриархатда), сўнг эса зардуштийлик ва буддавийлик, монийлик, насронийлик ва шаманизм ташкил этади.

III. Ўзбекистонда «Илк ўрта асрлар даври». Унинг хронологик чегараси – милодий III-IV асрлардан то IX аср охиригача қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда феодализм мулкчилигининг бадавлат деҳқонзодалар тимсолида шаклланиши ва ривожланиши, эркин деҳқон жамоа аъзолари-кашоварзларни кадиварларга айланиш жараёнининг жадал кечиши кузатилади. Ерга, ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилиш узил-кесил хусусийлашади. Жамият ижтимоий таркибини кашоварзлар – ўрта ва майда мулк эгалари, бадавлат деҳқонзодалар – катта мулк эгалари – феодаллар ва уларга қарам кадиварлар – ижарачи кўшчилар ташкил этади. Мулкчиликда хусусий мулк, жамоа мулки, вағнзе мулки (зардуштийлик ибодатхоналарига тегишли мулк) таркиб топади. Мовароуннаҳр ва унинг теварак-атрофида туркий этник қатламнинг қалинлашиши билан боғлиқ этномаданий жараёнлар жадал кечади. Давлатчиликнинг муҳим босқичларидан ҳисобланган маҳаллий ҳокимиятчилик бу давр давлат тизимининг асосига айланади. Уларнинг мушофаа таянчи сифатида ёлланма чоқарлар таркиб топади. Бу заминга IV-VI асрлар давомида бирин-кетин кириб келган хиёнийлар, кидарийлар, эфталлийлар, турк хоқонлиги маҳаллий давлатчиликнинг илдизларига путур етказмай сақлаб қолади ва ниҳоят маҳаллий давлатчилик қурилмалари базасида марказлашган феодализм сомонийлар давлати асослари яратилади.

Жамиятнинг маънавий асосида эса, аввалгидек диний бағрикенглик (зардуштийлик, буддавийлик, монийлик, насронийлик ва шомонизм диний эътиқодлари) давом этади. Араблар босқинидан кейин эса, жамиятнинг маънавий, ахлоқий ва мафкуравий асосини ислом эътиқоди эгаллайди. Зардуштий ибодатхоналарига тегишли «вағнзе» мулки ислом масжид ва мадрасалари мулкига айланади. Мулкчиликнинг савдо ва ҳунармандчиликдаги табақавий шакллари кузатилади. Катта патриархал оилалар таркибида уларнинг кичик аъзолари сифатида хизматкорлар – “қуллар” пайдо бўлади.

Шундай қилиб, юқорида баён этилган далиллардан маълумки, Ўзбекистон тарихининг илк ўрта асрлар даври маҳаллий ҳокимликларнинг иқтисодий асоси ва бошқарув тизими билан характерланади. Марказлашган феодализм давлат бошқарув тизими эса Ўзбекистон тарихининг ўрта асрлар даврида таркиб топади.

IV. Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон тарихининг «Ўрта асрлар даври». Унинг хронологик доираси – сомонийлар давлатини ташкил топишидан то XIX аср ўрталаригача ўтган даврни ўз ичига олади. Бу давр икки босқичдан иборат. Унинг биринчиси ривожланган ўрта асрлар (IX асрнинг охири – XV аср). Бу даврда феодализм муносабатларининг узил-кесил шаклланиши ва ривожланиши, юксакликларга кўтарилиши ва ниҳоят, ўзаро ички ва ташқи феодализм жангу-жадаллар туфайли жамият иқтисодий ва сиёсий ҳаётида турғунлик ва инқирозлар кузатилади, мамлакат 1,5 аср давомида мўғул босқинчилари асоратига тушиб қолади, туркий халқларнинг асл фарзанди Амир Темурдек даҳонинг тарих саҳнасига кўтарилиши туфайли мамлакатда тинчлик, иқтисодий ва этномаданий ривожланишлар юз беради. Бу даврда жамият иқтисодий ҳаётини давлат мулки, катта хусусий мулк эгалари ва асосан коранда – ижарачилар ташкил этади. Мулкка эгалик қилишликнинг хусусий ва вақф

мулк тартиби мустаҳкамланади, мулкчиликда давлат (амлоқ) ва “икто” (давлат олдидаги буюк хизматлари учун подшолик томонидан инъом этиладиган мулк) мулки шакллари пайдо бўлади ва мустаҳкамланади, жамият маънавий ҳаётининг мутлоқ асосини ислом мафқураси камраб олади.

Ўрта асрлар даврининг биринчи босқичида (Сомонийлар, Қорахонийлар ва Хоразмшоҳлар даврида) ўзбек элати халқ сифатида узил-кесил шаклланади. Буюк турк хоқонлигидан бошлаб кенг кўламда минтақа бўйлаб ёйилган қадимги туркий тил, бу даврга келиб, алоҳида этнослар тилига айлана бошлайди. Жумладан, ўзбек этносига хос жонли халқ тили қадимги умумтурк тили таркибидан ажралиб чиқиб, эски ўзбек тилига айланади.

Амир Темур ва темурийлар салтанати даврида эски ўзбек тилининг ривожланишига кенг имкониятлар очилиб, XIV-XV асрлар давомида унинг асосида форсий ва арабийлашган ўзбек адабий тили шаклланади. Шайбонийлар ва Аштархонийлар (XVI-XVII асрлар), айниқса, Абдуллахон II даврида мамлакатда иқтисодий ва этномаданий ҳаётда ривожланишлар давом этади. Аммо, XVI аср бошларида Дашти Қипчоқдан Мовароуннаҳр ва Хуросонга кириб келган “жўкчи” дашт қабилалари ва улар ўртасида келиб чиққан тўхтовсиз феодал урушлар мамлакатни парчаланишига, кўчманчи ўзбек сулолалари етакчилигида учта хонликнинг вужудга келишига (Хоразмда кўнғиротлар, Бухорода манғитлар, Кўконда минглар) олиб келади. Бу кейинги тарихий жараёнлар Ўзбекистонда ўрта асрлар даври тарихининг иккинчи – сўнгги босқичини характерлайди. Бу эса қадимдан давом этиб келган Туркистон худудий бирлигини ва унинг туркийгўй аҳолисини уч феодал давлатлар таркибида парчаланишига олиб келди. Оқибат натижада, қадимий Туркистон диёри Чор Россияси мустамлакасига айланди.

Ўзбекистоннинг ўрта асрлар даври тарихига биров назар ташлайдиган бўлсак, “Ўзбек социалистик миллати” китобининг муаллифи, таниқли тарихчи олим М.Г.Ваҳобовнинг манбалар асосида таърифлашича, куйидаги манзарани кузатиш мумкин: Тарихий манбалар, археологик материаллар ва этнографик кузатувларга қараганда, ўзбек элатининг асосий қисми қишлоқларда ўтроқ деҳқонлар, уларни ўраб олган теваарак-атроф адирлар ва тоғли сой хавзаларида ярим ўтроқ чорвадорлардан, шаҳарларда эса хунарманд-косиблардан иборат бўлган. Уларнинг ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий ҳаёти XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига қадар Россия ва Европа давлатларида юз берган ижтимоий - иқтисодий ўзгаришлардан четда эди. Давлат хонлар, беклар, амирлар кўлида бўлиб, кўчмас мулк, мамлакатнинг барча бойлиги уларнинг ихтиёрида эди. Аҳолининг оилавий муносабатлари ҳам ислом шариат қонунлари асосида қурилган эди.

XVI-XVII асрлардан бошлаб шимолдан Россия, жанубдан Ҳиндистон ва Афғонистон орқали Англия молларининг Ўрта Осиёга кириб келиши маҳаллий экономиканинг нақадар орқада қолганлигини ва илмий техниканинг жуда заифлигидан далолат берар эди. Ўрта Осиё Россия ва Европа давлатлари учун тенги йўқ арзон бозор эди. XVII-XVIII асрларда, айниқса, XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёни ўз таъсир доирасига киритиш илинжида Россия ва Англия ўртасида рақобат кучайди. Ниҳоят, XIX аср ўрталаридан бошлаб рақобатда Россия ғолиб чиқиб, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги Россиянинг вассалига, Кўкон хонлиги худудлари эса унинг Туркистон генерал - губернаторлигига айланди¹.

Ўрта Осиёда феодал жамиятнинг иқтисодий ҳаёти асосан сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликка таянар эди. Суғорма деҳқончилик эса магистрал каналлар қуриш ва суғориш тизимини яратишни талаб этар эди. Бундай асосда қурилган хўжаликнинг маҳсулдорлиги жуда юқори бўлиб, у Ўрта Осиё шароитида лалми деҳқончилик ва ярим ўтроқ чорвачиликка нисбатан серунум эди.

Ўрта Осиё шаҳарлари ҳам катта қарвон йўллари бўйлаб жойлашган, транзит савдо учун жуда қулай шароитга эга эдилар. Шаҳарларда бронза давридан бошлаб, бир неча асрлар давомида хунармандчиликнинг қатор тармоқлари таркиб топган ва юксак даражада ривожланган. Аъло сифатли кулолчилик, шишасозлик, зардўзлик, мисгарлик, наққошлик,

¹ Ваҳобов М.Г. Ўзбек социалистик миллати. Т.: 1960, 12-бет.

дурадгорлик, кўнчилик, шоҳи-атлас, металлургия ва қурол – аслаҳалар ишлаб чиқариш шунчалар ривожланган эдики, аммо, уларнинг барчаси халқ хунармандчилиги доирасидан чиқа олмаган, индивидуал қўл меҳнатига асосланган эди.

Феодал саройларида тез-тез бўлиб турадиган тўнтаришлар ташқи савдонинг ривожланишига, экономика, маданият ва илм-фаннинг юксалишига сезиларли даражада салбий таъсир кўрсата олмаган бўлса-да, аммо феодал биқиклик мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг кескин ривожланиши ва янги ишлаб чиқариш муносабатларининг пайдо бўлишига олиб келмади. Шунинг учун ҳам ўзбек халқи Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари сингари феодал жамият бағрида миллат даражасига кўтарила олмай, то XIX аср охири ва XX аср бошларига қадар ўзининг элат-халқ босқичи даражасида қолиб кетди. Бунинг сабаби шундаки, Ўрта Осиёда ҳокимият феодал ва ҳарбий олигархия қўлида жамланиб, ҳамма ер олий ҳоким-хонлар, амирлар ва беклар мулки бўлиб қолди. Давлат унумдор ерларнинг ҳақиқий хўжайинига айланган эди. Давлат ернинг олий хўжайини сифатида, уни алоҳида шахслар ёки қишлоқ жамоаларига фойдаланиш учун бериб, улардан хирож шаклида тушадиган ер солиғи ҳисобига бойиб борди.

Олий ҳокимлар - хонлар, амирлар, беклар ва ҳоказолар шу шароитда катта мулк эгалари - феодаллар табақасига айланадилар. Ҳар хил солиқ йиғувчи амлоқдорлар, закотчилар, аминлар, қишлоқ сардорлари жойлардаги давлат амалдорлари сифатида фаолият олиб бориб, деҳқонлар яратган бойликларнинг катта қисмини давлатга топширмай, ўзиго олиб қолар эдилар. Шарқ феодализмига хос ана шу хусусият Ўрта Осиё учун ҳам характерли эди.

Сомонийлар хонадонидан бошлаб унумдор ерларнинг катта қисми “султония мулки” сифатида сулолавий ҳукмдорлар қўлида тўпланган. “Султония мулки”нинг бир қисми деҳқонларга ижарага берилса, бошқа бир қисмини давлат амалдорлари ва диний ислом намоёндаларига мулк ва вақф шаклида, уларнинг давлат олдидаги катта хизматлари учун тортиқ қилинган. Бундай ерга эгалик қилиш “иқто” номи билан аталган.

“Иқто” қилинган ерлар махсус ёрлик билан солиқдан озод қилинган. “Мулки султоний”дан қишлоқ жамоалари ҳам фойдаланишган. Аммо, улар давлат хазинасига тегишли миқдорда хирож тўлашга мажбур эдилар. Ерга эгалик қилишликнинг қандай шакли бўлмасин, ривожланган ва сўнгги ўрта асрларда қишлоқ хўжалигининг асосий негизини деҳқонларнинг майда хўжаликлари ташкил этган.

Майда деҳқон хўжаликлари, кимни ерини ижарага олишидан қатъий назар, хирож тўлаш мажбуриятидан озод этилмаган. Ерни суғориш, канал ва ариқлар қазилар, уларни тозалаш ҳам уларнинг зиммасида эди. Катта мулк эгалари бундай мажбуриятлардан озод эдилар. Уларни фақат деҳқонларга ижарага берган ердан рента олиш қизиқтирар эди. Шунинг учун катта мулк эгалари учун ерни бутунлай деҳқонларга ижарага топшириб қўйиш фойдалироқ эди.

Шунинг учун ҳам Ўрта Осиёда минг йилдан ортиқ давом этган феодализм даврида деҳқончиликнинг асоси майда деҳқон хўжаликлардан иборат бўлиб келди, йирик феодал хўжалиги илмий техника асосида ривожланмади, деҳқончилик эса турғунликка тушиб қолди.

Шаҳарларда иқтисодий ҳаёт халқ хунармандчилигининг қатор тармоқлари бўйича қанчалар ривожланмасин, индивидуал қўл меҳнати доирасидан чиқа олмади. Бутун феодал жамияти давомида ҳар бир деҳқон, айни замонда, хунармандчилик тармоқларининг у ёки бу соҳаси билан ҳам машғул эдилар. Бу Ўрта Осиё феодализмига хос характерли хусусият эди.

Ўз навбатида, шаҳар аҳолисининг дала ҳовлилари мавжуд бўлиб, у жойларда хунармандларнинг боғ-роғлари, сабзавотчилик учун экин майдонлари бўлган. Бундай анъанавий ҳаёт ривожланган ва сўнгги ўрта асрлар даври ўзбек халқи учун характерли эди. Иқтисодий жиҳатдан бир-бирларига ўхшаш қишлоқ ва шаҳар ҳаётининг натурал хўжалик устуворлигида таркиб топиши капиталистик муносабатларнинг ривожланишига имкон бермас эди. Деҳқон хўжаликлари ва шаҳар аҳолиси бозордан фақат ўз хўжаликларида етиштирилмайдиган маҳсулотни, кўпинча металл асбоб-ускуналар, меҳнат қуроллари ва уй-рўзғор буюмларининггина сотиб олишга мослашган эди.

Ана шундай тизимда қурилган ҳукмрон натурал хўжалик шаҳар ва қишлоқларда капиталистик табақаланишга имкон бермайди. Бундай ҳолатда маҳсулот асосан оммавий товар сифатида эмас, балки жамоанинг бевосита истемоли учун индивидуал хунармандлар томонидан ишлаб чиқарилади. Дехқонларнинг асосий қисми эркин ижарачи майда хўжаликлардан иборат бўлган. Чунки, улар ўтирган ер - амлок ери давлат мулки ҳисобланган, хирож эса солиқ характеридаги тўлов эди.

Ўрта Осиё шароитида “бегар” деб аталган деҳқонларни сув иншоотлари қурилишида, шаҳар қалъаларини тиклашда, кўприклар ва йўллар қурилишида ва ҳоказоларда бекорга ишлаб бериш мажбурияти бўлган. Бу мажбурий ҳашар типидagi мажбурият бўлиб, ҳашарни ташкил этиш ва бошқариш қишлоқ оқсоқолларига, миробларга, аминларга, шаҳарларда маҳалла бошқармасига юклатилган. Шу йўл билан давлат аҳамиятига эга бўлган магистрал каналлар қурилиши, шаҳар қалъаларини тиклаш ва таъмир қилиш, ташқи душманга қарши мудофаа иншоотларини қуриш каби катта ишлар мажбурият солиғи сифатида бажарилган.

Ўзаро феодал урушлар, ташқи душман ҳужуми, айниқса, Чингизхон истилоси мамлакат экономикасига жуда катта зарар келтирди¹. Ҳар бир истило вақтида кўпгина феодал мулклар йўқотилиб, ерлар олий ҳокимлар-давлат қўлига ўтди. Истилочилар томонидан хусусий мулк эгаларининг ерлари тортиб олиниб, давлат ерига айлантирилди. Бу деҳқонлар ҳаётига ҳеч бир ижобий ўзгаришлар киритмаган, аммо, аввалгидек, асосий ишлаб чиқариш ўзаги майда деҳқон хўжалиги бўлиб қолаверган.

Истилочи кўчманчиларнинг камбағал қисми вақт ўтиши билан аста-секин ўтроқлашиб, деҳқонларга айланар эдилар. Бироқ, бу кўп вақтни талаб қилар эди. Натижада, ишлаб чиқариш кучларининг ўсиш суръати бирмунча пасаяди. Агар бунга тинимсиз давом этиб келган ички феодал урушларни қўшсак, ўзбек халқининг суғорма деҳқончилиқка асосланган хўжалиги ва узлуксиз ривожланишда давом этиб келган хунармандчилиги бўлишига қарамай, кейинги минг йилликда Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи натурал хўжалик юритишдан чиқа олмай, Европа халқидан камида 100 йилга орқада қолди.

Натижада, Ўрта Осиёнинг биронта ҳам вилояти ёки ўлкаси XX аср бошларигача ўз атрофига бутун ўзбек ерини жипслаштира оладиган даражада иқтисодий ва сиёсий кучга, марказга айлана олмади, унда миллий буржуазия муносабатлари туғилиб, ўса олмади. Бу Ўрта Осиёда феодал тарқоқликнинг жуда узоқ давом этишига сабаб бўлди². Ўрта Осиёда шундай вазият вужудга келдики, то XIX аср охиригача капиталистик тараққиёт йўлига дадил ўтиб кетиш мумкин бўлмади.

Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиё ўрта асрларда ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан феодал биқиклигида яшаб келишига қарамай, унинг халқлари, жумладан, ўзбек халқи шу феодал муносабатлар доирасида иқтисодий-хўжалик ва анъанавий маданиятни бирмунча ривожлантира олдилар. Шаҳарларда халқ хунармандчилиги ва савдо тараққий этиб, дунёвий саройлар, масжид ва мадрасалар қуриш давом этади. Санъат гўзаллигига бурканган меъморий ёдгорликлар Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива ва бошқа шаҳарларда қад кўтаради. Уларнинг ҳайратомуз саҳобати ва салоҳияти ҳозиргача кишини лол қолдириб келмоқда.

Бой маънавий маданият, оғзаки ва ёзма адабиёт, илм-фан, музика ва тасвирий санъатда прогрессив анъаналар шакллана боради. Ўзбек халқининг ўрта асрлар даври тарихи ва этник ҳаёти ана шундай анъаналар, ривожланишлар, турғунликлар ва иқтисодий ва сиёсий қалокликнинг мавжудлиги билан характерланади.

V. Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон тарихининг бешинчи даврини «Мустамлакачилик ва миллий уйғониш даври» деб аташ мумкин. Унинг даврий чегараси – Чор Россияси босқинидан то 1917 йил Октябрь тўнтаришига қадар давом этган даврни ўз ичига олади. Бу даврда уч хонликка бўлинган Ўрта Осиё ҳудудларининг Қўқон хонлиги ўрнида Россиянинг Туркистон ҳарбий - генерал губернаторлиги ташкил топади. Туркистон ҳарбий-генерал

¹ История Узбекской ССР. Том I, первая книга, Т.: 1955. с. 295-300.

² Ваҳобов М.Ф. Ўзбек социалистик миллати. Т.: 1960. 27-бет.

губернаторлиги таркибида мулк эгалигининг давлат ва хусусий мулк тартиби сақлаб қолинади. Шулар қаторида маҳаллий аҳоли хонаки уй-хайвонларини боқиш учун ўтлов – анъанавий қишлоқ жамоа ерлари сақланади.

Губернаторлик ҳудудларига Россия капиталининг кириб келиши муносабати билан ўлкада капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланиб боради, ишлаб чиқаришдаги янги муносабатлар туфайли клерикал феодал тартиблари ва анъанавий халқ хунармандчилигининг заминига зил кетиб, жамият ижтимоий таркибида ёлланма меҳнат ресурслари ва маҳаллий буржуалар ҳамда миллат ва ватан тақдири тўғрисида қайғурувчи миллий зиёлилар табақаси (жадидлар) пайдо бўлади. Бу даврда маҳаллий аҳоли маънавий ҳаётининг мафкураси сифатида ислом ортолдоксал йўналишида давом этади. Жадидчилик тимсолида ўрта асрлар даври феодал биқиклигидан чиқишга интилиш, Ғарб дунёси билан алоқа қилиш, улар таъсирида овом халқни маърифатга тортиш ҳаракатлари бошланади. Мамлакат ер ости ва ер усти бойлик захираларини шаклланиб келаётган маҳаллий ишбилармонлар ташаббусида капиталистик ишлаб чиқариш йўналишига солиб юбориш фойдадан холи эмаслигига тушуниб етиш ҳаракатлари кўзга ташлана боради.

Бироқ, Ўрта Осиёни арзон хом ашё бозорига айлантириш, унинг ер ости ва ер усти бойликларига эгалик қилиш мақсадида Чор Россияси бирин-кетин Бухоро амирлиги (1868 йил) ва Хива хонлигини (1873 йил) ўзига тобе давлатларга айлантиради, Туркистон ҳарбий-генерал губернаторлигини эса бошқариш тизимини ишлаб чиқади. Бунга кўра, ўлкага темир йўл олиб кириш, рус деҳқонларини кўчириб, янги посёлкалар ташкил этиш, пахта хом ашёсининг янги навини олиб кириш, суғориш тизимини тубдан ўзгартириш учун каналлар қуриш, янги ерларни ўзлаштириш ва у ерларда пахта плантацияларини ривожлантириш режалари ишлаб чиқилади ва улар амалга оширилади.

Асосий мақсад йўлида бутун феодал жамият даврида ҳукм суриб келган руҳонийларга тегишли вақф ерлари ва амлок ерларини бекор этиб, уларни ҳам давлат мулкига айлантирилади. Маҳаллий аҳоли кўлида фақат ерга эгалик қилиш ҳуқуқий ҳужжати бор бўлган ер эгаларининг кўчмас мулки мусодара қилинмай, сақлаб қолинади. Йирик феодал ерлари, одатда ерсиз деҳқонларга ижарага берилиб, улар жамият ишлаб чиқариш кучларининг асосини ташкил этган. Эндиликда у ерлар ижарачи майда деҳқонларнинг хусусий мулки деб эълон қилинади.

Мақсад, уларни иқтисодий манфаатдор қилиб, у ерлардан пахтадан юқори ҳосил олишлик кўзда тутилган эди. Чунки, деҳқонлар у ерлардан олган пахта хом ашёсини фақат Чор Россияси буржуалари ва савдо магнатларига сотиш ҳуқуқига эга эдилар. Хом ашёга баҳо белгилаш эса мустамлакачилар кўлида эди. Ҳатто, эндигина ўсиб келаётган маҳаллий буржуалар ҳам ўз ерида етиштирган хом ашёсини бевосита жаҳон бозорига олиб чиқиш ҳақ-ҳуқуқидан маҳрум эдилар. Ижарага олган ердан фойдаланиш йўлидаги анъанавий феодал ва исломий тартиблар қон-қонига сингиб кетган овом халқ, ҳатто бу борада давлат томонидан майда деҳқон хўжаликларига берган кичик имтиёзлардан ҳам фойдалана олмайдилар. Улардан Россиядан кўчириб келтирилган рус мужиклари ва маҳаллий феодаллар фойдаланиб, майда деҳқон хўжаликлари зарарига судхўрлик яна авж олади. Чоризм сиёсатини тўғри тушинган, аммо, мулкдор сифатида ҳақ-ҳуқуқлари мустамлакачилар томонидан топталган маҳаллий буржуалар ва уларнинг илғор зиёлилар қатлами – жадидлар қанчалар халқ орасида маърифий ва маданий ишлар олиб бормасинлар, маҳаллий аҳолини иқтисодий жиҳатдан миллат атрофида жипслаштириш, ҳеч бўлмаганда Туркистон генерал – губернаторлиги доирасида ҳам сиёсий жиҳатдан мустақил давлат ҳокиятини барпо этиш имконияти бўлмади. Уч ҳокимиятга бўлинган ўзбек элати ягона халқ сифатида миллат даражасига ўсиб чиқа олмади. Давлат ҳокимияти Чор Россияси ҳарбийларидан сўнг динсиз Советлар ҳокимияти кўлига ўтиб кетди. Буларнинг барчаси Ўрта Осиёда феодал биқиклик турмуш тарзининг халқ ҳаётига, унинг қон-қонига, маънавий онига сингиб кетиши бўлди.

VI. Ўзбекистон тарихининг олтинчи даври «Советлар ҳокимияти даври» бўлиб, бу даврда Туркистон генерал – губернаторлиги ҳудудий доирасида дастлаб, Туркистон мухтор автоном республикаси ташкил топди. Сўнг, Россия империясидаги барча эзилган миллат,

элат ва этник гуруҳларнинг гўёки миллий манфаатларини тўла қондириш баҳонасида миллий давлатлар барпо этиш компанияси бошланиб кетди. Ленинча миллий сиёсатга кўра, Россия фуқаролигидаги ҳар бир миллат ва элат ўз миллий этномаданий ва маънавий анъаналари, иқтисодий-хўжалик омиллари асосида мустақил давлат тизимини шакллантириш ва иқтисодий жиҳатдан мустақил ривожланиш йўлларини танлаб олишлари керак эди. Шу мақсадда Ўрта Осиёда 1924 йилда миллий давлат чегаралаш сиёсати амалга оширилиб, уч давлат ҳудудий доирасида парчаланган ўзбек халқи Ўзбекистон социалистик Республикаси таркибида бирлаштирилди. Ўша кезларда ўтказилган миллий-худудий чегаралаш амалиётида қўйилган қатор ҳатоларга қарамадан, бу тадбир ўзбек халқининг ягона миллат бўлиб шаклланишида прогрессив воқелик эди. Аммо, ленинча миллий сиёсат шиори остида олиб борилган бу тадбир, оқибатда берилган баландпарвоз ваъдаларнинг акси бўлиб чиқди. Жамият ҳаётининг барча жабҳалари коммунистик мафкура ғоялари асосида қурилди, жамият ижтимоий таркиби ишчи ва деҳқон синфи ҳамда уларнинг авангард отряди зиёлилар табақасидан иборат бўлди. Мулкчиликнинг анъанавий шакллари хос мазмун ва маъно тубдан ўзгариб кетди. Мулкчиликда табақаланиш барҳам топиб, унинг ижтимоий характери таъкидланса-да, аммо амалда мулкчиликнинг давлат монополистик капитализми ҳукмронлик қилган. Давлат қонунлар мажмуасида (конституцияда) дин эркинлиги қайд қилинса-да, амалий ҳаётда атеистик дунёқараш жамият маънавий ва мафкуравий асосини ташкил этди.

Тўғри, иқтисодий хўжалик ва этномаданий соҳаларда олиб борилган мунтазам қаттиқ сиёсат туфайли қатор ютуқларга эришилди. Йўқсиллар учун кенг йўл очилиб, миллатнинг ишбилармон саралари йўқ қилинди. Серкуёш диёримизнинг меҳнаткаш халқи туфайли барча қийинчиликлар, қувғин ва қатағонликларга қарамадан, ўзбек жамияти ривожланишдан тўхтамади. Ўзбек ўғлонлари ҳукмрон жамиятнинг барча жабҳаларида доимо олдинги сафда бўлиб келдилар. Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзбек халқи фронтларда жасорат кўрсатиб, ўзга юртларда қолиб кетди. Ўзбек халқи иқтисодий қийинчиликларга қарамай, миллионлаб етимларни ўз бағрига олди, миллат манфаатига хизмат этмайдиган юзлаб оғир саноат ва ҳарбий заводларни қисқа муддатда ишга тушириб, фронт оғирлигини енгиллаштиришда собиқ Иттифокда намуна бўла олди. Соғлиқни сақлаш, таълим тизимида олдинги даврларга нисбатан улкан ютуқларга эришилди. Буларнинг барчаси собиқ СССР жамияти, мафкураси доирасида амалга оширилди. Охир оқибатда, пахта якка ҳокимлиги учига чиққан кезларда ҳам тиним билмай, ҳукмрон жамиятга садоқат билан хизмат қилган ўзбек халқи “пахта иши” номи остида мамлакат иқтисодиётини бошқаришда ожиз бўлиб қолган марказ сиёсатининг қурбонига айланди. Ўзбекистон тарихининг собиқ “Советлар ҳокимияти даври” мана шулар билан характерланади.

VII. Ўзбекистон тарихининг еттинчи даври ўз мазмун ва моҳияти билан «Миллий истиқлол, демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш даври» деб аташликни тақоза этади. Бу давр ўзбек халқи ва давлатчилигининг янги саҳифаси, миллий бойликлар ва ишлаб чиқаришнинг барча жабҳалари бўйича эришилган ютуқларни халқ манфаатига йўналтирилган даври, миллий истиқлол ва миллий кадриятларининг қайтадан тиклаш даври, дунё харитасида «Ўзбекистон Республикаси» деб аталувчи суверен давлатни жаҳон ҳамжамияти ва жамоатчилиги томонидан тан олинган даври сифатида тарихга киради. Ижтимоий йўналтирилган сиёсат, майда ва ўрта хусусий мулк эгалигининг жамият ижтимоий таркибини мутлоқ асосига айлантириш, мустақиллик мафкураси ва уни жамият аъзолари томонидан чуқур идрок эттириш қурилаётган ҳуқуқий демократик ва фуқаролик жамият мазмунини ташкил этади. Ўзбекистон фуқаролари учун диний эркинлик, диний бағрикенглик, нафақат қонунда, балки амалий ҳаётда ҳам ўз аксини топади.

Назорат саволлари:

1. Цивилизация тушунчасига таъриф беринг

2. Илк цивилизацияларнинг пайдо бўлишига таъсир кўрсатган ижтимоий омилларни санаб беринг
3. Илк цивилизацияларнинг шаклланишига таъсир кўрсатган табиий омилларни сананг.
4. Ч.Дарвиннинг эволюцион назариясига сизнинг муносабатингиз қандай?
5. Қадимги Шарқ ва Ғарб цивилизацияларидаги мумумий жаҳатларни санаб беринг.
6. Қадимги Шарқ ва Ғарб цивилизацияларининг хусусий жиҳатларин нималардан иборат.
7. Тарихни даврлаштиришнинг синфий ва тадрижий турларига муносабатингиз қандай?
8. Марказий Осиёнинг ибтидоий маданиятлари ва уларнинг қўшни маданиятлар билан ўзаро алоқадорлиги нималарда кўринади?

Адабиётлар рўйхати:

1. Абдурахмонов А. Саодатга элтгувчи билим. 1-2 китоб. –Т., “Мовароуннаҳр”. 2004.
2. Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР. Ташкент, 1991.
3. Аванесова Н.А. Эпоха бронзы Средней Азии. Самарканд, 1989.
4. Жўраев У., Саиджонов Й. Дунё динлари тарихи. – Т., “Тошкент ислом университети”, 2002. – Б. 27-35.
5. Аскарлов А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. Ташкент, 1983.
6. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977.
7. Аскарлов А.А. Памятники андроновской культуры в низовьях Зарафшана // ИМКУ. Вып.3.1962.
8. Аскарлов А. Сапаллитепа. Ташкент, 1973.
9. Бунак В.В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. Москва, 1980.
10. Гулямов Я.Г., Исламов У.И., Аскарлов А.А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелья в Низовьях Зарафшана. Ташкент. 1966.
11. Средняя Азия в древние времена. Ч. I-III. Москва-Ленинград, 1950.
12. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014. –Б. 29-92.

3 - Мавзу: Илк давлатчилик масалалари. Қадимги ва ўрта асрларда ўзбек давлатчилиги. Замонавий ёндошувлар.

Режа:

1. Илк давлатчиликнинг тарихий илдизлари
2. Ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганишнинг долзарб масалалари.
3. Амир Темур даврида ўзбек давлатчилигининг юксалиши. Уйдирма ва ҳақиқат.

4. Сўнги ўрта асрлардаги ўзбек хонликлари: нотекис ижтимоий-иқтисодий ривожланиш омиллари.

Таянч тушунчалар: Илк давлатчилик шаклланиши масалаларининг методологик аспекти. Давлатчилик тушунчаси ва унинг типлари. Ғарб ва Шарқ давлатчилиги, “Шарқона мустабидлик” муаммоси. Ўрта Осиёдаги илк давлат бирлашмалари пайдо бўлишининг ижтимоий-тарихий омиллари. Давлатчилик типологияси, тарихий-географик локализациялаш ва даврлаштириш масалалари. “Турон” ва “Эрон” асотирлари. Қадимги ва ўрта асрларда ўзбек давлатчилигининг тараққиёт босқилари.

1. Маълумки, Ўрта Осиёнинг катта ва кичик дарёлари, сойлари бир неча минг йилликлар давомида ўзининг юқори оқимларидан лойқа сув аралаш чиринди ва кимёвий элементларни куйи ҳавзаларига оқизиб келиб, унумдор пастекислик-қоқ ерларни ҳосил қилган. Бу жойларда ҳосил бўлган кўл ёқаларида ўз вақтида неолит даврининг овчи қабилалари, дарё ва сой сувлари ҳосил қилган кенг яйловларда эса кейинроқ, энеолит даврининг маҳаллий уруғ жамоалари хонаки чорвачилик ва мотиға деҳқончилик билан шуғулланиб келганлар. Бронза даврига келганда ибтидоий жамоалар ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида юз берган туб ўзгаришлар туфайли мулкчиликнинг аввалги ижтимоий характери ўзгариб, биринчи навбатда, ерга ва чорвага бўлган хусусий мулкчилик келиб чиқади.

Ерга хусусий эгалик қилишликнинг келиб чиқиши дастлаб бронза даврида, қадимги деҳқончилик минтақаларида юз берди. Ўрта Осиё ҳудудий доирасида илк деҳқончилик маконлари Копетдаг тоғ ёнбағирларида, унинг сойлари этакларида пайдо бўлди. Улар Жанубий Туркманистон ҳудудларида жойлашган Ановтепа, Октепа, Номозгоҳтепа, Қоратепа, Олтинтепа каби ўнлаб археологик ёдгорликлар бўлиб, уларнинг таркиб топиши ва ривожланиши энеолит ва илк бронза даврига тўғри келади. Шунинг учун уларда маданий қатламлар жуда қалин, 10-20 метргача боради. Уларнинг абсолют (мутлок) йил санаси милоддан аввалги IV-III минг йилликларни ўз ичига олган.

Милоддан аввалги III-минг йилликнинг охири ва II-минг йилликнинг бошларига келганда, қадимги деҳқончилик маданияти метрополияларида ижтимоий-иқтисодий ривожланишлар туфайли демографик портлаш юз беради, яъни сув ресурслари ва экинбоп қоқ ер майдонларининг танқисланиб бориши туфайли метрополия аҳолисининг бир қисми ўзлаштириш учун янги ерлар қидириб, йирикроқ дарёлар куйи ҳавзаларига бориб ўрнашадилар. Ана шундай янги деҳқончилик марказлари Мурғоб водийсида ва Қадимги Бактрияда бронза даврида шаклланади. Чунки, Ўрта Осиёнинг жанубий ўлкалари (Марғиёна, Бактрия) биринчидан, Яқин ва Ўрта Шарқ минтақаларига яқин ва чегарадош эди; иккинчидан, улардаги табиий – географик иқлим шароити бу ўлкаларда қадимги суғорма деҳқончилик маданиятининг эртароқ ривожланишига олиб келди.

Метрополияларда суғорма деҳқончилик тажрибасига эга бобо деҳқонлар янги ерларни ўзлаштиришда уруғчилик жамоаси анъаналарини маълум кўринишда сақлаган ҳолда, жуфт оила-оила бўлиб, оилавий ўзлаштирган ерга жамоавий эгалик қилишдан фарқли ўлароқ, патриархал жуфт оила, моногомик оила мулки сифатида хусусий эгалик қила бошлайди. Йирик дарёлар куйи ҳавзаларида, шундай тартибда таркиб топган патриархал жуфт оилалар секин-аста катта патриархал оилалар даражасига, яъни Авесто тили билан айтганда, нманаларга ўсиб чиқади. Катта патриархал оила жамоаси эса патриархлар, яъни катта ота томонидан бошқарилган.

Катта патриархал оила – нмана жамоа хўжаликлари Авесто жамиятининг “вис” кўринишидаги қишлоқ жамоалари бўлиб, уларни кадхудотлар, яъни виспатилар бошқарган. Виспатилар катта патриархал жамоа бошликлари орасидан вис анчуманасида, яъни қишлоқ

жамоаси йиғинида сайланган. Давлатчилигимизнинг энг дастлабки бўғини ана шу Вислар, яъни қишлоқ жамоалари бўлган.

“Вис” жамоаларининг таркиб топиши эса куйидагича кечган: яъни ҳар бир жамоа аъзоси ўз оиласи кучи, ҳаракати имкониятига кўра, тегишли миқдорда ер ўзлаштириб, хусусий ер мулк эгаси-озод, эркин деҳқон жамоаларига (кашоварзларга) айланадилар. Ҳар бир дарё куйи ҳавзасини ўзлаштиришда бир неча эркин ва озод кашоварзлар уруғ-аймоқчилик анъаналарига кўра бирлашиб, эркин деҳқонлар (кашоварзлар) қишлоқ жамоасини ташкил этадилар. Шундай тартибда ташкил топган қишлоқ жамоаси, унинг мулки она уруғи давридагидек, энди ижтимоий характерга эга эмас, балки хусусий характерга эга бўлади, яъни “вис” жамоасида илк бор хусусий мулк, ўзлаштирган ерга хусусий эгалик қилиш пайдо бўлади. Жамоада хусусий мулкни пайдо бўлишида эркакларнинг хизмати, роли катта бўлган. Энди, болалар ҳам ўз отасини яқиндан таниб, бола тарбияси жуфт оила қўлига ўтганлиги боис, болалар ўртасидаги оила мулки таксимотида оталарни роли орта боради.

Шундай қилиб, оилада, жамоада эркаклар нуфуси ортиб, секин-аста ота уруғи (патриархат) қарор топади. “Вис”ларнинг иқтисодий хўжалик асосини ташкил этишда ташаббускор кашоварлар орасидан жамоа аъзолари ўз оқсоқолларини сайлаб оладилар. Одатда, оқсоқол, жамоа сардори – қадхудот юксак ижтимоий-сиёсий мавқеига эга уста миришкор ва омилкор деҳқон ёки моҳир хунарманд, шахсий ахлоқ ва одаби, маънавий-ахлоқий юксаклиги билан ўз жамоаси оғзига тушган пиру-устоз бўлиб, бу сифатларга ўз вақтида ҳалол меҳнати, турмуш тажрибаси туфайли эришган жамоа аъзоларидан бўлган. Ўша давр уруғ жамоалари кундалик ҳаёт қонунига айланган сардорликка талаб айнан қадхудотдан, Авесто тили билан айтганда, виспатидан, зантупатидан, дахъюпатидан шундай шахсий сифатларга эга бўлишликни талаб қилар эди. Бу ўзбек халқи давлатчилик тарихининг илк босқичларига хос бошқарув тизимининг демократия принциплари эди. Ўрта Осиё худудий доирасида ташкил топган Қадимги Бактрия подшолиги, Катта Хоразм, Қанг давлати, Даван подшолиги ана шу бошқарув принциплари асосида ташкил топган илк давлатчиликнинг айнан ўзгинаси эди.

Йирик дарёларнинг куйи ҳавзаларининг сертармоқ ўзанлари бўйлаб ташкил топган “вис”лар протошаҳар ёки йирик шаҳармонанд қишлоқларни (мас. Қадимги Бактриянинг Сополлитепа протошаҳри қаби) ташкил этса, уларнинг сиёсий-маъмурий ва диний бошқарув жиҳатдан бирлаштирган бир неча микровоҳаларнинг бош шаҳри (масалан, Жарқўтон) шаҳар-давлат мақомида бўлган. Шаҳар-давлатлар “вис” типига қишлоқ жамоаларидан қатор жиҳатлари билан фарқ қилиб, у худудий жиҳатидан кенг, шаҳар майдони икки қисмдан, яъни ҳоким қасри-саройи ва унинг хусусий хўжалиги жойлашган кухандиз (Арки Аъло) ва аҳли хунар уй-жой комплекслари, турли хил хунармандчилик маҳаллалари ҳамда диний марказ, яъни шаҳар ибодатхонаси жойлашган шаҳристондан иборат бўлган. Бундай аҳолиси зич пунктларда хунармандчилик ривож топиб, унинг ихтисослашуви жадал кечади.

Бундай илк шаҳар таркиби, юқорида таъкидлаганимиздек, Жарқўтонда яхши кузатилади. Аммо, ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида дастлаб жамоани бошқарув тизимида диний-илоҳий кудрат катта нуфузга эга бўлганлиги туфайли махкамачилик ишлари шаҳар бош ибодатхонаси қошида мужассамлашган.. Шунинг учун ҳам илк шаҳарларнинг бош ибодатхоналари монументал характерда бўлиб, шаҳарнинг **Бош Оташгоҳи** ибодатхона комплексини ташкил этган.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон худудларида ҳам илк шаҳарлар ҳали архаика, антик ҳатто илк ўрта асрларда ҳам тўлиқ хунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи шаҳар характерини олмаган эди, уларнинг иқтисодий ҳаётида деҳқончилик хўжалиги кучли бўлиб, уларни аграр характерига шаҳарлар сифатида тасаввур этиш мумкин. Ана шундай иқтисодий асосга ва диний-сиёсий мавқеига эга шаҳар-давлат ўзбек давлатчилигининг тарихий негизини ташкил этган.

Мана шундай ёки шунга яқин урбанизация жараёни, яъни қадхудотлар бошлик висларнинг ташкил топиши ибтидоий жамоачилик негизида хусусий мулкчиликнинг келиб чиқишига олиб келган. Бу мулк дастлаб ўтроқ деҳқончилик маданияти ривожланган

минтақаларда содир бўлгани боис, туғилган янги жамоанинг асосини айнан эркаклар бошлик эркин деҳқон жамоалари, яъни суғдий тили билан ифода этганда, кашоварзлар ташкил этган. Демак, бу давр жамиятида эркакларнинг меҳнати катта бўлиб, улар моногомик оила мулкининг яратувчилари сифатида оилада, жамоада нуфузи катта бўлган, яъни ибтидоий жамоа патриархал характерини олган.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон худудининг барча вилоятларида жамиятнинг урбанизациялашув жараёни бир вақтда, бир даврда юз бермаган. Чунки, жамият тараққиётининг нотекис ривожланиш қонуниятига кўра, бу жараён минтақаларнинг табиий-географик, ҳамда ички ва ташқи омилларининг таъсиридан келиб чиққан ҳолда юз берган. Масалан, бу жараёнлар Ўрта Осиё худудий доирасида Мурғоб водийси-Марғиёнада ва Кўкчадарё, Балхоб ва Шеробод дарёлари куйи ҳавзалари-Қадимги Бактрияда дастлаб бронза даврида юз берган бўлса, Висларнинг омилкор деҳқонлари томонидан йирик дарёлар ва сойларнинг куйи ҳавзаларини кенг кўламда ўзлаштирилиши сўнги бронза ва илк темир даврида нафақат Бактрия ва Марғиёнада давом этди, балки бу жараён Жанубий ва Марказий Суғд худудларигача кириб боради. Бу ҳақда Даратепа, Узунқир, Кўктепа, Афрасиёб, Лолазор каби ёдгорликлар гувоҳлик беради.

Урбанистик жараёнлар илк темир даврининг ўрта босқичидан (мил.авв. VI асрнинг иккинчи ярмидан) Ғарбий Суғд (Бухоро воҳаси) га ва Хоразм воҳасига (мил.авв. VI асрнинг охириги чорагидан) кириб боради. Бу ҳақда Хўжабўстон шаҳар ҳаробасининг куйи қатламлари, Қалқонота мазор-кўрғонлари (Бухоро воҳаси), Кўзалиқир, Қалалиқир, Хумбустепа, Дингилжа, Хозарасп (Хоразм воҳаси) ёдгорликлари гувоҳлик беради.

Юқорида номлари зикр этилган ҳар бир ёдгорлик алоҳида микровоҳа доирасида дастлаб шаҳар-давлат - микрооазислар бош шаҳрига, пойтахтига айланган. Сўнг улар аста-секин воҳа (туман) давлатчилиги сиёсий-иқтисодий ва этномаданий марказига айланган.

Айнан ўхшаш урбанистик жараёнлар Сирдарё ҳавзаси районларида ҳам юз берди. Аммо, Чоч ва қадимги Фарғона бу тарихий жараёнларга анча кейинроқ, антик даврида кириб борди. Давр жиҳатидан уларнинг кейинроқ урбанистик жараёнларга тортилиши маҳаллий анъаналарнинг мустақил, табиий равишда ривожланиши билан боғлиқ эди.

Бу урбанистик жараёнларни қадимги Хоразм мисолида кўрадиган бўлсак, у қуйидагича эди: Куйи Амударё ҳавзаларида кенг тармоқ отиб, Орол ва Каспий денгизлари томон йўналган унинг ўзанлари этакларида ҳосил бўлган сернам, унумдор қоқ ерларда илк давлатчиликнинг куртакларини ниш уриши Амиробод маданияти (милоддан аввалги X-VIII асрлар) мисолида яққол кўзга ташланади, яъни Хоразм воҳасида суғорма деҳқончиликнинг илк асослари яратилади. Бу манзара Амиробод маданиятининг Якка-Парсон 2 манзилгоҳи мисолида яхши ўрганилган. Бироқ, хали Амударё куйи ҳавзасида туб маънодаги такрорий суғорма деҳқончиликка асосланган Хоразм воҳаси ташкил топмаган эди.

Таъкидлаш жоизки, Амударё куйи ҳавзаларининг бошқа районларида Амиробод маданиятининг Якка-Парсон 2 типигаги илк суғорма деҳқончилик хўжалигига асосланган ёдгорликлар комплекси учрамайди. Бу минтақанинг унумдор қоқ ер массивлари Куйисой маданияти тимсолидаги чорвадор қабилаларнинг чорва яйловлари бўлиб хизмат қилган. Эҳтимол, қадимги Хоразм тарихининг чуқур билимдони С.П.Толстов, шу боисдан, бу минтақани орийларнинг ватани Арьянам Вайчаҳ деб бежиз айтмаган.

Амударё куйи ҳавзасининг қадимги Хоразм воҳасига айланиш жараёнининг жадаллашиши, қачонким, бу ўлкага “Катта Хоразм” хорасмийларининг миграциясидан бошланди. Бронза давридан қадимги Шарқ цивилизациясининг маҳаллий ўчоқларидан бирига айланган Хилменд водийси ва унинг омилкор деҳқонлари суғорма деҳқончилик бобида бронза даври марғушлари ва бохтарийларидан қолишмас эдилар. Хорасмийларнинг Эрон аҳамонийлари империясига қадар “Катта Хоразм” давлат конфедерациясига бош бўлиши, унинг таркибида Марғиёна, Сейистон (саранглар юрти), Арахосия (фаманейлар юрти), парфлар ва Гирканиянинг бўлиши, бир томондан, “Катта Хоразм”нинг шимолий чегараси Амударёнинг ўрта ҳавзари билан чекланганлигини кўрсатса, иккинчи томондан, бу қадимги вилоятлар худудлари, аллақачон, қадимги Хоразм суғорма деҳқончилик маркази

ташкил топмасдан роса минг йил бурун, қадимги Шарқ цивилизациясининг маҳаллий марказларига айланиб бўлган эди.

Суғорма деҳқончилик хўжалигини юритишда бой тажриба ва малакага эга бўлган хорасмийларнинг Амударёни куйи ҳавзаларида пайдо бўлиши, уларнинг омилкор деҳқонлари томонидан Амударё дельтасидаги ҳар бир дарё ва дарёчалар тармоқлари-ўзанлари бўйлаб ерларни ўзлаштириши, янгидан-янги қишлоқ жамоаларини (Авестода «вис»ларни) ташкил топишига олиб келди. Ҳар бир дарё ўзанлари бўйлаб дастлаб қад кўтарган аҳоли пункти-«вис» атрофида секин-аста бошқалари пайдо бўла бошлайди.

Яқуний хулоса: 1). Археологик ёдгорликлар ва уларнинг даврий кетма-кетликда таркиб топиш жараёнлар тахлилига кўра, Ўрта Осиё, жумладан ўзбек давлатчилигининг тарихий илдизлари бронза даврига бориб тақалади; 2). Айнан шу даврда мулкчиликнинг ерга, чорвага эгалик қилишликнинг хусусий шакли пайдо бўлади. Ерга хусусий эгалик қилиш моногомик жуфт оиланинг катта патриархал оила даражасига ўсиб чиқишидан бошланади. Айнан шу шароитда жамоа мулкчилигининг ижтимоий характери тагига зил кетиб, унинг ўрнини патриархал хусусий мулкчилик эгаллайди. Ерга ва чорвага хусусий эгалик қилишликнинг пайдо бўлиши давлатчиликнинг келиб чиқишига олиб келади. Давлатчиликнинг дастлабки, илк куртаклари катта патриархал оилалардан бошланиб, уларнинг мужассамлаштирган қишлоқ жамоалари-вислар даражасидаги кўриниши илк давлатчиликнинг тарихий илдизларини ташкил этади.

Кадхудотлар, яъни виспатилар давлатчиликнинг илк куртаги бўлса, Авесто жамиятининг занту босқичида, вислардан ташкил топган илк шаҳар шаҳар-давлатчилигининг асосини ташкил этган. Шаҳар-давлат амалда бир неча микровоҳа доирасидаги висларни диний ва сийсий жиҳатдан бирлаштирган воҳа давлатчилигининг бош шаҳри, сиёсий ва диний қароргоҳидир. Масалан, Жарқўтонни шу мақомда тахлил этиш мумкин. Демак, Жарқўтон нафақат шаҳар-давлат, балки Шеробод воҳаси доирасидаги воҳа давлатчилигининг диний бошқарув марказидир. Бу илк давлатчилик тизимининг иккинчи бўғини. Бу бўғинни Марказий ва Жанубий Суғдда рустак доирасида шаклланган ихридлик ва ихшидликлар, Ғарбий Суғдда таркиб топган Бухорхудотлар, Чочда чоч маликлари, Уструшонада афшинликлар, Илоқда деҳқонзодалар мисолида тасаввур этиш мумкин.

Давлатчиликнинг учунчи бўғини-бутун бир водий доирасида қатор туман, рустак, афшин, малик, худод, аслзода деҳқон мулклари асосида таркиб топган тарихий вилоят давлатчилигидир. Улар тарихда бизга Суғдиёна, Бактрия, Марғиёна, Парфиёна, Хоразм, Фарғона, Чоч, Уструшона каби этногеографик топонимлар тимсолида маълум. Бу уч босқич давлатчилигининг иқтисодий хўжалик асосини ўтроқ деҳқончилик ва сертармоқли ҳунармандчилик ташкил этади.

2. Ўзбекистон худудида, умуман, Ўрта Осиё минтақасида энг қадим замонлардан кечган давлатчилик тарихи масаласи ҳеч қачон махсус ўрганилмаган. Ҳеч қачон шу тарзда мавзу ва мақсад кўйилмаган. Шунинг учун ҳам биз мазкур йўналишда илгари амалга оширилган бирор махсус ишни келтира олмаймиз. Аммо мамлакатимиз доирасида, минтақада давлатчилик тизими бўлгани ҳеч қачон инкор этилмаган.

Худди шунингдек, мазкур давлатчилик тизимлари тўғридан-тўғри ўзбек жамияти билан боғлиқ тарзда ва шу юртда узулуксиз кечган бир жараён сифатида ҳеч қачон қаралмаган. Бунинг камида учта сабаби бор.

Биринчи сабаб тўғридан-тўғри евроцентризм билан боғлиқ. Сўнги асрларда сиёсий-иқтисодий марказнинг Шарқдан Ғарбга «кўчиши», халқаро муносабатларда Ғарб давлатлари, улар намояндаларининг илғор, ташаббускор, тажовузкор бўлишлари каби омил ва сабаблар натижасида гўёки ғарбий (европавий) ва шарқий тарихшунослик фанлари вужудга келгандай бўлган эди. Шу маънода «тарих» тушунчасига бағишланган академик тадқиқотлардан бирида берилган қуйидаги фикрлар диққатни тортмай қолмайди: «Умуман олганда қадимги давр (Европанинг қадимги давр тарихи назарда тутилмоқца) тарих (фани) ривожидида муҳим босқич бўлиб, замонавий Европа тарихшунослиги унинг бевосита меросхўридир. Европалик бўлмаган

халқлар – Хитой, Ҳиндистон, Колумб давригача бўлган Америка, Яқин ва Ўрта Шарқ ёзма ёдгорликлари уларда ҳам тарихшунослик қарашлари тараққий этганидан далолат беради. Бироқ европавий тафаккур мазкур маданий ўлкалар ютуқлари билан ниҳоятда кеч танишгани сабаб, улар (Европа тарихшунослик қарашларига) бирон-бир сезиларли таъсир кўрсата олмадилар»¹. Мазкур тадқиқот билан танишар экансиз, унда Шарқдаги тарихшунослик фани тўғрисида бирон сўз айтилгани, қиёсий фикр қилинганини кўрмайсиз. Ваҳоланки, мавзу умуман «тарих» тушунчаси, тарихшунослик фани тарихи, соҳалари, йўналишлари, тадқиқот усуллари ҳақида. Гўёки фақат европавий тарихшунослик якка-ягона мавжуддай. Бошқача айтсак, давлатчилик мавзуси у ёқда турсин, умуман тарихшуносликда евроцентризм кучли намоён бўлган. Тарихий мавзуларга ёндашувлар ҳам шунга яраша. Машҳур рус тарихшуноси В.В.Бартольд (1869-1930) сўзлари билан айтганда, Европа «мактабининг олими Шарқ тарихи баёнига Европа илми зиёсини олиб киради ... Шарқ халқлари бизнинг маданиятимиз устунлигига шундагина ишонадиларки, қачонки биз уларни улар ўзларини билганларидан кўра яхшироқ билишимизга тан берсалар»².

Дарҳақиқат, Европада вужудга келган шарқшунослик фанининг амалий жиҳатлари кучли бўлган. Европаликлар Осиё, Шимолий Африкадаги мустамлакаларни бошқаришда қарам халқлар тарихи, маданияти, урф-одатлари, диний қарашлари, феъл-атворини ҳар томонлама пухта билиш фақат ва фақат фойда келтиришини яхши тушунганлар. Буни нафақат сиёсатчилар, балки олимлар ҳам жуда яхши англаганлар. Яна Бартольдга мурожаат қиладиган бўлсак, у «(қарам) мамлакат тарихини билишлик маъмурлар ва дипломатларга тўғридан-тўғри амалий наф беришини» ўз пайтида таъкидлаб ўтганининг гувоҳи бўламиз.

Хуллас, мазкур амалий жиҳатлар орқали ҳам арабшунослик, мисршунослик ривожига Франция, ҳиндшуносликда Англия, туркистоншуносликда Россия каби давлатларнинг ўрни яққол кўриниб туради. Мустамлака шароитида қарам мамлакат олимларининг метрополия ижтимоий-илмий қарашлари таъсирида қолишлари ҳам турган гап. Буни биз Россия империясида бўлган давримиздан яхши биламиз. Очиғини айтганда, бу касалдан бугун ҳам узил-кесил қутилингани йўқ.

Иккинчи сабаб Россиянинг шовинистик ва улўф давлатчилик сиёсати билан боғлиқ. Уни бизнинг мавзуга алоқадор томонини Бартольднинг қуйидаги айтганларидан топамиз: «Шарқ халқларининг Россия билан тинч йўсинда яқинлашишларида, бизнинг буюк шоиримиз орзу қилган, бироқ ҳали ҳозир жуда узок бўлмиш кунни, яъни Россиянинг барча халқлари, жумладан, «ва бугунги ваҳший тунгус, ва дашт кезувчи қалмоқ» ҳам, рус маданиятининг улўф вакилига бош эгиш учун бирлашадиган куннинг келишида рус шарқшуносларининг камтарона меҳнатлари, балким, рус маданиятининг бошқа ютуқларига нисбатан кўпроқ фойда келтирар»³.

Бир сўз билан айтганда, империя таркибидаги бошқа халқлар олдида рус тарихи, рус маданиятининг устунлигини кўрсатиш, шуни тан олдириш. Бунга ҳеч бир ажабланмаса ҳам бўлади. Зеро, «буюк давлатчилик шовинизми бошқа миллатлар ва мамлакатлар билан ўзаро маданиятли ҳамкорлик қилишга тайёр эмасликдан келиб чиқади»⁴.

Давлатчилик тарихи масаласида ҳам ёндашув шундай бўлган. «Қадимги Рус давлати» IX асрда шаклланигандан келиб чиқилиб, империянинг бошқа бирон-бир халқи (арманлар ва грузинлардан ташқари) давлатчилик тарихи мазкур кўрсаткичдан (IX аср) қадимроқ бўлмаслиги керак эди. Бу каби муносабатни империя халқларининг этник тарихи ва этногенези масаласида ҳам кўриш мумкин. Яъни ўзбеклар, озарбойжонлар, украинлар, туркманлар ва бошқа халқларнинг тарихий шаклланиши рус халқи шаклланиган асрлардан (IX-XII) эртароқ асрларга бориб тақалиши мумкин эмасди.

Учинчи сабаб эса Россия империясини коммунистлар бошқарган даврлардаги ҳукмрон мафкура моҳияти орқали белгиланади. Давлат, давлатчиликка муносабат коммунистик

¹ Ерофеев Н.А. Что такое история. –М., 1976. С.10.

² Бартольд В.В. Сочинения. Т.1. –М., С.607-608.

³ Ўша жойда.

⁴ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ... –Т., 1997. 53-бет.

мафкура «дохийлари» қарашлари асосида куриб келинган. Масалан, «давлат умуман ва асосан ишлаб чиқаришда ҳоким бўлган синфнинг иқтисодий эҳтиёжини концентрациялашган шаклда ифода этишдир» (Энгельс). «Давлат бир синфнинг иккинчи синф устидан ҳукмронлик қилиши учун хизмат қиладиган машинадир» (Ленин).

Кўриб турганимиздек, давлат тушунчасига синфийлик нуқтаи назаридан ёндашилган. Тарихга муносабат ҳам шу кабидир: «тарих синфий курашнинг бир қатор лавҳаларидан иборатдир». Бу ерда ҳам синфийлик. Давлатчилик тараққиёти босқичларига ҳам баҳо беришда синфийликдан келиб чиқилган, яъни «қулдорлик» давлати, «феодал» давлат, «капиталистик» давлат, «социалистик» давлат. Коммунизмга бориб эса давлат деган тушунча гўё йўқолиб кетади. Хуллас, бундай қарашларда ҳамма нарса бор, аммо энг асосийси, давлатчиликнинг манбаи халқ эканлиги тушунчаси йўқ. Натижада ўзбек давлатчилиги милоддан аввалги VII асрдаёқ қарор топган бўлса-да, аммо марксизм-ленинизм таълимоти бўйича юртимиздаги ижтимоий-сиёсий тузум милодий VI асрга қадар қулдорлик, 1924 йилга қадар феодал, 1991 йилгача эса социалистик мазмунга эга бўлиб келганлиги совет тарихшунослигида доимо уқтириб борилган.

«Социалистик давлат синфий давлат бўлиб, ишчилар синфи раҳбарлигидаги ишчи-деҳқонлар давлатидир»¹. Демак, у бирон халққа тегишли эмас, балки миллати ва бошқа жиҳатларидан қатъи назар, ишчи, деҳқонларнинг, хуллас, синфларнинг манфаатини ўзида акс эттирган. Миллат деган моҳият умуман йўқолиб кетган, аниқроғи, шу йўл билан йўққа чиқарилган. Аммо пировардида коммунистик таълимотнинг ўзи чилпарчин бўлиб, унинг ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатлардан асоссиз эканлигини тарих исботлади. «Капиталистик» давлатлар яшамоқда, бироқ СССР типдаги «давлатлар» йўқ бўлиб кетди.

Совет тарихшунослиги мактаби тадқиқотчилари минтақамизда умуман давлатчилик анъаналари бўлганлигини ҳеч қачон инкор қилмаганлар, қилолмасдилар ҳам. Аммо жараёни бирон миллат ва жамият билан узвий боғлиқликда эмас, формациялар ва синфийлик нуқтаи назаридан баҳолаганлар. «Социалистик» давлатни кўкка кўтариш ниятида унғача бўлган давлатчилик жараёнидаги барча босқичларни салбий деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун ҳам масала моҳиятидан ва мавзуга ўзгача ёндашишлар ҳам борлигидан беҳабар киши кўз ўнгида бирданига бир қатор давлатлар намоён бўлиши турган гап эди: Буюк Хоразм давлати, Бактрия давлати, Кушонлар подшоҳлиги, Эфталлийлар давлати, Амир Темур давлати, Темурийлар давлати, Абдуллахон давлати, Бухоро амирлиги ва ҳоказо. Уларнинг баёни, шарҳида ҳукмдорлар, сиёсатчилар, лашкарбошилар, олимлар, шоирлар ва бошқалар бор, аммо ўзбек жамияти, ўзбек халқи, ўзбек давлатчилиги йўқ. Яъни барча-барчасига манба бўладиган моҳият йўқ, йўққа чиқарилган. 1924 йили «ЎзССР» барпо этилиши муносабати билан қабул қилинган мурожаатномадаги «ўзбек халқи улуғ Октябрь инқилоби ғалабаси натижасида илк бор ўзининг миллий ўзбек давлатчилигини кўриш имконига эга бўлди. ... Аммо янги республика улуғ Совет Иттифоқининг қўшни халқлари билан тинч меҳнатда ва қардошларча ҳамкорликда яшаши керак ва яшайди ҳам» фикри, аниқроғи, кўрсатмаси ўзбек заминида кечган давлатчилик тарихини ўрганиб, оммалаштиришга совет тарихчилари учун асос бўлган. Яъни 1924 йилга қадар ўзбекларнинг миллий давлатчилиги бўлмаган, унғача мавжуд давлатчилик жараёни кушонларга, хоразмшоҳларга, Амир Темурга (ва ҳоказо) тегишли, зинҳор-базинҳор ўзбекка эмас. Фақат Октябрь туфайлигина ўзбеклар ўз давлатига эга бўлди, энди эса улар совет иттифоқи, яъни Россия билан бирга, ундан ажралмасдан яшашлари керак ва шарт, деган фикр тарих китоблари орқали омма онгига қуйилиши керак эди. Кўряписизми, бу ерда империяпарастлик, шовинизм, коммунистик мафкура талаблари усталик билан «уйғунлаштирилган». Аслида эса Россиянинг худди шу босқинчилик сиёсати туфайли ўзбек давлатчилиги тараққиётига болта урилган эди.

Мустақиллик шарофати билан биз ўтмиш тараққиёт йўлимизни ҳеч бир мафкуравий ақидасиз ўрганиш ва ёритиш имконига эга бўлдик. Чунки «тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз худудининг холис ва ҳақиқий тарихини тиклаш, миллий

¹ Марксча-ленинча философия асослари. –Т., 1976. 400-бет.

ўзликни англаш, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди»¹. Хусусан, давлатчилигимиз тарихи масаласида ҳам. Шу ўринда ўзбек давлатчилигининг 2700 йиллик тараққиётида 1991 йилнинг алоҳида тарихий ўрни борлигини уқтириб ўтиш лозим. Яъни айнан ушбу санадан бошлаб давлатимиз миллатимиз номи билан атала бошлади.

3. Амир Темур шахсини холис ўрганиш масаласи шубҳасиз, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов номи билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, унинг ташаббуси билан Амир Темур тарихини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тадқиқ қилиш кераклиги, тарихий адолатни қарор топтириш замонавий темуршуносликнинг муҳим вазифаларидан бири эканлиги эътироф этилиб², – Амир Темур мустақил Ўзбекистоннинг маънавий қудрати рамзи сифатида баҳоланди.³

Жаҳонда эса Амир Темурнинг дунё тамаддуни ривожига қўшган ҳиссаси, тарихдаги буюк хизматлари ЮНЕСКО томонидан эътироф этилиб, унинг 660 йиллик юбилеи 1996 йил Парижда кенг нишонланди.

Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти ва фаолияти тарихи, ундаги илм-фан, маданият жаҳон тамаддунидан ўрин олган ва уни ўрганиш тарихшуносликнинг йирик йўналишларидан бири сифатида доимо олимлар диққат эътиборида бўлиб келган. Француз темуршунос олими Л.Керэннинг тадқиқотларида Соҳибқироннинг Европадаги ўрни ва хизмати, унинг музаффар саркарда, моҳир дипломат ва илм-фан ҳомийси эканлиги эътироф этилган. Унинг фикрича, Амир Темур Шарқдаги Буюк ипак йўлида жойлашган ўлкаларнинг барчасини бирлаштирган, фақат Хитойгагина қўли етмаган. “Агар Амир Темур фақатгина жангу жадал, ёхуд ашаддий истилолар ишқида ёнган буюк фотиҳ бўлганида, у тарихни кўп ҳам қизиқтирмасди”⁴.

Шон -шухрати жаҳонга ёйилган инсон. Ҳа шундай. Буюк Амир Темурдан жаҳонда бунёдкор деган яхши ном қолди. Амир Темур ҳаёти ва фаолияти тарихи ҳеч қандай бўрттириш, мактовга ва бўяб кўрсатишга мухтож эмас.

Биз Соҳибқирон Амир Темур – деб атаймиз, жаҳонда Буюк Темурбек, Европада Тамерлан, ёзма манбалар⁵ ва тадқиқотларда¹ Амир Темурнинг 1391 йили март ойида

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ... –Т., 1997. 140-бет.

² Каримов И.А. Тошкентда Амир Темур хайкалини очилишига бағишланган тантанада сўзланган нутқ. 1993 йил 31 август / Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. Т. I. – Б. 360-362; Ўша муаллиф. Амир Темур давридаги бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бизга намуна бўлаверсин // ЮНЕСКО қароргоҳидаги “Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гулаб яшнаши” кўргазмасининг очилиш маросимида сўзланган нутқ. 1996 йил, 24 апрель. Париж / Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. Т IV. – Б. 340-343; Ўша муаллиф. Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир. Темурийлар тарихи давлат музейининг очилиши маросимида сўзланган нутқ. 1996 йил, октябрь. / Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. Т. V. – Б. 166-170; Ўша муаллиф. Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган халқаро илмий конференциядаги маъруза, 1996 йил 24 октябрь // Халқ сўзи. 1996, 25 октябрь; Ўша муаллиф. Азалий буюклик маскани. Самарқанд шаҳрида Амир Темур хайкалининг очилиш маросимида сўзланган нутқ / Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби... – Б. 171-174; Ўша муаллиф. Соҳибқирон камолга етган юрт / Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби... – Б. 175-178; Ўша муаллиф. Адолат ва қудрат тимсоли / Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби... – Б. 179-180.

³ “Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 1994 йил 29 декабрь // Халқ сўзи. 1994, 30 декабрь; Ўзбекистон Республикаси Президентининг “1996 йилни Амир Темур йили деб эълон қилиш тўғрисида”ги Фармони. Тошкент, 1995 йил 26 декабрь // Халқ сўзи. 1995, 27 декабрь.

⁴ Кэрэн Л. Амир Темур салтанати / Б. Эрматов таржимаси. – Т: Маънавият, 1999. – Б. 7.; 78. Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Т.: Адолат, - 84 б.

⁵ Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўгирувчи Юнусхон Ҳакимжонов. Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир А. Ўринбоев. Изоҳлар ва луғатларни тузувчи Ҳ. Кароматов, О. Бўриев; Ҳофизи Абрунинг “Зафарнома”га ёзган “Зайл”и – (“Илова”)ни форсийдан ўгирувчи ва изоҳларни тузувчи О. Бўриев. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 158; Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома / Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али ал-Бухорий таржимаси. Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткич муаллифлари ва нашрга тайёрловчилар: А. Аҳмад., Ҳ. Бобобеков. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 130.

Тўхтамишхон устига юриш қилиб, Улуғ Тоғда (Улу тоу) Ҳарсангтошга уйғур алифбосида ўйиб ёздирган матнда ўзини “Турон султони” деб атагани эса эътиборга лойикдир². 1930-йилларда Қозоғистоннинг Карсақпай маъдани ёнида топилган, унга 11 сатр ёзув битилган, унинг 8 сатри уйғур ёзувида ва 3 сатри араб ёзувида, - “Турон султони Темурбек 200 минг кишилиқ ўрдуси билан Тўхтамишхонга қарши юриш қилди” – деб ёзилган. Ҳозирда бу тош Санкт-Петербургдаги Эрмитаж музейида сақланади³. Бундай эътибор унинг буюклигидан далолат эмасми?

Демак, биз Амир Темурни ҳеч иккиланмай Турон султони деб аташимизга илмий асосимиз бор. Аммо Амир Темурнинг камтаринлиги ва ўша пайтдаги 150 йиллик мўғулларга қарамликдан чиқиб кетишнинг қийинчилиги туфайли ўзини ҳарбий атама “амир” (амирул-умаро яъни ҳарбий қўшинлар бошлиғи) деб атади. Чунки ҳокимият Оллоҳ томонидан фақат мўғулларгагина тегишли деган қараш устун эди.

Мана 7 аср давомида Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига қизиқиш дунё олимларининг диққат марказида бўлиб келмоқда. Амир Темур жаҳон илм-аҳлини нега бунчалар қизиқтиради? Унинг шўхрати ва хизматлари нимада? Бунинг сабабини том маънода шундай ифодалаш мумкин: Амир Темур жаҳон тарихига XIV асрда мустамлакачиликнинг энг оғир таҳликали даврида кириб келиб, Осиё ва Европа қитъасининг тақдирини юксак тараққиёт – ренессанс томон ўзгартирган шахс, XIV-XV асрлардаги Ўрта Осиёдаги иккинчи ренессанснинг асосчиси сифатида эътироф этилган.

Амир Темурнинг Ватанимиз ва Жаҳон халқлари тарихи олдидаги хизматлари қуйидагилардан иборат:

- Амир Темур Мовароуннаҳрни мўғуллардан тозалаб, мустақил давлат барпо этди, салтанатни тараққиёт сари бошлайдиган жамиятнинг барча соҳаларида кенг ислохотларни олиб борди. Соҳибқирон томонидан анъанавий давлатчилик бошқаруви тикланиб такомилга етказилди;

- Ватан ҳавфсизлигини сақлаш мақсадида ҳарбий бошқарув, ҳарбий қўшин ривожлантирилди. Ҳарбий ишни санъат даражасига кўтарди;

- ички ва ташқи савдони ривожлантирди. Юртда тўқин сочинлик бўлди. Халқ фаровон яшади. Шаҳарсозлик, меъморчилик йўлга қўйилди;

- XIV- асрнинг 2-ярмида Осиёнинг Хуросон, Эрон, Ироқ ҳудудларини умумий бир маконга ягона давлатга бирлаштирди. Амир Темурнинг Ўрта, Жанубий, Ғарбий Осиё, шунингдек Кавказ, Волгабўйи ва рус давлати тарихида муҳим ижобий роль ўйнаган;

- Олтин Ўрдани тор-мор қилиб, Рус князликларини татар-мўғул истибдодидан қутқарди ва ягона Рус давлатига бирлашишига имкон яратиб берди. 1395 йили Тўхтамишнинг тор-мор этилиши Олтин Ўрда, Туркия ва Миср ўртасидаги ҳарбий сиёсий иттифокнинг шаклланишига, уларнинг бирлашишига йўл қўймади. Бу билан катта жаҳон урушини олдини олди;

- Турк султони Боязидни енгиб Европани унинг асоратидан қутқарди;

- Буюк ипак йўлида ҳавфсизликни таъминлади ва бу эса коммуникацияни тараққиётни таъминлашга қаратилди. Илмий билимлар ривожига олиб келди;

Ғарб тарихшунослигида Амир Темур шахсига эътибор XVIII асрданок бошланган⁸.

¹ Мухаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати. Тарихий очерк. Тузатилган ва тўлдирилган иккинчи нашр. – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1996.– Б. 15.

² Шомий. Зафарнома ... – Б. 429.

³ Ўринбоев А. Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асарига кириш сўзи / Шомий. Зафарнома ... – Б. 429.

⁸ Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи // Перевод с английского В.Н. Неведомского. – М.: Изд-во К.Т. Солдатенкова, 1888. Ч. VII. – С. 170-172; Шлоссер Ф. Всемирная история. – Спб., 1876. Т. III. – С. 503-504; Вебер Г. Всеобщая история. – М., 1887. Т. VIII. – С. 541-549; Ру Жан Поль. Амир Темур. Француз тилидан А.Кўчибоев таржимаси // Жаҳон адабиёти. – Т., 2002. – №. 1. – Б. 10-32.

XX аср жаҳон шарқшунослигида мустақил илмий йўналиш – “Темуршунослик” шаклланди⁹; 1948 йилда Францияда “Амир Темур ва темурийлар даври тарихини” ўрганувчи алоҳида илмий марказнинг ташкил этилиши ҳам Соҳибқироннинг инсоният цивилизациясида тутган бекиёс ўрнидан далолат беради.

Амир Темур ҳаёти ва фаолиятининг тарихчи олимлар томонидан ўрганилиши ва амалга оширилган тадқиқотлар янги, аввалгига нисбатан юқори босқичга кўтарилганини кўрсатади. Уларда ҳарбий юришлардан кўзланган асосий мақсад совет тарихшунослигида қайд этилганидек, “талончилик” ва “босқинчилик” эмас, балки эзгу ният, яъни Буюк ипак йўлини, коммуникацияни тиклаш, бу орқали эса савдо-сотик, илм-фан тараққиётини ривожлантириш учун саъй-ҳаракатлар қилгани, бунёдкорлик ишларини кенг масштабда олиб боргани илмий асослаб берилди.

Замонавий тарихшуносликни ривожини тезлаштираётган оммага тез етиб борадиган интернет материаллари ҳам борки, уларни таҳлил этиш бугунги кунда темуршуносликдаги долзарб вазифасидир. Қуйида айримларига фикр-мулоҳазаларни билдирамиз:

Россиялик тарихчи А.Воробьевнинг “Ажойиб Тимур” номли мақоласида Соҳибқиронни “саводсиз”га чиқариб қўйган тарихчилар танқид қилиниб, уларнинг камчилиги сифатида тарихни ёритишга мантиқий ёндашмаганликлари таъкидланади. Фикрининг далили сифатида йирик аллома, Миср қозиси ва фикҳ олими Ибн Халдуннинг “Таржимаи ҳол” асарида Соҳибқирон маънавиятидан ҳайратланиши каби мисолларни келтиради. Олимнинг Амир Темур шахси ва унинг саводхонлиги масаласидаги фикрини асослаши унинг шарқ манбаларининг билимдони эканлигини кўрсатади.

Бундан ташқари, Амир Темурни “каллакесар” деган тухматларга қарата, шу пайтгача “миноралар”га тегишли ҳеч бир археологик ашёвий далиллар топилмаганини ва тарихий мантиққа сиғмаслигини қайд этиб ўтади¹⁰.

Совет даври тарихшунослигида Амир Темур “саводсиз”, “вахший” умуман бир “босқинчи” одам этиб талқин қилинган эди. Чунончи, ўз даврининг йирик олими, Шарқ методологиясининг асосчиси, фикҳшунос олим Ибн Халдун билан суҳбатидан Соҳибқироннинг илмий дунёқараши кенглигини англаш мумкин.

Маълумки, араб тарихчиси Ибн Халдуннинг (1332 – 1406) “Таржимаи ҳол” асарида Амир Темурнинг шахсияти ва илмий салоҳиятига юксак баҳо берилган. Ибн Халдун 1400 йили Дамашқда Соҳибқирон билан учрашади ва бу ҳақда “Ат-таъриф би Ибн Халдун” (“Ибн Халдун билан танишув”) асарида батафсил ёзади. (Ўзбекистонда Ибн Халдуннинг асари билан ўзбек китобхонларини илк бор М. Қаюмов таништирди¹¹. Ибн Халдуннинг “Китоб ал-ибор” (“Насихатомуз мисоллар китоби”) номли асарининг еттинчи жилди охирига “Таржимаи ҳол” киритилган бўлиб, унда олимнинг Амир Темур билан учрашуви тафсилотлари баён этилган¹².

Ибн Халдун Амир Темурнинг илмий салоҳияти, иқтидори хусусида: “У ўта ақли, билимдон, фаросатли, кўп баҳслашадиган, фикрларга далил талаб қиладиган, сўзида қаттиқ турадиган киши эди. Унинг фикрича, Амир Темур география, тарих, фикҳ илмининг забардаст билимдонидир. Бу ҳақда у билан ҳеч ким баҳслаша олмайди.

Ибн Халдун Амир Темурнинг машҳур тарихчи Муҳаммад Жарир ат-Табарийнинг “Тарихи Табарий” асарида подшоҳлар ҳақидаги баъзи фикрларида ноаниқлик борлигини бошқа тарих китоблари асосида исботлаганига, яъни Амир Темур барча йирик шарқ давлатлари подшоҳлари биографияси, подшоҳлар шажарасига оид маълумотларни чуқур билиши нафақат Ибн Халдунни балки, ҳозирги тарихчиларни ҳам ҳайратга солиши табиий. Жумладан, Амир Темур Ибн Халдундан тарихчи Ат-Табарийнинг подшоҳларнинг мақоми

⁹ Амир Темур жаҳон тарихида / Масъул муҳаррир Ҳ. Кароматов. Илмий муҳаррир О.Бўриев. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 214-215.

¹¹ Қаюмов М. Соҳибқирон билан учрашув / Сомон йўли. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 143-155.

¹² Ҳабибуллаев А. Ибн Халдун “Таржимаи ҳол”дан / Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 35-57.

масаласида фикрини сўраши ва бунга ўзининг муносабатини билдириши қизиқарлидир. Яъни, Бобил подшоси Бухтаннарни Қайсар (Юлий Цезарь) ва Искандар (Александр) билан бир қаторга қўйиб бўлмаслиги, чунки у Бобилнинг ҳарбий қўмондони экани, уни Табарий нотўғри жойлаштирганини айтгани қизиқарлидир.

Шунингдек, Ибн Халдун араб ва ажам мамлакатларининг тарихий географиясини чуқур билишига қойил қолади¹³. Ибн Халдундан у яшайдиган ўлкаси, хусусан Фас, Сабата, Тажа, Силжимос шаҳарларининг тарихи ва географиясини гапириб беришини сўрайди. Аммо Ибн Халдуннинг жавоби уни қониқтирмаслигини айтади ва Соҳибқироннинг ўзи бу шаҳарлар тўғрисида бундан ҳам кўп билишини айтади.

Савол туғилади. Асардаги маълумотларга кўра, Амир Темур ўз туркий она тилидан ташқари форс ва араб тилларини мукаммал билган бўлса, Куръон ва ҳадисларни ёддан билса - саводлилиқнинг мезонлари нима билан белгиланишини ўйлаб қоламиз.

“Таржимаи ҳол” асарида Соҳибқироннинг тафаккури қаърининг кенг бўлганлигини англаш мумкин. Миср подшоси Фараж томонидан Амир Темурга мактуб билан Байсақ исмли элчи юборилганда, Соҳибқирон ундан бу ҳунук исм нима маънони англатишини сўрагани, Байсақ эса бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаганини айтганида, бунда унинг айби йўқлигини, айб уни элчиликка тайин этган Фаражда экани, аммо Фаражнинг ҳам айби йўқлиги, чунки у ҳам фаросатидан нари ўтаолмаслигини айтгани Соҳибқироннинг элчилар салтанатнинг кўзгуси эканлигига катта эътибор берганини кўрсатади.

Новосибирск давлат университети олими, т.ф.д. Леонид Бобров раҳбарлигида рус олимлари Амир Темур библиографияси, фаолияти тарихи хусусида илмий тадқиқотларни олиб бормоқдалар. Хусусан, “Новосибирские историки первыми в мире восстановили биографии полководцев Тамерлана” номли мақоласида¹⁴ яратилаётган катта фундаментал нашр 2016-2017 йилларда чоп этилиши, унда нафақат Амир Темур балки салтанатга сидқидилдан хизмат қилган 12 та ҳарбий лашкарбошиларнинг таржимаи ҳолини ёритиб беришга эришгани ёритилади. Олим Амир Темурни доимо “Буюк” деб тилга олади, уни ўзбек ҳарбий саркардаси, “ҳарбий санъат даҳоси” деб атагани тарихшуносликда муҳим воқеадир. Шунингдек, “Темурланг” (хромой) лақабини ҳақоратомуз деб ҳисоблаб, илмий тадқиқотларда бундай аталишини нотўғри ҳисоблайди. Л.Бобров, Амир Темурнинг ҳарбий лашкарбошиларини шартли равишда уч гуруҳга ажратган:

Биринчиси – ҳарбий қобилият ва маҳоратга эга бўлган амирлар;

иккинчиси – лавозим ва унвонига қараб, улар отасининг касбини мерос орқали давом эттираётган лашкарбошилар;

учинчиси – туғма лашкарбошилар бўлиб, уларга Амир Темурнинг ўзи тарбиялаган ўғил ва набиралари кирган.

Муаллифнинг фикрича, Амир Темур ўз даврининг замонавий қўшини билан Олтин Ўрда хонлиги устидан бир неча бор кетма-кет ғолиб бўлиб, уни бутунлай тор-мор этган, бу билан эса Рус давлатини мўғул-татар зулмидан озод этишга хизмат қилган. Бу фикр рус тарихшунослигида (дастлаб А.Ю.Якубовский томонидан таъкидланган эди) тақрор ишлатилсада, муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Яъни, А.Ю.Якубовскийнинг Амир Темур ҳарбий юришларининг Россия ва Европа халқлари учун ижобий таъсири ҳақидаги фикри яна бир бор тасдиқланган¹⁵.

Тарихчи А.Ю.Якубовский асари кенг тарихий манбалардан фойдалангани, илмий савиянинг юқорилиги билан ажралиб туради, шу билан бирга қатор баҳсли ўринлар ҳам мавжуд, рус шовинизмининг таъсири маълум даражада сақланганини ҳам сезиш мумкин.

¹³ Хабибуллаев А. Амир Темур ва Ибн Халдун. – Тошкент: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт нашриёти, 2004. – Б. 9.

¹⁴ Қаранг батафсил ТАСС: <http://tass.ru/sibir-nevs/2691051>

¹⁵ Якубовский А.Ю. Из истории падения Золотой Орды // Вопросы истории. М., 1947, №2, С. 30-45. Темур ва Тўхтамиш

Шунга карамай, А.Ю. Якубовский бошқа Россия тарихчиларидан фаркли ўлароқ, Амир Темур билан Тўхтамиш муносабатларини тўғри кўрсата олган эди.¹⁶

Л.Бобровнинг мазкур тадқиқоти мавзуга оид ҳаққоний билимлар ривожини ўрганишга муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Свердловск вилоят ўлкашунослик музейи илмий ходими Николай Неуймин ҳам музейда Амир Темур мақбарасига тегишли бўлган ёзувли мрамор тош топилгани, бу экспонат минглаб музей ашёлари орасида алоҳида аҳамиятга эга эканлиги, чунки у Буюк турк ҳарбий саркардаси Темурийлар салтанати ва сулоласи асосчиси Амир Темурга тегишли экани, унинг Ўрта, Жанубий, Ғарбий Осиё, шунингдек Кавказ, Волгабўйи ва Рус давлати тарихида муҳим роль ўйнагани ҳақида илмий паспорти ҳам тайёрлангани тарихий ҳақиқатнинг қарор топганидан далолатдир¹⁷.

Аммо ҳанузгача жаҳонда нашр этилаётган аксарият нашрлар, турли энциклопедиялар ва интернет маълумотларида Амир Темурнинг шахси ва фаолиятига салбий баҳо бериб келинмоқда. Жумладан Константин Кудряшовнинг 2016 йил 28 мартдаги “Аргументы и факты” газетасида “Незаконченный путь Великого Хромого. Почему Тамерлан не пошел на Москву?”¹⁸ номли мақоласи эълон қилинган. Афсуски мақолани илмий тадқиқот натижаси деб қарай олмаймиз. Сабаби мақолада илмий янгиликнинг ўзи йўқ. Яъни, мақола Совет даври адабиётларидаги Амир Темур фаолиятига бир томонлама, синфий ёндашувни акс эттирган мавжуд барча салбий қарашларининг шундоққина жамланмаси бўлиб, муаллифнинг уларга муносабат билдирмаган. Албатта бунинг сабаби муаллифнинг асосий тарихий манбалар ва хорижий тадқиқотлардан мутлақо беҳабарлигини шундоққина кўрсатиб турибдики, муаллифнинг тарихчи бўлиши даъвосига киши фақат ачиниши мумкин. Сабаби илмий мақолада ҳар бир фикрини асослаш учун аввал биринчи даражали манбалардан илмий изоҳлар келтирилиши ва муаллифнинг ўзининг муносабати билдирилиши зарур. Бу мақолани оммабоп мақола сифатида бир шахснинг субъектив фикри холос деб қарашимиз мумкин.

Шуниси қизикки, Ватани тарихининг “куюнчак тарихчиси” Константин Кудряшовни Рус князликларини мустамлакачилик гирдобидида ушлаб турган Олтин Ўрда хонлари ҳақидаги масала унча қизиктирмайди, аксинча Амир Темур Тўхтамишни қувиб келганида Рус давлати ҳам азият чекиши мумкинлиги ни муаллиф томонидан қайд этилиш, унинг Тўхтамишга нисбатан хайрихоҳ бир одамга чиқариб қўяди, муаллифни кўпроқ нима учун Амир Темурнинг Москвага юриш қилмаганлиги кўпроқ қизиктиради.

К.Кудряшовнинг фикрларига қарши мақоланинг давомида интернетда онлайн мулоқотда билдирилган муносабатларда албатта Олтин Ўрда хонларининг Рус князликларидаги сиёсатига эътибор қаратилган. Бу ҳам муаллифнинг масалага бир томонлама қараганлигини кўрсатади.

Тарихий воқеликларни таҳлил қилар эканмиз, Амир Темурнинг дипломатик сиёсати ва ҳарбий юришлари нима учун рус князликлари учун буюк аҳамият касб этганининг аниқ жавобини излаймиз. Бунинг учун тарихни мантиқий ва илмий мушоҳада эта олган ҳар бир инсон тушунадими, мисол тариқасида Амир Темур билан Миср султонлари ўртасида йигирмадан ортиқ мактублар ёзилгани, уларда асосан, Мисрға юборилган элчи Отломишни* озод этиш масаласи кўтарилгани, шунингдек, Боязид Йилдирим, Султон Барқуқ ва Тўхтамишхон ўртасида Амир Темур давлатига қарши учлик иттифоқи тузилгани

¹⁶ Бу ҳақда батафсил қаранг: Усмонов Б. Амир Темур ҳаёти ва давлатчилиқ фаолиятининг Россия тарихшунослигида ёритилиши (XVII – XX асрлар): Тарих фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2004. – 165 б.

¹⁷ <http://tas.ru/ural-news/2362337>

¹⁸ http://www.aif.ru/Nezakonchenniy_put_Velikogo_Xromogo._Pochemu_Tamerlan_ne_poshel_na_Moskvu.

* Отломиш – Амир Темур томонидан Арзирум (Туркияни шимоли-шарқида) шаҳри яқинидаги Авник қалъасига ҳукмдор этиб тайинланган. Уни Озарбайжонда ҳукмронлик қилаётган Қорақуюнлилар ҳукмдори Қора Юсуф (1388 – 1420) жанглардан бирида асир олиб Миср мамлуклари саройига жўнатиб юборган.

тўғрисидаги маълумотлар келтирилган¹⁹. Агар бу иттифоқ юзага келганида янги жаҳон уруши ва унинг оқибатлари албатта даставвал Рус князликлари оғир қисматига битилган бўлар эди.

Бу дипломатия соҳасидаги масалаларни К.Кудряшевнинг ўша давр тарихини ўзи билганча ўзлаштирганидан далолатдир.

Тарихий воқеларни мантиқан таҳлили ва тадқиқотлар тарихшунослигидан маълум бўладики, Амир Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси, Олтин Ўрдага берган қақшатқич зарбаси фақатгина Ўрта Осиё учун эмас, балки бутун Шарқий Европа, шунингдек Рус князликлари учун буюк аҳамият касб этди, деган фикр ҳамон устун ҳисобланади²⁰.

Амир Темурнинг ҳарбий саркардалиқ маҳоратига, жаҳон тарихида тутган ўрнига муносиб баҳо бериш учун “ҳарбий юришлар”нинг сабаб ва моҳияти, тарихий аҳамиятига бағишланган алоҳида фундаментал тадқиқот амалга оширилиши, хорижий тилларга таржима қилиниши бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бўлиб, ушу тадқиқот юқоридаги ёки шу кунгача умумий ахборот шаклида тўхталиб ўтилган ёки бир томонлама субъектив қарашларга тамомила барҳам беради.

Замонавий тарихшуносликда Амир Темур шахсига нисбатан адолатнинг қарор топишини тарихни ҳаққоний ўрганишдаги ютуқ сифатида айтишимиз мумкин. Амир Темур ҳаёти ва фаолиятининг тарихчи олимлар томонидан ўрганилиши ва амалга оширилган тадқиқотларнинг аввалгига нисбатан янги, юқори босқичга кўтарилганини кўрсатади. Уларда Амир Темурнинг ҳарбий юришларидан кўзланган асосий мақсад совет тарихшунослигида қайд этилганидек, “талончилик” ва “босқинчилик” эмас, балки эзгу ният, яъни Буюк ипак йўлини, коммуникацияни тиклаш, бу орқали эса савдо-сотик, илм-фан тараққиётини ҳам ривожлантириш учун саъй-ҳаракатлар қилгани, бунёдкорлик ишларини кенг миқёсда олиб боргани исботлаб берилди.

Шунингдек, тарихшунослигининг ютуқли жиҳатларидан яна бири, тадқиқотларда Амир Темур салтанатининг халқаро муносабатлари тарихи ва бу дипломатия муносабатлари тарихининг энг ёрқин саҳифаси бўлгани, бунда дипломатия этикетларига амал қилингани, Соҳибқироннинг мазкур соҳадаги маҳорати юқори баҳоланганлигидир. Тадқиқотларда Амир Темурнинг жаҳон тарихидаги хизматларидан бири сифатида дунё харитасига сиёсий, географик ўзгаришлар киритиб, ягона сиёсий ва иқтисодий ҳудуд юзага келтиргани ва дипломатик муносабатларни ривожлантиришга катта аҳамият бергани алоҳида таъкидланган ва Хоразм, Мўғулистон, Олтин Ўрда Миср, Туркия, Хитой, Европа давлатлари билан олиб борилган дипломатик муносабатлардан кўзланган асосий мақсад савдо-сотикни ривожлантириш эканлиги эътироф этилган. Мазкур йилларда амалга оширилган ишларнинг яна бир муҳим жиҳати бу маданият ва санъат тараққиётида Амир Темурнинг ўрни ва ҳомийлигига алоҳида эътибор берилганлигидир.

4.Сўнгги ўрта асрларни ўз ичига олган XVI-XIX асрнинг биринчи ярми Ўрта Осиё ҳудудида шаклланган Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида кечган суронли, қарама-қаршилиқларга бой жараёнлар сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётда кўплаб номутаносибликларни келтириб чиқарди. Бу давлатлардаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт кўрилаётган давр мобайнида нотекис кечди. Айниқса, бу ҳолат сиёсий ҳаётнинг фаол ривожланиб бориши ва унинг инқирозли даврларининг тез-тез ўрин алмашилиб

¹⁹ Ғуломов С. Амир Темур билан Аҳмад ибн Увайс Жалойир муносабатларига доир // Шарқшунослик. – Тошкент, 1997. – № 8. – Б. 196-200.

²⁰ Мухаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати ... – Б. 15-16; Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – Б. 28-31; Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё (Тарихий-географик лавҳалар). – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 100-101; Кэрэн Л. Амир Темур салтанати / Б. Эрматов таржимаси. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б. 63-68; Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 50; Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. – Ташкент: Университет, 1999. – С. 45. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари / Масъул муҳаррирлар: Д.А. Алимова., Э.В. Ртвеладзе. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 101.

туриши билан характерланади. Сиёсий нотекис ривожланиш жараёни барча Ўрта Осиё хонликлари тараққиёт йўлига мансуб бўлиб, унинг асосида ерга бўлган мулкчилик шакллари ўрта аср тузуми асосида таркиб топган бошқарув тизими ётар эди. Олий ҳукмдор – хон ва унинг қариндош-уруғлари ҳамда олий табақа вакилларининг ҳукмронлигини таъминлаган бу тизим Ўрта Осиё хонликлари сиёсий тараққиётини издан чиқарган кўпдан-кўп қарама-қаршилиқлар ва келишмовчиликлар манбаи эди. Ҳокимият учун кураш ва марказлашган бошқарувнинг сусайиши, ўзаро келишмовчиликлар ва урушлар, баъзи маҳаллий ҳукмдорларнинг қўшни мулкларга тажовузкорона юришлари ва бошқалар сўнгги ўрта асрлар ўзбек хонликларидаги сиёсий ҳаётни яққол намоиш этувчи асосий мезонлардан эди. Сиёсий ҳаётда кечган бу жараёнлар Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларидаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ривожига салбий таъсир кўрсатди, кўп ҳолларда уни издан чиқариб юборди ва тарихий тараққиётнинг айрим даврларида уларнинг нотекис ривожланишини таъминлади. Аксинча, марказлашган давлатнинг салоҳияти кучли бўлган, нисбатан сиёсий барқарорликка эришилган йилларда эса ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг ривожланиш белгилари кўзга ташланади.

Сўнгги ўрта асрларда Ўрта Осиёда шаклланган ўзбек хонликлари ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг нотекис кечишига таъсир кўрсатган баъзи омилларга батафсил тўхтаб ўтиш лозим. Уларни ажратиб кўрсатиш сўнгги ўрта аср жамияти воқелигини тўғри англашга, «инсонни хушёрликка» ўргатувчи «тарих сабоқлари»дан изчил илмий хулосалар чиқаришга хизмат қилади. Бу ўринда Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг куйидаги сўзларини келтириш жоиздир: «Тарих ўз ҳукмини чиқарар экан, ҳамма ватқт шолени курмакдан ажратади»¹.

Ўрта аср жамиятининг моҳиятидан келиб чиқувчи ва унга хос ҳарбий ҳаракатлар оқибатида биринчи навбатда қишлоқ хўжалиги қаттиқ азият чекар эди. Қишлоқлар ва яйловлардан турли ҳукмдорлар қўшинининг ўтиши бу ҳудудлар иқтисодиётини ўнглаб бўлмас оқибатларга олиб келар эди. Бу ўринда XVII аср муаррихи Хожа Самандар Термизийнинг куйидаги сўзлари характерлидир. «Илгариги ҳукмдорларнинг қаттиқ зулми, дала ҳашоратларининг ҳалокатли ҳаракатлари (ҳашорати арази) туфайли деҳқонлар (ерларини ташлаб) қоча бошладилар», - деб ёзар экан, тарихчи куйидагиларни алоҳида қайд этади: «Айниқса кўп сонли қўшинларнинг ўтиши ... ҳам деҳқончиликнинг пасайиши ва аҳолининг тарқаб кетишига сабаб бўлди»².

Бундай ҳоллардан яна бири ҳақида XVII аср муаллифи Муҳаммад Козим ҳам гувоҳлик беради. Хусусан у: «Йомутларнинг қабила бошлиқлари Кўҳна Урганч атрофида тўпланиб, ҳар куни у ердан Хива, Ҳазорасп, Хонқа ва Янги Урганчга босқинчилик қилар эдилар. Шу сабабдан бу мамлакатнинг ишлари бузулди, унинг аҳолиси ўз экинлари ва боғлари, бошқа ишлари билан: машғул бўла олмадилар ва ҳаттоки бирор ерга чиқа олмас эдилар», - деб ёзади³.

Маълум бир вилоят ёки шаҳар ҳудудига ҳукмронликни даъво қилган шахслар ўртасидаги ўзаро низо урушлар кўп ҳолларда мазкур вилоят пойтахт шаҳар ёки қўрғонининг қамал қилиниши билан бирга кеча эди. Ҳукмдорлар ўртасидаги бу кураш қамал ҳолида шаҳар ва унинг атрофидаги ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг кескин ёмонлашувига олиб келар эди. Бу ҳолат кўпинча шаҳарлар ва қишлоқлар иқтисодий алоқаларининг издан чиқишига, улардаги ҳаётнинг вақтинчалик турғунлик ҳолатига тушиб қолишига сабаб бўлар эди. Одатда, бир неча ойлар мобайнида қамал ҳолига тушган шаҳарларда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт издан чиқиши оқибатида аҳолининг турмуш даражаси жуда пасайиб, кўп ҳолларда очарчилик ҳолатлар келиб чиққан. Бунинг ёрқин тасдиғи сифатида XVI аср бошларида уч ой давом этган Андижон қамали ҳақида шу аср муаллифи Муҳаммад Солиҳнинг сўзлари келтириш мумкин. Бу ҳодисанинг муаррих томонидан адолатли қайд

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ... –Т., 1997. 22-бет.

² Ходжа Самандар Термези. Дастур ал-мулк. Факсимиле старейшей рукописи, перевод с персидского М.А.Салахетдиновой. –М. 1974. С.134.

³ Муҳаммад Казим. Надир-намэ. Т.3. \ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.2. –М.-Л., 1938. С.170.

этилган воқелигига кўра, қамал ҳолининг учинчи оёи бошланиши билан аҳоли ўртасида ўлим ҳоллари кўпайган, шаҳарликларнинг баъзилари ўзларини қалъа деворларидан ташлаганлар, аҳоли қамал ойлари мобайнида «нон юзини кўрмаган», «нон сўзини ҳеч ким ишлатмаган»¹.

Айрим ҳукмдорларнинг ҳарбий юришлари баъзи ҳолларда шаҳар ва қишлоқлар тинч аҳолисини талаш билан бирга олиб борилар эдики, оқибатда бу ҳолат аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ўз аксини топарди. Бундай ҳодисаларнинг бири Тошкентнинг Шайбонийхон кўшинлари томонидан забт этилиши ҳақида гувоҳлик берган XVI аср муаллифи Камалиддин Биноий куйидагиларни алоҳида қайд этиб ўтган. Тарихчининг ёзишича, узокдан Шайбонийхон кўшинларининг шаҳарга яқинлашаётганлигидан хабар топган тошкентликлар шаҳар томон чошиб, унинг дарвозаларини беркитганлар. «Минг бир хийла билан шаҳарга олиб кириб кетган болаларидан ташқари, - деб қайд қилади тарихчи, - ҳамма нарсалари шаҳардан ташқарида қолди, (Муҳаммад Шайбонийхоннинг) аскарлари (буни) кўриб, ўз кўллари талон-торождикка узатишга шайландилар»².

Ҳукмдорликка даъвогар айрим шахслар ўз мақсадларига етишиш йўлида турли усулларни қўллаганларки, улар охир-оқибатда шаҳар ва қишлоқлар иқтисодий ҳаётига салбий таъсир кўрсатган. Бунинг ёрқин мисоли сифатида 1555 йили Самарқанд тахтига ўтирган Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмадхон томонидан Бухорога қилинган юришларни келтириш мумкин. Муаррих Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ёзишича: «... (Наврўз Аҳмадхон) Бухорога юриш қилди, душманлик оловини алангалатди ва буғдой захираларини ёқди...»³.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг издан чиқиши ва нотекис ривожланишида сўнгги ўрта асрларнинг айрим даврларида ўзбек хонликларида кузатилган баъзи мураккаб ички сиёсий вазият ҳам катта роль ўйнаган. Бунга Бухоро хонлигига оид бир маълумот орқали амин бўлишимиз мумкин. XVIII аср биринчи ярми бу ерда сиёсий парокандалик авж олган ва хўжалик тамоман издан чиққан бир давр бўлиб, бу воқеликнинг гувоҳи – рус элчиси Флорио Беневенининг 1722 йил шохидлигига кўра, сиёсий кучларнинг қарама-қаршилиги ҳукмрон доира айрим вакилларининг мамлакатдан кетишига ва ташқаридан туриб унинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётига жиддий путур етказишларига олиб келган. Бундай шахслардан бири «Кўр-оталиқ» бўлиб, у чўлда «ўзбекларнинг бошқа партизан отрядлари билан дўстлашиб, бутун атрофда (Бухоронинг ўзига қадар) катта талончиликларни амалга оширган». Элчининг алоҳида қайд қилишича, номи зикр этилган шахс «ҳеч бир қишлоқни бутунлигича қолдирмади, ҳамма нарсани талаб олиб кетди. Бундан ташқари шаҳар озик-овқат ва бошқа захиралардан маҳрум бўлди»⁴.

Ўзаро низолар ва қарама-қаршиликлар сиёсий ҳаётни издан чиқариб, қонуний равишда бошқарув тизимининг таназзулга юз тутишига, бу эса ўз навбатида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт инкирозига олиб келар эди. Буни бошқа бир Ўрта Осиё давлати – Хива хонлиги мисолида кузатишимиз мумкин. Хусусан, XIX аср тарихчиси Муниснинг ёзишича, XVIII аср иккинчи ярмида Хивада олий ҳукмдор тез-тез алмаштирилиб турилган - «хон бўлиш ўйини» авж олган бўлиб, ана шундай «хонлардан» бири Жаҳонгирхон даврида «Беш-Қалъада очлик келиб чиқиб (ва) аҳоли ит ва эшакларни еди, - деб қайд қилган муаррих фикрини давом эттириб, - болаларини қозоқларга сотиб, (шу билан) ўзини боқди. Шу сабабдан ўзбеклар ва сартларнинг кўплари ... Орол ва Бухорога кетдилар», — деб ёзади⁵.

Сўнгги ўрта асрларда сиёсий ҳаётнинг нотекис ривожланиши оқибатида иқтисодий ҳаёт ва аҳоли турмуш даражасининг пасайиб кетиши Хожа Самандар Термизийнинг куйидаги сўзлари билан ҳам тасдиқланади. Унинг ёзишича, ўзаро феодал низолар оқибатида

¹ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. –Т., 1989. 239-бет.

² Камалиддин Бинаи. Шайбани-намэ. –Алма-Ата. 1969. С.123.

³ Ҳофиз-и Таныш Бухари. Шараф-наме-йи шахи. Перевод с персидского М.А.Салахетдиновой. Ч.2. –М., 1983. С.190.

⁴ Писланник Петра 1 на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. –М., 1986. С.66.

⁵ Фирдавс ал-икбол \ Материалы по истории казакских ханств. –Алма-Ата., 1969. С.474-475.

айрим вилоятлар аҳлининг турмуш тарзи жуда ёмонлашиб кетган. Жумладан, муаррих қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтади: «Самарқанд вилоятида очлик ўзининг сўнги чегараларига етганида ҳаддан ташқари қийинчиликлар келиб чиқди, (ҳамма) аҳоли қатламларининг ҳеч бирида арпа ёки буғдойдан қилинган нон йўқ эди ... Бахтсиз одамлар кўкрагида очлик алангаси ёнган пайтларда улар ҳамма ерда ўз ҳаётларини нон учун беришга (тайёр эдилар), (лекин) ҳеч ким олмас эди»¹.

Ҳарбий ҳаракатлар кўп ҳолларда айрим шаҳарлардаги ҳаётнинг таназзулга юз тутишига олиб келар эди. Шундай шаҳарлар жумласига Хўжандни ҳам киритиш мумкин. У ҳақда XVII аср муаррихи Маҳмуд ибн Вали қуйидагича ёзади: «Эндиликда, доимий ғалаёнлар, ундан кўплаб ... қўшинлар ... ўтиши оқибатида унга катта зарар келтирилди ва у бузулиб кетди. Ундан фақат бир нечта қишлоқ ва яшаш жойларигина қолди»².

Айрим феодал ҳукмдорларнинг қўшни давлатларга қилган тажовузкорона юришлари ҳам хўжаликнинг нотекис ривожланишини таъминлаган омиллардан бири бўлган. Хиваликлар амалга оширган ана шундай босқинчилик ҳаракатларидан бири ҳақида XVII аср муаллифи Муҳаммад Юсуф Мунший қуйидагича маълумот беради: «Урганч ҳокими Абулғозихон ибн Асфандиёрхон ибн Арабхон кўп сонли қўшин билан Мовароуннаҳрни талон-торож қилди, бутун аҳолисини тарқатиб юборди». Тарихчи маълумотининг давомидан аён бўладики, ҳайдаб юборилган Хива қўшини «...яна тўпланиб, иккинчи марта босқинчилик юришини амалга оширди, (Мовароуннаҳр қўшинини) мағлубиятга учратди ва орқага қайтди. Шу тарзда (хиваликлар Бухорога) ўн саккиз маротабагача босқинчилик қилиб, бухороликларни ҳадсиз муҳтожлик ва ғам-аламга ботирдилар»³.

Иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт тараққиётига кўрилаётган давр мобайнида кўп ҳолларда турли халқлар вакилларининг ўзбек хонликларига қарши қилган босқинчилик ҳаракатлари ҳам салбий таъсир кўрсатган. Хусусан, шундай ҳоллардан бири русларнинг 1603 йили Урганчга қилган босқини ҳақида хон ва муаррих Абулғозий (1643-1663) қуйидагиларни маълум қилади. Унинг қайд қилишича, шаҳарда хон бошлиқ ҳарбийларнинг йўқлигидан хабар топган «мингта рус» шаҳарга кириб, «мингта» аҳолини қирган, «мингта» аёл ва кизларни асир олганлар, Хоразм моллари билан тўла «**мингта**» аравани олиб кетганлар. Тарихчининг ёзишича: «Бўз ва бўёғли ва палос ва тўн ва тўшак-ястук мундағ нимарсаларнинг барчасини ўтга ёқди»⁴.

Иқтисодиётнинг нотекис ривожланиши ва ижтимоий ҳаёт тараққиётига салбий таъсир кўрсатган омиллардан бири - солиқлар ва турли мажбуриятларнинг бетартиб тизими эди. Ҳукмрон доира айрим вакилларининг бу борадаги ўзбошимча хатти-ҳаракатлари аҳоли турмуш даражасининг пасайишига, унинг баъзи қатламларининг камбағаллашувига олиб келар эди. Шундай хусусий ҳоллардан бири ҳақида Хожа Самандар Термизий келтирган бир маълумот диққатга сазовордир. Унинг ёзишича, Қарши яқинидаги Пуран қишлоғидан ўтган Насаф ҳокими Муҳаммаджон бий юз бир кишининг буғдой экилган даласини кўриб: «(шу даладан) ҳар куни менинг отларимга (озик берилсин), - деб амр этади. Муаллифнинг таъкидлашича, бу далага ишлов берган чол талон-торож этилиб «... у томонидан экилган буғдой (амир) отларига ем бўлди»⁵.

Ўзаро низолар оқибатида шаҳарлар, қишлоқлар ва кичик шаҳарлар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий алоқалар узилиб қолар эди. Бу ҳолат, айниқса, савдо соҳасида яққол кўзга ташланади. Алоҳида таъкидлаб ўтмоқ даркорки, ҳажм жиҳатидан кичикроқ бўлган баъзи шаҳарларда савдо мунтазам эмас, балки ҳафтанинг маълум бир кунларида амалга оширилган. Қишлоқлар ва кичик шаҳарлар турли тоифадаги олиб-сотарлар, катта савдогарлар кўрсатмасига биноан хом ашёнинг ялпи харидини амалга оширувчи шахслар

¹ Ходжа Самандар Термези. Дастур ал-мулук ... с.165.

² Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География). Введение, перевод Б.А.Ахмедова. –Т., 1977. С.40.

³ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқимханская история \ Перевод А.А.Семенова. –Т., 1956. С.103.

⁴ Абулғозий. Шажараи Турк. –Т, 1992. 159-бет.

⁵ Хожа Самандар Термези. Дастур ал-мулук ... с.104.

томонидан тез-тез қатнаб, савдо-сотик қилинадиган ерлар бўлиб, улар ўз фаолияти билан товар айрибошлаш ҳамда маҳаллий ишлаб чиқариш тараққиётига катта ҳисса қўшганлар. Айрим даврлар мобайнида кузатилган сиёсий ихтилофлар натижасида бу алоқалар издан чиқиб, иқтисод раванқининг сусайишига олиб келган.

Аҳоли турмуш даражасининг пасайиб бориши натижасида кўп ҳолларда қимматчилик келиб чиқар эди. 1677 йили Хивадан Россияга қайтган Василий Даудов, жумладан, куйидагиларни қайд этган эди: «мадад пули ва нон ва от-улов йўқ эди, уруш ва катта ўзаро низолар сабаб Бухоро ва Хивада нон ва ҳар қандай овқатни жуда қиммат нархда сотиб олдик». Рус кишиси томонидан билдирилган бу фикр Абулғозийнинг бошқа бир маълумоти билан ҳам тасдиқланади. Унинг баён этишича, ҳокимият учун авж олган курашлар оқибатида XVI аср пойтахт шаҳар ҳаёти инқирозга юз тутди. Муаррих: «Урганч улуғ шаҳр. Тез-тез қаҳатлик бўла қолди. Бир эшакнинг калласи қирқ-эллик танга бўлди, топилмади», - деб қайд қилади¹.

Сиёсий ихтилофлар иқтисодиётнинг бошқа соҳалари ривожига ҳам ўз салбий таъсирини ўтказмай қолмади. Бундай соҳалардан бири тоғ-кон қазииш соҳаси эди.

XVII аср муаллифи Маҳмуд ибн Валининг куйидаги маълумоти бу ўринда характерлидир: «Фарғона тоғларида кўплаб олтин, кумуш, мис, нефть, ложувард ва шунга ўхшашларнинг конлари бор. Лекин ҳозир, доимий ўзаро низолар оқибатида (улар) ишлатилмайди»².

Ўзаро урушлар ва сиёсий келишмовчиликлар оқибатида Ўрта Осиё хонликларининг ташқи иқтисодий алоқалари ҳам қаттиқ азият чекар эди. Ички ва ташқи нотинч сиёсий вазият ҳудудий ва халқаро карвон йўлларида турли тартибсизликларни келтириб чиқарган. Бу ҳолат ўз навбатида ички, транзит ва ташқи савдонинг ривожига салбий таъсир этиб, ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг нотекис ривожланишини таъминлаган омиллардан бири вазифасини ўтар эди. Бунинг ёрқин тасдиғи сифатида турк адмиралли Сейди Али Раиснинг куйидаги маълумотини келтириш мумкин. Муаллифнинг ёзишича, XVI аср 50-йилларида Хоразм йўли орқали ватанлари Румга (Туркия) йўл олган Сейди Али Раис ва унинг ҳамроҳлари бўлган савдогарлар улар йўлидаги Астраханни руслар босиб олганлиги (1554) боис орқага қайтишга мажбур бўладилар. Шу муаллифнинг бошқа бир хабарига кўра, турли хил тартибсизликлар Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг бошқа карвон йўлларида ҳам кузатилган. Улардан бири «Туркистон» йўли бўлиб, «қозоқ ва қозоқчилари мусулмонларнинг мол-мулкларини талон-торож этганликлари ҳақидаги хабарлари унга етиб келган» Сейди Али Раис бу йўлдан юришни маъқул кўрмайди³.

Ташқи иқтисодий алоқаларнинг издан чиқишига баъзи ҳукмдорлар даврида кўшни давлатлар билан юзага, келган душманлик муносабатлари ҳам катта роль ўйнаган. Баъзи ҳолларда кўшни давлатлар билан низоли муносабатда бўлган айрим ҳукмдорлар шу мамлакатлар аҳолиси билан ҳар қандай иқтисодий алоқаларни таъқиқлаб қўйган ҳоллар ҳам баъзи манбаларда учраб туради. Хусусан, XVI аср муаллифи Фазлуллоҳ ибн Рузбехоннинг ёзишича, Муҳаммад Шайбонийхон томонидан чиқарилган фармонда «Туркистон аҳли қозоқ савдогарлари билан ҳеч қандай савдо операцияларини амалга оширмасинлар ва улар ва бу ерларнинг аҳолиси ўртасида ҳеч қандай ўзаро борди-келди ва савдогарларнинг сафари бўлмасин», - деб кўрсатма берилган эди⁴.

Иқтисодиёт тараққиётига кўп ҳолларда табиий-иқлимий шарт-шароитлар ҳам салбий таъсир кўрсатар эди. Ҳарбий юришларнинг оғир асоратларини бошидан кечирган аҳолининг ҳаёти табиат ва об-ҳаво инжиқликлари оқибатида бирмунча оғирлашиб, иқтисодий ҳаёт издан чиққан даврлар Ўрта Осиё тарихида кўп кузатилган. Жумладан, XVI аср бошларида Шайбонийхон томонидан Самарқандни забт этиш чоғида қиш ҳаддан ташқари қаҳратон

¹ Абулғозий. Шажараи турк. ... 125-бет.

² Маҳмуд ибн Вали. Море тайн ... с.65.

³ Сейди Али Раис. Миръотул мамолик (Мамлакатлар кўзгуси). Таржима ва изоҳлар Ш.Зунуновники. –Т., 1963. 106-бет.

⁴ Фазиллаҳ ибн Рузбехан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара\ Перевод Р.П.Жалиловой. –М., 1976. С.101.

келиши оқибатида, шоҳидларнинг гувоҳлигига кўра, Мовароуннахрнинг «Самарқанд, Кеш, Қарши, Бухоро» ва бошқа ерларида юз минг аҳоли ҳаётдан кўз юмган эди.

Бухоро хонлиги сиёсий ҳаётининг кўпгина воқеликларига эътибор қаратган Хожа Самандар Термизий ҳам Қарши ҳақида ёзар экан қуйидагиларни қайд этади: «Ғақдир тақозоси билан бир минг юзинчи йили (1689) ўз ҳаётларини сақлаш учун зарур бўлган оз миқдор овқатга эгаликлари сабабли хурсанд одамлар юзидан табассум йўқолди ... Катта дарёлардаги сув кучсизлигидан етимлар кўли сингари ҳеч қаерга етиб бормади: шамол сув ўрнига (уларни) чанг ва қум билан тўлдириб ... булоқ ва ҳовузлар... қуриб қолдилар»¹.

Барқарор бўлмаган сиёсий вазият ва ўзаро урушлар даврида асосий ишлаб чиқарувчи куч бўлган аҳоли сонига қаттиқ зарба берилар эди. Урушлар ва низолар оқибатида шаҳар ва қишлоқлар аҳлининг сони кескин камайиб кетарди. Баъзи ҳолларда, айрим ҳукмдорларнинг иродасига қўра, кўплаб кишилар ҳаётдан кўз юмар эдилар. Бу ҳолатни ёрқин ифодаловчи бир лавҳа Тошкент тарихига мансуб бўлиб, бу ҳақда муаррих Муғаммад Юсуф Мунший қуйидагиларни баён этади: «XVII аср бошларида (1613) Бухоронинг олий ҳукмдори Имомқулихон (1611-1642) тошкентликлар томонидан ўлдирилган ўғли Искандархоннинг хуни учун шаҳарни олганидан сўнг аҳоли қони отининг узангисига қадар чиқмагунича уларни қириб ташлашини эълон қилади». Тарихчи яна қуйидагиларни ёзади: «Ўша куни пешин намозига қадар ўлим бозори жуда жонланиб кетди ва юз ёшлик чол бир ёшлик гўдак билан бир нарҳда кетди. Ўлдирилганлар сони ўйлаш ва тасаввур қилиш доирасидан чиқиб кетди. Ҳарбийлар бошлиқлари бечора ва айбсиз аҳолига раҳм қилиб (қон тўкишни) тўхтатишни илтимос этиб мурожаат қилдилар»².

Ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг нотекис ривожланишида босиб олинган ҳудудлар аҳолисининг бошқа ҳудудларга кўчирилиши ҳам катта роль ўйнаган. Ишлаб чиқарувчи кучлар бўлган аҳоли асосий қатламлари вакиллариининг бошқа ерларга кўчириб олиб кетилиши бир ҳудуд ижтимоий-иқтисодий тараққиётга салбий таъсир этса, бошқасининг ривожига ижобий таъсир кўрсатар эди. Оқибатда уларнинг тараққиёти бир маромда эмас, балки нотекис ривожланарди. XVII асрга оид бир манбада қайд этилишича, шайбонийлардан бўлган Убайдуллахон (1534-1540) «Урганччи олиб элни Мовароуннахрга элтган»³. Тинч аҳолининг ўз еридан кўчириб кетилишини Ўрта Осиёнинг бошқа хонликлари мисолида ҳам кузатишимиз мумкин.

Ўзаро урушлар оқибатида нафақат шаҳарлар, балки қишлоқ аҳли ҳам бошқа ерларга кўчириб олиб кетилган. XIX аср муаллифи Мирза Шамс Бухорийнинг кўрсатишича, Амир Ҳайдар даврида (1800-1826) «Урганчлик Элтузархон» (1804-1806) «икки-уч минг кишилар билан Бухоро ҳудудига бостириб кириб, мамшкатни талаб, қишлоқ аҳлини хотинлари ва болалари билан биргаликда асирга олиб кетдилар. Шу тарзда, икки-уч йил мобайнида улар Урганчга 40 мингдан 50 минггача бўлган Бухоронинг қишлоқ аҳлини олиб кетдилар»⁴.

Сўнгги ўрта асрлар мобайнида тез-тез амалга оширилиб турилган ҳарбий ҳаракатлар ва ўзаро феодал ихтилофлар нафақат ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, балки маданият ривожига ҳам салбий таъсир кўрсатган. XVII асрга оид маълумотларга кўра, Андижонда «... мукамаллик ва илм олиш излари бу вилоятда умуман йўқолиб кетишга бориб тақалди ва урушлар қилиш, навқарликка ёлланишга мойиллик, аскар сақлашга (эхтиёж) одатлари раванқ топди. Душманнинг кўплигидан бу вилоят аҳолиси ҳеч қачон қуролларини қўймайдилар. Қишлоқ оқсоқоллари ва деҳқонлар далада ишлаган вақтларида ҳам ўқ-ёйни ўз ёнларида ушлаб турадилар»⁵.

Сиёсий қарама-қаршиликлар авж олган йилларда қаттиқ талафот кўрган маданият ҳақида Маҳмуд ибн Валининг Тошкентга оид ушбу маълумоти ҳам диққатга сазовордир.

¹ Ходжа Самандар Термези. Дастур ал-мулук ... с.133.

² Мухаммад Юсуф Мунши. Муқимханская история ... с.87.

³ Абулғозихон. Шажараи турк ... 149-бет.

⁴ О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре. Записки Мирзы Шамса Бухари. Изд. В.В.Григорьевым. – Казань. 1861. С.6.

⁵ Махмуд ибн Вали. Море тайн ... с.17.

Баён этилишича, «Шош»дан «Ўтган замонларда кўплаб асил шайхлар, таникли олимлар ва турли хунар соҳиблари етишиб чиққанлар. Лекин ҳозирда, доимий ғалаён ва фитналар оқибатида, Оллоҳга хуш келадиган расм-русмларни амалга ошириш ва илм олиш ниҳоятда қийинлашган»¹.

Қайд этиб ўтиш лозимки, ўзбек хонликлари тарихида кучли марказлашган давлатнинг борлиги билан характерланувчи даврлар ҳам бўлиб, бу давлатлар тепасида турган айрим олий ҳукмдорлар кўп ҳолларда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тараққиёти ҳақида қайғурганлар. Шундай ҳукмдорлардан бири XVI аср иккинчи ярмида Бухоро тахтида ўтирган забардаст Абдуллахон II бўлиб, унинг даврида ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча соҳаларида катта силжишлар кузатилади. Хусусан, бу даврда хунармандчилик ва савдо кенг ривожланади. Шаҳарларда катта бунёдкорлик ишлари амалга оширилади. Биргина Бухоронинг ўзида бозорларнинг турли хиллари - тим, тоқ, чоҳарсуқ, расталар, кўплаб карвонсаройлар, сардобалар ва ҳ. к. қурилади. Ўша давр тарихчиси қуйидагиларни қайд этган эди: «Унинг (Бухоро) атрофлари ... ҳар қандай йўналишда ҳам, йўлда ҳам, даштда ҳам тунашга тўхтаган саёҳатчилар учун очик ҳавода (тунашлари) тўғри келган ер қолмади»².

Сиёсий ихтилофлар кучли бўлган йилларда айрим ҳукмдорлар томонидан амалга оширилган ҳарбий ҳаракатларнинг ҳаммаси ҳам талончилик ва зўравонлик билан қўшиб олиб борилмаган. Айрим ҳолларда, баъзи ҳукмдорлар иқтисодиётнинг аҳамиятини, ҳарбий ҳаракатларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётда акс этиши мумкин бўлган салбий оқибатларини яхши тушунган ҳолда ва баъзи бошқа сабабларга кўра махсус буйруқ билан тинч аҳоли ва унинг хўжалигини талашни ман этганлар. XVIII аср муаллифи Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг ёзишича, Бухоронинг олий ҳукмдори Убайдуллахон аштархоний (1702-1711) Балх яқинидаги Одина мачит деган жойда ҳарбий ҳаракатларга тайёргарлик кўрган аскарларга «ўз отлари билан аҳолининг экинларини топтамасликлари», кимда-ким ердан «биргина бошоқ узса, ҳаётининг ҳосили ўлим ўроғи остида нобуд бўлади», - деб эълон қилади³.

Ўрта Осиё хонликлари тарихий тараққиётининг айрим даврларида, айниқса, XVII аср охири - XVIII аср 70-80-йилларида кузатилган сиёсий парокандалик ва тарқоқлик, ҳокимиятнинг номарказлашуви ва сиёсий тизим инқирози ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тараққиётига асосан салбий таъсир кўрсатса-да, сўнгги ўрта асрлар жамиятида баъзи ижобий силжишларнинг уйғонишига ҳам сабаб бўлди. Жумладан, сиёсий ҳаётнинг нотекис ривожланиши натижасида қишлоқ ва шаҳарлар алоқасининг узилиб қолиши оқибатида кўпгина савдо-хунармандчилик марказларидаги ҳаёт таназзулга юз тутди. У ердаги асосий ишлаб чиқарувчи кучлар - хунармандлар, савдогарлар ва бошқалар ўзга ерларга кўчиб ўтиб, янги савдо-иқтисодий марказларга асос солдилар ва уларнинг раванқ топишига катта ҳисса қўшдилар. Шу тариқа узилган хўжалик алоқалари янги марказларнинг вужудга келишига хизмат қилди.

Шундай қилиб, ўзбек хонликларида сўнгги ўрта асрлар мобайнида кузатилган сиёсий ҳаётнинг барқарор бўлмаган шарт-шароитлари, қарама-қарши кучлар фаоллигининг ўсиши, айрим даврларда марказлашган ҳокимиятнинг сусайиши ва ўзаро феодал урушлари билан боғлиқ равишда рўй берган нотекис ривожланиш Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиқларининг кенг ҳудудларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ривожига таъсир кўрсатиб, унинг нотекис тараққиётига олиб келди.

Назорат саволлари

1. Ўрта Осиё шаҳарларининг жаҳон шаҳарсозлик маданиятида тутган ўрни қандай?

¹ Ўза асар. 57-бет.

² Хофиз Таниш Бухари. Шараф-наме-йи шахи. Ҷ.2 ... с.222.

³ Мир Муҳаммад Амин Бухори. Убайдулла-наме. Перевод с таджикского А.А.Семенова. -Т., 1987. С.117.

2. Давлат тузилмаларининг шаклланиши шарт-шароитлари ва омиллари нималардан иборат?
3. Илк шаҳарлар ва давлатчилик тараққиёти ўртасидаги диалектик боғлиқлик нималарда кўринади?
4. Ватанамиз ҳудудларида дастлабки бошқарув тизимининг шаклланиши.
5. Илк давлатчилик шакллари хусусидаги бугунги мунозаралар.
6. Давлатчилик хусусидаги замонавий қарашлар ва концепциялар.
7. Қадимги Хоразм давлати. Хоразм ҳақидаги ёзма ва археологик маълумотлар, ҳудудий чегаралари масалалари.
8. Қадимги Бактрия давлати. Ёзма ва археологик маълумотлар.
9. Суғд (Суғдиёна) ва унинг ҳудуди. Суғд археологик ва ёзма манбаларда.
10. Эрамиздан аввалги VI-II асрларда кечган ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва уларнинг тарихий манбаларда акс этиши.
11. Фарғона водийсида давлат тузилмасининг шаклланиши. Хитой манбаларида Фарғона водийси ҳақидаги илк маълумотлар. Довон давлати.
12. Қанғ давлатининг ташкил топиши. Давлат бошқаруви тизими.
13. Африғийлар сулоласи даврида Хоразм.
14. Кушонлар салтанатининг ўзбек давлатчилиги тарихида тугган ўрнига баҳо беринг (сўнги тадқиқотлар асосида)
15. Илк ўрта асрларда ўзбек давлатчилиги ва унинг ўзига хос жиҳатлари нималардан иборат?
16. Туркий ҳоконлик даврида Ўрта Осиё.
17. IX-XII асрларда ўзбек давлатчилиги. Ижтимоий-сиёсий ҳаёт.
18. Амир Темур даврида ўзбек давлатчилигининг юксалиши.
19. “Темур тузуклари” – давлат бошқаруви тўғрисида муҳим манба.
20. XVI-XIX аср биринчи ярмида ўзбек давлатчилиги. Масалани ўрганишнинг бугунги даражаси қандай?

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”. –Т., “Ўзбекистон”, 1998.
2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т., “Шарқ”, 2000. –Б. 27-63.
3. Аскарлов А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. Ташкент, 1983.
4. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977.
5. Аскарлов А.А. Новые находки Андроновской культуры в низовьях Зарафшана // ИМКУ. Вып. 6.1965.
6. Аскарлов А.А. Памятники андроновской культуры в низовьях Зарафшана // ИМКУ. Вып.3.1962.
7. Аскарлов А. Сапаллитепа. Ташкент, 1973.
8. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент, 1982.
9. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. Москва-Ленинград, 1962.
10. Заднепровский Ю.А., Матбабаев Б.Х. Основные итоги изучения Чустского поселения в Фергане (1950-1982 гг.) // ИМКУ. Вып. 19. 1984.
11. Заднепровский Ю.А. Спорные вопросы истории культуры древней Ферганы // КСИА. Вып. 209.1993.
12. Заднепровский Ю.А. Эйлатанская культура // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва, 1985.
13. Зеймаль Е.В. Кушанская хронология. Москва, 1968.
14. Пидаев М. Сирли Кушон салтанати. –Т., “Фан”. 1990.

15. Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. Тўлдирилган бешинчи нашри. – Т., “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 22-43.
16. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob (qayta ishlangan ikkinchi nashri). –Т., “Sharq”, 2010. –В. 31-88.
17. Шониёзов К. Қанг давлати ва қанғликлар. –Т., “Фан”. 1991.
18. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014. –Б. 110-194.
19. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: (Очерклар) / Маъсул муҳаррирлар: Д.Алимова, Э.В. Ртвеладзе. –Т., “Шарқ”, 2001.

4- Мавзу: Этник жараёнлар. Ўзбек халқининг этник шаклланиши масалалари.

Режа:

1. Миллий автохтонизм концепциясининг назарий-методологик асослари.
2. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи ақс этган илмий адабиётлар.
3. Ўзбек элатининг таркиб топиш босқичлари ва унинг халқ сифатида шаклланиши.

Таянч тушунчалар: Этнос ҳақида фандаги мавжуд қарашлар. Миллий автохтонизм концепцияси. Замонавий этнология фанида этнос назариясига муносабатлар. Туркий қабилаларнинг илк ватани ва орийлар муаммоси. Ўзбек халқининг этник шаклланиш босқичлари. Ўзбек миллий менталитети ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

1. Совет даврида тўпланган археологик ва антропологик материалларни қайта кўриб чиқиш, улар таҳлилига ҳолислик асосида янгича ёндашиш, мустақиллик берган ғоявий эркинликдан фойдаланган ҳолда, ўтган асрнинг 90-йилларидан бошлаб, ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуқтаси роса минг йилга қадимийлаштирилди. “Ўзбек халқи тарихи 3 минг йилдан кам эмас”, “ўзбекларнинг икки хил тилда сўзлашувчи илк аждодларининг нафақат иқтисодий ва маданий, балки этник жиҳатдан ҳам бир-бирига яқинлашиш, аралашуш, қоришиш жараёнлари сўнгги бронза давридан бошланди”, деган хулосага келинди¹. Бу биринчидан. Иккинчидан, ҳеч қачон этнос аждодларининг антропологик типи ва тили этнос тили ва типи билан бир вақтда юз бермайди. Чунки, этногенез тарихининг илк босқичларида этник бирликлар, айниқса уларнинг тили ва типи ҳали шаклланмаган. Тил, тип ва этник бирлик тушунчалари ҳар хил давр воқелиги бўлиб, уларнинг шаклланиш жараёни бир даврда содир бўлмайди².

Учинчидан, этнос бу биологик ҳосила эмас, балки ижтимоий борликдир. У кишилиқ тараққиёти маълум бир босқичининг ҳосиласидир. Этнос ўзининг шаклланиш жараёнида, яъни этногенез босқичида ва ундан кейин ҳам ҳар хил тарихий сабабларга кўра, унинг таркибига янгидан-янги этник қатламлар қўшилиб боради. Бу табиий хол. Дунёда ҳеч бир халқ йўқки, у ўз шаклланиш жараёнининг илк босқичларидан то миллат даражасига кўтарилгунича бошқа этник бирликлар аралашмаларисиз ривожланган бўлса. Демак, ер юзининг барча халқлари келиб чиқиши жиҳатидан кўп этник компонентлидир. Ўзбек халқининг келиб чиқиши бунга ёрқин мисол бўла олади.

¹ Асқаров А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. “Ўз.ИФ” журнали, № 6, Т.: 1996. 71-бет; Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. “Ўзбекистон тарихи” журнали, № 4, Т.: 2002. 55-бет.

² Асқаров А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. “Ўзбекистон тарихи” журнали, Т.: 2002, № 4, 55-бет.

Дарҳақиқат, ўзбек халқи этногенезининг илк босқичларидан то халқ сифатида шаклланиб бўлгунига қадар, унинг асосий таркибини ташкил этган автохтон суғдий ва хоразмий, бохтарий ва сак-массагет, шунингдек, қадимги туркийзабон этник қатламлардан ташқари, турли даврларда ҳар хил миқдорда маҳаллий ва теварак-атрофдан келиб қўшилган этник гуруҳларни ўзига сингдириб борди¹.

Тўртинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихини ўрганиш этник бирликнинг шаклланиш жараёнини илк босқичдан бошлашни тақазо этади. Этник бирликнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва унинг этносга айланиши жуда қадим-қадим замонлардан бошланиб, то унинг халқ бўлиб шакллангунига қадар давом этадиган бутун бир тарихий жараёндир. Этнос тарихининг муҳим босқичларидан бири эса унинг узил-кесил шаклланиш жараёнининг ниҳоясига етишидир.

Агар этнос шаклланиши ниҳоясига етган бўлса, унга кейинроқ қўшилган этник компонентлар шаклланган этнос таркибини ўзгартириб юбора олмайди, балки унинг таркибида этнографик гуруҳлар сифатида узоқ вақтлар яшаб, маълум бир тарихий воқелик таъсиридан сўнг, этнос таркибига сингиб кетади. Масалан, шундай ҳолат ўзбек халқининг этник тарихида юз берган.

XI-XII аср биринчи ярмида узил-кесил шаклланган ўзбек халқи таркибини XIII асрнинг биринчи чорагидан бошлаб, мўғул истилолари туфайли, бу заминга кириб келган турк-мўғул қабилалари ва XVI аср бошларида Ўрта Осиёда 92 бовли кўчманчи Шайбоний уруғларининг пайдо бўлиши ўзбек халқи этник таркибининг асосини ўзгартириб юбора олмади, аксинча улар жанубий Сибир антропологик типининг вакиллари сифатида Зарафшон водийси, Сурхондарё ва Қашқадарёнинг тоғ олди ва чўл минтақаларида, шимолий Хоразмда узоқ вақт алоҳида этнографик гуруҳлар бўлиб яшайвердилар. Уларнинг бадавлат аслзода табақаси шаҳарларга ўрнашиб, Ўрта Осиё ўзбек хонликларини бошқарсалар ҳам, уларнинг маҳаллий туб жойли аҳолиси таркибига сингиши жуда секин кечди².

Бешинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихи билан шуғулланганда нафақат этник бирликнинг бошланғич жараёнини, балки унинг кейинги даврларини, унга хос этник белги ва аломатларни аниқлаб, ўрганиб боришлик талаб этилади. Чунки, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, этник бирлик белгилари бир вақтда пайдо бўлмайди, балки этногенез жараёни давомида босқичма-босқич таркиб топиб боради. Этнос белгилари орасида тил бирлиги, этномаданий бирлик ва ўзликни англаш бирлиги алоҳида аҳамият касб этади.

Кўтарилган масалалар бўйича этнос шаклланишининг назарий асослари билан шуғулланган қатор олимлар ўз фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Масалан, археолог В.Ф. Генинг этник белгиларни этноснинг уюштирувчи омиллардан фарқ қилиб, этник белгиларнинг муҳим томони шундаки, улар доим этник маъно ва мазмун касб этади,³ дейди. Этносни уюштирувчи объектив омилларга у ҳудудий бирлик, иқтисодий хўжалик бирлигини киритиб, булар этник муносабатлар ва этник онгни туғилишига асос беради, дейди.

Этнограф Л.П.Лощук ва П.К.Козловлар эса, тил этник бирлик шаклланишининг муҳим шартидир, тил нафақат этник омил, балки этник белги ҳамдир,⁴ дейдилар. Аммо, этногенез масалалари билан шуғулланувчи қатор олимлар тилни этник омилга киритмайдилар, тил фақат этник белгидир⁵, дейдилар.

¹ Аскарлов А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. «Ўзбекистон тарихи» журнали, Т.: 2002, № 4, 55-бет.

² Ошанин Л.В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез его народов. Часть 1-3, Ереван-1957-1959. стр. 59.

³ Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности. Свердловский-1970, стр. 23.

⁴ Лощук Л.П. О формах донациональных этнических связей. «Вопросы истории» № 4, Москва., 1967, стр. 80; Козлов В.И. Динамика численности народов. Москва. 1969. стр. 26-28.

⁵ Крюков М.В., Софронов М.В., Чебоксаров Н.М.. Древние Китайцы. Проблемы этногенеза. Москва. 1978, стр.4.

Этник белгилар ичида ўзликни англаш бирлиги ўта муҳим аҳамиятга эга эканлиги хақида этнографлар алоҳида таъкидлайдилар. Этнограф В.В.Мавродин тил ва ўзликни англаш бирлиги элатни халқ сифатида бирлаштирувчи муҳим омилдир, дейди¹.

Шундай қилиб, этногенез ва унинг этник ривожланишини ўрганишда этник белгилар ва этник омилларнинг таркиб топиш жараёнини кузатиб бориш этногенетик илмий тадқиқотларнинг тўғри йўналишда эканлигини таъминлайди. Этник омиллар таркибини худудий бирлик, иқтисодий хўжалик бирлиги, этномаданий бирлик, антропологик тип бирлиги ва сиёсий уюшма бирлиги, яъни этноснинг маълум бир давлат доирасида уюшқоклиги ташкил этади. Этник белгиларга эса тил бирлиги, этник ном ва ўзликни англаш бирлиги, яъни тарихий қисматнинг умумийлиги киради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, уларнинг таркиб топиши бир даврда юз бермайди, балки улар узоқ давом этган тарихий жараёнда бирин-кетин шаклланиб боради. Қачонким, уларнинг асосий қисми таркиб топгач, элат- халқ сифатида шаклланади, этногенетик жараён яқун топиб, этник тарих, халқ тарихи бошланади².

Олтинчидан, этногенетик жараённи ўрганишда масалага комплекс ёндашиш, яъни этногенезга алоқадор фан ютуқларидан фойдаланиш муаммо ечимига илмийлик бағишлайди³. Этногенез муаммоларини ҳал этишда фойдаланаётган бирламчи манбаларнинг нисбати ва хусусиятини билиш муҳимдир. У бирламчи манбаларни этнография, антропология, археология, топонимика, тарихий лингвистика, ёзма ёдгорликлар, нумизматика, эпиграфика ва бошқалар ташкил этади. Уларнинг ҳар бири этногенез ва этник тарих учун қимматли маълумот беради.

Еттинчидан, этногенетик жараённи ўрганишда учта масалага ойдинлик киритиб олиш зарур. 1) Ўрганилаётган этнос туб жойлими ёки келгинди? 2) Ўрганилаётган этнос асоси бир компонентлими ёки кўп компонентли? 3) Ўрганилаётган халқ этник уюшмасининг ўзаги дастлаб қаерда таркиб топган?

Тадқиқотчи ўз олдида ана шу саволларни кўяр экан, доимо бир нарсани ёдда тутиш керакки, яъни ҳеч қачон этник уюшманинг “моногенези” бўлмайди. Дунёда бирор халқ йўқки, у кўп компонентли бўлмаса. Бу назарий ва илмий-методологик қарашнинг туб мазмуни юқорида таъкидланган миллий автохтонизм назариясида ўз аксини топган бўлиб, бу концепция тарафдорлари ўзбек ва тожик халқларининг келиб чиқиш илдизлари икки этник компонентларнинг асрлар давомида қоришуви асосида қурилганлигини қаттиқ ҳимоя қилиб чиқдилар.

А.Ю. Якубовскийнинг ёзма манбалар ва бирламчи археологик материалларни қиёсий ўрганиш асосида қурилган бу ғояси Ўрта Осиё халқлари қадимги ва ўрта асрлар даври тарихи, археологияси ва этнографиясининг чуқур билимдонлари, атоқли академиклар С.П. Толстов ва Я.Ф.Ғуломов, таниқли антрополог олимлар Л.В. Ошанин ва В.В. Гинзбург, Т.Қ. Хўжаев ҳамда этнография фанининг назариячилари П. Книшев, С.А. Токарев, Н.Н. Чебоксаров, Ю.В. Бромлей, В.И. Козлов ва бошқаларнинг асарларида кенг илмий исботини топди ва ривожлантирилди.

Ўзбек халқининг этногенез ва этник тарихини назарий масалалари билан таниқли элшунос олим, академик К.Ш. Шониёзов ҳам шуғулланган. У ушбу масалада 1998 йилда “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” журналида “Ўзбек халқининг этногенезига оид баъзи назарий масалалар” номли мақола эълон қилди. Мана шу мақолани тўлдирилган вариантини 2001 йилда чоп этилган “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” китобида қайта чоп этди⁴. Ушбу асарда ўзбек этногенези ва этник тарихига доир қатор атамаларга, жумладан этнос, этник бирлик, қабила, қабила иттифоқи, элат, халқ, этнографик гуруҳ (субэтнос) ва этник

¹ Мавродин В.В. К вопросу о складывании Великорусской народности и русской нации. СЭ, № 1, 1947, стр.89.

² Аскарлов А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. “Ўзбекистон тарихи” журнали, Т.: 2002, № 4, 57 бет.

³ Крюков М.В., Софронов М.В., Чебоксаров Н.М. Древние китайцы. Проблемы этногенеза. Москва. 1978. стр.11.

⁴ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т.: 2001. 74-102 бетлар.

гуруҳларга таъриф берилган ва уларнинг мазмун ва моҳияти мисолларда яхши очиб берилган.

Халқларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганишда ижтимоий-гуманитар фанларида “этник бирлик” ва “этнос” атамалари ишлатилади. “Этник бирлик” маълум бир ижтимоий тузимда, табиий-тарихий тараққиёт жараёнида вужудга келган ижтимоий ва этник уюшмадир. Унинг синоними “этнос” бўлиб, у юнонча “халқ” демакдир. Аммо, “этник бирлик” (русчада этническая общность) “халқ” атамасига нисбатан маъно жиҳатидан аниқ тушунчадир¹. Этнос атамаси, яъни халқ жуда кенг ва тор маънода ишлатилади. Масалан, кенг маънода: Россия халқи, Ўзбекистон халқи, дунё халқи; тор маънода: ўзбек халқи, қирғиз халқи, тожик халқи. Кичик бир гуруҳ кишиларига нисбатан ҳам “халқ” ибораси қўлланилади.

Фанда этник бирликнинг уч босқичи, яъни уч тури мавжуд: қабила, элат (халқ) ва миллат. Кетма-кет алмашиб келган бу атамалар турли даврларда вужудга келган, улар ўз даврларига хос хусусиятлари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. “Элат” атамаси туркий ва форсий тилли аҳоли ўртасида қабила, қабила иттифоқи, давлат ёки маълум ҳудуд фуқароларига нисбатан “халқ” атамаси ўрнида ишлатилиб келинган. Шунинг учун “элат” туркий ва форсий тил муҳити ҳукмрон доирада яратилган оғзаки ва ёзма манбаларда учрайди. “Халқ” атамасини “эл”, “элат” ўрнида, аллақачон ўтроқ ҳаёт кундалик турмуш тарзига айланган этник бирликлар уюшмасига нисбатан ишлатилиб келинмоқда.

2. Ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида турли хил талқин ва тасаввурда жуда кўп мақолалар чоп этилган. Аммо, у ҳақда тўлақонли чуқур илмий тадқиқотлар ва улар ҳақида ёзилган фундаментал асарлар кўп эмас.

Бу асарларда ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида уч хил ёндашув мавжуд. Уларнинг биринчисида ўзбек этноси қадимдан шу заминда яшаб келган туркий қабила ва элатлардан таркиб топган. Бу заминнинг маҳаллий суғдий ва хоразмий, бохтарий ҳамда сак-массагет қабилалари ҳам қадимдан туркий тилда сўзлашувчи элатлар бўлган, деган руҳиятда ёзилган асарлар. Иккинчиси, ўзбеклар бу заминга сўнгги ўрта асрларда кириб келган Шайбоний ўзбекларидан таркиб топган, деган мазмунда ёзилган асарлар. Учунчиси, XX асрнинг 40 йиллари бошларида академик А.Ю.Якубовский томонидан ишлаб чиқилган миллий автохтонизм концепцияси асосида ёзилган асарлардир.

Биринчи қараш қаламкашларининг асарлари кўпроқ сўнгги ўрта асрлар даврида ёзилган, тарихий далиллар ва диний мифологик қарашларнинг қоришувида битилган асарларга асосланади. Собиқ совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида уларга зидли ўлароқ, иккинчи қараш руҳиятида ёзилган асарлар пайдо бўлдики, бу қараш тарафдорлари Ўрта Осиёнинг туб жойли аҳолиси қадимдан эроний тилларда сўзлашган. Туркий этнос вакиллари эса, бу заминга XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида Дашти Қипчоқдан Шайбонийхон билан бирга кириб келган. Шунинг учун ўзбеклар “келгинди” бўлиб, маҳаллий туб жойли халқ суғдийлар, бохтарий ва хоразмийлар, маргуш ва парфиёналиклар ҳам тожикларнинг аждодидир, дейдилар.

Ўрта Осиё халқларининг, хусусан ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида ана шундай концепцияни ишлаб чиқиш шарқшунос-археологлар, этнографик-элшунослар зиммасига тушди. Бу масалада биринчи бўлиб, ўзининг чуқур илмий асосли ғояси билан чиққан таниқли шарқшунос-археолог олим А.Ю. Якубовский бўлиб, у С.П.Толстов, Л.В.Ошанин, Я.Ғ.Ғуломов каби қатор шарқшунос, археолог, этнограф ва этнологлар билан биргаликда миллий автохтонизм концепциясини кўтариб чиқдилар. Бу концепция ғоялари асосида пантуркистик, панэронистик ва панисломистик қарашларга қаттиқ зарба берилди.

А.Ю.Якубовский Дашти Қипчоқнинг 92 бовли сахрои ўзбеклари Шайбонийхон бошлиқ Ўрта Осиёга кириб келганларида, бу заминда қадимдан яшаб келаётган туркий аҳолини учратадилар, деб панэронистларнинг ноҳақлигини фош этса, бу турғун туркий аҳоли Ўрта

¹ Чебоксаров Н.Н. Проблемы происхождения древних и современных народов. Труды VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук. Том V, Москва. 1970. стр.746.

Осиёнинг икки азим дарёлари (Амударё ва Сирдарё) оралиғида энг қадимдан бошлаб яшаб келаётган эроний тилли халқлар билан аралашиб, қоришиш натижасида Қорахонийлар даврига келганда бу қоришмадан янги этнос, яъни ўзбек халқи шаклланди, деган илмий концепция ишлаб чиқилди. Дашти Қипчоқдан бу заминга кўчиб келган кўчманчи қабилалар эса, уларнинг келишидан роса 5 аср олдин шаклланган янги этнос таркибига қўшилган компонентлар бўлиб, тарих тақозосига кўра, улар ўзбек халқига ўз номини берган холос, деган хулосалари билан пантуркистларни минтақадаги этносиёсий вазиятни илмий таҳлил эта олмасликда айблади.

Биз юқорида этнос ва унинг омиллари, этнос ҳақида мавжуд қарашлар ҳақида сўз юритганда, булар тўғрисида китобхонларга кенг кўламли маълумотлар бериб ўтдик. Эндиликда, ушбу бобда, ана шу қарашлар асосида ёзилган айрим мақолалар ва асарлар ҳақида китобхонларга тегишли маълумотлар бериш кўзда тутилган.

Собиқ совет даври тарихшунослигида ўтган асрнинг 40 йиллари бошларида А.Ю.Якубовский томонидан ишлаб чиқилган миллий автохтонизм назариясининг ғоявий йўналиши фундаментал асарларда, масалан, 1950 йилда илк бор чоп этилган “Ўзбекистон халқлари тарихи” китобининг 1-жилдига А.Ю.Якубовскийнинг сўзбошисида¹, 1955 йилда чоп этилган «Ўзбекистон ССР тарихи» китобида махсус бандда² ўз аксини топган. Мана шу концепция руҳида 1962 йилда чоп этилган “Жаҳон халқлари” тарихининг “Ўрта Осиё ва Қозоқистон халқлари”ни келиб чиқишига бағишланган серияси чоп этилди³. Айнан мана шу концепция асосида 1967 йилда кўп жилдли “Ўзбекистон ССР тарихи” китоби нашр этилди⁴. Аммо, 1974 йилда рус тилида нашр этилган бир жилдлик “Ўзбекистон тарихи»да “ўзбек халқининг шаклланган вақтини Х аср билан белгиланди.

Таниқли элшунос академик К.Шониёзовнинг нуқтаи назарига кўра, ўзбек халқи элат бўлиб олдинроқ, яъни IX-X асрларда шаклланган⁵. Аммо, бу фикр ўзбек халқи ҳозирда эгаллаб турган ҳудудлар билан боғлиқ эмас. Шу боис, у этнология фанининг илмий методологик талабларига тўлиқ жавоб бермайди. Чунки, ўзбек элатининг ўзаги IX-X асрларда ҳозирги Ўзбекистон сарҳадларидан ташқарида, Еттисув ва Шарқий Туркистон ҳудудларида таркиб топган эди. Бу ҳақда кейинроқ сўз боради.

Б.Ғ.Ғафуров 1949 йилда чоп этилган “Тожиқ халқининг тарихи” номли асарида Ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласига махсус тўхталиб, “туркий тилли қабила ва элатларнинг Ўрта Осиё ҳудудларига кириб келиши VI асрдан янада кучайди. Бу жараён туркий тилли қабилаларнинг Ўрта Осиё туб жойли аҳолиси билан яқинлашишига олиб келди. Турклар суғдийлар билан биргаликда ташқи душманга қарши курашдилар.

Узоқ давом этган асрлар ичра, биринчи навбатда, чорвадор туркларнинг камбағал қатлами ўтроқ ҳаётга ўтиб, деҳқончилик қила бошлайдилар. Уларнинг суғдийлар ва хоразмийлар, сак-массагет қабилалари билан аралашуши кучаяди, натижада туркий тилда сўзлашувчи аҳоли минтақада кўпайди. Мана шу асосда ўзбек халқи ва Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари каби қадимги аجدодларнинг маданий меросидан баҳра олиб шакллана бошлади.

Б.Ғ.Ғафуров қаламига мансуб мана шу ўзбек халқининг келиб чиқишига доир илмий тезис, унинг “Тожиқ халқининг тарихи” китобини иккинчи⁶ ва учинчи⁷ нашрларида ҳам ҳеч бир ўзгаришсиз такрорланади.

1963-1964 йилларда “Тожиқ халқининг тарихи”ни кўп жилдли нашри чоп этилди. Унинг II-том 1-китобида “Тожиқ халқининг шаклланиши” номли бандининг охирида

¹ “История народов Узбекистана”, т I. Т.: 1950, с.3-11.

² “История Узбекской ССР”, том, I кн. I. Т.: 1955, с. 260-261.

³ Народы Средней Азии и Казахстана. (серия «Народы мира»). Том I. Москва-1962, с.82.

⁴ История Узбекской ССР, том I. Т.: 1967, с. 380-381.

⁵ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т.: 2001, 23-24 бетлар.

⁶ Гафуров Б.Ғ. История таджикского народа. Том I. издание второе. Москва-1952, с. 213.

⁷ Гафуров Б.Ғ. История таджикского народа. Том I. издание третье. Москва-1955, с. 235-236.

Б.Ғ.Ғафуровнинг миллий автохтонизм назарияси асосида қурилган ўзбек халқининг этногенези ҳақидаги концепциясидан бир неча сатрлар келтирилади¹.

1972 йилда академик Б.Ғ.Ғафуровнинг “Таджики” (древнейшая, древняя и средневековая история) номли асари Москвада чоп этилди. Асарда келтирилган бирламчи ёзма ва моддий маданият манбаларининг қамровига кўра, Б.Ғ.Ғафуровнинг ушбу асари фундаментал характерга эга. Бироқ, уларнинг тожиклар тарихи номи остида баён этилиши илмий ва методологик жиҳатдан мутлақо хато ва ғаразгўйлик характер касб этар эди. Шунинг учун ўз даврида Ўрта Осиё олимлари орасида бу китоб норозиликларга сабаб бўлган.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, Ўрта Осиё, хусусан, ўзбек халқининг этногенези масаласида собиқ совет даври расмий тарихшунослигида миллий автохтонизм концепцияси руҳиятида илмий изланишлар олиб борилди, бу концепция “пантуркизм”, “панэронизм” “панисломизм”га қарши собиқ тузим мафқурасининг кучли сиёсий ҳимоясида бўлди.

Миллий автохтонизм концепцияси йўналишида ёзилган фундаментал характердаги асарлар сирасига проф. М.Ғ.Ваҳобовнинг 1960 йилда Тошкентда чоп этилган “Ўзбек социалистик миллати” номли китобини ҳам киритиш мумкин.

Асарнинг “Муқаддима”сида муаллиф қисқа қилиб ўз концепциясини баён этган. Китоб номидан келиб чиққан ҳолда, ўз олдига, биринчи галда, асосий вазифаси қилиб, ўзбекларни миллат сифатида шаклланиш жараёнининг кузатишни мақсад қилганини таъкидлайди².

Шунингдек, ўзбек миллатининг этник таркиби, этник хусусиятлари: тили, этномаданияти, этнографик қиёфаси ҳақида китобхонга тегишли маълумотлар бермасдан масалани ҳал қилиб бўлмаслигини қайд қилади. Шу боис, асар “Муқаддима”сида этник тарихнинг уч босқичга (этногенез, этник тарих ва миллат тарихи) бўлинишини эътироф этади.

Аммо, муаллиф социалистик жамиятда СССР халқларининг миллий белгилари бартараф бўлади, миллат, элат ва этник гуруҳ тушунчаси йўқолади³, деган тезисни олға суради. Бу марксча-ленинча таълимотнинг миллий этнослар ҳақидаги асосий ғояси бўлиб, ушбу асар объектив этник жараёнларни илмий таҳлили асосида эмас, балки ўз замонасининг мафқураси руҳида ёзилган тадқиқотлиги билан ажралиб туради.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва унинг энг мураккаб этногенези масаласида расмий тарихда бир тўхтамга келинишига қарамасдан, матбуотда бу масалада турлича қарашлар ва таҳлилий талқинлар акс этган монографиялар чоп этила бошлади. Ана шундай монографик асарлардан бири М.Эрматовнинг “Этногенез и формирование предков узбекского народа” номли асари 1968 йилда “Ўзбекистон” нашриётида 3 минг нусхада чоп этилди.

Асарда муаллиф ўзбек этносининг асоси суғдий, хоразмий, сак-массагет, даи-кангуй қабилалардан таркиб топгани ҳақида ёзсада, аммо этногенетик жараёнлар тафсиллини фақат чорвадор қабилалар асосида қурган. Асар икки бўлимдан иборат.

Муаллиф китобнинг икки бўлимдан иборат 1-бобида Кичик Авесто (Зент-Авесто), Аҳомоний подшоларининг қоятош китобалари, юнон-рим ва армян ёзма манбалари ҳамда қисман археологик ёдгорликларга асосланиб, ўзбек халқининг этногенезида сак-массагет, даи-кангуй, суғдий ва хоразмийларнинг этник асоси ва тили масаласида фикр юритади. Матн мазмунига кўра, у ўз қарашларини В.В.Григорьевнинг 1871 йилда СПбда чоп этилган “О скифском народе саках” асари асосида баён этган. Шу боис, ўзбек этногенезининг илк босқичлари чорвадор қабилалар ҳаёти асосида қурилган. Тарихий воқеалар баёнида мантиқий боғланиш, тизимли таҳлилий анализ ва хулосалар кўзга ташланмайди. Археологик объектлар асосан қадимги Хоразм мисолида олиниб, уларнинг хронологиясида чалқашликлар, қabila ва этник гуруҳларнинг тили масаласида қарама-қаршиликлар учрайди. Масалан, муаллиф С.П.Толстовнинг археологик қидирув вақтида 400 га яқин ёдгорликлар очилгани, улардан 14 тасида қазишмалар олиб борилгани, уларнинг хронологияси мил. авв.

¹ История таджикского народа. Том II. книга первая. Москва-1964, с. 225.

² Ваҳобов М.Ғ. Ўзбек социалистик миллати. Т.: 1960, 5 бет.

³ Ваҳобов М.Ғ. Ўзбек социалистик миллати. Т.:1960. 4 бет.

IV-III минг йилликлардан то милодий XIV асргача тегишли эканлиги ҳақидаги иборасини бир қисмини юлиб олиб, антик давр ёдгорликлари - Жонбас қалъа, Аяз қалъа, Тупрок қалъаларнинг даврий санаси мил. авв. IV-III минг йилликлар билан белгиланади¹ деб, С.П.Толстовга тухмат қилган. Бронза даври ёдгорликлари Зомонбобо (Бухоро) ва Тозабогёб (қадимги Хоразм) ёдгорликлари қаторига антик давр ёдгорлиги Қовунчитепани (Тошкент вилояти) тақаб, уларни ўзбек халқининг ўтроқ дехқончилик маданияти ёдгорликлари сифатида изоҳлайди². В.В.Григорьевнинг саклар, массагетлар, хоразмийлар, суғдийларни эроний тилли қабилалар қаторига киритишини асосиз деб танқид қилади³. Муаллиф араб географи Мақдисийнинг хоразм халқини келиб чиқиши ҳақида келтирган халқ ривоятини тарихий ҳақиқат сифатида қабул қилиб⁴, қуйидаги хулосага келади: «Бундан маълум бўлдики, хоразмийлар қадимдан ўз она юртларида яшаб келган. Уларга турк қизлари қўшилгач, хоразмликлар турли этник қоришмалардан ҳосил бўлган халқ бўлиб шаклланди. Бу халқ, яъни Хоразмнинг туб жойли халқи - турклар Беруний келтирган ривоятга кўра, турклардан сўнг Хоразмга Сиёвуш билан бирга турк бўлмаган одамлар, яъни босқинчи форслар кириб келгач, Хоразмда форсийлар пайдо бўлди. Бу далиллар Хоразм халқининг аجدодлари сак-массагет ва кангуйлардан таркиб топганлиги ҳақидаги бизнинг фаразимизни тўлиқ тасдиқлайди⁵, дейди. Матн баёнидан маълумки, муаллиф М. Эрматов, ўз хулосаларида илмий далилларга эмас, балки кўпроқ ривоятларга асосланади. Шунингдек, қадимий эроний тиллар оиласини жанубий-ғарбий (форс) ва шимолий-шарқий (суғдий, хоразмий, бохтарий, парфиёний, сак) тиллар гуруҳларига бўлинишини фарқиға бормаи, антик даврнинг шарқий эроний тилларига нисбатан форс атамасини ишлатишда давом этади. Муаллиф форс тилини Ўрта Осиёда сомонийлар давридан бошлаб кенг ёйилишини, қадимий туркий ва форсий тиллар маҳаллий суғдий тилларни IX асрдан эътиборан муомаладан сиқиб чиқарганидан хабарсиз бўлган кўринади.

Ўзбек халқининг шаклланиш масалаларига Б.Х.Кармишева ҳам ўз муносабатини билдириб, у ўзининг “Ўзбекистон ва Тожикистон жанубий районлари этник тарихининг очерклари” номли асарида ўзбек элатининг ўтроқ ўзагига IX-X асрларда асос солинди. Лекин, ўзбек элатининг алоҳида этнос сифатида шаклланиши, қачонким, Мовароуннаҳр Қорахонийлар давлати таркибига қўшиб олингач, XI-XII асрларда юз берди⁶, деган тўғри хулосага келади. “Энди, дейди муаллиф, туркий тилли ўтроқ аҳоли Мовароуннаҳр воҳаларида алоҳида “оролчалар” сифатида эмас, балки бутун бир туркий массив бўлиб таркиб топди. Улар орасида қарлуклар ва уйғурлар етакчи рол ўйнадилар, ўзбек халқининг тили эса уларнинг тили асосида таркиб топди”. “Ўзбекларнинг уюшиш жараёни Қорахонийлар давлати доирасида ўғузларнинг Сирдарё қуйи ҳавзаларидан Ўрта Осиёнинг ички худудларига, Иртиш бўйларидан Орол денгизи жанубий сарҳадларига кириб келиши, айниқса, татар-мўғул истилолари даврида туркий тилли қабилаларнинг келиб ўрнашиши

¹ Эрматов М. Этногенез и формирование узбекского народа. Т.: 1968, с. 40.

² Эрматов М. Этногенез и формирование узбекского народа. Т.: 1968, с. 11 бет.

³ Эрматов М. Этногенез и формирование узбекского народа. Т.: 1968, с.16.

⁴ Ривоятда айтилишича, қадимда Хоразм подшоши ўз тобеларидан 40 киши қилмишидан ғазабланиб, уларни аҳоли пунктларидан нарига, ҳеч ким яшамайдиган чўли-биебонга олиб бориб ташлашни буюради. Подшо бир қанча вақт ўтгач, яна ўз мулозимларини чақириб, улар ҳаётми, ҳаёт бўлса, улар нима билан шуғулланиб, тирикчилик ўтказишмоқда, шуни билиб келишликни топширади. Мулозимлар подшо ҳузурига қайтиб, улар ҳаёт эканликлари, ўзларига қўл бўйларига чайла куриб, балиқ ови билан шуғулланишлари, улар балиқ гўшти билан тирикчилик қилишлари ва у ерларда ўтин жуда кўп эканлиги ҳақида сўзлаб берадилар. Шох хабарчи мулозимлардан: улар балиқ гўштини нима деб атар эканлар деб сўраганида, “хвар” деб аташларини, ўтинничи, деганида “разм” деб аташларини айтадилар. Шох чуқур ўйга ботиб, сўнг “майли, у жой энди “Хваразм” бўла қолсин” деган экан. Шундан сўнг, шох топшириғи билан уларга 400 та турк қизларини хотинликка юборишни буюрибди. Улардан туғилиб, кўпайган аҳолида туркларга ўхшашлик пайдо бўлибди. Кейинчалик у жойда Қас шаҳри қад кўтариб, Хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти бўлган экан (Аль-Мақдиси. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том I, Москва, 1939, с. 185-186).

⁵ Эрматов М. Этногенез и формирование узбекского народа. Т.: 1968, с. 71-72.

⁶ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.-1976, с. 162.

давом этиб, туркий этник қатламни янада қалинлашига олиб келди”¹. Аммо, Б.Х.Кармишева ўзбек тилининг алоҳида этнос тили сифатида шаклланиш даврини айрим туркологлар изидан бориб, XIV-XV асрлар билан белгилайди².

Ўзбек халқининг шаклланиши масаласида тилшунослар орасида ҳам тушунмовчиликлар талайгина. Масалан, Ғ.Абдурахмонов ва Ш.Шукуров биргаликда чоп этган “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси” номли китобда ўзбек халқи ва унинг тилини шаклланиши XI-XV асрларда амалга ошди³, дейилган. Бирок, муаллифлар ушбу китобнинг бошқа бир жойида, ўзбек тилининг шаклланиш хусусиятларини таҳлил этиш жараёнида, унинг умумтурк тилидан алоҳида элат тили сифатида ажралиб чиқиши XIV-XV асрларда юз берди. Шунга кўра, ўзбек халқининг XIV-XV асрларда шаклланганлигини қайд қилиш мумкин”, деган хулосага келадилар⁴. Академик Ғанижон Абдурахмонов истиқлол йилларида ўз қарашларини қайта кўриб чиқиб, “ўзбек халқининг шаклланиши XI-XII асрларга тўғри келади” деган хулосага келган⁵. Академик К.Шониёзов ушбу рисола билан мухтасар танишиб чиқиб, унинг муаллифи кўпол хатога ҳам йўл кўйган, яъни қипчоқларни бир ерда қирғиз деса, иккинчи ерда печенег деб тилга олади. Шарқий қарлуқларни эса уйғурлар деб атайди. Маълумки, бу этнонимлар илк ўрта асрларда алоҳида қабила бирлашмаларининг номлари эди. Шу билан бирга, Ғ.Абдурахмоновнинг ўзбек халқини шаклланиш даврий санаси масаласида ҳам қатъийлик йўқ. Бир жойда ўзбек халқи ва унинг тилини шаклланиши XI-XII асрлар дейилса, иккинчи жойда X-XII асрлар, учинчи жойда эса X асрнинг иккинчи ярмида шакллана бошлади⁶ дейилган, деб танқид қилади.

Ўзбек халқининг этник тарихига оид масалалар академик Б.Ахмедовнинг ишларида ҳам ўз аксини топган. У ўз илмий асарларида кўпроқ этник тарихга, Шайбоний ўзбекларининг тарихига, ўзбек этник номининг келиб чиқиш тарихига бағишлаган⁷. Дашти Қипчоқнинг кўчманчи ўзбеклари XV асрнинг охири ва XVI аср бошларида Ўрта Осиёга кириб келгунига қадар ҳам бу заминда туркий қавм ва қабилалар яшаганлигини тўғри таъкидлайди. Б.Ахмедов “Қорахонийлар даврида ўзбек халқи тўла шаклланиб, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланади⁸” деб ёзади.

Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи бўйича кейинги йилларда ўтказилган археологик, антропологик, линго-топонимик тадқиқотлар ва чоп этилган кўп сонли мақолалар ва монографиялар миллий автохтонизм назариясининг илмий-методологик йўналишида олиб борилди ҳамда унинг ечимига қатор аниқликлар киритиб борилди.

Ана шундай фундаментал тадқиқотлардан бири академик Карим Шониёзовнинг 2001 йилда “Шарқ” нашриётида “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” номли монографияси чоп этилди. Ушбу асарда ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи бўйича турли қарашлар ва ёндашувлар асосида ёзилган илмий мақолалар, рисола ва монографияларнинг қисқача таҳлили ва муаллифнинг қарашлари баён этилган. Муаллиф бу масалада ўз қарашларидан келиб чиқиб, баъзи бир асар ва илмий мақолаларни пухта ўрганмай, уларни нотўғри талқин ва таҳлил этган. Масалан, ушбу сатрлар муаллифининг 1986 йилда чоп этилган «Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихини ўрганишнинг баъзи бир жиҳатлари»⁹ мақоласини тарихшунослик нуқтаи назаридан таҳлилдан ўтказишда мақолада кўтарилмаган масала юзасида “танқид” қилиб, А.Асқаров “ўзбек халқининг этник жиҳатдан уюшиши милодий эранининг бошларидан бошланди, унинг иккинчи даври эса милодий VI асрнинг иккинчи ярмидан бошланган деб, XIV-XV асрларни эса бу жараённинг янги, тараққий этган даври деб

¹ Кармишева Б.Х. Указ. Сочинение...с.162-163.

² Кармишева Б.Х. Указ. Сочинение...с. 163.

³ Абдурахмонов Ғ.А., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Т.: 1973, 16 бет.

⁴ Абдурахмонов Ғ.А., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Т.: 1973, 18 бет.

⁵ Абдурахмонов Ғ.А. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. Т.: 1999, 27 бет.

⁶ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т.: 2001. 32 бет.

⁷ Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. Москва - 1965.; Ўша муаллиф. Ўзбек улуси. Т.: 1992.

⁸ Ахмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. Т.:1994, 199 бет.

⁹ Асқаров А. Некоторые аспекты изучения этногенеза и этнической истории узбекского народа. «Материалы к этнической истории населения Средней Азии». Т.: 1986. с. 3-13.

таъкидлайди¹, дейди. Аслида, ушбу мақоланинг К.Шониёзов келтирган бетида (яъни 10-бетда, ундан кейинги 11-бетда ҳам XIV-XV асрлар ўзбек этногенезининг янги, тараққий этган даври сифатида тилга олинмаган. Аксинча, “ўзбек этногенези иккинчи босқичининг юқори чўккиси Ғарбий турк хоқонлигининг гуллаш даврига тўғри келади”, деб ёзилган. “IX асрнинг 40 йилларида Мовароуннахрнинг шаркида Қарлуқлар давлатининг ташкил топиши муносабати билан ўзбеклар этногенезида учинчи босқич бошланди” дейилади². Матн баёнига мантиқан ёндашилса, мақолада ўзбек этногенезининг босқичлари тўғрисида гап кетаётганлиги яққол кўзга ташланади. Бироқ, танқидчимиз муаллифнинг (русча аслини келтираман) “Если считать рубеж нашей эры начальным этапом формирования этнической общности узбекского народа, то второй этап в этногенезе узбеков, как показывают данные археологических и антропологических исследований с учетом письменных, начинается, на наш взгляд, со второй половины VII в»³.

XX асрнинг 80 йилларида ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси антик даврида юз берди, деган тасаввур ҳукмрон эди. Расмий тарихда антик давр мил. авв. IV-милодий IV асрлар билан белгиланган. Ўша кезларда мен археологик ва антропологик материаллар илмий таҳлилидан келиб чиқиб, ўзбек этногенезининг бошланиши милодий эра бошларидан бошланди, деган хулосага келган эдим. К.Шониёзов эса бу масалада менинг хулосамга гўё тузатиш киритиб, “бу санани анча олдинроқ, яъни мил. авв. I минг йилликнинг охиридан бошлаш мақсадга мувофиқ бўлар эди”, дейди. Ҳозирги кунда ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси, эски қарашларни янги моддий маданият ва ёзма манбалар илмий таҳлилидан келиб чиқиб, сўнгги бронза давридан бошланди, деган хулосага келинган. К.Шониёзовнинг бу “танқидий” қарашлари эндиликда ўз кучини йўқотган.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, академик К.Ш. Шониёзовнинг “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” асари ўз даври тарихшунослигида ҳақиқатда фундаментал характерга эга. Асар тарихий ёзма манбалар, археологик, антропологик, нумизматик, этнографик ва бошқа манбалар таҳлили асосида ёзилган бўлиб, унда ўзбек халқининг асосий негизини Мовароуннахр ва унга туташ ҳудудларда қадимдан яшаб келаётган туркийзабон аҳоли ташкил этганлиги ҳақида фикр юритилади. Ўзбек элатининг шаклланиш жараёнида қатнашган этник компонентлар, уларнинг этник тарихи, ҳудудий тарқалиш географияси тўғрисида тўхтаб ўтилади. Марказий Осиёда, хусусан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган илк аجدодларимизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданияти, этник таркиби, қўшни давлат ва уларнинг халқлари билан алоқаси тўғрисида бой материаллар беради.

Академик К. Шониёзовнинг ушбу асари кўп йиллик илмий ижодининг якуний маҳсули сифатида академик тадқиқот услубида яратилган. Демак, ушбу асар тор доирадаги илмий ижод аҳли ва изланувчи мутахассислар учун ўзига хос кенг қамровли манба сифатида ёзилган.

1988 йилда Москва яқинидаги Звенигородда Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг этногенез ва этник тарихига бағишланган анжуман бўлиб ўтди. Анжуманда Тожикистон ФА нинг академиги Б.А.Литвинский “Қадимда ва ўрта асрларда Ўрта Осиё ва Қозокистон халқларининг этногенези ва этник тарихининг назарий масалалари бўйича катта доклад билан чиққан. У ўз докладада ўзбек халқи алоҳида этник бирлик (элат) сифатида XVI асрда шаклланган, деган даъво билан чиқади⁴. Маълумки, Б.А.Литвинский ўз даврида академик Б.Г.Гафуровнинг “Таджики” китобига маъсул муҳаррир бўлган ва Интернетнинг “Центр Азия” сейтида Б.Гафуровнинг бу китоби бошидан охиригача унинг қўлидан ўтганлиги, у китобнинг шаклланишида унинг илмий хизмати катта бўлганлини ошқора айтган.

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т.: 2001, 30 бет.

² Аскарлов А. Некоторые аспекты изучения этногенеза и этнической истории узбекского народа. «Материалы к этнической истории населения Средней Азии». Т.: 1986. с. 10-11.

³ Аскарлов А. Указ. Работа. с.10.

⁴ Литвинский Б.А. Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 1, М., 1990, с. 32.

Б.Ғафуровнинг мазкур китобида ўзбек халқининг шаклланиши XI-XII асрларда ниҳоясига етган¹, деб ёзилган.

Ўзбекистондан академик К. Шониёзов, проф. И.М. Жабборовлар анжуман ишида фаол қатнашган. Академик Б.Ғ. Ғафуров ҳаётлигида (Б.Ғ. Ғафуров 1987 йилда вафот этган) ўзбек халқининг шаклланиш даврий санаси масаласида у билан бир фикрда бўлган Б.А. Литвинский орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, фикрини ўзгартириб, ўзбек халқининг келиб чиқиш даврий санасини XV-XVI асрларда кўчманчи Дашти Қипчоқ ўзбекларининг Мовароуннаҳр ҳудудларига кириб келиши билан боғлайди. Б.А. Литвинскийнинг бу масаладаги илмий қарашини туфайли Тожикистоннинг совет даври тарихининг тарихшуноси Р. Масов номи билан “История топорного разделения”(1991), “Таджики:история под грифом “совеншенно секретно”(1995) ва “Таджики: вытеснение и ассимиляция» (2003) каби ўзбек халқи этногенези ва этник тарихига қарши қаратилган панэронистик руҳда ёзилган қатор монографияларни чоп этилишига олиб келди.

Ана шундай нашрлардан бири “Открытое общество” Институтининг гранти асосида тайёрланган «Этнический атлас Узбекистана» илмий тўплами эди. Ушбу тўпламнинг ташаббускори ва унинг ғоявий йўналишини белгиловчи ва “Археология узбекской идентичности” бош мақоласининг муаллифи ёш тадқиқотчи Алишер Илҳамов бўлиб, мақоланинг “Этногенез” қисмида “ўзбек халқининг таркиб топиши асосида Ўрта Осиёга XVI аср бошларида оммавий равишда кириб келган Дашти Қипчоқнинг кўчманчи ўзбеклари ётади. Уларга “чиғатойлар” деб аталувчи маҳаллий турк қабилалари ва ўғуз турклари ҳамда “сартлар”, яъни уруғ-аймоқчилик анъаналарини йўқотган туркий тилли шаҳар аҳолиси ҳамда туркийлашган тожиклар келиб қўшилган”² деган тезисни олға суради.

Ушбу матн баёнидан шу нарса аён бўладики, А.Илҳамов ўзбек халқининг келиб чиқиши асосий ўзагини Шайбонийхон билан бирга келган Дашти Қипчоқнинг кўчманчи ўзбеклари билан боғлайди. Унга қадар бу заминда яшаб келган улкан туркий этник қатламни қадимий эроний тилларда сўзловчи суғдийлар, хоразмийлар, бохтарий ва чочликлар, фраганик ва уструшонийлар билан узоқ асрлар давомида аралашиб, қоришиб кетиши оқибатида XI-XII асрларда алоҳида янги этносни шакллантирган асосий туркий ўзакни иккинчи даражали (примкнувший) этник компонентлар сифатида талқин этади.

Мақоланинг “Дашти Қипчоқ ўзбеклари” қисмида “ўзбек” этноними Дашти Қипчоқ ўзбеклари номидан келиб чиққанлигини таъкидлаб, Дашти Қипчоқ ўзбеклари таркибида чиғатой, жалойир, барлос каби мўғул қабилари ҳам бўлган. Улар ўғуз, уйғур, қарлук, қипчоқ қабилалари таъсирида аста-секин туркийлашган³, дейди.

Аслини олганда, Ўрта Осиёда мустамлакачилик ва миллий уйғониш даврининг жадидлари рус шарқшунослари ва кўчманчи турк-мўғул қабилалари томонидан Туркистоннинг ўтrockлашган, ижтимоий ва иқтисодий, сиёсий ва этномаданий жиҳатдан юксак турғун, муқим турк сартларига нисбатан “сари-ит” иборасининг ишлатилишини ҳақорат деб билганлар. Чунки, XI асрда этник келиб чиқиши ва тилидан қатъий назар, мўғуллар томонидан “сарт” атамаси остида Туркистон аҳолисининг савдо билан шуғулланувчи савдо аҳли тушинилган. XII-XIII асрларга келганда кўчманчи турк-мўғул қабилалари нафақат Туркистонни савдо аҳлини, балки уларга қўшиб, шаҳар ҳунармандлари ва қишлоқ деҳқонларини ҳам сарт деб атай бошладилар. Ўша кезларда уларнинг қайси тилда сўзлашларига эътибор берилмаган.

XIV-XV асрлар давомида сартларнинг туркий тилда сўзлашувчи қатламининг нуфузи кенг кўламда ортиб, энди улар узоқ ўтмишдаги уруғ-аймоқчилик ва қабилавий бўлинишни мутлақо унитган эдилар. Улар Туркистоннинг фақат туркий тилда сўзлашувчи шаҳар ва қишлоқ аҳолисига айланган эди. Уларнинг таркибига асрлар давомида эроний ва арабий тилда сўзлашувчи этник гуруҳлар сингиб, улар ўзларини турк халқи ёки муқим турар-жой

¹ Ғафуров Б.Ғ. “Таджики”, М., 1972, с. 542-544.

² Этнический атлас Узбекистана. 2002, с.270.

³ Этнический атлас Узбекистана. 2002, с.273-74.

номлари билан (шоший, урганжий, бухорий, андижоний, нахшобий ва бошқалар) атар эдилар.

Дашти Қипчоқдан бу заминга XVI аср бошларида кириб келган 92 бовли Шайбоний ўзбеклари маҳаллий аҳолига нисбатан ҳақоратловчи “сари-ит” иборасини ишлатишлари миллий ғурури ва инсоний туйғуси баланд маҳаллий туркистонликларга, айниқса, жадидларга оғир ботганлигини тушунса бўлади. Миллат менталитетининг нозик жиҳатларини тушинишдан узоқ бўлган В.В.Бартольд ва унинг издошлари эса, ҳозиргача ҳам ўзга халқлар миллий туйғусидан узоқдирлар.

Ю.Брегел бу масалада В.В.Бартольд изидан бориб, ўз қарашларини манбалар асосида исботлаш учун Абулғози Баҳодирхоннинг “Сажара-и турк” асарига иқтибос қилиб, ушбу асарда “XVII аср охирида Хоразмда ўзбек ва туркманлар билан бир қаторда сартлар аҳолининг алоҳида этник гуруҳи” сифатида тилга олинади¹ деб ёзади. А.Илҳамов эса, келиб чиқиши жиҳатидан миллати ўзбек бўла туриб, амалда Бартольд-Брегеллар ва Масов-Сагдуллаевлар изидан боради.

1924 йилда Ўрта Осиёда миллий-худудий давлат чегаралаш сиёсати ўтказилган вақтда туркий тилли сартлар Мовароуннаҳр аҳолининг асосий ўзагини ташкил этсада, янги ташкил топган Республикага Ўзбекистон номи берилгани боис, сарт номи расмий ҳужжатларда унитилди. Чунки, у алоҳида этник бирлик эмас эди. Аммо, хорижий “жонкуярларимиз” эса, масалан, Америкалик этноантрополог Жон Шоберлайн мустақиллик йилларида Ўзбекистонда бир неча бор бўлиб, зиёлилар орасида учраб турадиган эронпарастлар билан учрашиб, “1924 йилгача Ўрта Осиёнинг 1,7 миллионга яқин сартлари бир кунда тарих сахнасидан ўчирилди”², деб таажжубланади.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида юқорида келтирилган турли хил қарашлардан маълумки, ўзбек халқининг алоҳида этник бирлик (халқ) бўлиб шаклланган вақти масаласида ҳозиргача бир аниқ илмий асосли тўхтамга келинган эмас. Аммо, мустақил Ўзбекистоннинг фундаментал фан вакиллари унитмасликлари керакки, ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихини илмий асосда, чуқурроқ билишга ҳақли ёш авлод ҳам бор. Ватанимиз ва унинг илм-фан ва таълимнинг келажаги уларнинг зиммасига тушади.

Уларга ўзбек халқининг келиб чиқиши ва унинг халқ, миллат бўлиб шаклланиш тарихий жараёнлари ҳақида илмий асосли тушунча бериш, уларни шу масала билан боғлиқ концепциялар ва уларнинг туб моҳияти билан ҳамда этногенез ва этник тарихнинг назарий ва илмий-методологик асослари билан таништириш, этногенез ва этник тарих ҳақидаги тушунчалар: этник аломатлар ва белгилар, ўзбек халқи этногенетик жараёнининг мураккаб кечиш сабаблари ва улар ўртасидаги тарихий ва хронологик тафовутлар ҳақида ёшларга объектив маълумотлар беришдек вазифа турибди. Чунки, Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласида, ҳозиргача фанда давом этиб келаётган турлича қарашлар ва баъзида учраб турадиган ғайри илмий тасаввурлар, ўзбек халқининг тарихи ҳозирда эгаллаб турган худудлар билан азалдан боғлиқ эканлигига соя солмоқда. Айниқса, Юрий Брегель, Раҳим Масов, Сергей Поляков, М.Эрматов, Ўрол Носиров, Илҳом Рашидов кабиларнинг қарашлари фан ютуқларига мутлақо зиддир. Уларнинг қарашлари ёш авлодни миллий ифтихор ва тарихий байналминаллик руҳида тарбиялашга эмас, балки кўп миллатли минтақа аҳолиси ўртасида миллий низоларни келтириб чиқаришга олиб келади. Шунинг учун ҳар бир ёш авлод, ўз халқи ва ватанига содиқ мутахассис, ўзини, ота-боболари ва аجدодларининг келиб чиқишини, узоқ ўтмишда унинг аждоди кимлар эди, шу заминда икки тил соҳиблари (туркий ва суғдий) этнослар ёнма-ён яшаб, узоқ давом этган иқтисодий ва этномаданий алоқалар натижасида бир-бирлари билан аралашиб, қоришиб кетган, турли тарихий тараққиёт босқичларини бирга босиб ўтган, тагли-тугли ўтроқ халқ маданий меросининг соҳибларими ёки тарихни бузиб кўрсатувчи баъзи бировлар айтганидек, кўчманчилар бўлганми? Мана шу

¹ Yu. Bregel. The sarts in the Khanate of Khiva.

² Джон Шоберлейн. Перспективы становления национального самосознания узбеков. Журнал «Восток», Москва - 1997, № 3, с. 55.

муаммо ечимини топиб, кенг китобхонлар оммасига тўғри илмий тасаввурлар бериш биз кекса авлоднинг вазифаси, Она-Ватан, унинг меҳнаткаш халқи олдидаги бурчи, қолаверса, қарзи эмасми? Ушбу монографик тадқиқотнинг мақсад ва вазифаларининг мазмун ва туб моҳияти ҳам айнан ана шу муаммоларнинг илмий ечимига қаратилган.

3. Ҳозирги замон элат ва миллатларининг келиб чиқиш масаласини ўрганишда, этнология фанининг назарий ва илмий-методологик ишланмаларидан келиб чиқиб, тадқиқотчи биринчи навбатда, ўрганаётган муайян халқ ҳозирда яшаб турган ҳудудлар билан азалдан боғлиқми ёки йўқ? Иккинчидан, ушбу халқнинг тили азалий аجدодлари тили билан бирми ёки бир неча тиллар қоришмасининг маҳсулими? Изланувчи-тадқиқотчи аввал бу саволларга аниқлик киритиб олмоғи керак. Чунки, бу саволлар этнология фанида ҳар бир халқнинг этногенетик жараёнлар тарихини ташкил этади.

Этногенетик жараёнлар эса ижтимоий ўрамдаги реал борлиқ, тарихий кетма-кетликда жуда узоқ давом этадиган ижтимоий ҳодисадир. Муаммога кўпчиллик мутахассис олимлар амал қилиб келган ушбу илмий ишланма нуқтаи назаридан ёндашилса, ўзбек халқининг шаклланиш жараёни икки тилли этник гуруҳларнинг жуда узоқ асрлар давомида ўзаро қоришуви асосида таркиб топган этнос бўлиб, ўзбеклар халқ бўлиб шакллангунига қадар қатор тарихий ва этномаданий жараёнларни босиб ўтганлигининг гувоҳи бўлади.

Халқларнинг уруғ-аймоқ, қабила, қабила иттифоқи, қавм ва элат ҳолатидан халқ бўлиб шакллангунига қадар давом этган этномаданий жараёнлар этногенез ҳисобланади. Ҳар бир ишни боши ва якуни бўлганидек, этногенетик жараёнларнинг ҳам боши ва якуни бўлади. У ҳолда, ўзбек этногенези қачон бошланди, қачондан бошлаб бу замин аҳолиси туркийда сўзлаша бошлади, яъни аҳолининг асосий қисми туркийлашди. Бу саволга жавоб бериш учун дастлаб, ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуқтасини, этногенез аввалини аниқлаб олиш керак бўлади.

Дастлаб, ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси турк хоқонлигидан бошланди, деган тезис пайдо бўлди (академик А.Ю.Якубовский ғояси). Кейинроқ, туркий этник гуруҳлар бу заминга анча аввалроқ, антик даврида кириб келган, шунинг учун ўзбек этногенез тарихини антик даврдан бошлаш керак, деган янги илмий қараш пайдо бўлди (академик С.П.Толстов ғояси). Ва ниҳоят, ушбу сатрлар муаллифи қадимги ёзма ва моддий маданият манбаларининг қиёсий ўрганиш натижасида, ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси сўнгги бронза даврига бориб тақалишини асослайди¹. Демак, бугунги кунда олиб борилган илмий тадқиқотлар ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуқтасини сўнгги бронза даври деб эътироф этилган экан, унинг узил-кесил шаклланиши эса, ривожланган ўрта асрларда юз берди.

Жаҳон тарихидан маълумки, дунёда бирор халқ йўқки, у ўзининг минтақадаги бошқа этник бирликлар билан аралашмаган бўлса. Бу ҳақда Ўрта Осиё халқлари қадимги тарихининг чуқур билимдони С.П.Толстов шундай деган эди: “Ҳозирги замон Ўрта Осиё халқларининг биронтаси ҳам қадимги этник гуруҳларга бевосита бориб тақалмайди. Аксинча, уларнинг шаклланишида, ерли халқлар ва теварак-атрофдан кўчиб келган халқлар ҳар хил нисбатда ўз аксини топган”². Бундан ўзбек халқи ҳам мустасно эмас. Шундай экан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида қадимдан яшаб келаётган ўзбек халқининг илк аجدодлари икки тил-туркий ва эроний тиллар туркумидаги қабила ва элатлар бўлиб, уларнинг узоқ асрлар давомида аралашуви, қоришуви жараёнида XI-XII асрларга келиб ўзбек элати халқ бўлиб шаклланиб, шундан сўнг унинг этник тарихи бошланади. Мана шу улкан тарихий давр ичида ўзбек халқи қабила ҳолатидан уюшган халқ даражасига ўсиб чиқади. Мана шу

¹ Аскарлов А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. Ўз.ИФ журнали, №6, 1996, 70-71 бетлар; Ўша муаллиф. Тарихимизнинг уч муаммоси ва уларнинг ечими ҳақида янги мулоҳазалар. Ўз.ИФ журнали, №5, 2000 йил, 24-28 бетлар; Ўша муаллиф. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. “Ўзбекистон тарихи” журнали, №4, 2002 йил, 55 бет.

² Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. СЭ, 1947. №VI – VII. Стр. 304.

давр ичида аждодларимиз бир неча этномаданий босқичларни босиб ўтади. Ҳар бир босқичда элатга хос этник омиллар ва белгилар бирин-кетин шаклланиб боради.

Ўзбек халқи этногенезининг биринчи босқичи-бошланиши бронза даврига бориб тақалади. Археологик материаллар таҳлиliga кўра, бу босқич милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталаридан то Македониялик Искандарнинг Ўрта Осиё ҳудудларига кириб келишига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр, ўз навбатида, қатор тарихий воқеликлар билан характерланади. Қачонким, буюк турк чўлининг (ЕврооСИё чўлларининг) чорвадор аҳолиси ҳаётида от, хўкиз, туя ва эшакдан транспорт воситаси сифатида фойдаланишга ўтилгач, дашт аҳолисининг ўз чорва подалари учун янгидан-янги яйловлар кидириб, жануб ва ғарбга томон миграцияси бошланади. Шу муносабат билан бир, гуруҳ дашт аҳолиси милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида (бронза даври) Ўрта Осиёнинг шимолий-шарқий томонидан Амударёнинг қуйи ҳавзаларига кириб келади. Унгача бу заминда Калтаминор маданияти (неолит даври) ва Сувёрган маданияти (энеолит ва бронза даври) аҳолиси яшаб келар эдилар. Янги этник гуруҳларнинг моддий маданият излари илк бор С.П.Толстов томонидан 1938 йилда Амударёнинг Оқча дарё ўзанидан тортилган Тозабоғёб канали ҳудудидан топиб ўрганилди. Қадимги Хоразм тарихининг билимдони С. П. Толстов бу янги этник гуруҳга тегишли ёдгорликларни “Тозабоғёб маданияти” деб атади. У ушбу археологик маданият материалларини синчиклаб ўрганиб, “бу топилмалар ерли туб жойли аҳолининг моддий маданиятига ўхшамайди, улар қандайдир янги этносга тегишли”¹, деган хулосага келади. Шу билан бирга, бу топилмаларни атроф минтақалардан топилган ашёвий далиллар билан қиёсий ўрганиб, айнан шунга ўхшаш материаллар жанубий-шарқий Ўрол тоғ тизмаларидан то Минисинск пасттекислигининг ички ҳудудларигача бўлган ҳудудий кенгликда учрашини таъкидлайди.

Демак, юқорида келтирилган далилларга асосланган ҳолда айтиш мумкинки, Мовароуннаҳр ва қадимги Хоразмда туркий этносни биринчи бор пайдо бўлиши мавжуд тасаввурларга зидли ўлароқ, Турк хоқонлиги ёки антик даврдан эмас, балки анча аввал, бронза даврига бориб тақалади. Шундай қилиб, агар туркий қабилаларнинг Мовароуннаҳрга кириб келишини ўзбек халқи этногенезининг биринчи босқичи деб қаралса, бу жараёнлар билан боғлиқ иккинчи босқич антик даврига тўғри келади.

Ўзбек этногенезининг иккинчи босқичи усун ва хунлар ҳамда Да-юечжи қабилаларининг бу заминда пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. Юқорида таъкидлаганимиздек, бу даврда туркий этнос фойдасига туб ўзгаришлар юз беради. Масалан, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи ҳавзаларида эллинлар таъсир доирасини кенгайтириб боришига қарши оппозицияда Қанғ давлати ташкил топади. Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси ҳудудларида икки тилли аҳоли этник гуруҳлари омукталашган моддий борлиқ-Қовунчи маданияти ва ўзбекларга хос антропологик тип-Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи шаклланади ва ниҳоят ўзбек халқи этник асосларининг дастлаб таркиб топган этномаданий майдон таркиб топади. Бу маданиятга тегишли дастлабки маҳаллий туркий этник қатлам қанғарлар бўлиб, улар хунн ва усунлар тил таъсирида илк бор туркийлашган маҳаллий чочликлар эди².

Ўрта Осиёнинг жанубий минтақаларида, Бактрияда ташкил топган Кушонлар давлати мамлакатни бошқаришда қадимдан давом этиб келаётган маҳкамачилик ва унинг эллинлар таъсирида мукаммаллашган тизими билан уйғунлашиб, ўзбек халқи этногенези ва давлатчилик тарихида улкан ютуқларни қўлга киритади. Этносиёсий ва этномаданий ривожланишда илк бор ўзликни англаб етишликнинг илк бор пойдевори қурилади. Кушонлар подшоси буюк Канишка сулолавий аждодларидан фарқли ўлароқ, мамлакатда ҳукм сурган юнон тилини бекор этиб, маҳаллий бохтарий тилини давлат тили деб эълон қилади, маҳкамачиликда юнон ёзуви ўрнига бохтарий ёзувини қўллашга фармон беради, муомиладаги танга пуллар илк бор Канишка сурати (Кушон подшолари) ва туркий халқларга

¹ Толстов С.П. Древнехоразмийские памятники в Каракалпакии. ВДИ, 1939. №3, –С. 174–175; Его же. Древний Хоразм. –М., 1948. –С. 68.

² Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, 2001, 85 бет.

хос символика-самовий тулпор расми билан зарб этила бошлайди. Кушонлар узоқ аждодлари тилини унитиб, эронийлашган бўлса ҳам, ўз келиб чиқиш насли-насабларини унитмаганлар. Рабатак ибодатхонаси ёзувида Канишка ўзи ва аждодларини орий эканлигини эслаб ўтади.

Ўзбек халқи этногенезининг иккинчи босқичи давомида этник омилларнинг камида бештаси юз беради, яъни Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида, биринчидан, Қанғ давлатининг марказий ҳудудларида этнохудудий бирлик таркиб топади; иккинчидан, ана шу этнохудудий бирлик доирасида бир хил ривожланиш даражасидаги иқтисодий – хўжалик бирлиги вужудга келади; учинчидан, таркиб топган худудий бирлик доирасида деярли бир хил ривожланишдаги этномаданий майдони қарор топади; тўртинчидан, ўзбек халқига хос антропологик тип – “Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи” шаклланади ва ниҳоят бешинчидан, янги этнос-қанғар элати атрофида жипслашган Қанғ давлат конфедерацияси, яъни сиёсий давлат уюшмаси таркиб топади¹.

Бу даврда юз берган тарихий жараёнларга назар солар эканмиз, суғдшунос олим М.Исҳоқовнинг ўша давр сиёсий тарихининг таҳлилига боғлиқ мулоҳазаларини эслаш жоиз кўринади. Унинг таъкидлашича, милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталаридан Ўрта Осиё худудларида Аҳамонийлар давлатининг сиёсий ҳукмронлиги ўрнатилгач, унинг таркибига кирган эронзабон ва туркий тилли халқларнинг барчасига буюк Эрон давлати фуқароси сифатида қараш давлат сиёсати даражасига кўтарилган.

Туркий тилли қабила ва элатларнинг учинчи йирик тўлқини Мовароуннаҳрнинг ички вилоятларига хионийлар, кидарийлар, эфталийларнинг кириб келиши билан боғлиқдир. Айнан шу кезларда юз берган тарихий жараёнлар ўзбек этногенезининг учинчи босқичини характерлайди. Кўчманчи хионийлар, кидарийлар ва эфталитларнинг Суғдиёна ва Бактрия худудларидаги излари, айниқса IV асрнинг охири ва V аср моддий маданият ёдгорликларида яққол кўзга ташланади. Масалан, туркийзабон аҳолига тегишли Қовунчи маданияти таъсирида Бухоро вилоятининг шимолий-ғарбида “Қизилқир маданияти” ташкил топган. Бу даврга келиб, Суғднинг ўтроқ аҳолисига хос ҳунармандчилик анъаналари ўрнини ярим ўтроқ чорвадор туркий қавмларга хос моддий маданият дунёси эгаллайди. Бундай ҳолат нафақат Суғдда, балки қадимги Хоразм, қадимги Фарғона, ҳатто Бактрия худудларида ҳам кўзга ташланади.

Туркий этноснинг Мовароуннаҳр ва Хоразмга катта этник гуруҳ бўлиб кириб келишининг тўртинчи босқичи Буюк Турк хоқонлиги худудининг Амударё ўрта ҳавзаларигача кенгайиши билан боғлиқ. Бу даврда Ўрта Осиёда туркий қавмлар жадал кириб бормаган бирон вилоят ва туман қолмади.

Археологик материалларнинг тасдиқлашича, Ғарбий Турк хоқонлиги даврида (568-740 йиллар) Тошкент воҳасида ҳокимиятни турк тудун ва тегинлари (хоқонликнинг жойлардаги ноиблари) бошқарар эдилар. Айнан шу даврда Чоч ҳокимлари суратлари ва қадимги турк тамгалари билан тангалар зарб этилди. Қадимги турк тангалари бундан анча аввал ҳам Чочда топилган. Илк ўрта асрларда турк тангалари нафақат, Тошкент воҳасида, балки қадимги Фарғонанинг археологик ёдгорликларида ҳам тез-тез учраб туради. Бундай жараённинг чўққиси ўзбек этногенезида Ғарбий Турк хоқонлигини гуллаган даврига тўғри келади. Бу даврда хоқонлик Ўрта Осиёнинг барча вилоятларини қамраб олган, туркий қабила ва қавмлар эса ерли туб аҳоли билан жадал қоришмоқда эди. Ўзбек этногенезининг мана шу босқичида Мовароуннаҳрнинг шимолий ва шарқий вилоятлари ва Қадимги Хоразм худудларида икки тил ва икки хўжалик укладининг яқинлашув жараёни кузатилади. Унинг оқибатида, аксарият кўпчилиги туркий тилли деҳқон ва ҳунар аҳлидан иборат йирик худудий этномаданий бирлик ташкил топади. Бу ўзбек халқи этногенез тарихининг тўртинчи босқичига хос муҳим хусусияти сифатида характерланади.

Ўзбек халқи этногенезининг биринчи, иккинчи, учинчи ва тўртинчи босқичларига хос этник омилларнинг тарихий кетма-кетликда юз бериши айниқса, Тошкент воҳаси археологик материалларида яхши кузатилади. Ўзбек этносини шакллантирувчи омиллар сифатида

¹ Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, 2007, 231 бет.

худудий бирлик, иктисодий – хўжалик бирлиги, этномаданий бирлик, антропологик тип бирлиги ва этносиёсий бирликлар дастлаб Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида антик даврда юз берди. Бу омилларнинг моддий маданиятдаги акс садоси Қовунчи маданиятида ифодаланади. Қовунчи маданияти шаклланган минтақалар айнан Тошкент воҳаси ва умуман Сирдарёнинг ўрта ҳавзалари бўлиб, ўзбек халқининг этник асоси дастлаб, мана шу маконда таркиб топди ва сўнг ҳозирги Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларига ёйилди. Қовунчи маданияти асосида ўзбек этносининг туркий қатлами шаклланиб борди ва бронза даврига қадар эроний тилли қабила ва элатларнинг макони бўлиб келган Турон замин туркий этник компонентларнинг интенсив ортиб бориши туфайли илк ўрта асрлар охирига келганда, Туркистон аталмиш этнотопоним шакллана бориб, бу заминда турк-суғд этномаданий майдон таркиб топди. Бу ҳолатлар антик ва илк ўрта асрлар давомида ўзбек халқи этногенетик жараёнларининг жадал кечаётганлигидан ва бу жараёнларда Қовунчи маданиятининг ўрни ва роли жуда муҳим аҳамият касб этганлигидан далолат беради.

Арабларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши туркий қабила ва қавмларни минтақа ички ҳудудларига жадал кириб келишини вақтинча тўхтатди. Натижада, унғача бу ерга келиб, ўрнашиб қолган туркий қавмларнинг ерли аҳоли билан аралашиб, қоришиб кетиш жараёни тезлашади. Айниқса, бу жараён Мовароуннахрнинг шимолий ва шарқий ҳудудларида яққол кўзга ташланади. Бу зонада VIII-IX асрларда туркий номдаги шаҳарлар барпо этилади. Масалан, Ангрэн дарёси ҳавзасида Намудлиғ, Абрлиғ, Арпалиғ, Сойлиқ, Итлиқ, Хотункат, Барскат, Жабғукат, Арсланкат, Йағузлиғ, Йақалиқ, Ачиғ, Жадғал (Чатқал) ва бошқа ўнлаб шаҳар ва қишлоқлар қад кўтардики, бу жой номлари Чоч аҳолисининг катта бир қисмини туркийлар ташкил этганлиги ҳақида гувоҳлик беради.

Энди, Ўрта Осиёнинг марказий ва жанубий ҳудудларининг шаҳарларида эса унинг акси, яъни анча аввал бу томонларга келиб, кучли эроний тил муҳитига тушиб қолган туркий аҳоли эронийлашадилар. Аммо, бу ҳудуд қишлоқ ва даштларида аҳвол ўзгача эди. Аҳолининг у ёки бу тилни ўзлаштириб, ўз она тилини унитиб бориш ҳолати қайси тил муҳитининг устунлигига, қабила ва элатнинг ўзлигини англаш даражасига, ҳокимият эгаларининг давлат сиёсатига ҳам боғлиқ эди.

Қарлуқ турклари узоқ ўтмишда Олтойнинг ғарбий даштларида яшаганлар. Турк хоқонлиги ташкил топиши билан Ғарбий Олтойдан чиқиб, Иртиш соҳиллари, Жунғария, Ила дарёсининг шимолигача бўлган ҳудудларни эгалладилар. Қарлуқларнинг катта бир қисми (VI-VII асрларда) Шарқий Туркистоннинг ғарбий вилоятларига, Фарғона водийсининг шимолий-шарқий ҳудудларига, ҳатто Тохаристоннинг айрим туманларига келиб ўрнашадилар¹.

Қарлуқлар таркибидаги йирик қабилалардан бири чигил қабиласи бўлган. Еттисувга келишдан аввал Иртиш ҳавзаларида, Жунғорияда яшаган. Қарлуқ қабилаларидан яна бири халачлар бўлган. Уларнинг катта қисми VI-VIII асрлар давомида Афғонистон, Покистон ва Эрон ҳудудларигача бориб ўрнашганлар. Уларнинг бошқа қисми қарлуқлар таркибида бўлиб, Ила дарёсининг шимолий даштларида яшаган. 766 йилда қарлуқлар туркеш сиёсий уюшмасини тарқатиб юборгач, улар Чу дарёси водийсида қолиб, Суёб шаҳрини ўзларига қароргоҳ қилиб оладилар. Ана шу санадан бошлаб, қарлуқ ёбғулари Жунғория тоғларидан Сирдарёгача бўлган жуда катта ҳудудда ўз ҳукмронликларини ўрнатадилар².

Қарлуқларда, худди Турк хоқонлиги жамоаларида бўлганидек, уруғ бошлиги-бек, қабила бошлиги-жабғу деб аталган, бир қанча уруғ аймоқни, аймоқлар уюшмаси элни ташкил этган. Бу қабила-уруғ тузилиш тартиби (тизими) қарлуқларда VIII аср ўрталаригача сақланиб келган. Қарлуқлар Еттисувни эгаллагач (VIII асрнинг 60-йиллари), ябғунинг хизмат вазифаси кенгайди. Энди ябғу бир қабилани бошлиғи эмас, балки қарлуқлар эгаллаган ҳудудлардаги барча қабилалар ва ўтроқ аҳолини бошқаради. Энди, у қабилалар

¹ Шониёзов К. Узбеки-қарлуқи. Ташкент, 1964, с.12-36; Он же. О роли карлуцкого компонента в этногенезе узбекского народа. ОНУ, № 6, 1981, с.28-35; Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни...157 бет.

² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни...158-159 бетлар.

иттифоқининг ябғусидир. Авваллари ябғу уруғ ва аймақлар йиғинида сайланса, энди у ябғулар йиғинида, яъни қабила бошлиқлари томонидан сайланади. Иттифоқни бошқаришда унга тобе уруғ, аймақ ва ябғуларга, айниқса ўтроқ вилоятлар ҳукмдорларига элтабарлик унвони жорий этилади. Бек ва элтабарлар бир вақтни ўзида ҳарбий саркардалар ҳисобланган. Бу тартиб қарлуқларда то 840 йилгача, яъни қарлуқ давлати ташкил топгунга қадар давом этган¹.

VIII аср Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари тарихида арабларга қарши кураш билан ўтди. Уларга қарши тинимсиз маҳаллий аҳоли кўзғолонларининг охири кўринмас эди. Ғарбий Турк хоқонлиги Дулу ва Нушиби қабилалари орасидаги ҳокимият учун ички курашлар туфайли таназзулга учрагач (740 й.), Шарқий Туркистоннинг ғарбий вилоятлари (Қашғар, Хўтон, Ёркент), Фарғона водийсининг шимолий-шарқий қисми қарлуқлар кўлига ўтди. 766 йилда қарлуқларнинг зарби билан Еттисувда ташкил топган Туркеш хоқонлиги (707-766 йй.) ҳам тугади.

Қарлуқлар Еттисув ва Шарқий Туркистоннинг ғарбий вилоятлари ва Фарғона водийсининг шимолий-шарқий ҳудудларини эгаллаганларига қадар, бу жойларда қадимдан туркий арғун, тухси, қарлуқларнинг илк аجدодлари, туркеш, аз, уз, яғмо қабилаларига тегишли этник гуруҳлар яшаб келардилар. Улар бу заминга қириб келган қарлуқларнинг янги қабила иттифоқи жамоалари билан ёнма-ён ва аралашиб яшай бошлайдилар. IX аср 40 йилларига келиб, юқорида қайд этилган катта ҳудудий доирада Қарлуқлар давлати ташкил топади. Қарлуқлар давлати таркиб топган ҳудудларда (568-740) 200 йил давомида Ғарбий Турк хоқонлиги ҳукмронлик қилиб, туркий этник қатламнинг бу ҳудудларда қалинлашишига ва муқимлашишига асос яратиб кетган эди. Араблар истилолари ва ўзаро ички жанжаллар туфайли тақалиб кетган Турк хоқонлигининг тарихда изи ўчиб кетмади. Унинг вайронларида бир қанча туркий қабилаларнинг бирлашиб бориши натижасида йирик қабила иттифоқлари (Қарлуқ, Қирғиз, Уйғур, Хазар, Ўғуз ва бошқа қабила иттифоқлари) ташкил топди, кичик-кичик давлатлар (Дунхуан, Қорашар, Бешбалиқ, Куча, Қашғар, Турфан, Ёркенд ва бошқалар) вужудга келди². Турк хоқонлиги ҳудудий доирасида яшаган қабила иттифоқларида ва сиёсий уюшмаларда иқтисод, маданият ривожланди. Хоқонликнинг барча ҳудуд аҳолисига тушинарли ёзув ва тил шаклланди³. Хоқонликлар даврида ташкил топган айрим этник уюшмалар (ўғуз, уйғур, қарлуқ, қипчоқ, қирғиз, дулу (дуғлат) ва бошқалар) ўрта асрлар давомида вужудга келган қатор элатларни (ўзбек, уйғур, туркман, қирғиз, қозок, қорақолпоқ) шаклланишига асос бўлдилар.

Туркий қабилаларнинг Мовароуннаҳрға тинч ва осойишта кириб келиши арабларгача ҳам, араблар ҳукмронлиги даврида ҳам, ҳатто Сомонийларнинг туркий қабилаларни кириб келишига қарши воҳалар чегараларида мудуфаа деворларини барпо этишларига қарамай узлуксиз давом этар эди. Бунинг оқибатида уларнинг ўтроқ ҳаётга кўчиши ва туб ерли аҳолининг турклашуви тезлашди. Мовароуннаҳрнинг туркий қавм ва қабилалар кенг тарқалган ҳудудда турк ижтимоий-иқтисодий таркиби ва уларнинг этносиёсий жиҳатдан уюшиши таъминланди. Ҳудди шундай тарихий шароит Ўрта Осиё туркий қавмлари ҳаётида IX асрга келганда ўзининг юқори чўққисига чиқди. Айни вақтда турк этник қатлами орасида феодаллашиш жараёни жадал кечмоқда эди. Бу жараён олий ҳокимиятдан мустақил сиёсат юритиш учун интилаётган юқори табақа вакилларининг ўзаро узлуксиз урушлари, талончилик юришлари билан бирга содир бўлмоқда эди. Чорвадор минтақаларда бу феодал бебошлиқларга барҳам бериш учун кучли давлат ҳокимияти керак бўлади. Ана шундай кучли давлат ҳокимияти маълум бир етакчи қабила асосида таркиб топади. Демак этносларнинг ўзаро яқинлашиш жараёнларида маълум бир этник гуруҳ етакчи роль ўйнайди. Бошқа этник гуруҳлар шу етакчи гуруҳ (қабила) атрофида жипслашиб, у билан тил ва этномаданий, ҳудудий ва иқтисодий-хўжалик жиҳатдан яқинлашиб боради⁴. Этногенетик

¹ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни...160-161 бетлар.

² Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XIII вв. Новосибирск, 1983, с.215-223.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни...151 бет.

⁴ Шониёзов К.,Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, 2001, 257 бет.

жараён ниҳоясига етганда, аниқ бир ҳудудда жойлашган этник бирликлар маълум ривожланиш поғоналарини ўтиб, бир-бирлари билан қоришиб, бир тилда ёки бир-бирларига яқин лаҳжаларда сўзлашувчи, қарашлари кўп жиҳатдан умумий бўлган сиёсий уюшма ташкил топади. IX аср турк дунёсида ана шундай сиёсий уюшма Қарлуқ қабила иттифоқи эди. Бу туркий қабилалар иттифоқи ҳудудий доирасида Қарлуқ давлати аҳолисининг тили шаклланиб борди. Бу тил таниқли тилшунос Н.А. Баскаков таъбири билан айтганда, айнан қарлуқ шеvasи асосида шаклланди¹.

Таниқли элшунос К.Шониёзовнинг таъкидлашича, қарлуқ шеvasига бошқа туркий қабила тилларига қараганда араб, суғдий, форс сўзлари олдинроқ кириб борган. Чунки, Қарлуқ-Қорахонийлар давлати таркибига кирган Еттисув, Шарқий Туркистоннинг ғарбий ўлкалари Мовароуннаҳрга туташ вилоятлар бўлиб, у ерларнинг қадимий ўтrock аҳолисининг иқтисодий ва этномаданий таъсири бу тилда ўз аксини топишига реал ва кенг имкониятлар бўлган. Мовароуннаҳрнинг Шимолий-Шарқий Фарғона қисми эса, унинг таркибида эди. Айнан мана шу тиллар муҳити таъсирида IX-X асрларга келиб, қарлуқ тили ўзининг фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлари билан қадимги турк (Урхун-Енисей битиклари тили) тилидан бирмунча фарқ қилган ва кейинчалик ўзбек этник номини олган туркий элатнинг тили бўлиб қолади². Айниқса, бу тил Ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида янада жадал ривожланиб, эски ўзбек тилининг шаклланишига ва ёзма ўзбек адабиётининг шакллана бошлашига олиб келади.

Қорахонийлар давлатининг илмий-маданий маркази Қашғарда фан, адабиёт ва санъат ривожланди. Юкорида қайд этилган Маҳмуд Қашғарийнинг “Девону луғатит турк” асари Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қудатғу билик” ва Аҳмад Юғнакийнинг “Ҳибатул Ҳақойик” асарлари биргаликда туркий ёзма адабиётнинг тамал тошини қўйиш баробарида, унинг келажagini ҳам белгилаб берди.

Маълумки, Маҳмуд Қашғарийнинг “Девону луғатит турк” асарининг тил хусусиятлари кўпроқ Еттисув, Шарқий Туркистон ва Енисей ҳавзаларида яшаган туркларнинг мақол, ашула ва тилларидан намуналар асосида қурилган. Асарда Тошкент воҳаси, Фарғона ва Зарафшон водийсида яшаган турк аҳолиси тўғрисида мисоллар учрамайди. Мовароуннаҳр туркларининг қадимги шимолий-шарқий эроний ва арабийлашган тил лаҳжаларидан мақол ва мисоллар олинмаган. Шунга қарамай, ўзбек тилининг туркий ўзаги Маҳмуд Қашғарий асарида тўлиқ ўз аксини топган.

Масалан, Маҳмуд Қашғарий “Девону луғатит турк” асарида келтирилган туркий сўз ва атамалар (от, киши, сўз, юз, кўк, тоғ, темир, ўғил, оғиз, кўз, ёхоч, ош, туз, қўй, буғдой, арпа, тарик, бош, этик, эшик, юк, йигит, ёш, ой, бағир, кўнгил, юрак, тун, кун, қуш, қурт каби номлар, узун, қисқа, қуруқ, кенг, қора, қизил, қаттиқ, оғир каби сифатлар, бир, икки, минг, каби саноклар, кес, ўтмас, эгилмас, кўринур, чиқар, тепмас, дема, кўрди, борди, тингла, тизилди каби феъллар) ҳозирги ўзбек тилида кенг учрайди³. Бу атама ва сўзлар туркман, қозок, қирғиз бошқирд, уйғур, татар ва бошқа туркий тилларда ҳам учрайди. Аммо, улар ҳар тилда ҳар хил фонетик хусусиятларга эгадир. Бирок, ҳозирги туркий тилларнинг биронтаси ҳам қадимий туркий тилнинг бевосита давоми бўла олмайди. Чунки, ҳозирги туркий тилларнинг деярли ҳаммаси қатор ўзига хос хусусиятлари билан қадимий туркий тилдан фарқ қилади. Уларнинг ҳар бирини шаклланишида табиий-географик ва сиёсий омиллар ҳамда муомилада бўлиб келган муайян тил муҳити ўз аксини топган. Демак, ўзбек тилининг улардан фарқ қилишида, қарлуқ-чигил лаҳжалари асосида қурилган Ҳокония тилидан ажралиб чиқишида Мовароуннаҳрдаги ўша давр ижтимоий ва сиёсий тил муҳити катта роль ўйнаган.

¹ Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва, 1961, с.170-177; Тюркские языки народов Средней Азии и Казахстана. “Народк Средней Азии и Казахстана”. Москва, 1962, с. 117, 119, 128, 129.

² Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, 2001, 89 бет.

³ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, 27Л., 1951, 27-33, 306-311;Ўзбек адабиёти хрестоматияси. Тошкент,.....бетлар.

Энг муҳими, XI-XII асрлар давомида Маҳмуд Қашғарийнинг “Ҳокония тили” таркибидан ҳозирги замон ўзбек тилининг асослари ажраб чиқди. Шунинг учун ўзбек тили “Ҳокония ўлкаси”да яшовчи туркий халқларнинг энг равон ва очик қарлуқ-чигил лаҳжаси асосида қурилган тилдан ва кейинроқ шаклланган бошқа кўшни туркий тиллардан ўзига хос жиҳатлари билан фарқ қилади. Бироқ, бу китобхонда ўзбек тилининг асосида туркий тилларнинг қарлуқ-чигил лаҳжаси ётмаган, деган маъно келиб чиқмайди. Чунки, ҳозирги замоннинг барча тиллари, тилнинг ривожланиш қонуниятига кўра, ўзга тиллар ҳисобига бойиб, мукамаллашиб боради. Ҳеч бир тил ўзининг қадимий ўзагидан бевосита, бошқа тиллар таъсирисиз ривожланмайди. Бундан қарлуқ-чигил лаҳжаси асосида таркиб топган ўзбек тили ҳам мустасно эмас. Шу боис, XI-XII асрларда муайян элат тили сифатида шаклланган ўзбек тили ўзининг бой луғат фонди билан фарқ қилиб, янги сўзларни яратилиши, яъни ўзга ўзакнинг туркийлашиши билан бойиб борди.

XI-XII асрлар давомида шаклланган ўзбек халқига хос тил ўз даврининг бошқа туркий тилларидан ўзининг луғат таркиби билан ҳам фарқ қилади. Чунки, унинг таркибида, юқорида қайд қилинганидек, араб ва форс сўз ва атамалари кўпроқдир. Шу билан бирга, араб ва форс суффикс ва аффикслари воситаси билан туркий ўзак сўзлардан янги сўзлар ҳам яратилган. Масалан, ўзбек тилида “одам”, “китоб”, “осмон”, “нон” каби араб ва форс сўзларининг кўпайиши билан бир қаторда, айрим туркий ўзак сўзларга “бе” каби аффикслар, “дор”, “зор” каби форс суффикслари қўшилиб, янги сўзлар яратилди. Натижада, ўзак “сув” сўзидан “бесув”, “қарз” сўзидан “қарздор”, “буғдой”, “арпа” сўзларидан “буғдойзор”, “арпазор” каби янги сўзлар яратилиб, ўзбек тилининг луғат таркиби жуда кўп маънодор сўзлар билан бойиди. Айрим қадимий туркий сўзлар ўрнини, яъни туркий “очун” сўзи ўрнини “олам”, “дунё”, “жаҳон” сўзлари ишғол қилди, ёки туркча “кўк” сўзи қаторида “осмон”, “фалак”, туркча “куёш”, “кун” қаторида “офтоб” каби сўзлар ишлатила бошланди.

Шундай қилиб, ўзбек тилининг луғат состави Мовароуннаҳр ва унга туташ вилоятлар доирасида қарлуқ-чигил туркий ўзакка араб ва форс аффикс ва суффиксларини қўшилиши натижасида бойиб борди ва ўзбек этносига хос тил хусусиятлари шаклланиб борди. Бунга XI-XII асрларда Ғарбий Қорахонийлар давлати ҳудудий доирасидаги турк бўлмаган этник омиллар таъсири катта бўлган. Ўзбек тарихий тилшунослигида ҳозирги ўзбек тилининг грамматик тузилиши ва фонетикаси, морфология ва лексикасидаги асосий хусусиятлар XIII-XIV асрларда ёзилган асарларда илк бор учраганлигини асос қилиниб, ўзбек тили мустақил элат тили сифатида XIV асрда шаклланди, деган хулосага келинди.

Шундай қилиб, X асрнинг охири – XI асрнинг бошларига келиб, Мовароуннаҳрнинг барча ҳудудларида туркий Қорахонийлар ҳукмронлиги ўрнатилди¹. Эндиликда, Қашғардан Амударёгача, Шарқий Туркистоннинг катта қисми, Еттисув, Тошкент воҳаси, Қадимги Фарғона, Қадимги Суғд ва Бактрия-Тохаристонни ўз ичига олган катта ҳудудий географик кенгликда Қорахонийлар давлатини ташкил топиши ўзбекларнинг халқ сифатида узил-кесил шаклланганлигини кўрсатувчи этник белги эди.

X асрнинг охири ва XI асрнинг бошларида Сомонийлар давлати ағдарилиб, жанубий чегаралари Амударёгача бўлган ҳудудларда Қорахонийлар давлати барпо этилгач², ўзбек халқи этногенези тарихида унинг халқ сифатида шаклланиши учун зарур бўлган деярли барча этник омиллар ва белгилар содир бўлди. Аниқроқ қилиб айтганда, маълум бир йирик ҳудудий-географик доирада моддий ва маънавий маданият бирлиги, антропологик тип бирлиги, туркий этник асосда таркиб топган ўзликни англаш ва ҳукмрон туркий этник асос атрофида жипслашган ва икки тиллилик белгилари асосида қурилган сиёсий давлат уюшмаси ташкил топди.

Этнологик назарий қарашларда давлат сиёсий уюшмасини ташкил топиши муайян халқнинг узил-кесил шаклланганлигидан далолат беришини билдирган. Мана шу назарий

¹ Ибн ал Асир. Китоб ал-Камил фи-тарих. Пер. с арабского К.Б. Старковой. «Материалы по истории киргизов и Киргизии». М., 1973. Т.1, с.57.

² Ал-Утби. «Тарих-и Йамани». Пер. с перс. М.А. Салахитдиновой. В кн. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988, с. 26-27.

қарашларга асосланган баъзи бир тарихчилар X асрнинг охири – XI асрнинг биринчи чорагида Мовароуннаҳр ва Хоразм воҳаси ҳудудларининг Қорахонийлар давлати таркибига кириши муносабати билан ўзбек элати халқ сифатида шаклланди, деган хулосага келадилар. Аммо, бу йирик сиёсий уюшма, яъни Қорахонийлар давлати буюк Туркистон элининг барча туркий халқларига тегишли, яъни ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар, уйғурларнинг ҳам бирлашган давлат уюшмаси эди.

Шундай қилиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудлари ва унинг теваарак-атроф ҳудудларида камида бир ярим минг йил давом этган этногенетик жараёнлар натижасида, яъни суғдийлар, хоразмийлар, бохтарийлар ва сакларнинг шу заминда бронза давридан бошлаб, улар билан ёнма-ён яшаб келадиган туркийзабон қабила ва қавмлари билан аралашуви, қоришуви натижасида, ўзбек халқи XI асрда тўла-тўқис, XII асрда эса узил-кесил шаклланди, дейиш мумкин. Бу этногенетик жараёнлар ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятида ҳамда ҳозирги замон ўзбекларининг жисмоний қиёфасида ўз аксини топган.

Этногенетик жараёнларнинг жадал кечиши баробарида ўзбек тилининг луғат таркиби Мовароуннаҳр ва унга туташ вилоятлар доирасида қарлуқ-чигил туркий ўзакка араб ва форс аффикс ва суффиксларини қўшилиши натижасида бойиб борди ва ўзбек этносига хос тил хусусиятлари шаклланиб борди. Бунга XI-XII асрларда Ғарбий Қорахонийлар давлати ҳудудий доирасидаги турк бўлмаган этник омиллар таъсири катта бўлган. Ўзбек тарихий тилшунослигида ҳозирги ўзбек тилининг грамматик тузилиши ва фонетикаси, морфология ва лексикасидаги асосий хусусиятлар XIII-XIV асрларда ёзилган асарларда илк бор учраганлигини асос қилиниб, ўзбек тили мустақил элат тили сифатида XIV асрда шаклланди, деган хулосага келинди.

Тарихий тилшуносликда Ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида (Мовароуннаҳрда), бу даврда фан араб тилида, адабиёт эса анъанавий равишда форс тилида олиб борилгани ҳисобга олинмади. Туркийзабон маҳаллий ўтроқ аҳоли сартлар аталиб, турклар ва туркийлашган суғдийларнинг сарт тилида ёзилган Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул ҳақойиқ” ва Аҳмад Яссавийларнинг “Хикматлари” қуриқ жойда пайдо бўлмаган. XIII-XIV асрларда майдонга келган ўзбек тили ёзма асарлари ана шу жонли сарт тилида ўз ифодасини топган. Шу сабабли, ўзбек тилининг шаклланишини ёзма асарлар пайдо бўлган вақт билан белгилаш нотўғридир. Элат тили ёзма асарлар пайдо бўлишидан олдин шаклланиб ривожланиши мумкин, ёзма асарларнинг пайдо бўлиши элат тилининг шаклланиш белгиси бўла олмайди.

Шундай қилиб, ўзбек тили алоҳида элат тили сифатида XI-XII асрларда шаклланди. Бу даврда Фарғона водийси, Тошкент ва Хоразм воҳаларида яшовчи аҳоли орасида қадимий суғдий, хоразмий ва Хоқония тилларининг ўрнини эски ўзбек тили эгаллади. Бунга XIII асрда Хоразмда туркий тил грамматикаси яратилганлиги, Тошкент шаҳрининг эски суғдийча номи “Бинкет” “Тошкент” атамаси томонидан суриб чиқарилгани, Мовароуннаҳр ҳудудларида жуда кўп шаҳар ва қишлоқларнинг номи – “Туркистон”, “Намудлиғ, Абрилиғ, Арпалиғ, Соилиқ, Итлиқ, Хотункат, Барскат, Жабғукат, Арсланкат, Йағузлиғ, Йақалиқ, Ачиғ, Жадғал (Чатқал), Чимкент”, “Сайрам”, “Ўзган”, “Қумқўрғон”, “Каттакўрғон” каби туркий атамалар билан ифода этилиши далил бўла олади¹.

Назорат саволлари:

1. Этнография фанида “уруғ” қандай бирлик саналади?
2. “Қабила” этник атамасига таъриф беринг.
3. Тарихий манбаларда массагетлар ва саклар ҳақида қандай маълумотлар мавжуд?
4. Ўрта Осиё халқлари этногенезида туркий ва форсий этник бирликлар симбиози масалалари.

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Ленинград, 1927, с.83.

5. Милоддан аввалги II-I минг йилликларда Ўрта Осиё худудлари этник манзараси қандай эди?
6. Милоднинг IV-VII асрларида Ўрта Осиёда содир бўлган этник жараёнлар ҳақида нималарни биласиз?
7. IX-XII асрларда Ўрта Осиёлик туб аҳоли таркибидаги этник ўзгаришлар ва бу борадаги замонавий тадқиқотлар?
8. Ўзбек халқининг этник шаклланиши босқичлари хусусида фандаги янгиликлар?
9. XVI асрларда Ўрта Осиёда юз берган этник жараёнлар ҳақида мулоҳаза юритинг.
10. “Ўзбек” атамасининг пайдо бўлиши ҳақида замонавий илмий қарашлар.

Адабиётлар рўйхати:

1. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек халқи ва унинг шаклланиши ҳақида. –Т., 1999.
2. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк. –Т., 1992
3. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихидан // Халқ таълими. 1996.
4. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. –Т., O‘zbekiston. 2015.
5. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Т., 2007.
6. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. –Т., Нур, 1999.
7. Аширов А., Отажонов Ш. Этнология. Ўқув қўлланма. –Т., 2008. 176 б.
8. Аширов А. Этнология (Дарслик). –Т.: 2013.
9. Бўриев О. Этнография фани бўйича ўқув-методик қўлланма. –Т., 1999. .
10. Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. –Т., 2003.
11. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. –Т., 1996.
12. Шаниязов К. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. –Т., 1999.
13. Этнология (Этнография). Учебник. –М. Юрайт, 2014.
14. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. Фарғона. 2013.

5 - Мавзу: Мустамлака даври тарихининг долзарб масалалари.

Режа:

1. XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистонда ижтимоий-маърифий ҳаёт.
2. Россия империясининг Туркистонда юритган таълим сиёсати ва унинг мустамлакачилик мазмуни.
3. Жадидчилик ҳаракатининг ўлка халқлари миллий уйғонишида тугган ўрни.

Таянч тушунчалар: XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон ўлкаси ижтимоий-сиёсий ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари. Туркистонда Россия Империяси мустамлакачилик сиёсати ва унинг замонавий талқини. Ўлка халқлари миллий-озодлик ҳаракатлари тарихшунослиги. Жадидчилик, ўлка жадид намоёндаларининг маданий-оқартувчилик фаолияти. Қадимчилар ва миллий тараққийпарвар-ислоҳотчилик оқими.

1. XIX асрнинг 50-80-йиллари давомида Марказий Осиё тўлалигича Россия империяси томонидан босиб олинди. Мавжуд Қўқон хонлиги 1876 йилдаёқ бутунлай тугатилди, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги мустақилликдан маҳрум этилиб, Россия вассалига айлантирилди. 1867 йил 14 июлда Россия подшоҳи Александр II фармони билан Туркистон

генерал-губернаторлиги таъсис этилди, унинг биринчи генерал-губернатори этиб генерал фон Кауфман тайинланди. У чексиз ҳуқуқларга эга бўлиб, фақат Россия подшоҳигагина бўйсунар эди. Номидан кўриниб турганидек, бу ҳуқумат ҳарбий кучга асосланган эди, унинг ҳукмдорлари ҳам ҳарбий эди, генерал-губернаторлик тасарруфидаги областлар, уездлар, волостлар начальниклари – ҳаммаси ҳарбий хизматчилардан, юқори унвонли зобитлардан тайинланарди, генерал-губернатор албатта генерал унвонига эга бўлар эди. Туркистон ўлкаси катта ҳарбий куч билан занжирибанд этилди. Генерал-губернаторлик Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспий орти вилоятларини ўз таркибига олиб, Тошкент унинг пойтахтига айлантирилди.

Ерли юқори табақа намояндалари давлатни бошқариш ҳуқуқидан маҳрум этилдилар, бу уларнинг нафақат сиёсий фаолиятларини, балки иқтисодий имкониятларини ҳам чеклаб қўйди. Улар орасида Ватан, халқ мустақиллигини муқаддас билувчи, унинг озодлиги учун курашга тайёр турган фидойилар ҳам кўп эди. Тарих ҳужжатларига эътибор беринг: “Илгари ҳукмронлик қилган нуфузли табақаларнинг оддий кишиларга айланиш жараёни жуда қийин ва аламли кечмоқда. Шунинг учун тасодифий ҳодисаларнинг бўлишини назарда тутган ҳолда маҳаллий аҳолини қаттиқ назорат остида сақлаб туриш зарур. Янги тартиб ва қонунлар орқасида уларнинг фақат жамиятдаги мавқеига эмас, балки вақф ерларидан олинadиган даромадларининг қискартирилиши натижасида иқтисодий манфаатларига ҳам зиён етказилди”.

Генерал-губернаторлик айниқса халққўртасида катта обрў-эътиборга эга бўлган хурфиркли зиёлиларни, шоирларни ҳамма вақт таъқиб остига олди, уларни ўз манфаатлари учун хизмат қилдиришга тиришди, баъзан очикдан-очик мустамлака тузумини мадҳқилувчи, ўтмишни қора бўёқларда тасвирловчи асарлар ёзишни топширди. Бундай асарлар учун губернаторлик муассиси “Туркистон вилоятининг газети” саҳифаларидан муҳаррири миссионер Н.Остроумов катта ўрин ажратди. 1880-1890-йилларда ва ундан кейин ҳам маҳаллий зиёлиларнинг ички Россияга – Петербург ва Москва шаҳарларига саёҳатларини уюштирдилар. Шу давр “Туркистон вилоятининг газети”ни варақлар экансиз, Сатторхон Абдуғаффоров, Муҳиддинхўжа қози Ҳакимхўжа қозикалон ўғли, Ҳожи Муҳаммад Зухур, Тожимуҳаммад Исамуҳаммад ўғли, Саидрасул Саидазизов, Камолиддин Қаҳҳоров ва бошқаларнинг саёҳат таассуратлари узлуксиз босилиб турганлигининг гувоҳи бўласиз. Булардан асосий мақсад Россиянинг ва марказий шаҳарларининг шаън-шавкати, қудратини кўз-кўз қилиш, мустамлака халқи онига Россияга нисбатан тобелик руҳини сингдириш эди.

Уларнинг газета саҳифаларида эълон қилинган сафар таассуротлари билан чуқурроқ танишар эканмиз, зоҳиран, мутаассибликни, феодал қолоқликни кескин танқид қилиб, мустамлакачиларга маъқул бўладиган тарзда Россия шаҳарларини кўкларга кўтариб мақтасалар-да, рус мустамлака сиёсатининг миллатни рушлаштиришдек ўта маккор, қабих сиёсатига ўз улушларини кўшаётгандек кўринсалар-да, ботинан мутафаккирлар ўз халқини тараққий этган халқлар даражасида кўришни орзу қилдилар. Бунинг учун замонавий таълим масканлари, ҳатто олий ўқув юртлари (олий мадрасалар) ташкил қилиш кераклигини уқтирдилар. Дикқатга сазовор жихати шундаки, Шарифхўжа қози ҳам, Муҳиддинхўжа қози ҳам, Инъомхўжа оқсоқол ҳам, Саттархон ҳам 1892 йил-Тошкентда юз берган халқ озодлик ҳаракати – “Вабо кўзғолони”нинг раҳбарлари сифатида сургун қилиндилар ва таъқиб остига олиндилар. Демак, уларнинг халқ онгини оқартириш ва шу йўл билан мустамлака исканжасидан озод қилишга қаратилган ҳаракатлари чор мустамлака сиёсатига бутунлай зид эди. Архив ҳужжатларига эътибор беринг: Сирдарё области губернатори Н.Гродеков Туркистон генерал-губернатори А.Вревскийга 1892 йил 24 июн воқеалари бўйича қуйидагиларни хабар қилган: “Жаноби олийларига шуни маълум қилиш шарафига ноилманки, мавжуд маълумотларга кўра 24 июн воқеаларига олиб келган ҳаракатнинг энг асосий бошлиғи ва ҳақиқий сабабчиси эски шаҳарнинг собиқ оқсоқоли Инъомхўжа Умриёхўжаев бўлган... Мазкур ерли кишининг энг яқин шериклари юзбоши Аҳмадхўжа ва унинг қудаси Усмонхўжадан ташқари Шайхованд Тахур даҳасининг қозиси Шарифхўжа ва

бошқалар бўлган. Ана шу барча кишиларнинг зарарли агитаторлик таъсирини 24 июн воқеаси содир бўлган куниёқ билдим ва уларнинг барчасини камокқа олиш тўғрисида буйруқ бердим”¹.

Маълумки, шўролар даврида Фурқат маърифатпарварлиги, унинг педагогик қарашлари ҳақида гап кетганда, тадқиқотчилар кўпроқ унинг “Илм хосияти”, “Гимназия”, “Акт мажлиси хусусида”, “Виставка хусусида” каби шеърларидан иқтибослар келтирадилар ва шоирни рус илм-фани, маданияти ва таълим-тарбия тизимини кўкларга кўтариб мактовчи шоир сифатида баҳолайдилар. Бу билан Фурқат Россия Ўрта Осиёга нисбатан маданийлаштирувчи рол ўйнади, деган хулосага келди, фикрини баён қиладилар. Албатта, бу фикр шўролар мафкураси андозалари асосида айtilган, у даврда бундан бошқачароқ фикр айтиш мумкин эмас эди. Бу масалани баҳолашда Фурқатнинг 1889-1891 йилларда генерал-губернаторлик доирасидаги мавқеини эътибордан соқит қилиш мумкин эмас, у мустамлакачилар муассиси “Туркистон вилоятининг газети” таъририятида Николай Остроумов қўли остида ишлар, шунинг учун губернаторлик доирасида бўлган катта йиғинларда ҳам иштирок этар эди. Унинг ўша даврнинг ўзбек тилидаги ягона газетаси “Туркистон вилоятининг газети” саҳифаларида эълон қилинган, юқорида номлари тилга олинган шеър ва манзумаларида, мақолаларида рус босқини ҳақида, унинг ўзбек халқи бошига ёғдирган фожиалари ҳақидаги ўзининг рўй-рост фикрларини айтиши мумкин эмас эди. Кейинги даврларда, айниқса, мустақиллик даврида Фурқатнинг рус босқинига муносабати, умрининг ўн саккиз йили ғурбатда, ватанжудоликда ўтиш сабаблари, Фурқат маърифатпарварлигининг ўзига хос хусусиятлари анча ҳаққоний далиллар асосида баҳоланмоқда. Шоирнинг янги топилган, унинг тўпламларига кирмаган кўпгина шеърларида Фурқат “сиёсати рус” туфайли “Куффор (кофирлар) банди ичра” колган бечоралар аҳволига Оллоҳдан раҳм-шафқат илтижо қилади.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги фаолиятини назорат қилиш учун чор ҳукуматининг сийсий агентураси ташкил этилди. Бу билан уларни ҳам ички, ҳам ташқи сиёсатда Россияга тўла бўйсундирди.

Россия мустамлакачилик сиёсати Англия, Франция мустамлакачилик сиёсатидан анча фарқилар эди. Улар ички Россиядан юз минглаб оч-яланғоч мужикларни ўлкага кўчириб келтирдилар, ҳосилдор ерларга, ерли аҳолини яшаб турган жойларидан ҳайдаб чиқариб, ўрисларни жойлаштирдилар: ана шу тарзда, 1906-1913 йилларда Туркистонда 116 та рус посёлкаси вужудга келди. Бу посёлкаларни ташкил этган мужикларнинг 36,7 фойизи ҳеч қандай мулксиз, 60,9 фойизи эса, ҳатто сариқ чақасиз келган эди. Бу сиёсат айниқса шўролар даврида авжга чиқди. “Келгинди ўрис мужиклари ерли халққа нисбатан бой бўлиши керак” деган шиор Россия мустамлакачилик сиёсатининг асосини белгилади ва уларга яхши яшаш учун ҳамма шарт-шароитлар яратиб берилди. Мустамлака ҳукумати ерли аҳолини руслаштириш, ўз нуфусини ўлкада мустаҳкамлаш, ерли аҳолини феодал қоқоқликда ушлаб туриш учун шу ўрис келгиндиларга суянди.

Марказий Осиёнинг Тошкент, Қўқон, Фарғона, Самарқанд, Чимкент, Туркистон каби шаҳарларининг ўрис зобитлари, йирик бошқарув маъмурияти хизматчилари яшайдиган ҳашаматли қисми пайдо бўлди, уларнинг фаровон яшашлари учун ҳамма шароитлар: боғлар, чароғон кўчалар, театрлар, маданият ва маърифат, таълим-тарбия масканлари яратилди. Шаҳарларнинг бу қисмига маҳаллий аҳоли киритилмади, фақат энг қора ва оғир ишларгина маҳаллий аҳолига раво кўрилди. Ота-боболаримизнинг айтишларига қараганда, Тошкентнинг генерал фон-Кауфман хиёбонига (ҳозирги Амир Темур хиёбони) шундай шиор катта-катта ҳарфлар билан ёзиб қўйилган экан: “Сартам-собакам ходить запрехен!”. Бу ҳол Абдулла Қаҳҳорнинг “Томошабоғ” ҳикоясида ҳам ўз ифодасини топган.

1907 йилнинг охирида Туркистон ўлкасига саёҳат қилган, ўлканинг Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Қўқон каби йирик шаҳарларида бўлиб, уларнинг етакчи зиёлилари билан яқин мулоқотда бўлган, чор Россиясининг Туркистонда олиб бораётган даҳшатли мустамлакачилик сиёсатини ўз кўзи билан кўрган татар ёзувчиси, (келиб чиқиши

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви. Фонд № 723, д. 4, 7-саҳифа.

ўзбек) маърифатпарвар ношири, Петербургда “Улфат” газетасининг муҳаррири Абдурашид кози Иброҳимов ўз эсдаликларида ёзиб қолдирган эди: “Тошканд бундан ниҳоят қирқ йил муқаддам бир мусулмон мамлақати бўлиб, бугун Русиянинг бир вилояти ва умум Туркистон ҳам Фарғона ва Сирдарё вилоятларининг марказидир. Тошканд хорижда бир шаҳар деб тасаввур қилинса ҳам, бу ерда у икки мамлакат каби икки даҳага бўлинган, бир шаҳар бўлгани ҳолда икки хил идорага бўлинур: яъни у Русия даҳаси, аҳли ислом даҳаси деб юритилур. Рус Тошкандида ғоят тартибли бино ва савдо уйлари, текис уйлар, электр нурларида сайр қилиб юришлар Оврўпонинг бир намунасидир. Аммо ислом Тошканди аксинча, бундан беш юз йил аввал қандай аҳволда бўлган бўлса, ҳамон ўша аҳволдадир, илк баҳорда, баҳор охирида шаҳар ичидаги уйлардан пиёда юриб ўтишнинг ҳам иложи бўлмай қолади. Буни ҳатто сўз билан ҳам таърифлаб бўлмайди, чунки бу йўлларда фақат от-улов билангина юриш мумкин бўлиб қолади. Қолбуки, бир шаҳардир. Умум аҳолисининг асосий қисми мусулмонлардир. Даромад асосан мусулмон қисмидан олинур. Фақат христиан идораларига сарф қилинур. Ҳокимият қуввати русларда, мамлакат даромади ва ерга эгалар ҳам улардир, рус қисмларидаги йўлларга умум даромаддан пул ажратилади, аммо исломий қисмдагиларнинг йўллари нима бўлса бўлсин, бир сўм ҳам сарфламайди, на бир текис йўл, на бир чироқ бор, ҳеч вақо йўк... Ҳақиқатни яна ҳам очиқ англамоқ учун бу ерда қуйидаги фикрни кўрайлик: Тошканд аҳолиси жами 200000 киши ҳисобидан бўлиб, булардан 18 фойизи христианлар, бошқаси мусулмонлардир. Тошканд шаҳар идорасида жами 72 аъзодир, булардан 24 мусулмонлар, қолганлари христиандир. Шу ҳолда инсонийлик ва тенглик, ўзаро муомала-муносабатлар қаерда қолди”¹.

Губернаторлик ўлкада мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлаш учун баъзи бир маърифий-маънавий тадбирларни амалга оширишга киришади. 1870 йилда рус тилида “Туркестанские ведомости”, 1871 йилдан биринчи бор ўзбек тилида “Туркистон вилоятининг газети” чиқарила бошланди. Газетага 1871-1883 йилларда генерал-губернатор таржимони Шоҳимардон Иброҳимов, 1883 йилнинг бошида қисқа муддат Муҳаммад Ҳасан Чанишев, 1883-1917 йилларда-34 йил узлуксиз ашаддий миссионер Николай Остроумов муҳаррирлик қилди. Газетада рус маданияти, урф-одатлари, тарихи зўр бериб тарғиб этилди, бу ишда Н.Остроумов фармонбардорлик қилди. Ушбу газетада узоқ вақт Сатторхон Абдуғаффоров, тарихчи Мулла Олим Махдум Ҳожи фаолият кўрсатди. Газета ҳар йили Тошкентни босиб олиш санасини катта тантана билан нишонлаган, маҳаллий аҳолини бу “тантанали байрам” билан табриклаган, истило қатнашчилари, “уруш фахрийлари” билан маҳаллий халқ учрашувларига бағишлаб тантанавор мақолалар эълон қилган.

“Туркистон вилоятининг газети” ерли аҳолини руслаштириш сиёсатида, рус урф-одатларини, рус-тузем мактабларини тарғиб-ташвиққилиш ишида катта фаолият кўрсатди. Газетанинг умумий сиёсий йўналиши ҳақида Зиё Саид қуйидагиларни ёзган эди: “1884 йилда Туркистон генерал-губернатори бўлиб тайинланган Рузенбахнинг фармони билан 1885 йилдан бошлаб газетанинг бир томони русча бўлиб чиқади. Бунинг сабабини газета муҳаррири (бу вақтларда энди Остроумов муҳаррир) бундай деб кўрсатади: “Чунончи, ул баланд даражалик ўтган йил Самарқанд ва Фарғона музофотларига бориб қайтиб келгандан сўнгра мен газет муаллифига меҳрибон бўлуб айтиб эрдиларким, Туркистон вилоятидаги бул газетни ўқуйдурғонлар ва ҳам бир озгина Русия хатини танийдурғон одамларга фойда еткурмоқлик учун бул газетни келадурғон йилда Русия тилида таржима қилиб чиқарилса яхшироқ бўладур деб...”. Рузенбах Туркистон генерал-губернатори бўлиб белгилангандан кейин, газета бетида “Ерликлар учун рус мактаблари керак” деган мавзуда ёзилгон мақола ва хабарлар кўрина бошлайди. Яъни руслаштириш сиёсати ва ерлик халқдан чор чиновниклари ҳозирлар масаласи шу Рузенбах келгандан кейин матбуот майдониға яна кескинрок кўйилади. Бу нарса шуни кўрсатадигим, газетанинг бир томонини русча қилиб чиқариш, мана шу масала теварагида қилинаётган ишлар ва кўрилаётган чораларнинг мағзини чайнаб кўришдан ибратдир. Бутун сарлавҳаларни русча кўйиш (шу йиллардан бошлаб бутун мақола

¹ Abdurashid Ibrahim, 20 Astrin Boslarinda Islam Dunyasi va Japonya'da Islamiyet. Istanbul, 1987, s. 37-38.

ва хабарларнинг сарлавҳалари русча қўйила боради) рус тилини умумлаштириш учун бўлса керак”¹.

Мустамлакачилар ўлкага фақат моддий зарар келтириш билан чекланмадилар, унинг маънавиятини, тилини, динини, миллий ҳис-туйғуларини оёқости қилдилар. Қадимий шаҳарларимиздаги осори-атиқалар, ноёб қўлёзма асарлар Петербург, Москва шаҳарларига бетиним ташиб кетилди. Булар орасида мусулмон дунёсининг муқаддас китоби “Усмон Қуръони” ҳам бор эди. Бу ҳақда маърифатпарвар Исҳоқхон Ибрат қуйидагиларни ёзган эди: “Ҳазрати Усмон, разиоллоҳу анҳу, Қуръони қадимий кўфий хати ила китобат қилдилар. Ул каломи Оллоҳни соҳиби Қуръон Амир Темур Курагон Исломбулни олганда хазина бўлиб, Самарқанд шаҳрига келтурган, ўз ҳузурида муҳофазат қилиб, фавтидин сўнг Ҳазрат Шохизиндагиндларига, андин подшо Русия императорлар олдуруб, Петербург шаҳрида сақланмоқда”¹.

1873 йилда генерал фон Кауфман Хоразм хонлигини истило қилган вақтда, истилочи кўшинлари сафида шарқшунос профессор А.Л.Кун ҳам қатнашган. У истило вақтида қўлга киритилган мингга яқин ноёб қўл ёзма китобларни, ҳужжатларни рўйхат қилиб, уларни таснифлаган ва Петербургга олиб кетган. Ушбу қўл ёзмалар орасида Абулғози Баҳодирхон, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳийларнинг ўнлаб асарлари бўлган.

Маънавий обидаларимизни ташиб кетишда В.В.Бартолд, Н.И. Веселовский, А.Л.Кун Н.Петровский, А.Н. Самойлович каби шарқшуносларнинг “хизмати” катта бўлган. Этнограф, архиолог Акрам Асқаровнинг турли даврларга мансуб 14000 танга ҳамда 200 дан ортиқ нодир қўлёзма асарлар коллекциясини Петербургга жўнатишда Н.И.Веселовский бош-қош бўлди. А.Асқаровнинг бу хизматларини Россия археология жамияти қумуш медал билан тақдирлади. Мана шундай арзон-гаров унвонлар, орден-медаллар учун баъзи бир ҳамюртларимиз халқимизнинг ноёб осори-атиқаларини, ўлмас асарлар қўлёзмаларини босқинчиларга қўшқўллаб топширдилар.

Тошкент шаҳар, Себзор даҳаси қозиси Муҳиддинхўжа Ҳакимхўжа ўғли ҳамда генерал Жўрабек Додхоҳ вафот этганда, В.В.Бартолд уларнинг кутубхонасидаги нодир китоблар билан қизиқиб, айниқса Муҳиддинхўжа қози кутубхонасидаги жаҳонда ягона нусха ҳисобланган Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, ноёб қўлёзма “Тарихи Табарий” асарларини қандай бўлмасин, ҳукумат тасарруфига ўтказиш ҳақида Н.Остроумовга ёзган хатларида қайта-қайта таъкидлаган эди.

Ноёб қўлёзма асарларнинг келгиндилар томонидан ташиб кетилишига қарши Оренбургда Фотиҳ Каримий муҳаррирлигида чиқадиган “Вақт” газетаси ҳам катта ташвиш билан қуйидагиларни ёзган эди: “Бу ерда (Туркистонда) улкан эски асарлар очқўз мужовур (қўшни)лар тарафиндан Оврупа сайёҳларина йўқ-бор ақчалар баробарина ва рус маъмурларина ҳадя эдиланарак верулуб битмушдур... Азиз ва нодир асарларнинг бўйла равишда талоф ўлмоқлари учун таассуф этмояни кимса инсон дагилдур”¹.

1909 йилда Оренбургда чиқадиган “Шўро” журналининг 2-сонида Аҳмаджон Бектемиров “Туркистон вилояти” номли мақоласида Хива, Бухоро, Самарқанд каби мусулмон оламининг йирик шаҳарларидаги осори атиқа ва маданият обидаларига рус мужикларининг муносабати ҳақида куюниб ёзган эди: “Тамоман муҳожир руслар келуб, ерлашуб битгандан сўнг керакли ва осори отқага мансуб шайлар йўғолуб битажагина шубҳа йўқдур. Чунки муҳожир мужик руслар мусулмонларга нисбатан мутаассиб ва жоҳиллардр. Шул сабабли тарихга оид ўлган шайлар кадрсиз ўринларда қолажак, ёки бутун-бутун маҳв ўлажаклардур”.

Марказий Осиё чор Россиясининг тўқимачилик саноатини пахта билан таъминлайдиган асосий хом ашё базасига айлантирилди. Пахтага бўлган эҳтиёжнинг кун сайин ошиб бориши пахта тозалаш, ёғ, совун заводларининг вужудга келишига сабаб бўлди. Ўлкада маҳаллий

¹ЗиёСаид. Ўзбеквакклиматбуотитарихигаматериаллар, Самарқанд-Тошкент, 1927, 22-бет.

¹ Исҳоқхон Ибрат. Жомеъул-хутут, Наманган, “Матбааи Исҳоқия”, 1912 йил, 16-бет.

¹ “Вақт” газетаси, 1907-йил, 213-сон.

пахтачи, заводчи бойлар, Россиянинг марказий шаҳарлари билан алоқа қилувчи “масковчи” бойлар пайдо бўлди. Рус капиталистларига рақобат қилувчи нисбатан анча заиф бўлса-да, маҳаллий буржуазия пайдо бўлди. Масалан, Фарғона вилоятидаги катта-кичик 157 та пахта тозалаш заводининг 107 таси маҳаллий буржуазия қўлида эди. Ўлкада капиталистик муносабатларнинг пайдо бўлиши билан ярамас, ўта салбий иллатларни ҳам олиб келди. Бу иллатлар маҳаллий халқ ахлоқига кучли салбий таъсир кўрсата бошлади: меҳмонхоналарда, ресторанларда ифлос ишлар билан шуғулланиш, “доим фиён” (И.Ибрат) бўлиб юриш ҳоллари вужудга келди. Бу ҳақда академик В.В.Бартолд қуйидагиларни ёзади: “Ерли аҳолининг руслар билан яқинлашиши, рус тилини ўрганиши натижасида рус ҳаётининг асосан ташқи, салбий томонларини ҳам ўзлаштирдилар. Фаҳш ҳаёт кечиришга, вино, пиво ичишга ўргандилар...”². Бунинг устига, Россия ҳукумати ҳам мустамлака ўлка халқлари маънавиятини, диний эътиқодини бузиш учун ароқ, вино ва пиво билан савдо қиладиган махсус дўконлар тармоғини кенгайтди, фоҳиша аёлларнинг ўлкага оқиб келишига катта имкониятлар яратди. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Падаркуш” драмасидаги фоҳиша аёл Лиза ва ресторан ходими Артун, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидаги Мария Острова, Ойбекнинг “Қутлуғқон” романидаги ресторан фоҳишалари образида Россиянинг ушбу сиёсати фош этилгани тасодифий ҳол эмас.

Мустамлакачилар маҳаллий халқ урф-одатларини, диний ақидаларини менсимаслик йўлидан бориб, ислом дини обидаларини вайрон қилдилар, улар ўрнида православ черковларини бунёд қилдилар. Бу билан улар Туркистон ўлкасида инсонлар онгидан ислом маърифатини сиқиб чиқариш мақсадини ўз олдларига қўйдилар. Генерал М.Черняев Туркистон шаҳрини босиб олиш жараёнида Аҳмад Яссавий мақбарасини тўпга тутди, тўп излари битмас чандиқ каби ҳозир ҳам сақланиб қолган. Робия Султонбегим мақбарасини эса вайрон қилиб, ғиштларини казарма қурилишига ишлатгани маълум. 1868 йилда генерал-губернатор фон-Кауфман бошчилигида Самарқандни босиб олган мустамлакачилар Улуғбек, Тиллакори, Шердор каби мусулмон оламининг донгдор мадрасаларини казармага айлантirdилар, отхона сифатида фойдаландилар.

Асрлар давомида мусулмон оламида аълам, муҳтасиб, раис каби лавозимлар бўлган. Бу мансабдорлар бозордаги нарх-навони текшириш билан бирга, одамларнинг хулқ-атфдорини, вақти-бевақт кўча-кўйда бекор юрувчи эркагу аёлни, айниқса, мактаб ва мадраса ёшидаги йигитларни назорат қилиб турган, ҳатто жазолаган ҳам. Шу йўл билан ичкиликбозлик, фоҳишабозлик, қиморбозлик каби нопок ишларнинг олди олинган. Мустамлакачилар бу лавозимларни бекор қилдилар, бу ҳам миллат ахлоқига кучли салбий таъсир кўрсатди.

Рус мустамлакачиларининг Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низомига кўра қозилар суди сақланиб қолди. Бу билан чоризм ерли халққа нисбатан “одил”, ўзини ерли халқлар “паноҳи” қилиб кўрсатмоқчи бўлди. Лекин давлат аҳамиятига эга бўлган жиноий ишлар қозилик судида кўриш ман этилди. Шу билан бирга, қозилик лавозимига сайловлар ўтказишни жорий қилди. Олдин бундай масъулиятли лавозимга асосан мадрасани хатми кутуб қилган, шариат, фикҳ илмидан катта маълумотга эга бўлган маҳаллий зиёлилар хонлар, ҳокимлар томонидан махсус текширув билан тайинланар эди. Энди эса мустамлакачилар бу лавозимни ҳам ўз тасарруфига олдилар, бу мансабга сайланиш учун порахўрлик, ришватни авжга чиқардилар, сайлов уларнинг бойиш манбаига айланди. Натижада, кўп ҳолларда бу маҳаллий лавозимга нопок, илмсиз одамлар сайланиб қолар эди. Бу вазият маҳаллий зиёлиларнинг норозилигига сабаб бўлар эди. Қарийб 25 йил давомида Тўрақўрғон туманида қози лавозимида ишлаб келган Искоқхон Ибрат бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: “Положенияда 223-бобида зикр қилингандурки, эътибори бор, етти кундан зиёда ҳибс бўлмаган, ўттиз сўмдан зиёда иштароф тўламаган, ёши йигирма бешдан паст эмас одам (қози) бўлур экан. Олим ё оми, аҳмоқ ё доно киши, ё шариат биладурган ва ёки низом биладурган демаган... Кўрасиз, кимларни(нг) қўлларига бул катта шариат ҳукмини топширадурлар. Фикр-андиша қиладурган киши йўқ. Андиша қиладурган одамни

² Бартольд В.В. Сочинения в девяти томах, II том (часть 2). Москва, 1963. С.345.

одам ҳам ҳисоб қилмайдилар. Положения бобига мувофиқ элликбоши деган кимгаки шар қўб тушса, ани ёзар экан. На қилсунлар, бу хил қилсалар положенияга мувофиқ. Положенияда шарият биладурган мулладан деган эмас экан. Уларга ким ва нима бўлиши ҳам даркор эмас экан! Бефикр ўтасанг, эй дўст, мухтожи нон ўлурсан.¹

Мустамлакачиларнинг бундай лўттибозликларини уларнинг йирик мафкурачиси Н.Остроумов ҳам эътироф этиб ёзган эди: “Рус маъмурияти ерлик аҳолига сайлаш ҳуқуқини берган, бироқ шаҳар бошлиғининг тавсиясига кўра сайловларни област губернатори тасдиқлаш (санкция бериш) ҳуқуқини ўзида сақлаб қолган эди. Бунда шаҳар ҳокими ва шаҳарнинг ерликлар яшайдиган қисмининг полицмейстери сайловчилар томонидан кўрсатилган номзоднинг шахсий мустақил характери билан ажралиб турмаслиги, рус маъмурияти қўлида итоаткор қурол бўлиши ғамини ейдилар, холос. Агар номзодлар орасида маъмуриятга ёқмайдиган номзод кўрсатилиб қолса, бирор баҳона топиб, уни сайлашга қўймайдилар”.²

Маълумки, мактаб-мадрасаларни асрлар давомида иқтисодий жиҳатдан таъминловчи асосий манба вақф мулклари эди. Вақф айрим мулкдорлар томонидан диний ва хайрли ишларга ажратиладиган мулкдир. Унга ер-сув, тегирмон, карвонсарой, ҳаммом, дўкон каби даромад келтирувчи кўчмас мулклар киради. Мустамлакачилик тартибига кўра вақф мулклари давлат тасарруфига ўтгач, мактаб-мадрасалар иқтисодий таъминот манбаидан маҳрум бўлдилар. Вақф мулкларидан келадиган даромадга ҳам мустамлакачилар эгалик қила бошладилар. Маҳаллий мактабларда фақат диний илмларгина ўқитилиб, аниқ фанларни ўқимокчи бўлганлар улардан элементар маълумот берувчи рус-тузем мактабларида ўқиш жорий этилди. Натижада, миллий мактаб йўққа чиқарилди. Бу ҳол узокни кўра оладиган ўзбек зиёлиларининг норозилигига сабаб бўлди.

XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб мустамлака Туркистон ўлкасида янги йўналишдаги маърифатпарварлик вужудга келди. Бу йўналишнинг тепасида Аҳмад Дониш, Комил Хоразмий, Сатторхон Абдуғаффоров, Шарифхўжа Пошшоҳўжа ўғли, Муҳиддинхўжа Ҳакимхўжа ўғли, Хўжажон қози Рожий Марғинович, Жўрабек додхоҳ Қаландарқори ўғли, Инъомхўжа Умриёхўжа ўғли, Исҳоқхон тўра Ибрат, Саидрасул Саидазизов каби етакчи зиёлилар ва жамоат арбоблари турдилар. Улар ўз амалий ва ижодий фаолиятларида рус тилини чуқур ўрганиш, шу орқали ривожланган Орупо маданияти ва илм-фанини эгаллашга ундадилар. Бу билан улар халқнинг ўзлигини таниши, охир оқибатда мустамлака исканжасидан озод бўлиш мақсадларини кўзладилар. Маърифатпарварларнинг бундай фаолияти, биринчидан, мустамлакачилар сиёсатига бутунлай зид бўлиб, уларнинг таъқиб ва тазйиқларига учраган бўлса, иккинчидан, маҳаллий мутаассибларнинг “Исҳоқ кофир” (Исҳоқхон Ибрат), “Чўқинди қози” (Сатторхон Абдуғаффоров), “Насора махзум” (Саидрасул Саидазизов) каби дашномларига, бўхтонларига дучор бўлди. Аммо буюк олижаноб мақсад туфайли улар ҳар қандай тўсиқларни мардонавор енгиб бордилар. Юқорида номлари тилга олинган мутафаккирлар мустамлака Туркистоннинг ягона газетаси “Туркистон вилоятининг газети”дан ўзларининг эзгу орзуларини халққа етказиш учун минбар сифатида фойдаландилар. Бу ҳақда Сатторхон Абдуғаффоровнинг куюниб айтган сўзларига эътибор беринг: “Биз таворих китобларидан кўрамизки, ҳар бир халқўзларига яқин ҳамсояларидан ҳар навъ илмларни ҳар вақт ўрганиб ва ҳам ўзларига яқин мамлакат халқига ўргатиб келганлар. Аммо биз Туркистон вилоятидаги мусулмон халқи ўз илмимизни даражали камолга еткурмоқ ул тарафда турсун, балки бурунги илмларимиз ҳосил қилган ва ошкоро этган китобларни ҳам аксарларини яхши ва тоза фаҳламайдугон бўлуб қолганмиз. Аввало бизларга лозимдурким, обо ва ажодларимизни тараддудлари бирлан ошкоро бўлунгон илмларни таҳсил қилмоққа ружу қилмоқ. Чунки бизларга уят ва айбдурким, бизларнинг бурунги олимларимиз илм бобида баланд даражада туруб, ҳатто бошқаларга таълим бериб турган бўлсалар, бизлар ҳамма халқдан ул бобда пастлик мақомида қолсак. Иккинчи, мазкур

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1910 й., 21 март, 22-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви, 1009-фонд, 1-рўйхат, 59-иш, 33-саҳифа.

максудни ҳосил қилмоқда ўрусия тилини билмоқхам ҳеч бир зарар еткурмас эди, балки фойда еткурур эрди. Чунки ўрусия тилини ўрганиб, аларнинг китобларида ўзлари топқон илмлар ва бошқа халқдан ўрганган илмларни бизлар ҳам билиб, тирикчилигимизга нафъи етадурган илмларни бизлар ҳам ўз фойдамизга жорий қилур эрдук”¹.

Тошкентдаги Себзор даҳаси қозиси Муҳиддинхўжа Ҳакимхўжа ўғли чор маъмурларининг мустамлака халқни нодонликда, жаҳолатда сақлашдек қабих сиёсатига қарши халқ фарзандларини илм-маърифатли қилиш йўлида жонбозлик кўрсатди. У рус тилини ўқитишни йўлга қўйиш мақсадида 1885 йили 3-рус-тузем мактаби учун махсус бино куриб берди. (У вақтларда рус-тузем мактабларининг бирортасида махсус ўқув биноси йўқ эди.).

Миллат келажагида аниқ фанларнинг буюк аҳамиятини тушуниб етган машҳур маърифатпарвар Шарифхўжа Пошшоҳўжа ўғли XIX асрнинг 90-йилларида Эшонқули додхоҳ мадрасаси мударриси сифатида мадрасаларда физика фанини ўқитиш масаласини кун тартибига қўйди, физикадан тажрибалар ўтказиш учун физикавий асбоблар йўқлигини ҳукумат маъмурияти доирасига олиб чиқди². Албатта, миллат истиқболида муҳим аҳамиятга эга бўлган бундай таклиф мустамлака маъмуриятига маъқул тушмади ва эътиборсиз қолиб кетди.

XIX асрнинг 80-90-йилларида фаолият кўрсатган, юқорида номлари тилган олинган маърифатпарварларнинг деярли барчаси генерал-губернаторлик эътиборидаги турли мансабларда бўлган жамоат арбоблари эдилар. Улар ўз мансабларидан фойдаланиб, ниҳоятда оғир вазиятда фаолият кўрсатишга, баъзан мустамлакачиларга ён беришга мажбур бўлдилар. Ҳар қандай шароитда ҳам ўз халқини жаҳолатдан, асрий қоқоқликдан олиб чиқишга бор имкониятлари билан ҳаракат қилдилар. Ҳақиқий мақсадлари чор ҳукумати маъмурларига маълум бўлиб қолган бу мутафаккирлар таъкиб ва тазйиқларга, қамоқ ва сургунларга дучор бўлдилар: бунга Сатторхон Абдуғаффоров, Жўрабек Қаландар қори ўғли, Шарифхўжа қози Пошшоҳўжа ўғли, Муҳиддинхўжа қози Ҳакимхўжа қозикалон ўғли кабиларнинг қисмати мисол бўла олади. Қолаверса, мана шу улуғ зотлар Туркистон ўлкасида усули савтия мактабларининг ҳам биринчи ташкилотчилари ва тарғиботчилари сифатида майдонга чиқдилар.

1898 йил Муҳаммад Алихон бошчилигидаги Андижон кўзғолони ва унинг қонга ботирилиши рус мустамлакачиларининг ўлкада юргизаётган сиёсий-мафкуравий, таълимий-маърифий фаолиятига баъзи бир ўзгаришлар, қўшимчалар киритишга мажбур этди. Генерал-губернатор Вревский ишдан олиниб, унинг ўрнига келган Духовский ерли аҳолини, диний муассасалар – масжид-мадрасаларни кучли назорат остига олди, ўлкадаги мактаб ва мадрасаларнинг аниқ рўйхати тузиб чиқилди. Генерал-губернатор ёрдамчиси генерал Иванов бошчилигида катта комиссия текширув ишларини олиб борди. Комиссиянинг хулосасига биноан ерли аҳоли ўртасида элементар маърифий ишлар: оммабоп илмий маърузалар уюштириш, Россияни, рус халқини улуғловчи мавзуларда маҳаллий тилда китобчалар нашр этиш, кўргазмалар ташкил қилиш ва “Туркистон вилоятининг газети”да мақолалар бериб бориш кераклиги таъкидланди. Биринчи мана шундай маъруза ҳақида “Туркестанские ведомости” газетаси қуйидагиларни ёзади: “1899 йил 14 феврал якшанба кунини эрлар гимназиясининг катта мажлислар залида 50 йиллик рус ҳукмронлиги даврида биринчи марта, ерли аҳолини Европа фани ютуқлари билан таништириш борасида оммавий маъруза бўлди. Соат бирларда ўлка ўқув юртларининг бош инспектори Керенский бошчилигида ўқув муассасаларининг вакиллари, эликка яқин ерли аҳолининг энг ўқимишли намояндалари: мударрислар, муҳаррирлар, муллалар ва бошқа рус тилини билувчилар тўпланди. Генерал-губернаторнинг ёрдамчиси Иванов, Сирдарё губернатори Королков, ўқув юртлари директорлари ва бошқа раҳбар шахслар иштирок этди. Маъруза ўзбек тилида “Туркистон вилоятининг газети” ходими Мулла Олим томонидан ўқилди. Маърузадан кейин

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1883 йил, 15 феврал, 6-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви, 1009-фонд, 1-рўйхат, 103-иш, 17-саҳифа.

генерал Иванов Мулла Олимни фахрий чопон билан қутлади ва қисқача нутқ сўзлади. У ўз нутқида Европа илмининг афзалликлари, мадрасаларга рус тилини киритиш ҳақида гапирди. Тошкент шаҳри аҳолиси номидан халққозиси Муҳиддинхўжа мусулмон илм-фани ва маданияти ҳақида гапирди”¹.

Иккинчи томондан, рус маъмурларига ҳам маҳаллий халқ урф-одатларини, тилини, айниқса, мусулмон дини қонунларини ўрганишлари учун баъзи бир ишлар амалга оширилди. Маҳаллий тилни билувчилар ва ўрганувчилар рағбатлантирилди, “Туркестанские ведомости” газетасида ислом динига бағишланган туркум мақолалар эълон қилинди. Бундай тадбирлардан асосий мақсад мустамлака халққа ва унинг маънавиятига эътибор ёки қизиқишдан эмас, аксинча, бу ўлка халқларини янада асоратга солиш, мустамлака занжирларини мустаҳкамлаш учун бир восита эди. Бу ишда В.Наливкин, Н.Остроумов, М.Мироппиев, Н.Ликошин ва бошқалар катта фаолият кўрсатдилар.

2. Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори К.П.Кауфман ўлка маорифини ўрганиб чиққач, ерли аҳолини руслаштириш учун Н.И.Ильминский (1822-1891)нинг Қозон татарларини руслаштириш борасидаги фаолиятини Туркистон ўлкасига татбиққилиш мақсадида уни Тошкентга таклиф қилди. Ильминский араб, форс, турк тилларини анча мукамал билган, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарини 1857 йилда Қозонда нашр эттирган туркшунос эди. У Қозон диний академиясининг профессори, туркий халқларни руслаштиришга қаратилган маориф тизимини ишлаб чиққан, татарларни руслаштиришда катта тажриба орттирган миссионер эди. Туркистон ўлкасида очила бошлаган рус-тузем мактаблари ҳам Ильминский тизими асосида вужудга келган эди. Россиянинг мустамлака Марказий Осиё халқлари маорифига муносабати аниқ эди: Волгабўйи, Урал, Кавказ, Қримдаги туркий халқлар маорифи тизимига қўллаган руслаштириш сиёсатини Туркистон халқлари маорифига ҳам татбиққилиш эди. Бу сиёсат Россия маориф вазиригининг 1869 йилдаги низомида ишлаб чиқилган бўлиб, бу низом рус миссионерларининг раҳномаси Н.Ильминский фаолияти заминида вужудга келган эди. Шу муносабат билан 1869 йилда Кауфман Қозонда Ильминский билан учрашди ва узок суҳбатлашди. Ильминский Тошкентга келмади. Шунга қарамасдан, Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурлари Ильминский билан алоқани узмадилар. 1875 йилда Кауфманнинг топшириғига биноан Туркистон ўқув юртлари бош инспектори А.Л.Кун (1840-1888) Ильминскийга хат ёзиб, ундан Тошкентда очилажак ўқитувчилар семинарияси директори лавозимига номзод таклиф қилишини, иложи бўлса, кўзланган мақсадни амалга оширишга лаёқатли мутахассис юборишини илтимос қилади. Ильминский бу лавозимга энг муносиб номзод сифатида Қозон ўқитувчилар семинарияси ўқитувчиси Н.П.Остроумовни (1846-1930) тавсия қилади.

Н.Ильминский генерал-губернатор Кауфман таклифини ерда қолдирмади: Россия империяси манфаатлари учун бир йўла ўзининг энг ишончли шогирдлари ва издошлари Н.П.Остроумов, М.А.Мироппиев, Н.А.Воскресенский, И.М.Софийскийларни Тошкентга юборди. Уларнинг ҳаммаси 1879 йилда очилган Туркистон ўқитувчилар семинариясида ишладилар ва ўзларини устози Ильминский эътироф этган Туркистондаги православ динининг миссионерлари сифатида ҳаракат қилдилар. Бу семинария ўлкада бирдан-бир ўқитувчилар тайёрлайдиган ўқув муассасаси эди. Унинг биринчи директори этиб Остроумов тайинланди, 1883 йилдан 1901 йилгача бошқа ишга ўтганлиги муносабати билан Мироппиев, Воскресенский, Софийскийлар галма-галдан раҳбарлик қилдилар. 1901-1917 йиллар давомида яна Остроумов раҳбарликни ўз қўлига олди. Умуман, семинарияда Ильминскийнинг миссионерлик руҳи – буюк давлатчилик шовинизми ҳукмрон эди. Ташкил этилажак рус-тузем мактаблари учун миссионерлик руҳи билан суғорилган ўқитувчилар тайёрлаш семинариянинг асосий мақсади эди. 1879 йилда семинариянинг тантанали

¹ Туркестанские ведомости, 1899г., 18 феврал.

очилишида Туркистон ўқув юртлари бош инспектори А.Л.Кун қуйидагиларни таъкидлаган эди: семинарияда ерли аҳоли болалари ҳам ўқитилади, аммо мусулмон дини ўқитилмайди.

Н.Остроумов ва у билан келган ҳамтовоқлари умрларининг охиригача Ильминский ўғитларига амал қилдилар. Ильминский Остроумов ҳақида қуйидагиларни ёзади: “У (Н.Остроумов) Қозон диний академияси курсини тугатган, у ерда татар ва араб тиллари бўйича менинг ўқувчим бўлган, Муҳаммад дини таълимоти, “Қуръон” билан яхши таниш. У қалбан, шу билан бирга, илман миссионер. Менинг маърифатли дўстим Остроумов миссионерликни инсонпарварлик асосида фақат халқ маорифидагина мустаҳкам асосга қўйиш мумкинлигини яхши тушунади”¹.

Дарҳақиқат, илоҳиёт магистри, Қозон диний академиясининг миссионерлик бўлими доценти Н.Остроумов Ильминскийнинг ўнг қўли эди. Остроумов анча билимли шарқшунос бўлган, аммо бу билим, академик И.Ю.Крачковский таъбири билан айтганда “илмга эмас, сиёсатга хизмат қилди”. Остроумов умрининг охиригача рус колонизаторларининг ўта қабих – ўлка халқларини руслаштириш сиёсатини оғишмай амалга оширди. Унинг 1883 йилда ошқора ёзган қуйидаги сўзлари Россия мустамлакачиларининг Туркистон маорифи соҳасида амалга оширган сиёсати моҳиятини тўла ифодалайди: “Русларнинг мусулмонларга бўлган муносабатини белгилашда давлат ушбу масалаларни эътибордан соқит қилмаслиги керак: мусулмонлар таълимига муносабатда ўзимизнинг манфаатларимиз биринчи ўринда турмоғи керак. Биз мусулмонларга нисбатан ҳар жиҳатдан – фақат жисмоний жиҳатдан эмас, айниқса, маънавий-ахлоқий жиҳатдан устунлик мавқеига эга бўлишимиз керак”².

Аммо рус мустамлакачилари бундай руслаштириш сиёсатини амалга ошириш жараёнида маълум тўсиқларга дуч келдилар. Ўлкада рус босқинчиларига қарши давом этаётган исёнлар, халқ озодлик ҳаракатлари, маҳаллий зиёлилар, шариат-дин пешволарининг норозиликлари уларнинг ниҳоятда эҳтиёткорлик билан иш олиб боришларини тақозо қилар эди. Ҳатто фон-Кауфман ва унинг атрофидагилар бу сиёсатни аста-секинлик билан олиб бориш тарафдори эдилар. Шу мақсадда эски маҳаллий мактаб ва мадрасаларни эътиборсиз ҳолича қолдириш, маҳаллий аҳоли билан зиддиятга бормаслик учун диний ақидаларга каттиқ тегмаслик, аксинча, диний мутаассибликни қўллаб-қўлтиклаш сиёсатини олиб борди. Маҳаллий аҳоли болалари учун рус мактаблари ташкил қилиш, она тилини рус алифбоси асосида олиб бориш, миллий маданият, миллий маънавият ва адабиёт бўйича иложи борича маълумот бермаслик, маҳаллий миллат болаларини ўз тарихидан узоқда сақлаш масалаларида Кауфман билан Ильминский қарашлари жуда мос келар эди.

1870-1880-йилларда Туркистон ўлкасида мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлаш, Россия империясига, генерал-губернаторликка сидқидилдан хизмат қилувчи кичик амалдорлар тоифасини тарбиялаб етиштириш, ўлкада Россиянинг руслаштириш сиёсатини режали равишда амалга ошириш учун дастлаб рус, кейинроқ рус-тузем мактаблари оча бошладилар. Ўзбек маърифатпарварлари, педагоглари дастлабки паллада рус ва рус-тузем мактабларини қўллаб-қувватладилар, ўзлари ҳам катта саъй-ҳаракат билан бундай мактабларни очишга бош-қош бўлдилар. Сатторхон Абдуғаффоров, Инъомхўжа оқсоқол, Шарифхўжа қози, Зокиржон Фурқат, Муҳиддинхўжа қози, Саидрасул Саидазизов, Рожий Марғинович, Комил Хоразмий, Исҳоқхон тўра Ибрат кабилар бундай мактабларнинг ҳомийлари, ўқитувчилари, ҳатто фахрий нозирлари ҳам бўлдилар. Бунинг объектив сабаблари бор эди.

Ўз халқини замонавий илм-фан ютуқларидан баҳраманд қилиш, мадраса дастурига физика илмини киритиш, мадрасада физикадан ўқув лаборатория ташкил қилиш учун кураш олиб борган ва бу масалани генерал-губернаторлик даражасига олиб чиққан Шайхованд Тахур даҳаси қозиси Шарифхўжа Пошшоҳўжа ўғли рус тилини ўрганиш масаласига ҳам алоҳида аҳамият билан қаради. Бу ҳақда тарихчи-шарқшунос А.И.Добромислов

¹ Знаменский П.В.. Участие Н.И.Ильминского в деле иногородческого образования в Туркестанском крае. Казань, 1900. С.46.

² Остроумов Н. Что такое Коран? Ташкент, типография арендуемая Ф.В.Базилевский. 1883 г. С.31.

куйидагиларни ёзади: “1884 йилнинг 19 декабрида шаҳарнинг маҳаллий аҳоли яшайдиган қисмида ерликларнинг болаларига русча саводни, ўқиш-ёзишни ҳамда арифметикадан тўрт амални ўргатиш учун дастлабки рус-тузем мактаби (Туркистон ўлкасида очилган биринчи рус-тузем мактаби) очилди. Бу мактабнинг очилишида катта қийинчиликлар бўй берди ва фақат Шайхованд Тахур даҳа қозиси Шарифхўжа туфайлигина очилди. Шарифхўжа икки ўғлини, икки ёки уч неварасини, уч жияни ва бошқа яқин қариндошларини шу мактабга берди”¹.

Усули ҳижо методига асосланган маҳаллий ибтидоий мактаблар илм-маърифатдан шу даражада йироқ эдики, халқ болалари бир неча йил ўқиш давомида зўр-базўр оддий саводга эга бўлар эдилар (“Меҳробдан чаён” романидаги Солиҳ Маҳдум мактабини, С.Айнийнинг “Эски мактаб”, Мўминжон Муҳаммаджон ўғли – Тошқиннинг “Эски мактаб турмуши ёки Толиб” асарларини эсланг).

Генерал-губернаторлик маҳаллий халқ маорифини ривожлантиришни хаёлига ҳам келтирмади, фақат ҳукумат тасарруфидаги рус ва рус-тузем мактабларига жуда кам миқдорда маблағ ажратарди, халос. Булардан ташқари, эски маҳаллий мактаблардаги биргина руҳоний таълим-тарбия билан Ватанни олға ривожлантириб бўлмас эди. Ўзбек мутафаккирлари рус-тузем мактабларини тирғиб-ташвиқчилар эканлар, фақат миллат манфаатларини кўзда тутдилар.

Ўзбек шоирларидан Рожий Марғинович ҳам шаҳар қозиси сифатида Марғилонда очила бошлаган дастлабки рус-тузем мактабларини қўллаб-қўлтиқлагани ҳақида, бу мактабнинг халқ учун келтирадиган фойдалари ҳақида “Туркистон вилоятининг газети”да маълумот беради: “Андин кейин ҳурматлу домулло Хўжахон қози мазкур мактаб хонани(нг) фуқароларга бўладурғон фойдаларини баён этиб, фуқаролар чин кўнгуллари билан хурсанд бўлиб, болаларини берганлари тўғрисида изҳори арз қилдилар”¹.

Ўзбек маърифатпарварлари маҳаллий ёшларнинг рус ва рус-тузем мактабларида рус тилини мукамал ўрганиши жаҳон илм-фани янгиликларини эгаллаш учун катта имкониятлар яратувчи восита деб билдилар. Бу эса охир-оқибатда миллатнинг ўзлигини танишга олиб келар эди. Уларнинг бундай фаолияти чор маъмурлари олиб бораётган сиёсатга бутунлай зид эди. Шунинг учун ҳам исми-шарифлари юқорида тилга олинган маърифатпарварлар умр бўйи таъқиб ва тазйиқлардан қутула олмадилар. Бу даврда халқ фарзандлари учун замон талабларига нисбатан жавоб бера оладиган бошқа дурустроқўқув муассасаси йўқ эди. Бу ҳақда Сатторхон Абдуғаффоровнинг қуюниб ёзган сўзларига эътибор беринг: “Ўрусия тилини ўрганиб, аларнинг китобларида ўзлари топкан илмлар ва бошқа халқдин ўрганган илмларини бизлар ҳам билиб, тирикчилигимизга нафи етадурган илмларни бизлар ҳам ўз фойдамизга жорий қилур эдик...Мен ҳар вақтда мусулмонларни ўз фойдамиз учун русия тилини ўрганмоқликнинг зарур эканлигини баён қилур эдим. Ул вақтларда Хўқанд халқи ўшандоқ улуғ ишнинг фойдасини чандони фаҳхламас эрдилар. Зуъмҳол (мутаассиб) муллалар ҳам менинг хайриятимни қилмас эдилар. Аларга барча янги тартиблар бегона ва ваҳший кўринур эдилар. Алар ул аҳволларда дарвоқеъ яхши ва ёмонни(нг) фарқига бормас эдилар”².

Баъзи бир тадқиқотчилар, тарихчи олимлар мустамлакачилар томонидан очилган бу мактабларни қўллаб-қувватлаган, ўзбек фарзандларини ушбу мактабларга даъват этган маҳаллий зиёлиларни қаттиққоралайдилар, ҳатто сотқинликда айблайдилар¹. Отабоболаримиз бўйнига бундай оғир, аммо ноўрин айбларни қўйишдан бир оз бўлса-да, ўзимизни тийишимиз керак!

Агарда Инъомхўжа оқсоқол, Шарифхўжа қози, Муҳиддинхўжа қозилар рус босқинчиларининг малайлари ёки уларга сотилган бўлганларида, 1892 йил Тошкентда юз берган миллий озодлик ҳаракатининг-“Вабо кўзғолони”нинг раҳбарлари сифатида таъқиб

¹ Добромўслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем.. Ташкент, 1912. С.203.

¹ “Туркистон вилоятининг газети”. 1888 й., 31 декабр.

² “Туркистон вилоятининг газети”, 1890 йил, 32-сон.

¹ Ш.Каримов, Р.Шамсуддинов. Туркистон Русия босқини даврида. “Мерос”, Андижон, 1995 йил, 90-91-бетлар.

қилиниб, Тошкентдан бадарға-сургун қилинармидилар?! Генерал-губернаторликнинг муассиси “Туркистон вилоятининг газети”нинг 1883-1892 йилларда муҳаррир ёрдамчиси ва таржимони Сатторхон Абдуғафоров шу халқ озодлик ҳаракати туфайли умрининг сўнгги 8-9 йилини ишсизликда, дарбадарликда ўтказармиди?!

Хонликлар даврида ва ундан кейин ҳам илм-маърифатдан бебахра бўлиб келаётган халқ тақдири ўзбек зиёлиларини қаттиқ ташвишга солаётган эди ва рус ҳамда рус-тузем мактабларидан ўз халқи манфаатлари йўлида – маҳаллий аҳоли фарзандларини илм-маърифатли қилиш йўлида фойдаланишга, уларни чор ҳукуматининг қабих ниятларига зид келадиган йўлга аста-секинлик билан буриб юборишга ҳаракат қилдилар ва бунга қисман бўлса ҳам эришдилар. Тўғри, бу мактаблар маҳаллий аҳолидан юксак малакали мутахассис ёки кенг маълумотга эга бўлган кишиларни тарбиялаб етиштириш мақсадини ўз олдига қўйган эмас, бундай бўлиши мумкин ҳам эмас. Академик В.В.Бартольд маълумот беришича, у ердаги ўқитиш шу даражада саёз эдики, буни ҳатто рус зиёлилари ҳам эътироф этар эдилар: “Вилоятдаги рус-тузем ва соф русча мактаблардан ҳеч бири русча ёзиш у ёқда турсин, ҳатто тўғри ўқий оладиган бирорта ҳам маҳаллий халқ кишисини етиштиргани йўқ”¹.

Рус-тузем мактабларида ўқитиш савиясининг бу даражада паст эканлигининг асосий сабабларидан бири мактаб иқтисодий базасининг ниҳоятда ночор аҳволда эканлигидир. Давлат ҳар бир рус-тузем мактабининг барча ҳаражатлари учун бир йилга бор-йўғи 700 сўм ажратар эди, холос. Бундай мактабларнинг кўпи махсус мактаб учун қурилган бинога эга эмас эди, балки бадавлатроқ кишиларнинг ижарага олинган ҳовлисига ёки уйининг 2-3 та ортиқча хонасига жойлашган эди. Булардан ташқари, русча ва ўзбекча синф ўқитувчилари деярли баравар ишлашларига қарамай, ўзбекча синф муаллимига жуда оз миқдорда маош берилар эди, яъни рус ўқитувчисининг бир йиллик маоши 1000 сўм, ўзбек ўқитувчисининг бир йиллик маоши 400 сўм эди.

Шунинг учун ҳам бундай ўқув юртлари раҳбарлари ҳукумат маъмурияти олдига ўзбек синфлари муаллимлари маошларини ошириш масаласини қўйган эдилар. 1887 йилда Фарғона ва Самарқанд вилоятлари халқ мактаблари назоратчиси П.В.Прилежаев ўз хисоботида қуйидаги фикрларни баён қилган эди: “Мукофот учун белгиланган 100 сўмни мулланинг маошига қўшиб бериш маъқулдир. Ана шундагина мулланинг бир йиллик маоши 220 сўм бўлади. Шундай қилинса, бу вазифага энг яхши кучларни жалб этишга имконият туғилади. Акс ҳолда яхши муллалар моддий жиҳатдан кўпроқ таъминлайдиган мадрасани ташлаб, оз ҳақ тўлайдиган рус мактабларида ишлашга у қадар муҳтож эмас”².

Баъзи жойларда рус-тузем мактаби очиш, унинг зарур эҳтиёжлари учун маҳаллий аҳолидан пул (школ пули) йиғар эдилар.

Рус-тузем мактаблари давлат эътиборидан шу даражада узоқ эдики, бу мактабларнинг ўзбек гуруҳларини дарслик билан таъминлаш масаласи 30 йилдан кейин ҳал этилди. Рус ва рус-тузем мактаби дастлаб 1873 йилда Чимкентда очилган бўлса, бундай мактаблар учун атоқли мутафаккир Саидрасул Саидазизов “Устоди аввал” алифбо дарслигини 1902 йилда нашр эттирди. Рус гуруҳлари учун эса С.Граменицкийнинг “Первая книга для чтения”, “Вторая книга для чтения”, “Третья книга для чтения” дарсликлари 25 йилдан кейингина яратилди.

Буларнинг ҳаммаси тасодифий ҳол эмас, аксинча, рус сиёсатдонларининг эҳтиёткорлик билан, ўйлаб амалга оширган тадбирлари эди. Чунки Ильминский ўз гунаҳдорларига шундай таълим берар эди: “Ерли халқ орасида бизнинг учун фойдали ва ҳеч бўлмаганда, зарарсиз кишилар русча тилни тутилиб, уялиб гапирадиган, русча ёзганда бирмунча хато билан ёзадиган, бизнинг губернатордан эмас, ҳатто стол бошлиғи (мирзо)миздан ҳам кўрқадиган кишилар бўлиши лозим”¹.

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Ленинград, 1927. С.308.

² Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви. 47-фонд, 281-дело, 390-бет.

¹ “Письмо Н.И.Ильминского к обер-прокурору Святейшего Синода К.П.Победоносцеву”. В кн. Мусульманские депутаты Государственной думы России 1906-1917 гг. Уфа, 1998 г. С.120.

Лекин шунга қарамасдан, ўзбек маърифатпарварлик ҳаракатининг атоқли намояндалари, истиқлол, миллий озодлик учун курашган, жадиличлик ҳаракатида фаол иштирок этган мутафаккирлар Саидрасул Саидазизов, Нозимхоним, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Боту, Мирмулла ҳамда Мирмуҳсин Шермухамедов ва бошқалар шу рус-тузем мактабларидан етишиб чиқдилар.

Ҳатто Россия империяси даврида ҳам, шўролар империяси даврида ҳам умри қамоқларда ўтган, Туркистон Мухторияти ҳукуматининг раиси ўринбосари адвокат Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ҳам рус-тузем мактабини тугатган.

Маълумки, Сатторхон Абдуғафоров 1873 йилда Чимкентда очилган илк рус мактабининг биринчи ўзбек ўқитувчиси эди. XIX асрнинг 80-йилларидаёқ рус-тузем мактабларининг асл моҳиятини жуда тўғри тушунган, унинг мустамлакачилик, шовинистик моҳиятини, ерли аҳолини руслаштиришга қаратилган сиёсатини очиқ фош қилган, ушбу мактабни миллий тарбия заминидан ўзгартириш, аста-секинлик билан мустамлакачилар ниятига зид йўлга солиб юбориш усулларини ишлаб чиққан эди. 1883 йилда Тошкентда Туркистон ўлкасидаги рус ўқув юртлири муаллимларининг 1- курултойида Қўқон шаҳридаги рус мактабининг фахрий ноziри сифатида Сатторхон ҳам иштирок этди (Сатторхон Абдуғафоров 1878-1886 йилларда Қўқондаги рус мактабининг фахрий ноziри лавозимида ишлаган). У ушбу курултойда чор маъмурларининг маҳаллий аҳолини мажбуран руслаштириш сиёсатини кескин қоралади ва рус мактабларига маҳаллий тил ва мусулмон динидан дастлабки маълумот берувчи муаллимлар жалб қилиш кераклигини таъкидлади: “Рус мактабларига мусулмон муаллими киритилиб, унга ерликларнинг болаларини маҳаллий тилга, жойига қараб, сарт ёки қирғиз тилига ўргатиш ҳамда мусулмон динидан бошланғич таълим бериш вазифаси юклатилса, у вақтда маҳаллий кишиларнинг бу мактабга нисбатан ҳаммага маълум ва ҳамма таъкидлаётган ишончсизлиги тугатилган бўлур эди”¹.

Туркистондаги рус ва рус-тузем мактабининг биринчи ўзбек ўқитувчиси Сатторхон Абдуғафоровнинг бу оқилона фикрлари курултой раиси, руслаштириш сиёсатининг Туркистон ўлкасидаги ашаддий намояндаларидан бири М.А.Миропиевнинг кескин қаршилигига учради. У Россия маориф вазири Д.А.Толстойнинг “Туркистон ўлкасидаги давлатга қаршли мактабларда мусулмон дини ҳам, мусулмон тили ҳам ўқитилмаслиги керак” деган низомига ёпишиб олган ҳолда Сатторхонга қарши ўзининг шовинистик киефасини кўрсатувчи, умуман, рус маъмурларининг Туркистон халқларини руслаштириш сиёсатини ифодаловчи куйидаги фикрини баён қилишдан уялмади: “Ўз динида мутаассибликнинг мавжудлигини инкор қилувчи мусулмонларга ишонмаслик керак”¹.

Сатторхон Абдуғафоров Чимкентда илк бор очилган рус мактабида ўқитувчилик қилган, Қўқонда рус мактабининг фахрий ноziри бўлиб ишлаган йилларда маҳаллий аҳоли ўртасида рус тилини ўрганишга даъват этишдек, халқ фарзандларини рус-тузем мактабларига кўпроқ жалб этишдек муҳим масалага бош бўлиш билан бирга, биринчи ўзбек журналисти, публицисти сифатида халқни нодонликда сақлашга қаратилган мустамлакачиларнинг мунофиқ сиёсатини, мутаассибларнинг жоҳиллигини очиб ташловчи туркум мақолалар битди. Шу маънода унинг “Бир чимкентлик мусулмон ўтган вақтларни ёдига олиб ёзгани”² туркум мақолалари муҳим аҳамиятга эга.

Губернаторлик маъмурлари рус-тузем мактабларида ислоҳот ўтказиб, унинг ўзбек синфларидаги таълим-тарбия ишларини бир оз бўлса-да, миллийлаштиришдан В.В.Бартольд сўзи билан айтганда: “Маҳаллий халққа ўз она тилида кўпроқ маълумот беришдан ва бу билан маҳаллий халқни руслаштириш ишига зарар етказиб, маҳаллий адабиёт ва маданиятнинг қаттиқўрнашиб қолишидан қўрқар эдилар”³.

¹ “Протокол заседаний собрания учителей городских училищ Туркестанского края (30F XII-1883-3FI 1884)”. Ташкент. С.17.

¹ Ўша жойда, 18-бет.

² Туркистон вилоятининг газети”. 1890 й., 6, 8, 16, 19, 24-сонла

³ В.В.Бартольд. Ўша асар, 134-бет.

Рус-тузем мактабларининг очилишига рус маъмурлари, миссионерларининг ўзлари катта шубҳа ва ҳадик билан қарадилар, рус маъмурларини бундай мактабларга ерли аҳоли фарзандларини жалб қилиш катта ташвишга солди. Бу мактабларни очишдан рус маъмурларининг кўзда тутган мақсадларидан қатъи назар, ерли аҳолининг кўзи очилиши мумкин, деган ташвиш уларни безовта қилган, ҳатто бундай мактабларни очмаслик, ерликларни иложи борича маърифатдан, маънавиятдан узоқда сақлаш кераклигини қайта-қайта таъкидловчилар оз эмас эди.

Ўзбек, форс, араб тилларини, адабиётини анча мукамал билган, ўзбек мутафаккирлари Ҳавоий – Умидий, Хўжажон қози Рожий, Фурқатлар билан яқин алоқада бўлган, шарққўлёмаларидан катта коллекция вужудга келтирган ва Санкт-Петербург Шарққўлёмалари институтига топширган, 20 йил давомида Россиянинг Қошғардаги бош консули лавозимида ишлаган, миссионер Н.Остромовнинг яқин ҳаммаслаги Н.Петровский рус ва рус-тузем мактабларининг очилишига кескин қарши чиққан эди. У 1887 йил 23 июнда Н.Остромовга йўллаган мактубида Туркистон ўлкасида бирин-кетин очилаётган рус ва рус-тузем мактабларидан ташвишланиб, қуйидагиларни ёзади: “Ҳамма ерда мусулмонлар учун очилаётган мактаблар (рус-тузем мактаблари кўзда тутилмоқда) нима ўзи? Маънилик ишми ёки беҳуда ишми? Хўжақўрсингами ёки жиддий нарсами? Билишни истардим. Биринчиси тўғри бўлса керак, деган хавотирдаман. Агар мактаблар олдиндан кўзланган мақсадсиз, оқибати нимага олиб келишини ўйламасдан очилаётган бўлса, уларни очмаслик маъқул. Кейин бориб пушаймон бўлиб қолмайлик”.

Рус босқинчиларининг бу фаолияти XIX асрдаёқ рус сиёсатдонлари томонидан режалаштирилган эди. Бу ҳақда Россия маориф вазири Д.А.Толстойнинг 1870 йилда ёзган сўзларига эътибор беринг: “Бизнинг ватанимизда яшовчи барча бегона (рус бўлмаган) халқларнинг маълумотли бўлишининг охириги мақсади, шубҳасиз, уларни руслаштириш ва рус халқи билан бирлаштиришдан иборат бўлиши керак”¹.

Рус-тузем мактабларининг ўта реакцион моҳиятини ҳатто рус сиёсатдонларининг ўзлари ҳам эътироф этганлар. Туркистонда 43 йил фаолият кўрсатган, рус-тузем мактабларининг ташкилотчиси ва биринчи ўқитувчиси В.П.Наливкин (1852-1918) сўзларига эътибор беринг: “Ўлкада рус-тузем мактаблари деб номланувчи, ўта фойдали деб билган муассасалар тармоғини кенгайтиришга қаратилган проектни амалга оширишга киришганимизга 20 йилдан ошди. Бу соҳада биз қўлимиз билан бўлмаса-да, аммо бизнинг хоҳишимиз билан жуда кўп ифлос ва ахлоққа зид ишлар амалга оширилди. 20 йил давомида бу мактаблардан бир неча минг маҳаллий болалар чикди: уларнинг бир қисми мактабни битирмай қочиб кетди, қочиб кетяпти. Натижа шу бўляптики, улардан на рус ҳукумати учун, на маҳаллий жамият учун бирор фойдали иш чиқаётгани йўқ, менимча, чикмайди ҳам”².

Исмоилбек Гаспрали 1881 йилдаёқ “Русия мусулмонлиги” асарида рус-татар мактабларининг (Туркистон ўлкасидаги рус-тузем мактабларининг Татаристон ва Қримдаги кўриниши) ўқиш-ўқитиш, таълим-тарбия методларидан тортиб, мақсад-маслагигача кескин фош этган эди: “Татарлар учун очилган рус мактаблари ўлик туғилган муассасанинг ўзгинасидирки, буни ушбу мактабнинг назарияси ва амалиёти яққол исботлаб турибди”³. Бундай мактаблар ўлкада йил сайин кўпайиб, 1917 йилда 167 га етган эди.

Ильминский тизими асосида очилган мактабларнинг руслаштириш моҳиятини депутат Г.Ш.Еникеев 1908 йилда Россия Давлат Думаси минбаридан туриб танқид қилган эди: “Жаноблар! Мусулмонлар ҳозирги вақтда адолат, инсонийлик туйғулари билан Давлат думасидан талаб қиладилар: миссионерлик маориф соҳасидан олиб ташлансин, руслаштириш тизими бекор қилинсин, мактаблар ақл-идроққа, педагогик заминга асослансин. Биз бу ўринда Маориф вазирлиги томонидан мусулмонлар учун Ильминский тизими асосида ташкил қилинган мактаблар ҳақида гапиряпмиз. Бу мактаблар ҳеч қачон

¹ В кн. Аграрный вопрос и крестьянское движение 50-70 гг. XIX века. Часть I. М.-Л., 1936 г. С.285.

² Наливкин В.П. Туземцу раньше и теперь. Газета “Туркестанский курьер”, 1913, № 38.

³ Исмоил бей Гаспринский (Гаспралў). Из наследия. Симферополь, “Таврия”, 1991 г. С.42.

мусулмон аҳолисининг эътиборини ҳам, ишончини ҳам қозона олмайди, чунки улар маорифнинг туб мақсадларига хизмат қилмайди”¹.

Мана шундай ўта оғир шароитда ўзбек мутафаккирлари рус-тузем мактабларини ўз мақсадларига бўйсундиришга ҳаракат қилдилар. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Саидрасул Саидазизов (1866-1933) XIX асрнинг 80-90-йилларида етишиб чиққан, 1-рус-тузем мактабини битирган ва унда муаллимлик қилган, ўзбек педагогикаси тарихида усули савтия методига асосланган “Устои аввал” биринчи барқарор алифбо дарслигини яратган, ўзбек педагоглари орасида ўқув-тарбия соҳасида дастлабки ислоҳат ўткази олмаган методист-олим ҳамдир. Унинг “Устои аввал” алифбо дарслиги таъсирида XX асрнинг биринчи чорагида товуш методига асосланган жаҳид мактаблари учун ўндан ортиқ алифбо дарсликлари яратилгани маълум. Саидрасул Саидазизовнинг бу фаолияти маҳаллий мутаассибларнинг кескин қаршичилигига учради, улар мутафаккирни “насоро махзум” (“кофир махзум”) деб жар солдилар. Шунга қарамасдан, муаллимнинг ушбу дарслигини XX аср педагоглари катта мамнуният билан кутиб олдилар, у рус-тузем мактабларидан ташқари, усули қадим ва усули жаҳид мактабларида ҳам кенг қўллана бошлади. Бу ҳақда “Туркистон вилоятининг газети” да эълон қилинган мақолаларда, Мўминжон Муҳаммаджон ўғли – Тошқиннинг “Турмиш уринишлари” асарида яққолроқ кўриш мумкин.

Рус-тузем мактабларининг ўзбек гуруҳларида таълим-тарбия худди эски мактаблардаги каби ибтидоий шароитда қолиб келмоқда эди. Рус синфларида белгиланган дарс соатларини ўтиб бўлишлари билан ўқувчилар қўшни хонага – ўзбек синфи ўқитувчиси ихтиёрига ўтадилар. Ўзбек ўқитувчиси маҳаллий эски мактабда ўқитиладиган ҳамма фанлардан дарс беради. Ўзбек ўқитувчисининг дарси давомида рус ўқитувчиси сингдиришга ҳаракат қилган ҳамма нарса бекорга кетади. Ўзбек синфидаги шароит худди эски мактаблардагидек: ўқувчилар рус синфида парталарда ўтирсалар, ўзбек синфида кигиз ёки намаз устида ўтирадилар; ҳеч қандай дарслик, ўқув жиҳозлари, ўқув қўлланма йўқ, дарс эски усулда арабча диний матнларни куруқ ёдлаш асосида олиб борилади. Рус-тузем мактабларининг ўзбек синфларида (Саидрасул Саидазизовнинг “Устои аввал”, Байрамали Калининнинг “Муаллими соний” асарлари чиққунга қадар) махсус дастур, дарслик ёки ўқув қўлланмалар, ҳатто предметларнинг номлари ҳам кўрсатилмаган.

1892 йилдан эътиборан Сирдарё вилоят халққўқув юртлари инспектори лавозимида ишлаган С.М.Граменицкий рус-тузем мактабларида ўқитиш усулларини бирмунча ислоҳқилишга ҳаракат қилди. Бу мактабларда ўқитишдаги ўзбекча сўзларни русча транскрипцияда беришга асосланган Н.Ильминский таржима методининг яроқсизлигини, шунинг учун ҳам рус-тузем мактаблари ўзбек халқи ўртасида эътибор қозона олмаганлигини таъкидлайди.

Ильминский фаолиятдан маълумки, у 1873 йилдаёқ туркий халқларни араб алифбосидан воз кечиб, алоҳида ёзув тизимига ўтказишни таклиф қилган ва бунда у туркий халқлар учун кирилл ёзувини жорий қилиш таклифи билан чиққан эди. Бу маданияти, тили, дини, тарихи бир илдизга эга бўлган туркий миллатларни парчалаб юборишнинг бирдан-бир йўли эди. Бу тадбирни амалга ошириш учун у қозоқ педагоги Иброй Олтинсарин фаолиятдан фойдаланган ва Туркистонда 1884 йилдан очила бошлаган рус-тузем мактабларига ҳам татбиққилган эди. Бу тадбир араб ёзувидан воз кечишнинг биринчи босқичи эди. Чор Россияси ва Туркистон генерал-губернаторлиги 40 йилдан ортиқ вақт давомида бу масалани амалга ошира олмади, аммо шўролар ҳукумати Ўрта Осиёни 1924 йилда беш республикага парчалаб ташлаганидан кейин уларни араб алифбосидан лотин ва асосий мақсад – кирилл алифбосига ўтказиш кампаниясини ниҳоятда тезкорлик билан бошлаб юборди.

С.Граменицкий рус-тузем мактабларида ўқитишнинг асосий усули бўлмиш Ильминский таржима методини инкор қилиш билан у маҳаллий болаларни русча ўқиш, ёзиш ва эркин гаплашишга ўргатиш учун дарсларни фақат рус тилида кўргазмалар асосида олиб

¹ Мусулманские депутатё Государственной думё России 1906-1917 гг. Уфа, 1998 г. С.120-121.

бориш усулини ишлаб чиқади ва қуйидаги масалаларга аҳамият беришни таъкидлайди: “Рус тилига ўргатаётган вақтда тушуниш, кўз олдига келтириш қийин сўзлар бўлади, ўқитувчи бундай сўзларни ўқувчилар қай даражада тўғри тушунганлигига шубҳаланади. Шундай вазиятдагина ушбу тушунчанинг номини маҳаллий тилда фақат бир марта айтиш мумкин. Масалан, ўқитувчи “небо” сўзини ўқувчилар тўғри тушунганлигига шубҳаланса, “небо – осмон” деб таржимасини бир марта айтади, бошқа вақтда фақат русчасини қўллайди. Асосий мақсад шундаки, ўқувчи заруратсиз она тилини суистеъмом қилишга одатланмасин, бошидан русча сўзларни эшитиш ва гапиришга ўргансин”¹. Бу унинг тил ўқитиш методикасининг ўта нозик жиҳатларини анча мукамал билувчи педагог эканлигини кўрсатади.

Аммо С.Граменицкийнинг бу ҳаракатлари Ильминский ғоясининг Туркистондаги амалиётчилари Н.Остроумов, ўша вақтдаги Туркистон ўқитувчилар семинариясининг директори М.А.Мироппиев, семинария педагогика совети илмий котиби И.М.Софийскийларнинг кескин қаршилигига учради. Масаланинг мураккаб томони шунда эдики, рус-тузем мактаблари учун ўқитувчилар тайёрлайдиган бирдан-бир Туркистон ўқитувчилар семинариясида Ильминскийнинг руслаштиришга асосланган методи устувор эди. Граменицкий методини жорий қилиш семинарияда ҳам туб ўзгаришларни талаб қилар эди.

С.Граменицкийнинг 3 дарслиги яратилгунга қадар 14 йил рус-тузем мактабларида турли хил дарслик ва қўлланмалардан фойдаланиб келинди. Самарқанд област ҳарбий губернатори граф Ростовцев ўқув юртлари бош инспектори Керенскийга қуйидагиларни ёзган эди: “Рус-тузем мактабларини кузатишим давомида мен рус тилини ўқитишда ёрқин муваффақиятни кўрмадим. Бунинг асосий сабаби рус тили дарсликларининг яроқсизлигидир. Кўплаб нарс-буюмларнинг номлари ерлик ўқувчилар учун бегона”². Бу жуда тўғри ҳол эди.

1897 йилда Туркистон ўқув юртлари бош инспектори Керенский топшириғига биноан С.Граменицкий ўзи тавсия қилган метод асосида рус-тузем мактаблари учун махсус дастлабки дарсликларни яратишга киришди. 1898 йилдан бошлаб унинг “Первая книга для чтения”, “Вторая книга для чтения”, “Третья книга для чтения” дарсликлари босмадан чиқди. Граменицкий дарсликлари асосида рус-тузем мактабларида рус тилини ўқитиш учун қуйидаги дастур жорий қилинди:

биринчи йил: кўргазма асосида ўқувчиларни ўраб турган жиҳозларни оғзаки ўрганиш: синф жиҳозлари, уй ҳайвонлари, инсоннинг асосий аъзолари, ўнгача бўлган сонлар, кийим-кечак, уй-рўзғор анжомлари; ҳовли, кўча, бозорнинг қисқача тасвири; қариндошлар, ҳафта кунлари номларини ифодаловчи русча сўзлар (С.Граменицкийнинг “Первая книга для чтения” дарслигининг биринчи қисми асосида).

Рус алифбосини рус сўзлари асосида ўрганиш, ҳарф элементлари, кичик ва ёзма ҳарфларни, ўрганилган русча сўзларни ёзиш.

Иккинчи йил: Боғ, полиз, бозор ва дала тасвири; ўсимликлар, мева ва сабзавот; асосий нарс-буюм ҳамда ўлчовлар, ҳунармандчиликка оид буюмлар, ой ва йиллар тасвири. Ўрганилган сўзлар асосидаги мақолаларни ўқиш ва сўзлаб бериш (С.Граменицкийнинг “Первая книга для чтения” дарслигининг иккинчи қисми асосида).

Йўл-йўлакай янги, номаълум сўзларни тушунтириш орқали ўқувчиларни ўраб турган муҳит, жиҳозлар номлари иштирокида боғланган ҳикоялар ўқитиш; мактаб, уй, боғ жиҳозлари, уй ҳайвонлари ҳаётига оид матнларни саволлар асосида ҳикоя қилиш (С.Граменицкийнинг “Вторая книга для чтения” дарслигининг 1-45-§лари асосида). Ўрганилган русча сўзлар, иборалар, мақолаларни кўчириб ёзиш.

¹ Граменицкий С.М. Положение инородческого образования в Сўрдарьинской области. Ташкент, 1916. С.18.

² Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, 47-фонд, 2124-дело. Опись Управления учебными заведениями Туркестанского края, 1896.

Учинчи йил: Шаҳар, кишлоқ, дала шароити ҳақида ҳикоя қилиш; ваҳший ҳайвонлар ва уларнинг ҳаётини тасвирловчи ҳикояларни ўрганиш, чўл, ўрмон, тоғ ва дарёлар тасвири, ватан ҳақида тушунча (С.Граменицкийнинг “Вторая книга для чтения” дарслиги асосида).

Ёзма машқлар берилган саволларга ўрганилган матнлар асосида тўлиқ жавоблар шаклида бўлиши, ўқувчилар жавоблар учун сўзларни ўз китобларидан топишлари керак. Ўқув йилининг иккинчи ярмида бу машқларга кўриш хотирасига асосланган диктантлар ҳам кўшилади. Бундай диктантлар баъзи бир товушлар ўрганиши, уларнинг ёзилиши каби қоидаларга асосланади (С.Граменицкий “Третья книга для чтения”, 1-20-§лар асосида).

Тўртинчи йил: Нисбатан кенгроқ кўламли ҳикоя ҳамда тавсифларни ўқиш ва сўзлаб бериш; Россиянинг қисқача географияси, Туркистоннинг географияси билан таништириш, Россия тарихига оид асосий воқеаларни сингдириш.

Энг муҳим имло қоидаларига бағишланган оғзаки диктант. Ўқув йилининг иккинчи ярмида ўқилган ҳикоялар бўйича саволлар асосида боғлиқли баёнлар машққилдириш (С.Граменицкийнинг “Третья книга для чтения” дарслиги асосида).

4 йиллик ўқиш тугагач, қуйидаги дастурни ўз ичига олган, мактабни битирув имтиҳони уюштирилган:

1. Русча ўқиш ва ўқиганини қайта ҳикоя қилиш.
2. Ўрганилган шеър, масал ёки насрий парчани ёддан ўқиш.
3. Русча жумлаларни айтиб туриб ёздириш.
4. Атроф-муҳит, рус тарихи, географиясига оид саволларга русча жавоб бериш.
5. Тўрт амалга оид арифметик масала ва мисолларни оғзаки ва ёзма ечиш, миллионга қадар сонларни айтиб туриш асосида ёзиш; узунлик, оғирлик, вақт, пул ўлчовларини русча билиш.

6. Мусулмонча ўқиш.

7. Рус подшоҳига омонлик тиловчи “Боже, царя храни” мадҳиясини хор бўлиб ўқиш.

Шуни унутмаслик керакки, Граменицкий Ильминскийнинг таржима методига (ўзбекча сўзларни русча транскрипцияда беришга) қарши чиққани билан рус мустамлакачиларининг, генерал-губернаторликнинг ўлка халқларини руслаштириш, умуман, мустамлакачилик сиёсатига заррача путур етказиш ниятидан йироқ эди. Учала дарслик билан танишар эканмиз, уларда Россиянинг Туркистон ўлкасида абадий ҳукмронлик қилиш сиёсати устувор эканлигини кўришимиз мумкин. Ушбу ислохотлардан кейин рус-тузем мактаблари ва уларда ўқийдиган ўқувчилар сони анча ошди, буни қуйидаги жадвалдан яққолроқ кўриш мумкин¹.

Йиллар	Мактаблар сони	Ўқувчилар сони
1884-1887	22	461
1888-1895	22	447
1896-1902	44	1331

Маълумки, Ватанга, миллатга муҳаббат туйғуси энг муқаддас, энг мўътабар туйғудир. Шунинг учун ҳам Ватанни Онага менгзайдилар. Ватан туйғуси, асосан, ўқувчиларга дарсликлар, Ватан ҳақидаги гўзал бадий асарлар орқали сингдириб борилади. Ватанга, халққа, тилга муҳаббат руҳини сингдириш мактабдан бошланишини яхши билган Граменицкий ўқувчиларни бундай муқаддас туйғулардан узоқ сақлаш вазифасини ўз олдига қўйган. Ўзбек болалари учун яратилган ушбу муаллиф дарсликларида Россия ватан сифатида талқин қилинади, унинг шаҳарлари, кишлоқлари таъриф-тавсиф этилади ва унга нисбатан муҳаббат руҳини сингдиришга ҳаракат қилинади. Учала дарсликни варақлар экансиз, уларда Туркистон, Турон, Мовароуннаҳр номлари билан аталган Ватанимиз, унинг табиати, гўзаллиги ҳақида, ўқувчиларда ватанпарварлик руҳини шакллантиришга қаратилган бирорта

¹ Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. Москва, 1960. С.214.

матн берилган эмас. Бу, албатта, тасодифий ҳол эмас, рус-тузем мактабларининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилган.

С.Граменицкий рус-тузем мактабларининг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда иложи борича маҳаллий халқ тили, урф-одати, маданияти ва тарихи, буюк аждодлари ҳақида маълумот бермасликка ҳаракат қилади, айниқса, маҳаллий тилга ниҳоятда беписандлик билан қарайди. Миссионер-шовинистлар каби туркий тилни адабий тил сифатида шаклланмаган деб билади: “Етарли шаклланмаган сарт тили сўзларини русча транскрипцияда бериш ўқувчиларнинг русча талаффузини бузишга олиб келади ва русча саводхонликка салбий таъсир кўрсатади”, - деб ёзади Граменицкий.

Ўзбек болалари учун тузилган учала дарсликда маҳаллий халқхаётини акс эттирувчи бирорта ҳам асар берилмаган. Берилган расмлар, ҳатто қишлоқхаётига бағишланган расмлар ҳам рус ҳаётидан олинган. С.Граменицкийнинг “Третья книга для чтения” дарслигини ҳам методик, ҳам мавзу жиҳатидан анча чуқур ўрганган олим Йўлдош Абдуллаев жуда тўғри таъкидлаганидек: “Граменицкийнинг ўқиш китоблари рус-тузем мактаблари болалари учун тузилган бўлишига қарамай, Туркистон ўлкаси ҳақида жуда оз маълумот берилган, чунончи, 182 бетли “Третья книга для чтения”да Туркистон ҳақида бор-йўғи иккита текст бор холос”. Йўлдош Абдуллаевнинг ушбу фикрларини С.Граменицкийнинг бошқа икки дарслиги ҳақида ҳам айтиш мумкин.

1898 йил Дукчи эшон воқеаси – бутун Туркистон ўлкасини ларзага солган Андижон кўзғолони – губернаторликнинг ўлкада ўтказаетган мактаб сиёсатига бирмунча ўзгаришлар киритишга мажбур этди. Мустабидлар ўлка халқлари тўла занжирбанд қилинди, энди улар ҳеч қачон эрк, мустақиллик учун бош кўтара олмайдилар, деган фикрларини пучга чиқарди. Мустамлакачилар мазлум халқни жаҳолатда, нодонликда асраш уларга оз бўлса-да, маърифат нуридан баҳраманд қилишдан кўра хавфлироқ эканини тушундилар, жоҳил, нодон оломон ниҳоятда хавфли куч эканлигига ишонч ҳосил қилдилар. Оз бўлса-да, маърифат бериш, русларга нисбатан муносабатни яхшилаш мақсадида чекланган ҳолда русча таълим бериш, бу билан руслаштириш сиёсатини кучайтириш мақсадини ўз олдиларига қўйдилар. Бунинг учун ўлкада мавжуд бўлган бирдан-бир ўзбек тилидаги “Туркистон вилоятининг газети”дан фойдаланишни мақсадга мувофиқ деб билдилар. Ушбу газетанинг ўша даврдаги бойламларини варақлар экансиз, русларни, уларнинг маданиятини, Россия давлатининг ҳарбий қудратини улуғловчи туркум мақолаларга кўзингиз тушади. Мақсад битта – Россияни улуғ давлат сифатида халқ онгига сингдириш, ўлка халқларини унга мутеликда сақлаш эди. Андижон кўзғолони муносабати билан А.Б.Вревский ўрнига келган Туркистоннинг янги генерал-губернатори С.М.Духовский ушбу кўзғолонни қоралаб, халқни даҳшатга солиш мақсадида айтган қуйидаги сўзларига эътибор беринг: “Ақлдан озган кишигина улуғ подшоҳимизнинг тутган йўлига қарши ҳаракат қилиш ҳаёлида бўлиши мумкин! Унинг қудрати шу қадар улуғки, унинг бир оғиз сўзи билан икки ҳафтадан сўнг Туркистон шу қадар қўшин билан тўладики, ҳар бир волостга биттадан батальон қўйиш мумкин бўлади”¹.

Газета саҳифаларида схоластик таълим-тарбия тизимини танқид қилувчи, усули савтия методининг афзалликларини тарғиб қилувчи мақолалар ҳам бот-бот кўрина бошлади. Руслаштириш сиёсатини амалга оширишда асосий восита бўлиб келаётган рус-тузем мактаблари тармоғини кенгайтириш, ундаги ўқитиш усулларига бирмунча ислоҳ киритишга мажбур бўлдилар, баъза жойларда ушбу мактаблар учун махсус ўқув бинолари ҳам қурилди. Рус-тузем мактабларининг мусулмон гуруҳларида ўқув-тарбия ишларини назорат остига олиш мақсадида ўзбек тилида алифбо дарслиги яратиш масаласи қўйилди. 1898 йилда генерал-губернатор Духовский ушбу вазифани Тошкент шаҳар 1-рус-тузем мактабининг мусулмон гуруҳи ўқитувчиси Саидрасул Саидазизовга топширди.

Туркистон генерал-губернаторлиги маҳаллий халқ ўртасида рус-тузем мактабларининг эътиборини ошириш, уларда русларга нисбатан илиқ муносабатни вужудга келтириш ва айниқса, Россия давлатининг қудратини намоёйиш қилиш мақсадида рус-тузем мактаблари

¹ “Туркистон вилоятининг газети”, 1898 йил, 28 июн.

ўқувчиларининг Санкт-Петербург, Москва ва бошқа шаҳарларига ўқув-таълимий саёҳатларини амалга оширди. Мана шундай саёҳатлардан биринчиси генерал-губернатор Духовскийнинг махсус кўрсатмаси ва режасига асосан амалга оширилди. Губернатор аввал Санкт-Петербургдаги катта мансабдор шахслар – ҳарбий ва халқ маорифи вазирлари билан келишиб олиб, уларга саёҳатнинг Россия манфаатлари учун қанчалар аҳамиятини тушунтирган. Ушбу саёҳат 1899 йилнинг ёз ойлари амалга оширилган ва икки ой давом этган. Духовский буйруғига мувофиқ Туркистон ўлкасининг ҳамма вилоятларидан 18 ўқувчи йиғилган, саёҳатга Самарқанд шаҳар рус тузем мактаби ўқитувчиси Лапин раҳбарлик қилган.

“Туркистон вилоятининг газети” 1899 йил 3 июл 25-сонида ўқувчиларнинг Петербургга кетгани ҳақида қисқа хабар ва саёҳат таассуротларини тўлиқ бериб бориш ҳақида маълумот беради. Дарҳақиқат, газетанинг 1899 йил 37, 38, 39, 40, 44, 45, 46-сонларида “Туркистон ўлкаси мусулмон болаларининг 1899 йилда Москва ва Петербург саёҳати баёни” (сарлавҳа рус тилида “Описание путешествия детей мусульман из Туркестанского края в Москву и Петербург в 1899 г.”) сарлавҳаси остида анча катта мақола Муҳиддинхўжа эшон ўғли имзоси билан эълон қилинган. Олдиндан келишилганидек, болаларни ҳамма жойда эҳтиром билан кутиб оладилар, саёҳатнинг иккинчи куни жума намозини Петербургнинг жамеъ масжидида ўқийдилар. Шаҳарнинг диққатга сазовор жойларида: Петропавловск қалъасида, Пушкин ўқиган подшоҳ лицейида, музейларда, заводларда ва ҳатто ҳар ким кириши мумкин бўлмаган император хонадониди, ҳарбийлар машки жараёнларида бўладилар, улар билан шахсан ҳарбий вазир Куропаткин учрашди, “насиҳат” қилди. Бу ҳақда газета куйидагиларни ёзади: “Саккизинчи куни бориб, военный министр генерал-лейтенант Куропаткин жанобларини кўрмоқ бўлиб, мазкур жанобни уйларида кутуб турганимизда бир генерал келиб бизларни бир зол уйга бошлаб олиб кирдилар ва икки адъютантлари ҳам бор эди ва ул ҳолда ўшал баланд мартабалик ваенный министр ўзлари марҳамат айлаб, уйларида чиқиб, бизларни ҳар қаюларимиз билан сўрашиб, баъд аз ан ўртада туруб дедиларки: “Жамеъ мамлакатлардаги кишиларни ва раъиятларни баланд оталари подшоҳ бўладур ва биз Русия фуқароларининг ҳам баланд оталари подшоҳи аъзам императоримиздурлар. Шул сабабли ҳаммамиз бир-биримизга оға-инилик даражасидадурмиз ва яна ушбу тарафларни саёҳат айлаганларингизга кўп хурсанд бўлдум ва ушбу тарафларда кўрганларингизни ўз вилоятларингиздаги кишиларга камокон билан қилурсизлар ва яна кўрмаган жойларингизни тамошо айлаб кўрунлар”, - деб уч юз сўм ақча бизларга инъом айладилар”¹.

Губернаторлик маъмурлар ушбу бошланғич рус-тузем мактабларини ҳар қанча рағбатлантирмасинлар, халқхаётига сингиб кета олмади. Айниқса, усули жаҳид мактабларининг фаолияти кенг кўлам кашф этгач, унга эҳтиёж ҳам йўқолиб борди. Бунинг асосий сабаби бу мактабларнинг “сут билан кирган”, минг йиллар давомида миллатнинг қон-қонига сингиб кетган маънавиятини, тарихини, тилини йўққилишга қаратилганлигидадир.

3. ЖАДИДЧИЛИК (арабча «жаҳид»-янги)-янгилашиш, янги замонавий мактаб, матбаа, миллий тараққиёт усуллари, йўллари тарафдорларининг умумий номи. Жаҳидчилик XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи чорагида туркий мусулмон ўлкаларида (Крим, Кавказ, Волгабўйи-Булғор ва Жанубий Урал хавзаси, Туркистон) шаклланиб келаётган миллий буржуазия мухитида вужудга келган. У ўша даврдан Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатининг мафкураси-Туркистон миллий мустақиллик мафкураси вазифасини бажарди.

Жаҳидчиликнинг асосий ғоя-мақсадлари: Туркистонни ўрта асрчилик, феодал тарқоқлик, диний хурофотлардан озод қилиш, «Усули қадим»ни инкор этган ҳолда ўлкани, халқни, миллатни замонавий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлат бунёд этиш, конституцион, парламент ва президент идора усулидаги озод ва фаровон жамият қуриш, туркий тилларга давлат тили мақомини бериш, миллий пул бирлиги ва миллий кўшин тузиш. Бу ғоя ва мақсадлар 1917-1924 йилларда «Туркистон мухторияти» (1917 йил ноябр-1918 йил

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1899 й. 46-сон.

феврал), Бухоро ва Хоразм халқ Республикалари даврида (1920-1924 йиллар), қисқа муддатда ва қисман бўлсада амалга оширилган эди.

Крим, Кавказ, Волгабўйи-Булғор ва Жанубий Уралдаги жадиличликка Исмоилбек Гаспирали, Жовид Хусайинзода, Мусо Жоруллох Козоний, Ризоуддин ибн Фахриддинлар раҳнамолик қилишган. Туркистонда бу ҳаракатга Махмудхужа Бехбудий ва Мунаввар Қорилар етакчилик қилишган. Бухорода жадиличлик ҳаракатига Абдурауф Фитрат ва Усмонхўжалар, Хива жадиждарига эса Полвонниёз хожи Юсупов ва Бобоохун Салимовлар етакчилик қилган.

Жадиличликнинг Туркистондаги тараққиётини қуйидаги даврларга ажратиш мумкин:

I. 1885-1895 йиллар: Г.Исмоилбейнинг «Таржимон» газетаси таъсирида Қўқонда янги-жадид усулидаги мактаблар очиш ҳаракатлари бошланиб, улар аста-секин рус-тузем мактаблари билан рақобатлаша бошлаган.

II. 1895-1905 йиллар: Кримдаги Гаспира шахридан Г.Исмоилбейнинг Бухоро ва Самарқандга ташрифи, Бухоро амири билан учрашиши натижасида 1895 йилда жадиличлик мактабларини ташкил этиш даври-Бухорода Жўрабой, Самарқандда А.Шакурий, С.Азизий, А.Мунзим, Мулла Қилич, Тошкентда Мунаввар Қори, А.Авлонийлар, Қўқонда Хамза, Наманганда И.Ибрат, Сўфизода ва бошқа сиймоларимиз очган жадиличлик мактаблари ўз фаолиятларини олиб бордилар.

III. 1905-1914 йиллар жадиличликнинг мактаб-маорифдан кенгрок газетчилик, яъни рўзномалар ва жаридалар чоп этиш, матбаа ишларини йўлга қўйиш, илм-фан, адабиёт, маданият-маорифни миллийлаштириш босқичи.

IV. 1914-1917 йиллар жадиличликнинг ўта ижтимоий-сиёсий йўналиш касб этиши, жадиличлик сиёсий партияларининг тузилиши ва уларнинг уч хил турли талаблар қўйиши:

1) Россиядан тўла ажралиб чиқиш; 2) Россия Федерацияси таркибида «миллий-худудий мухторият» тузиш; 3) Россия унитаризми таркибида фақат маънавий-диний мухторият ҳуқуқлари кафолатига эга бўлиш.

V. 1917 йил ноябри-1918 йил феврал оралиғида Қўқонда «Туркистон мухторияти»нинг тузилиши ва унинг рус большевиклари томонидан қонга ботирилиб, тугатилиши.

VI. 1918-1924 йиллар-шўро тизими таркибида, маориф-матбаа ишларида «Чиғатой гурунги» ни тузиш билан ажралиб туради.

VII. Туркистон парчаланиб (1924), жадиличликнинг кейинги тараққиёти «миллий республикалар» доирасида борди. Жадиличлик асосан маданият-маориф, мактаб ва матбаа ишларида «Чиғатой гурунги» ғояларини зимдан амалга оширишга, миллий озодлик ҳаракатини жонлантиришга уринди.

VIII. 1931 йилдан то 1937-38 йиллар орқали 50-йилларнинг биринчи ярмигача қатағонга учраш даври.

Туркистон жадиличлигидаги асосий ғоявий-назарий йўналиш Бехбудий, Мунаввар Қори, Фитрат, Чўлпонлар томонидан илгари сурилган бўлиб, шўролар тузуми, компартия ғояси ва мафқурасини тўлалигича инкор этиб, ягона ва бир бутун Туркистон халқи ва давлатини куриш, замонавий тараққиёт йўлидан боришни таклиф этганлар. А.Авлоний, С.Айний, Хамза, Боту, Элбек, А.Икромов, Ф.Хўжаев ва бошқа жадиждар миллий ва умуминсоний демократик кадриятларга муқобилан шўро (совет) ғоя ва кадриятларига урғу беришган. Лекин шундай бўлсада охирида номлари келтирилган жадиждар ҳам ўзлари хизмат қилган шўро (совет) давлати томонидан қатағон қилиндилар ...

Туркистон жадиличлиги ва маърифатчилиги тўғрисида гап борганда, уни анъанавий Шарқ маърифатчилигидан, шунингдек, ўша даврдаги ислом диний ислохотчилигидан фарқлаш зарур. Анъанавий Шарқ маърифатчилиги (Турди, Ахмад Дониш, Анбар Отин, Нодира, Гулханий, Муқимий, Фурқат, Завқий) жадиждар маърифатчилиги учун маънавий-рухий замин бўлган. Шунингдек мусулмон оламида бошланган ислом ислохотчилиги уринишлари жадиждар ҳаракати учун, ислом, шариат нуқтаи назаридан диний-қонуний жаҳатдан йўл очиб берган. Бироқ жадиличлик ҳаракати, ундаги маърифатчилик майиллари

ўзини ҳаётга, умуммиллий ижтимоий-сиёсий муоммоларни хал қилишга йўналтирилганлиги билан анъанавий шарқ маърифатчилиги ва диний ислохотчилик жараёнларидан тубдан фарқ қилган.

Жадидчиликнинг тор-мор қилиниши туркий халқларнинг жаҳон миқёсида танилишини деярли бир асирга орқага сурди, уларни хукмрон коммунистик мафкура ва совет тузуми истибдодига қарам этилишига олиб келди. Жадидчилик ҳаракати бир аср давомида дастлаб Чор мустамлакачилиги, кейинчалик коммунистик партия тазйиқи ва исканжасида бўлиб, тўла равишда номоён бўла олмади. Зиёлилар томонидан унинг заминларини ва шаклланиш тарзини ўрганиш таъқиқ остида бўлди. Шўролар давридаги мисли кўрилмаган мафкуравий, маънавий, сиёсий ва иқтисодий тазйиққа қарамай ўзбек халқи миллий ўзига хослигини сақлаб қола билди. Жадидлар ўртага ташлаган ғояларни амалга ошириш вақти-соати келишини умид билан кутди. Бу вақт мустақиллик билан барга ҳаётимизга кириб кела бошланди. Чунки жадидларнинг ғоялари ўлмас ғоялар эди.

<p>Мақтабсизлик қилди бизни қип яляғоч, Мақтабсизлик бизни этди талон-тарож, Мақтабсизлик Турон элин ўлдирди оч, Кўзингни оч, бу хўрликдан мактабга қоч. Билим қочди кўлимиздан беш юз йилдир, Унутмагин Улуғбеклар бизнинг элдир, Турон эли, ўзбек тили бизнинг тилдир, Турон ўғли эканингни тезроқ билдир</p> <p style="text-align: center;">Абдулла Авлоний</p>	<p>Илмдур дунёда энг яхши хунар, Илмсиздан яхшидур гунг ила кар. Хар киши илм-ла бўлса ошно, Иззату давлатда бўлгай доимо, Илмсиз одам залилу хор ўлур, Илмсизликдан ҳамма безор ўлур.</p> <p style="text-align: center;">Мунаввар Қори.</p>
--	--

Назорат саволлари

1. Туркистон хонликларининг Россия империяси таъсир доирасига тушиб қолишининг ижтимоий омиллари нималардан иборат?
2. Россия империясининг “Ўрта Осиёни кўшиб олиши” иборасига муносабатингиз қандай?
3. Мустамлакачилик даврининг Туркистон халқлари маиший турмушига таъсирига баҳо беринг.
4. Рус олимларининг ўлка халқлари тарихи ва этнографиясини ўрганишга кўшган хиссасини қандай баҳолайсиз?
5. Мустамлака даврида Туркистон аграр муносабатларида қандай ўзгаришлар содир бўлди?
6. Ўлка халқлари орасида маданий-оқартув ишларининг ташаббускорлари фақат жадидлар бўлган деган фикрга муносабатингиз қандай?

Адабиётлар

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – Т., “Ma'naviyat”, 2008.
2. Алиев А. Маҳмудхўжа Бехбудий. –Т., 1994.
3. Ваган туйғуси. –Т., «Ўзбекистон», 1996.
4. Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Тўплам. –Т., «Университет», 1999.
5. Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. Тўлдирилган бешинчи нашри. – Т., “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 130-144.
6. Содиков М. Эркесвар, хурриятпарвар эл ворисларимиз. –Т., “Камалак”, 1992.

7. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. -Тошкент, «Шарқ». 2001.
8. Ўзбекистон тарихи / Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик. II-жилд (XIX асрнинг II ярми – 1989 йил июнь). Масъул муҳаррир Р.Х. Муртазаева. –Т., «Янги аср авлоди», 2015. –Б. 201-232.
9. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т., «Шарқ», 2000.
10. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспдали. – Т., 1992.

6 - Мавзу: Шўролар даври. Тараққиётнинг инқилобий ва тадрижий йўллари таҳлили.

Режа:

1. Туркистонда миллий озодлик учун кураш тарихшунослиги масалалари.
2. Монархиядан демократия сари. Тарих сабоқлари ва хулосалар (Бухоро Халқ Республикаси мисолида)
3. Шўролар даврида юритилган қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари.

Таянч тушунчалар: Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши. Инқилобнинг “экспорт” қилиниши ва анъанавий ижтимоий-сиёсий, хўжалик ва маданий анъаналарнинг заволи. Истиқлолчилик ҳаракати. Социаллаштириш, жамоалаштириш ва саноатлаштириш сиёсатининг салбий оқибатлари. Қатағон сиёсати (“Катта террор”) ва ундан кўзланган мақсад. Қарамлик даври ва унинг тарихшунослиги.

1. Туркистонда миллий озодлик учун кураш масалалари қарийб 80 йилдан бери нафақат ватан тарихшунослигида, балки жаҳон тарихшунослигида алоҳида диққат эътибордаги муаммолардан бири бўлиб келган. Бунга энг аввало ушбу курашлар ҳақидаги тарихий ҳақиқатнинг ўз ватанида нотўғри талқин этилиб, бузиб кўрсатилган, иккинчидан эса бу курашлар (асосан 1918-1924 йиллардаги кураш) ўзини «меҳнаткашлар ҳокимияти» сифатида жаҳонга эълон қилган совет ҳокимиятининг Туркистонда зўрлик билан ўрнатилиб, куч билан ҳукмронлик қилиб турганини фош этгани билан изоҳланади.

Ушбу кураш воқеаларининг турли йўналишлардаги талқинини ўрганиш асосида маълум бўлишича дастлабки 70 йил давомида, яъни собиқ СССР ҳукм сурган ва жаҳон икки лагерга бўлинган даврларда бу муаммолар тадқиқи кескин ғоявий кураш майдонига айланган. Бу ғоявий курашларда масалага ўз сиёсий манфаатлари, ғаразли стратегик мақсадлари нуктаи назаридан бир ёқлама ёндошган совет тарихшунослиги ташаббусни қўлига олиб, баҳсларга илмий тус беришга йўл қўймаган, пуч даъволар, сиёсий айбловлар ва кескин танқидга, назарий ақидаларга, синфий кураш таълимотига асосланиб, бир ёқлама, асоссиз қарашларни зўрлик билан тарғиб ва ташвиқ қилиб келган.

Совет тарихшунослигининг манбавий асослари, тадқиқот услублари, реал воқелик – ҳақиқатни акс эттира олиш имкони, ҳаққонийлик ва холислик даражасини аниқ нашрлар, манбалар мисолида ва ижтимоий-сиёсий муҳит билан узвий боғлиқликдаги таҳлилидан намоён бўлишича, мустабид тузум даврида тарих фанида олиб борилган тадқиқотлар, жумладан, мустақиллик учун кураш воқеалари (айниқса шу тузумга қарши қаратилган ҳаракатлар) тадқиқи бутунлай ҳукмрон мафкура назорати ва тазйиқи остида олиб борилган. Синфий кураш ғоялари билан қуролланган бу мафкура жамият ҳаётининг барча соҳалари – иқтисодий, сиёсий, ғоявий, ижтимоий ва маънавий соҳаларга синфий зиддиятлар нуктаи

назаридан ёндошиб, синфий манфаатлар асосида баҳолаган ва умуминсоний, умумхалқ ва умуммиллий манфаатларни четга суриб қўйган. Гарчи бу мафкура ғоялари меҳнаткашлар синфи манфаатларини ҳимоя қилиш ҳақидаги баландпарвоз ваъдалар билан безалган бўлса-да, амалда энг аввало шу меҳнаткашлар кўп эзилган. Реал воқеликдан узоқ бўлган бу мафкура ҳаёт ҳақиқатини тан олмай, унга ҳамиша қарши борган, бу ҳақиқатни ҳаққоний ёритиш у ёқда турсин, тан олишни ҳам истамаган. Ана шундай ҳақиқатлардан бири Туркистонда совет давлати ва тузумига қарши олиб борилган кураш воқеалари бўлиб, оммавий халқ ҳаракатига айланган бу курашлар ҳукмрон мафкуранинг реал ҳаётга зидлиги, меҳнат кашлар манфаатига хизмат қила олмаганини намоён этарди. Дастлабки 5-6 йил мобайнида шиддат билан давом этган бу кураш ҳақиқий халқ ҳаракати бўлиб Туркистон жамиятининг барча табақаларини умумхалқ, умуммиллий манфаатлар йўлида бирлаштирди ва коммунистик мафкуранинг синфий кураш таълимоти реал ҳаётда ҳақиқий маъно ва асосга эга эмаслигини кўрсатди. Бироқ зўрлик ва куч билан ҳокимият тепасига чиқиб олган коммунистлар партияси халққа ўз таълимотини ҳам зўрлик ва куч билан сингдиришга киришди, халқ ҳаракатларини шафқатсизлик билан бостирди.

Бу курашларнинг ҳаққоний талқини ушбу мафкура манфаатларига жавоб бермас, аксинча, унинг ҳаётий эмас, ҳаёлий эканлигини, Туркистон халқларини озодлиги, эркидан маҳрум этиб, жиловлаш учун баҳона бўлганини фош этар эди. Шу сабабли ҳам бу курашлар ҳақида 20-йилларнинг бошларида янграб улгурган ҳақиқат садолари¹ тез орада бўғиб ташланди ҳамда реал воқеликни бузиб кўрсатувчи, ҳукмрон мафкура ва давлат манфаатларига мослаштирилган, синфийлаштирилган, аниқроғи сохталаштирилган талқинлар яратилди. 30-50-йилларда большевикча концепция², 50-йиллар иккинчи ярмидан марксча-ленинча концепция (яъни қарашлар тизими) сифатида таърифланган бундай сохта талқин нафақат тарих фанига, балки адабиётга, санъатга, жамият онгига зўрлик билан сингдирилди.

Зўрлик билан қарор топган бу бир ёқлама, чекланган сохта талқиннинг манбавий асослари ҳам сохта, чекланган эди, уни яратишга хизмат қилган тадқиқот услублари ҳам илмий ёндошишга, реал фикрлашга эмас, партия ва унинг синфий кураш ғояларига, яъни партиявийлик ва синфийликка асосланган эди. Муаммога шу асосда ёндошиш пировардида тарихий ҳақиқатни мутлақо сохталаштиришга, унинг реал аҳволга зид, ҳукмрон ғоялар манфаатига мос талқинини яратишга олиб келди³.

Совет тарихшунослигининг синфий кураш таълимотига асосланган тадқиқот усуллари нафақат совет даврида, балки ундан олдинроқ содир бўлган тарихий воқеалар ва жараёнларни ҳам холисона ва ҳаққоний талқин этиш имконини бермади. Бунинг биринчи сабаби совет тарихшунослигининг синфийлик, партиявийлик, коммунистик мафкура ақидаларига асослангани билан изоҳланса, иккинчи сабаби ҳукмрон давлат халқни ўзлигидан, тарихий хотирасидан, ҳаққоний тарихидан маҳрум этиш ва ўз ғояларига ишонтириш, ҳукмрон давлат манфаатларига, хоҳиш-иродасига бўйсунувчи, итоаткор, коммунизм мутаассибларига айлантириш мақсадини кўзлагани билан изоҳланади. Ўтмишнинг ҳар бир воқеаси халққа ўз илдизлари, ҳаёт тарзи, маънавий меросидан дарак бериши, уни руҳий озиклантириши шубҳасиз эди. Шу сабабли ҳам бу халқни енгил, уни ўзлигидан, тарихидан айириб, зўрлик билан турли миллатларнинг сунъий чатишмасидан иборат (аммо рус тилида сўзлашувчи!) «совет халқи»нинг таркибига қўшиб юбориш, итоаткор оммага, ҳаёлий ғоя фидойисига айлантириш учун унга ҳаққоний тарихни эмас, сохта, совет ғояларига мослаштирилган тарихни яратиш лозим топилди.

1916 йилда Туркистонда Россия империяси зулмига қарши кўтарилган оммавий халқ

¹ Рискулов Т. Из истории борьбы за освобождение Востока // Новыи Восток. 1924. Кн.6., Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана) –М., 1921. В кн. «Басмаческий фронт» // Коммунистическая мысль. 1920. №1.

² Галузо П. За большевистскую концепцию восстания 1916 года в Средней Азии // Туркменоведение. 1931. №7-9., Алексеенко П. Что такое босмачество? –Т., 1931.

³ Коканбаев А. Борьба за установление и упрочение советской власти в Ферганской долине. –Т., 1958., Шамагдиев Ш.А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. –Т., 1961.

қўзғолонининг синфий талқини ҳам шу мақсадда яратилди. Чунки бу воқеанинг ҳаққоний талқини халққа миллий мустақиллик ва унинг учун кураш истагини оловлантирар, қўзғолонда курбон бўлган эркесвар аждодлар мисолида ватанпарварликка ундарди. Қўзғолоннинг Россия ҳукмронлигига барҳам бериш мақсадлари эса бу империя меросхўри бўлган совет давлатининг ҳукмронлигига таҳдид соларди. Шу туфайли ҳам қўзғолоннинг асл моҳияти ва мақсадларини илк бор илмий асосда ёритишга уринган замондошлар миллий зиёлилар (Т. Рискулов ва бошқалар) кескин танқид ва ғоявий ҳужумларга дучор бўлди, ҳукмрон тузум «душманлари» деб эълон қилинди. Бу қўзғолоннинг ниҳоятда мавҳум, синфийлаштирилган, сийқалаштирилган талқини яратилди ва зўрлик билан қарор топтирилди. 30-40-йилларда большевикча-сталинча, 50-йиллар ўртасидан эса марксча-ленинча концепция (қарашлар гизими) деб аталган бу талқинда 1916 йил қўзғолони Россия ҳукмронлигига эмас, Россия империализмига, рус буржуазияси ва маҳаллий бойларга қарши миллий озодлик кураши сифатида ёритилди, лекин рус империализми, маҳаллий бойлар, рус буржуазиясининг совет давлати томонидан тугатилиши Туркистон халқларига миллий озодлик бера олмагани, ўзини гўё «Туркистон меҳнатқашларини озодликка олиб чиққанлиги» ҳақида жар солган совет давлати ўзига қарши шу халқ олиб борган курашларни 5-6 йилгача енга олмагани эндиликда яхши маълум. Бироқ совет ҳокимияти ва унга хизмат қилган коммунистик мафкура буни тан олмай, 1916 йил воқеалари талқинида ва умуман, доимо Туркистон халқларига ўзи ваъда қилган, аммо қоғозда бор, амалда йўқ миллий озодликни пешлаб келди. Бу қўзғолон талқинида унинг мағлубият сабаби «улуғ рус халқи»нинг раҳбарлик қилмагани билан изоҳланди, уларга тобелик, мутелик, ўз кучига ишончсизлик тарғиб этилди.

Россиядан ажралиб, мустақил бўлиш мақсадларида аниқ уюшган ҳаракат олиб бориб, ўз мустақил бекликларини эълон қилган Жиззах воқеалари «реакцион чиқишлар» сифатида қораланди¹.

Ҳар икки кураш воқеалари – 1916 йил қўзғолони ва 1918-1924 йиллардаги оммавий халқ ҳаракатлари моҳияти жиҳатидан бир хил мустабид тузум зулми ва ҳукмронлигига қарши қаратилган бўлса-да, улар совет тарихшунослигида турлича баҳоланди. Биринчиси, яъни 1916 йил қўзғолони эзилган синфлар кураши деб, 1918-1924 йиллардаги курашлар эса «синфий душман», «эзувчи синфлар» қаршилиги сифатида кўрсатилди. Оммавийлиги, давомийлиги, шиддати, кўлами, уюшқоқлик даражаси ва сиёсий мақсадлари аниқлиги жиҳатидан 1916 йил қўзғолонига нисбатан анча юқори поғонада турган 1918-1924 йиллар воқеаларининг совет тарихшунослигидаги сохталаштирилиши ҳам юксак даражада бўлди. 1916 йил воқеалари талқинида унинг сабаблари сифатида, тор доирада бўлса-да, империализмнинг мустамлакачилик зулми кўрсатиб ўтилди. Кураш умумий тарзда империализмга қарши миллий озодлик ҳаракати сифатида талқин этилди, лекин 1918-1924 йиллардаги воқеалар талқинида уларнинг сабаблари, моҳияти ва мақсадлари бутунлай қораланди, чунки 1916 йил воқеалари совет ҳокимияти барҳам берган Россия империясига, 1918-1924 йиллар курашлари эса бевосита шу ҳокимиятга, совет давлати ва тузумига қарши қаратилган эди.

Совет тарихшунослигида Туркистондаги курашларда маҳаллий зиёлилар, жадид тараққийпарварларининг роли ҳам ўзининг ҳолисона талқинини ололмади. 1916 йил воқеалари талқинида жадидлар «хоин» сифатида, эзилган синфларга қарши чиқиб, мустабид ҳукуматни қўллаганликда» айбланса, 1918-1924 йиллардаги курашларда «синфий душман – эзувчи синфлар»ни қўллаб-қувватлаганликда айбланди. Умуман жадид тараққийпарварлари ҳамиша халққа қарши қўйиб келинди, уларнинг маърифатпарварлик ва сиёсий фаолияти, юксак орзу-истаклари, Туркистон тараққиёти ҳамда мустақиллиги учун курашлари нотўғри талқин этилиб, бузиб кўрсатилди, улар «халқ душмани» сифатида қораланди.

Хуллас, совет тарихшунослигида Туркистон халқларининг мустабид давлатлар ҳукмронлигига қарши курашлари ўзининг ҳаққоний талқинини ололмади, аксинча, бу курашлар тарихи сохталаштирилди, нотўғри, бузиб кўрсатилди. Бу курашларнинг умуммиллий ва умумхалқ манфаатлари учун олиб борилгани яширилиб, мутлақо асоссиз

¹ Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. –Т., 1962.

равишда синфий манфаатлар ва инқилоб ғоялари соясида кўмиб юборилди, ҳатто 1918-1924 йиллар воқеалари талқинида курашнинг умумхалқ характери инкор этилиб, унинг шиддати ва давомийлиги, умуман авж олиши ташқи омиллар – чет эл империалистларининг хизмати сифатида кўрсатилди, асл моҳияти, сабаблари ва мақсади эътироф этилмади.

Ўз ватанида яширилган, бузиб кўрсатилган тарихий ҳақиқат хорижда ошкораликка йўл излади. 20-йиллар охиридаёқ муҳожир ватандошларимиз Туркистон мустақиллиги учун курашлар ҳақидаги тарихий ҳақиқатни жаҳон жамоатчилигига етказиш мақсадида бу воқеаларнинг ҳаққоний талқини битилган илк мақолалар ва хотираларини хорижий матбуотда эълон қила бошладилар. 30-40-йилларда уларнинг илк илмий асарлари, 50-60-йилларда йирик монографиялари чоп этилди. Инглиз, немис, турк, француз тилларида чоп этилган бу асарлар хорижий тарихшуносликда Туркистон мустақиллиги учун кураш воқеалари ўзининг ҳаққоний талқинини олишида катта роль ўйнади. Кураш воқеаларининг гувоҳлари, замондоши ва иштирокчилари бўлган Абдулла Ражаб Бойсун, Закий Валидий Тўғон, Мустафо Чўқаев каби ватандошларнинг аниқ фактлар ва далиллар билан асосланган хотиралари бошқа манбалар билан тўлдирилган ҳолда йирик тадқиқотларга асос бўлди. Натижада хорижий тарихшуносликда XX асрнинг биринчи ярмидаёқ бу курашлар моҳияти тўғри баҳоланди, 50-йиллардан бошлаб эса илмий асосланган қарашлар сифатида қарор топиб борди.

Хорижий тарихшуносликда 1916 йил кўзғолони ва 1918-1924 йиллардаги курашлар моҳияти жиҳатидан бир хил, кейингиси аввалгисининг давоми, анча уюшган, сиёсий тус олган шакли, юқори босқичи эканлиги, эътироф этилди. Ҳар икки воқеа Туркистон халқларининг миллий озодлиги учун олиб борилган халқ ҳаракати сифатида баҳоланди. Совет ҳокимияти эса мустабид Россия империясининг давомчиси, меросхўри эканлиги алоҳида таъкидланди. Бу кураш воқеаларининг асосий мақсади Туркистонда Россия ҳукмронлигига, зулмига чек қўйиш бўлганлиги қайд этилди.

Хорижий тадқиқотларда, масалан, немис, ва турк тарихшунослигида совет ҳокимиятига қарши курашнинг даврий чегаралари 30-йилларнинг ўртасига қадар белгиланади ва мустабид тузумнинг қатагон қилиш, яъни қириш сиёсати билан барҳам топгани таъкидланади. Умуман хорижий тарихшуносликда немис ва турк тарихшунослиги бу муаммолар талқинида алоҳида ўрин тутади, катта илмий натижалари билан ажралиб туради ва бу энг аввало бу тилларда муҳожир ватандошларимиз ижод қилгани билан изоҳланади. Туркистондаги маҳаллий шарт-шароит, хусусият ва ички омиллардан, содир бўлган воқеалардан яхши хабардор бўлган, халқнинг орзу-армонларини яхши билган муҳожир ватандошлар ижодида Туркистон мустақиллиги учун кураш тарихининг энг муҳим масалалари илк бор ўзининг ҳаққоний талқинини олди.

Совет ҳокимиятига қарши кураш сабаби ва мақсадларини тўғри баҳолай олган инглиз-америка тарихшунослигида баъзи масалалар, масалан, кураш босқичлари, мағлубият сабаблари, сардорлар кўрбошилларнинг маънавий-сиёсий қиёфаси, фаолияти каби масалаларда шошилинич, юзаки ёки зиддиятли мулоҳазалар ҳам учраб туради ва бу энг аввало маҳаллий шарт-шароит, ички омиллардан беҳабарлик, манбаларнинг етишмаслиги билан изоҳланади. Лекин бундай камчиликлар хорижий муаллифларнинг кураш моҳияти ҳақидаги яқдил қарашларини инкор эта олмайди.

Хорижий тарихшуносликда Туркистонда мустабид давлатлар ҳукмронлигига қарши қаратилган курашлар моҳияти ҳақида яқдил хулосалар билдириш билан бирга айрим тадқиқотларда бу воқеаларни диний ҳаракат (яъни мусулмонларнинг кофирларга қарши юриши) ёки миллатлараро кураш, миллий ихтилоф сифатида талқин этишга уринишлар ҳам учраб туради. Ўлкадаги ҳақиқий аҳволдан беҳабарлик, манбалардан фойдаланиш имкони чеклангани туфайли юзага келган бундай юзаки ва шошилинич мулоҳазалар айрим тадқиқотларга хос нуқсон бўлиб, муаммо тарихини ниҳоятда сохталаштириб юборган совет нашрлари таъсирида яратилган.

Хорижий тарихшуносликда, хусусан, инглиз-америка тарихшунослигида бу муаммога Афғонистон воқеалари ёки ислом дини билан боғлиқ равишда тўхтаб ўтган тадқиқотларда масалани сиёсийлаштиришга уриниш ҳоллари кўзга ташланса-да, бу ҳол умумий, хос

хусусиятга айланмайди, айрим муаллифларнинг шахсий мулоҳазаси сифатида намоён бўлади.

Умуман олганда хорижий тарихшунослик намуналари масаланинг моҳиятини тўғри баҳолай олиш, ҳолисона ёритишга уриниш билан совет тарихшунослигидан катта фарқ қилади ва муаммонинг «марксча-ленинча» талқинига мутлақо зид қарашларни илгари суради.

Хорижий тарихшунослик ва совет тарихшунослигининг манбавий асослари таҳлилидан маълум бўлишича, хориж тадқиқотчилари муҳим тарихий манба сифатида замондошларнинг хотиралари, кўрсатмалари, асарларидан кенг фойдаланганлар. Совет тарихшунослигида эса асосан мустабид ҳукумат архивидаги расмий ҳужжатлар сараланган ҳолда, чекланган доирада, ғолиб тараф манфаати нуқтаи назаридан жалб этилган, ҳаққоний ва ҳолис қарашлар эътиборга олинмаган, атайин четга сурилган, улардан фойдаланиш, илмий истеъмолга киритиш ман этилган.

Тадқиқотларнинг манбавий асоси ҳамда масалага ёндошувда кўзланган мақсадлар уларнинг илмий натижаларини белгилаб берган. Энг ишончли манбалар – замондошлар гувоҳлиги ва хотираларидан ҳолисона фойдаланган хорижий тадқиқот намуналарида совет ҳокимиятига қарши кураш моҳияти, сабаб ва мақсадлари ўзининг тўғри баҳосини олишга мушарраф бўлган бўлса, чекланган, бир ёқлама расмий маълумотлардан ноҳолисона асосда, ноилмий мақсадларда, тор манфаатлардан келиб чиққан ҳолда, сохталаштирилган тарихни асослаш учун фойдаланган совет тарихшунослигида бу муаммо мутлақо нотўғри талқин олган.

Туркистонда мустабид давлатларга қарши олиб борилган кураш воқеаларига оид муҳим тарихий манба ўша даврдаги ижтимоий фикр – замондошларнинг гувоҳлиги ва хотиралари эканлигини таъкидлаш билан бирга, уларнинг ҳолислик ва ҳаққонийлик даражасини тўғри баҳолай олиш катта аҳамиятга эгалигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Турли миллатлар (мазлум, маҳаллий миллат ва ғолиб, ҳукмрон миллат), сиёсий кучлар, ҳукмрон ва муҳолиф доираларнинг вакиллари томонидан турли вазиятда ва мақсадларда билдирилган фикр-мулоҳазаларни бирдек ҳаққоний қарашлар сифатида баҳолаб бўлмайди. Миллати, маслаги, мақсади, сиёсий позицияси, воқеаларга қай даражада алоқадорлиги нуқтаи назаридан турлича бўлган замондошларнинг айна бир воқеа ҳақидаги кўрсатмаси турлича бўлиши мумкин. Яна айна бир замондошнинг расмий ва норасмий вазиятда билдирган қарашларида ҳам катта тафовут бўлиши мумкин. Бу курашлар айнан ҳукмрон давлатга қарши қаратилгани туфайли ушбу воқеалар ҳақида жамоатчилик ўз фикрини ошкора билдириш имконига эга бўлмагани, жамоатчилик фикри сифатида матбуотда чоп этилган қарашлар эса ҳар доим ҳам ҳаққоний бўлавер маганини эътиборда тутиш лозим. Умуман замондош ижтимоий-сиёсий қарашлар сифатида талқин этилиши мумкин бўлган бу фикр-мулоҳазаларни куйидаги асосларда ажратиб олиши зарур.

1. Расмий қарашлар.

2. Норасмий қарашлар.

Ҳар икки гуруҳдаги қарашлар ҳам ошкора ёки махфий тарзда билдирилган бўлиши ва бу албатта уларнинг ҳаққонийлик даражасига таъсир этганлиги шубҳасиз.

Замондошларнинг хотираларини куйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Воқеаларнинг бевосита иштирокчиси бўлган халқ вакилларининг хотиралари.

2. Курашга алоқадор бўлмаган, лекин воқеаларга гувоҳ бўлган ҳолис замондошларнинг кўрсатмалари.

3. Курашни зўрлик билан бостирган, шафқатсиз мустабид ҳукумат вакилларининг баёнотлари.

Ҳар уч турдаги хотираларнинг ўзаро қиёсий, танқидий ва тарихийлик нуқтаи назаридан таҳлил этиш асосидагина тарихий ҳақиқатни аниқлаш мумкин. Бу гуруҳлардаги замондошлар хотираларининг ҳаққонийлик даражасини аниқлашда уларнинг расмий ёки норасмий асосда баён этилганини ҳам аниқлаш муҳимдир. Чунки мустабид тузум ҳукмронлиги шароитида унга қарши қаратилган курашлар ҳақидаги замондошлар хотираларининг қайд этилишида ошқоралик ва ҳаққонийликка имкон берилмагани яхши маълум.

Жуллас, Туркистонда мустабид давлатлар ҳукмронлигига қарши олиб борилган курашларга оид муҳим тарихий манба – замондошларнинг хотиралари, шу давр ижтимоий-

сиёсий қарашлари қиёсий, танқидий ва тарихийлик нуқтаи назаридан, давр руҳи, ижтимоий-сиёсий вазиятни ҳисобга олган ҳолда ўрганилгандагина тарихий ҳақиқатни тиклашга хизмат қилиши мумкин. 1916 йил кўзғолони ва 1918-1924 йиллардаги кураш воқеаларига оид замондош ижтимоий-сиёсий қарашларининг айнан шу асосдаги таҳлили ушбу муаммолар ҳақидаги тарихий ҳақиқатни тиклашга имкон беради ва бу воқеалар Туркистонда мустабид давлатлар – Россия империяси ҳамда совет ҳокимиятининг зулми ва ҳукмронлигига қарши қаратилган ҳақиқий халқ кураши бўлганлигини исботлайди.

1991 йилда, яъни собиқ мустабид совет давлати таркибидан ажралиб чиққан Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги қўлга киритилиб, мустамлакачилик мафкуравий куллик, иқтисодий, сиёсий, маънавий қарамликка барҳам берилгач, ватанимизда қонуний асосда қарор топган ҳурфикрлилик ва ошқоралик шароитида ривожлана бошлаган тарих фанида туб ўзгаришлар содир бўлди. Ўзининг аввалги мажбурий юки – ғаразли сиёсатга, коммунистик мафкурага, ҳукмрон мустабид давлат манфаатига хизмат қилиш вазифасидан соқит бўлган тарих фани зиммасига ҳаққоний, ҳолисона тарихни яратиш, жамият, халқ, миллатнинг маънавий юксалишига хизмат қилиш масъулияти юкланди. Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлда қабул қилинган қарори билан бу масъулиятли вазифаларни амалга ошириш учун барча имконият, зарур шарт-шароит яратилди, аниқ ҳаракат дастури белгилаб берилди. Бунга қадар ҳам республикамизда сўнгги 7 йил давомида олиб борилган илмий изланишлар янада жонланиб, изчил ва мақсадли йўналишга солинди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ барча тарихий манбалардан эркин фойдаланиш имкони яратилиши билан тарихимизнинг сохталаштирилган, бузиб кўрсатилган ёки унутилган саҳифаларини қайтадан, ҳаққоний асосда тиклаш мақсадида бошлаб юборилган изланишлар ўз илмий самарасини бермоқда.

90-йиллар давомида Туркистонда Россия империяси ва Совет давлати ҳукмронлиги ҳамда зулмига қарши олиб борилган курашлар тарихининг жуда кўп масалалари ўзининг ҳаққоний ва ҳолисона талқинини олди¹. Энг муҳими, илмий жамоатчиликнинг алоҳида диққатэътиборида бўлиб келаётган бу курашларнинг асл моҳияти, сабаблари ва мақсади ўзининг ҳаққоний баҳосини олишга сазовор бўлди.

Дарҳақиқат, илмий жамоатчилик олдида турган навбатдаги муҳим вазифа – бу ўтмиш тарихимизни, хусусан, Туркистон мустамлакачилик даври тарихининг ҳам чуқур илмий асосланган талқинини яратишдир. Шу даврнинг энг муҳим муаммоси бўлган Туркистондаги мустабид тузумга қарши курашлар тарихи ҳам ўзининг шундай талқинини кутмоқда. Ҳозирга қадар ватан тарихшунослигида эришилган дастлабки натижалар шундай талқин учун пойдевор, замин ҳозирлади. Эндиликда бу курашларнинг кам ўрганилган, муаммоли, мунозарали ёхуд ҳали тадқиқ этилмаган масалаларини ўрганиш, илмий истеъмолга киритилмаган манбаларни қиёсий ва ҳолисона тадқиқ этиш лозим. Бу борада муаммонинг асосан қуйидаги масалалари ўз тадқиқини кутмоқда:

Туркистонда 1916 йил кўзғолони бўйича:

- кўзғолоннинг умумхалқ характери, унда мулкдор тоифаларнинг ва аёлларнинг фаол иштироки, жаҳид тараққийпарварларининг муносабати;

¹ Ибодонов А. Қўрбоши Мадаминбек (хужжатли қисса). –Т., 1993; Карим И. Мадаминбек (ижтимоий-сиёсий очерк). –Т., 1993; Суюнова О. Туркистонда 1916 йилги миллий-озодлик кураши (Сирдарё вилояти мисолида). –Т., 1997; Исмоилова Ж. Қонге беланган халқ ҳаракати. \ Шарқ юлдузи, 1998. 2-сон; Ражабов Қ. Мадаминбекнинг Сафоновга мактуби. Саодат. 1993.№4-5; Ражабов Қ. Истиклолчи беган маъқул \ Фан ва турмуш. 1995. №3; Ф. Хўжаев ва миллий истиклол ҳаракати \ Файзулла Хўжаев 100 йиллиги. –Т., 1997; Қ.Ражабов. Фарғона водийсида истиклолчилик ҳаракати. ТФН даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. –Т., 1994; Чориев З. Туркистон ўлкасида мардикорлар ҳаракати ва мардикорларнинг Россиядаги ҳаёти тарихини ўрганиш манбалари \ “Ўзбекистон халқлари тарихининг долзарб масалалари” Маърузалар тўплами. –Т., 1995; Шамсутдинов Р. Босмачилар ким бўлган? Фан ва турмуш. 1997. №1.; Фарғона қўрбошилари. Фан ва турмуш. 1997. №2; Хидоятлова Н. Басмаческое движение в современной советологии. Автореферат КИИ. –Т., 1993; Норжигитова Н. Туркистонда “босмачилик ҳаракати” тарихшунослиги ТФН илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. –Т.,1994. ; Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузига ва ҳукмронлигига қарши кураш. –Т., 1998.

- Жиззах воқеаларининг бошланиши, ривожланиб бориши, сардорлари, мақсадлари ва фожеали оқибати;

- Фарғона ва Самарқанд вилоятларидаги кўзғолонлар;

- кўзғолоннинг энгилиш сабаблари, тарихий аҳамияти ва сабоқлари, кўзғолончилар, мардикорликка сафарбар этилганлар қисмати;

- «туземлилар комитетлари»нинг фаолияти;

- кўзғолончиларнинг хотиралари, замондошларнинг кўрсатмалари, кўзғолонга бағишланган халқ оғзаки ижоди намуналари (ашула, шеър, лапар, дostonлар);

1916 йил воқеаларининг ана шу кам ўрганилган ёки чуқур очиб берилмаган масалаларини қамраб олган ҳолда қайд этилган манбаларни архив ҳужжатлари билан қиёсий таҳлил этиш асосида бутун Ўзбекистон миқёсидаги илмий асосланган талқинини ёритиш.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, 1916 йил воқеалари нафақат ҳозирга Ўзбекистон, балки бутун Туркистон ҳудуди доирасида, қўшни республикалар олимлари билан ҳамкорликда тадқиқ этилиши лозим, чунки 1924 йилга қадар ягона оила сифатида яшаб келган Туркистон халқлари мустабид тузумга қарши биргаликда, бир сафда туриб курашганлар.

Совет ҳокимиятига қарши курашлар (истиклолчилик) тарихини ўрганиш бўйича:

- кураш сабаблари – совет ҳокимиятининг зўравонлик, талончилик, миллий зулм ва адолатсизликка асосланган мустамлакачилик сиёсати, Туркистон халқларининг оғир иқтисодий асоратга солиниши, сиёсий ҳуқуқсизлик ва ҳ. к. ;

- курашнинг ижтимоий-сиёсий моҳияти, ғоявий-мафкуравий асослари, асосий мақсадлари, ундаги жаҳид таракқийпарварларининг тутган ўрни ва роли, маҳаллий коммунистларнинг муносабати;

- кураш frontiдаги ички аҳвол: ҳарбий интизом, моддий-ҳарбий таъминот, ташкилий масалалар, жисмоний ресурслар, кенг халқ оммасининг муносабати;

- курашнинг ривожланиш босқичлари, асосий сардорлари, ҳаракат доираси ва ҳудудлари, қароргоҳлар;

- Бухоро ва Хива ҳудудидаги мустабид тузумга қарши фронтларнинг ўзаро алоқалари, ўзига хос ва умумий хусусиятлари;

- кураш фронтининг ташқи ва қўшни давлатлар билан алоқалари, Туркистон ҳудудида совет ҳокимиятига қарши бошқа кучлар, фронтлар, ташкилотлар билан алоқалари;

- курашнинг сўнгги босқичлари, мағлубият сабаблари, қизил армиянинг ҳарбий террорга асосланган жиноий босқинчилик, оммавий-қирғин, гаровга олиш, риёкорлик сиёсати;

- кураш давомида миллий давлатчилик ғояси учун интилишлар ва уларнинг оқибатлари;

- кураш иштирокчиларининг асосан хорижда сақланиб қолган ва чоп этилган хотира ва кўрсатмалари, муҳожирликда бўлган кўрбошилар, миллий арбобларнинг шахсий архивлари (Франция, АҚШ, Афғонистон, Туркияда сақланиб қолган) ;

- хорижий тарихшунослик (немис, инглиз, турк, француз, араб тилларидаги) намуналари ва уларнинг манбалари.

Бу масалалар хусусида ҳозирга қадар маълумотларни умумлаштириш, янги фактларни, манбаларни ўрганиб, қиёсий таҳлил этиш асосида собиқ Туркистон Автоном Республикаси (1918-1924), Бухоро ва Хоразм халқ республикаларида мустабид совет ҳокимиятига қарши халқимиз олиб борган курашларнинг чуқур илмий асосланган талқинини яратиш навбатдаги муҳим вазифадир.

2. Шарқдаги йирик давлатлардан бири ҳисобланган Бухоро амирлиги 1868 йилга келиб чор Россиясининг ярим мустамлакасига айлангандан сўнг халқнинг тирикчилиги илгаридан ҳам оғирлашган эди. Амирликдаги халқ кўзғолонлари чор Россияси қўшинлари ёрдамида бостирилди. Рус маъмурлари амирликда катта имтиёзларга эга бўлган.

Россиядаги демократик жараёнлар, 1908 йили Туркияда бўлган ёш турклар инқилоби, хусусан, Петрограддаги 1917 йил февраль инқилобидан кейин амирлик ҳудудида жаҳидчилик ва ундан ўсиб чиққан Ёш бухороликлар ҳаракати кучайди. Бухородаги жаҳидчилик Туркистон ва Хива жаҳидчилиги билан деярли бир вақтда пайдо бўлса ҳам,

лекин амирликдаги оғир вазият унинг тараққиётини тезлаштирди. Бу ҳаракат 1915 йилдан бошлаб маърифатчиликдан сиёсатга қараб йўл тутди. Бухоро жадидлари мамлакатдаги тузумни ўзгартирмасдан туриб, ўз мақсадларига етиш қийин эканлигини тажрибада бир неча бор синаб кўришди.

1917 йил 7 апрелда амир Саид Олимхон мамлакатда ислохотлар ўтказиш тўғрисида фармон чиқарди. Лекин амирнинг бу фармони фақат қоғозда қабул қилинган бўлиб, у амалда жорий қилинмади. Жадидлар Бухоро шаҳрида намойиш уюштиргандан сўнг, мамлакатда уларни таъқиб қилиш ёппасига бошланди. Ёш бухороликлар яширин ҳолатда ҳаракат қилишга мажбур бўлишди.

Файзулла Хўжаев ва бошқа Ёш бухороликлар Когон (Янги Бухоро) шаҳрига қочиб, омон қолдилар. Янги Бухоро ишчи ва солдат депутатларининг саъй-ҳаракатлари натижасида амир зиндонидан сақланган бир гуруҳ жадидлар ҳам озод этилди. Бухородаги апрель воқеалари амирлик худудидagi демократик ҳаракатнинг ривожига катта таъсир қилди¹.

Октябрь тўнтаришидан кейин Россия билан Бухоро ўртасидаги муносабатлар ёмонлашди. Туркистон Х.К.С. Бухоро давлатига ғанимлик қилиб, амир ҳукуматини куч билан ағдаришга уринди. Большевиклар шу мақсадда Ёш бухоролик жадидларни қўллаб-қувватлади. 1918 йил март ойида Туркистон ўлкаси Х.К.С. раиси Ф. Колесов кўмондонлигидаги қизил аскарлар мамлакат пойтахти Бухоро шаҳрига ҳужум уюштирдилар. Уларнинг ҳужуми муваффақиятсиз тугаган бўлса ҳам, Бухородаги сиёсий тузумни ўзгартириш учун уриниш тўхтамади.

Афсуски, амир Саид Олимхон мамлакат тақдири ҳал қилинаётган ушбу нозик фурсатда муҳолифатдаги Ёш бухороликлар фирқаси арбоблари билан тил топиша олмади. У мамлакатда конституциявий монархия ва демократик тартиботларни ўрнатмоқчи бўлган жадидлар Ёш бухороликларни аямасдан кириб ташлади. Файзулла Хўжаевнинг таъкидлашича, амир Колесов воқеасидан кейин мамлакатда 1500 кишини жадид сифатида қатл қилган². Садриддин Айнийнинг ёзишича, фақат пойтахт эски Бухорода эмас, балки Ёшдувон, Шофиркон, Вобкент, Қорақўл, Чоржўй, Хатирчи, Кармана, Қарши, Шахрисабз бекликларда ҳам минглаб кишилар жадидликда айбланиб ноҳақ ўлдирилди³.

Амир Бухородаги янгилик ва тараққиётга томон бўлган ҳар қандай интилишни мурғаклигидаёқ бўғиб ташлар эди. «Бухоро амири ўзининг сиёсий чекланганини ўзи кўрсатди»⁴, - деб у ҳақда кейинчалик Аҳмад Закий Валидий хотираларида таъкидлаган эди.

Бухоролик жадидларнинг тирик қолган вакиллари Самарқанд, Тошкент ва Москвага жўнаб кетишга мажбур бўлишди. Ёш бухороликларнинг бир қисми 1918 йил ёзида Тошкентда Бухоро Компартиясини тузишди. Ф. Хўжаев Москвадаги муҳожирлик даврида 1918 йил октябрда Туркистон республикасининг РСФСР ҳукумати ҳузуридаги мухтор ваколатхонаси қошида Ёш бухороликлар партиясининг бўлимини ташкил қилди. 1920 йил январда Тошкентда Ф. Хўжаев бошчилигида инқилобчи Ёш бухороликлар партиясининг Туркистон Марказий бюроси ташкил қилинди. Большевиклар Ёш бухороликлардан амирлик ҳокимиятини ағдаришда фойдаландилар. Улар ҳам тактик мақсадларни кўзлаган ҳолда большевикларга яқинлашишди.

1920 йил 25 августда кўмондон Фрунзе Туркфронт қўшинларига «кўзғолон кўтарган Бухоро меҳнаткашларига ёрдам кўрсатиш тўғрисида» буйруқ берди. Зарбдор гуруҳларнинг кўпчилигида дастлабки позицияларни эгаллаш ва 29 августга ўтар кечаси фаол ҳаракатларни бошлаш буюрилди. Қизил аскарлар томонидан «Шарқ мўъжизаси» ҳисобланган муқаддас Бухоро шаҳри шафқатсиз равишда ўққа тутилди. Амир Саид Олимхон бу воқеаларни ўз

¹ Мухаммаджонов Л. П. 1917 йил Бухородаги апрель воқеаларига доир // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1998, № 3, 30-бет.

² Хўжаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига оид материаллар. Т., «Фан», 1997, 133-бет.

³ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Асарлар. 8 томлик, 1-том. Тошкент, Ўздавнашр, 1963, 334—338-бетлар

⁴ Аҳмад Закий Валидий Тўгон. Бўлингани бўри ер. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан. Хотиралар. Тошкент, «Адолат», 1997, 57-бет.

хотираларида куйидагича тасвирлайди: «Бу уруш асносида душман тахминан Бухоронинг ярмини тўп ва пулемётдан ўққа тутиб, кўп талафот етказди. Улар ўн битта тайёра билан Бухоро шаҳри устида ҳавода парвоз этиб, бомба ёғдирдилар»¹. Амир ўзи ёзганидек, «вайронагарчилик янада зўрайиб, одамларнинг яна ҳалок бўлишига йўл қўймаслик андишаси ила» ўз кўшинлари билан пойтахтдан чиқиб кетди. 1920 йил 2 сентябрда Туркфронт кўшинлари қаттиқ жанглардан кейин Бухоро шаҳрини эгаллашди. Шундай қилиб, Бухорода кизил аскар найзалари остида амирлик ҳокимияти ағдариб ташланди.

1920 йил 14 сентябрда бўлган Халқ Нозирлар Шўроси, Ревком ва БКП МКнинг умумий йиғилишида 9 кишидан иборат Бутун Бухоро инқилобий комитети (раиси Абдулқодир Муҳиддинов) ва республика ҳукумати – 11 кишидан иборат Халқ Нозирлар Шўроси (раиси Файзулла Хўжаев) тузилди. Бухоро инқилобий комитетининг аъзолари қилиб М. Муинов, Олимхон Акчурин, Абдулҳамид Орипов, Собир Юсупов, Ҳожи Ҳасан Иброҳимов, Файзулла Хўжаев, Қулмуҳамедов тайинланди. Мамлакатни бошқариш мақсадида тузилган Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси таркиби куйидагича эди: раис ва хорижий – ташқи ишлар (нозир Файзулла Хўжаев), маориф (Қори Йўлдош Пўлатов), дохилия ички ишлар (Мухтор Саиджонов), молия (Усмонхўжа Пўлатхўжаев), давлат контроли (Нажиб Хусаинов), Фавқулодда комиссия (раис Иброҳимов), адлия (Мукомил Бурҳонов), ҳарбий (Шихобуддинов), савдо ва саноат (Муҳиддин Мансуров) нозирликлари. Бу пайтга келиб инқилобчи Ёш бухороликлар фирқаси аъзолари Бухоро Компартияси сафига киришга мажбур бўлган эдилар. Ушбу ўринда таъкидлаш жоизки, асосан жадидлардан ташкил топган Бухоро ҳукумати ўша пайтда дунёдаги энг маълумотли кишилар йиғилган ҳукуматлардан бири ҳисобланган. Нозирлар Бухоро, Истанбул, Москва ва бошқа шаҳарларда таълим олишган эди. Бухоро жадидлари ўзларининг ислохотчилик ғояларини янги ҳукуматдаги фаолиятлари давомида амалга оширишга ҳаракат қилдилар

1920 йил 6-8 октябрда амирнинг ёзги саройи – Ситораи Моҳи Ҳосада чақирилган Бутун Бухоро халқ вакилларининг 1-қурултойида Бухоро Халқ Совет Республикаси – БХСР тузилганлиги тантанали равишда эълон қилинди. Бу давлат тузуми жиҳатидан халқ демократик ҳокимияти эди. Унинг зиммасига қисқа муддат ичида ўрта асрчилик анъаналари мерос қолган амир Бухоросини демократик давлатга айлантиришдек тарихий вазифани бажариш тушди. Қурултой давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи олий органи бўлган Бухоро инқилобий комитети (Марказий Ревком) ва Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси – дастлабки ҳукумат таркибини узил-кесил тасдиқлади. Уларнинг ваколат муддати 2-қурултойгача узайтирилди². Ушбу қурултойда И. Е. Любимов РСФСР ҳукумати Бухоро республикаси мустақиллигини тан олганлигини айтишга шошилди.

1920 йил октябрь-ноябрь ойларида БХСР билан РСФСР ўртасида муваққат ҳарбий-сиёсий ахдлашув ва шартнома тузилди. 1921 йил 4 мартда эса ҳар икки давлат ўртасида «Иттифоқ шартномаси» имзоланди. Ушбу шартномалар мустақил сиёсат юритишга ҳаракат қилаётган Ёш Бухоро давлати арбоблари фаолиятини муайян даражада чеклашга олиб келди. «Иттифоқ шартномаси» мустақил Бухоро давлати ҳудудида совет кўшинлари туришини «қонуний асослаб» бердики, мазкур ҳол БХСР ички ишларига Россиянинг тўғридан-тўғри ҳарбий жиҳатдан қуролли аралашувидан бошқа нарса эмас эди.

Бухоро ҳукумати олдида турган энг асосий вазифалардан бири ер-сув масаласини ҳал қилиш эди. 1920 йил 30 сентябрда Бухоро Марказий Ревкоми «Ер тўғрисида»ги декретни қабул қилди. Декретга мувофиқ собиқ амир, унинг қариндошлари ва амалдорлари кўлидаги бутун ер-мулк камбағал ва ерсиз деҳқонларга берилиши керак эди. Шунингдек, декретга кўра, «амлок» ва бошқа солиқлар бекор қилинди. Архив ҳужжатларида келтирилишича, фақат Эски Бухоро туманлари ва Чоржўй беклигида собиқ амир ва бекларга қарашли 10.000 таноб ер мусодара қилиниб, камбағал деҳқонларга тақсимлаб берилди.

¹ Амир Сайид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент, «Фан», 1991, 15-б.

² Ишанов А. И. Бухарская народная Советская Республика. Ташкент, «Уз-бекистан», 1969, с. 215.

Янги тузум ва унинг ижобий чора-тадбирларини аҳоли маъқуллаб кутиб олди, жойларда инқилобий кўмиталар тузилди. Бироқ янги ҳокимият томонидан мулкдорлар табақасига нисбатан кўрилган қаттиқ чоралар, уларга тегишли бутун мол-мулкнинг мусодара қилиниши, сарой аъёнлари ва амир амалдорларининг ёппасига ҳибса олиниши ва отиб ташланиши, амир хазинасининг Москвага олиб кетилиши, мажбурий озиқ-овқат разверсткаси ва унинг қаттиққўллик билан амалга оширилиши, ислом дини ва уламоларга нисбатан душманлик сиёсати (муқаддас Бухорои шарифда), республика худудида турган қизил армия таъминотининг аҳоли зиммасига юклатилиши, бунинг устига, қизил аскарларнинг босқинчилик ва талончилик «фаолияти» ҳаққоний равишда халқнинг кучли норозиликка сабаб бўлди. Республикадаги ижтимоий-сиёсий муносабатлар ҳам кескинлашди.

Ёш давлат етакчиси Файзулла Хўжаев мураккаб ва оғир шароитда ишлашга мажбур бўлди. Бухоро ҳукумати ичида сиёсий бўлиниши, бир тарафдан, Бухоро Компартияси ичидаги «сўл» ва «ўнг» коммунистларга қарши тоявий жиҳатдан кураш олиб боришга тўғри келса, иккинчи тарафдан, РСФСР ва унинг фавқулодда органлари бўлган Турккомиссия, Туркбюро ёш «мустақил давлат»нинг босган ҳар бир қадамини сергаклик билан назорат қилиб турар эди. Шундай бўлишига қарамасдан Файзулла Хўжаев, Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Отаулла Хўжаев, Фитрат, Муинжон Аминов, Мухтор Саиджонов, Саттор Хўжаев, Муҳиддин Мансуров, Абдулқодир Муҳиддинов кабилар ҳукуматда демократик йўл тутиб, мўътадил мавқеда турдилар. Улар Бухоро республикасининг амалда мустақил бўлиши, эътиқод эркинлиги, ислохотлар ўтказиш зарурлигини ёқлаб чиқдилар.

1921 йил 18-23 сентябрда бўлган Бутун Бухоро халқ вакилларининг II қурултоида демократик руҳдаги БХСР Конституцияси қабул қилинди. Бухоро тарихидаги дастлабки Конституция фуқароларнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликларини қонун йўли билан мустаҳкамлади. Конституцияда давлатни идора этиш учун халқнинг барча табақа вакилларининг иштироки таъминланди. Хусусий мулк ва савдо-сотик эркинликлари Конституцияда ўз ифодасини топди. Бухорода ўрнатилган тузум феодализмга қарши қаратилган бўлиб, у халқ демократик республикаси эди. БХСРнинг Конституцияси фуқароларга тенг сиёсий ҳуқуқ берди, миллий тенгсизликни йўқотди. Конституцияга кўра, БХСРнинг органи – Бутун Бухоро халқ вакиллари қурултои бўлиб, у ҳар 2.000 сайловчига бир вакил сайланадиган 350 аъзодан иборат эди. Қурултой йилига бир марта чақирилар ва унда республика конституциясини қабул қилиш, ўзгаришлар киритиш, ҳукуматнинг ҳисоботи ва давлат бюджетини тасдиқлаш каби муҳим масалалар кўрилар эди. Конституцияга кўра, қурултойлар ўртасида қонун чиқарувчи ва назорат қилувчи олий орган – Бутун Бухоро Марказий Ижроия Комитети (Бутун Бухоро МИК) ҳисобланади. Қурултоида Бутун Бухоро МИК раиси қилиб Усмонхўжа Пўлатхўжаев сайланди (1922 йил августда бўлган III қурултоида бу лавозимни Порсо Хўжаев эгаллади). Конституцияга мувофиқ, Халқ Нозирлар Шўроси давлат ҳокимиятини ижро қилувчи ва бошқарувчи олий органи сифатидаги ўз вазифасини сақлаб қолди.

Қурултоида миллий масалага катта эътибор берилди. Бутун Бухоро МИК ҳузурида Амонгелди Амонов бошчилигида Туркман бўлими тузилди. Кейинчалик Туркман автоном вилояти ташкил қилинади. Уларнинг она тилида мактаблар очилиб, миллий мухторият ҳуқуқи берилди. Худди шундай маданий-маърифий муассасалар тожик халқи учун ҳам уларнинг она тилида очилди.

Бухородаги демократик жараёнларга мамлакат ташқарисидан тазйиқ тобора кучайиб борди. 1923 йил 3 июлда Бухорога Собик СССР Қуруллой кучларининг Бош кўмондони С.С.Каменев, Туркфронт Ҳарбий Кенгаш раиси Карк, РКП(б) МК Урта Осиё бюроси аъзоси Михайлов ва бошқалар келишди. Улар Бухоро ҳукумати фаолиятдан қониқмаётганликларини очиқ айтиб, социалистик ўзгаришларни жадаллаштириш кераклигини таъкидлашди. Орадан кўп ўтмай 12 июнда РКП(б) МК Сиёсий Бюроси махсус қарор қабул қилиб, Бухоро ҳукуматини советлаштириш чора-тадбирларини белгилаб берди. Совет ҳукумати ўз буйруқларини тез ва қаршиликсиз амалга ошириш учун РКП(б) МК

котиби Я.Э.Рудзутакни Бухорога жўнатди. 23 июнда бўлган БКП МК ёпиқ пленумида Рудзутак иштирок қилиб, Бухоро ҳукумати раҳбарлари ва маҳаллий коммунистлар олдига қатъий талабларни қўйди. Ф.Хўжаевнинг энг яқин сафдошлари бўлган собиқ ёш бухоролик жадидлар Отаулла Хўжаев (ташки ишлар нозири), Фитрат (маориф нозири), Саттор Хўжаев (молия нозири), Муинжон Аминов (ЭКОСО раиси) лавозимларидан четлаштирилиб, Бухоро давлати ҳудудидан чиқариб юборилди. Қори Йўлдош Пўлатов, Раҳимжон Юсуфзода, Музахар Махсум Бурҳонов, Ҳожи Ҳамро Йўлдошев ҳам масъул лавозимлардан олиб ташланди. Бухоро ҳукумати Москва ва Тошкентнинг «коммунистча сабоғи»ни олган «тажрибали совет ходимлари» билан тўлдирилди. Пленумнинг ўзида Бухоро Компартияси Марказқўми котиби Муҳаметдинов ўрнига А.Раҳимбоев БКП МК масъул котиби қилиб сайланди. Ҳукуматда Туркистонда юборилган эмиссарларнинг таъсири кучайиб борди. Инқилобий экстремистик унсурлар бу билан чекланиб қолмасдан 14 августда бўлган Бухоро МИК Фавкулудда сессиясида Конституцияга ўзгартириш киритишга ҳам муваффақ бўлдилар. 1923 йил 11-17 октябрда бўлган Бутун Бухоро IV қурултойи Конституцияни ўзгартириш тўғрисидаги бу қарорни тасдиқлади. Унга биноан барча савдогар, мулкдор ва собиқ амалдорлар сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинди. Аммо ишчи ва қосибларнинг сайлов ҳуқуқи кенгайтирилди. Шунингдек, қурултойда «Совет қурилиши тўғрисида» махсус қарор қилиндики, бу жамиятдаги ижтимоий беқарорликни кучайтирди. Жамият тобора сиёсийлашиб борди. Бухорода ўтказилаётган демократик ислохотларнинг тақдири хавф остида қолди. Марказнинг талаби билан мамлакатда сунъий равишда социалистик қайта қуришларни амалга оширишга киришилди. Республикадаги бу кескин сиёсий вазият қуроли муҳолифат ҳаракатининг кучайишида ҳам ўз ифодасини топди.

Бухоро республикасидаги иқтисодий сиёсат ва хўжалик соҳасидаги ислохотлар ҳам зиддиятли характерда кечди. Бухоро инқилобий комитетининг 1921 йил 5 январдаги декрети ҳамма ерларни умумхалқ мулки деб эълон қилди. Вақф ерлари тугатилди, айрим тоифадаги хўжаликларнинг чорва моллари ва мулклари мусодара қилинди. Суғориш тизими ишдан чиқди, экин майдонлари қисқариб, чорва молларининг сони камайиб кетди. Шу билан бир вақтда кўплаб ижобий ишлар ҳам амалга оширилди. 1921 йил кузида ерни тортиб олиш бекор қилинди. Бухоро Марказий Ижроия Комитетининг умумий вақф тўғрисидаги 1922 йил 25 май декрети вақфларни тугатишни тўхтатиш, қозихоналар ишини, шариат кўрсатмаларини тиклаш ва бошқаларни эълон қилди. Ўша йилнинг ноябрида янги иқтисодий сиёсатга ўтиш эълон қилинди. Бухоро давлат банки тузилиб, пул ислохоти амалга оширилди. Дехқонларни моддий рағбатлантириш чоралари кўрилди. Бу кишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишига олиб келди. 1923 йили суғориладиган ерлар майдони 1913 йилдаги даражага яқинлашиб қолди (92, 31). Темир йўл тикланиб, завод ва фабрикалар қайтадан ишга тушди. Бу пайтда келиб Бухоро республикасида 19 та корхона, 500 дан ортиқ бозор ишлаб турди, хусусий сармоя 12.000 савдогарлар маблағидан иборат бўлди. 1923 йили 4 та аралаш акционерлик жамияти, 30 та йирик савдо фирмалари фаолият кўрсатаётган эди. Давлат савдоси ва кооперацияга берилган ёрдам ўз самарасини кўрсатди.

1923 йил март ойида Туркистон, Бухоро ва Хоразм иқтисодий жиҳатдан бирлаштирилди ва уни бошқариш учун Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (Средаз ЭКОСО) тузилди. Ф.Хўжаев Ўрта Осиёнинг иқтисодий жиҳатдан бирлашуви тўғрисидаги фикрни бошида қўллаб-қувватлайди. Чунки у иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш, ҳатто минтақа халқ хўжалиги истиқболлари тўғрисида қарор қабул қилишгача бўлган барча ишлар Марказ қўлига ўтаётганлигини энг аввало сезган ва бу сиёсатнинг машъум оқибатларини чуқур тушунган арбоб эди. Ўзи кучли иқтисодчи бўлган Ф.Хўжаев Бухоро томонидан Россия ва Туркистонга етказиб бериладиган молларга аниқ ва товар эквиваленти белгилаш зарурлиги тўғрисида айниқса ташвишланиб гапирар эди. Бухоро ҳудудида жойлашган Россия қўшинлари Бухоро давлатининг озиқ-овқати ва ем-хашаги билан таъминланар эди. Ҳукумат бошлиғи Ф. Хўжаев Россия қўшинлари сонини 15.000 кишигача қисқартириш тўғрисидаги масалани Москва олдига бир неча марта кескин қилиб қўйди.

1924 йил 18-20 сентябрда Бутун Бухоро халқ вакилларининг 1-курултойи бўлиб ўтди. Қурултой 19 сентябрда БХСРни Бухоро ССР га айлантириш ҳақида қарор қабул қилди. Қурултойда Ф. Хўжаев ҳукуматнинг иши тўғрисида ҳисобот берди ва «Ўрта Осиёнинг миллий давлат чегараланиши тўғрисида» маъруза қилди. Қурултой қатнашчилари халқ ҳукуматининг 4 йиллик иш фаолияти яқунларини чиқариб, Ўрта Осиёда миллий республикалар тузиш зарурлигини ёқдашди. 1924 йил 18 ноябрда Туркистон АССР, Бухоро ССР ва Хоразм ССР М.И.К.лари қўшма қарор қабул қилдилар ва шу қарорга биноан ўз ваколатларини Ўзбекистон ССР Советларининг Таъсис қурултойига қадар иш кўриб келган Ф.Хўжаев раислигида янги ташкил этилган Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Комитетига топширдилар. Шундай қилиб, Ўрта Осиё республикаларининг миллий давлат чегараланиши деб аталмиш тадбир асосида 1924 йил ноябрь ойи охирида Бухоро ССР тугатилиб, унинг ҳудуди янги ташкил этилган Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР ва Тожикистон АССР (1929 йилдан Тожикистон ССР)га киритилди.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро халқ республикаси ўзининг қарийб тўрт ярим йиллик тарихи даврида амирлик Бухоросини демократик Бухорога айлантириш учун катта ишларни амалга оширди. Собиқ монархия давлати ёш бухоролик жаҳид арбобларининг қатъий саъй-ҳаракатлари натижасида демократик ўзгаришлар жорий қилинаётган, жамиятни эркин тараққиёт сари олиб боровчи ислохотлар амалга оширилаётган мамлакатга айлана бошлади. Афсуски, СССР қаноти остидаги Совет Россияси ва Туркистон коммунистлари, совет режими Ф.Хўжаев бошчилигида Бухорода амалга оширилаётган демократик ўзгаришларга чек қўйди. Оқибатда Шарқдаги энг қадимий ва кўхна давлатлардан бири бўлган Бухоро мамлакати ҳам ўз мавжудлигининг интиҳосига етди. Асримиз биринчи чорагининг охирида Бухоро ва Хоразм халқ республикаларининг тугатилиши билан ўзбек миллий давлатчилиги тарихидаги катта бир босқичга яқун ясалди.

3. Октябрь тўнтариши оқибатида Туркистонда зўрлик билан ўрнатилган мустамлакачи мустабид шўролар тузуми биринчи кундан бошлаб халқларимиз бошига сонсиз-саноқсиз қирғинлар, даҳшатли ва аламли кулфатлар олиб келди. Бу даҳшатли тузумни ўлкамиз халқлари қабул қилмадилар. Истиқлол учун, эрк ва миллий озодлик учун кураш 16 йил давом этди. Бу кураш давомида айрим хориждаги муаррихлар ҳисобича, 1 миллион 900 минг ватандошимиз Туркистондан бош олиб, хорижий мамлакатларга чиқиб кетди ва 1 миллион 700 минг ватандошимиз Сибирга, Украинага, Шимолий Кавказга, Уралга, Қозоғистонга, Узоқ Шимолга, Узоқ Шарққа бадарға қилинди.

Ватанимизнинг шаҳар ва қишлоқларини хонавайрон қилиб култепага айлантирган, минг-минглаб фидойи инсонларимизни шафқатсизларча қирғин қилган шўролар мустамлакачилик ва босқинчилик олови ўчмай туриб, ўлкамизда мислсиз ва фожиали қатағонларини бошлаб юборишди. Қатағонлар ўша мустабид совет тузумининг ички моҳиятидан келиб чиққан ва унинг табиатида мавжуд бўлган ижтимоий офат эди. Қатағонлар комфирқа ва советларнинг ажралмас йўлдоши эди. Советларнинг ўзи қатағон йўли билан юзага келган эди. Большевикларнинг ҳокимият тепасига келиши фақат зўрлик, қирғин, босқин ва куч ишлатиш орқалигина амалга оширилган. Ленин сиёсатининг муҳим қуроли, большевикларнинг фавқулудда органи – Бутун Россия Фавқулудда Комиссияси (ВЧК) бўлган. ВЧК бевосита Ленинга бўйсунган.

Ленин ҳокимият тепасига келганидаёқ ўз атрофидаги дўстларининг юмшоқ характердалигидан хавфсираган. 1917 йил 25 октябрда Советларнинг II съезди Каменев таклифи билан Россияда ғазабга келган. Ленин ғазаб билан бу телбалик, тентанлик, ахир отувларсиз инқилобни амалга ошириш мумкинми, деб айтган. Гарчи ўлим жазосини большевиклар ҳукумати бекор қилса-да, амалда уни ҳеч қандай чекловларсиз қўллаган.

Петроград ЧКси раиси Урицкий отиб ўлдирилади. Москвада эсер Каплан томонидан Ленинга суиқасд қилинади. Суиқасд чала амалга оширилиб, Ленин тирик қолади. Мана шу воқеалар сабаб бўлиб мамлакатда синфий душманга қарши кураш баҳонасида “қизил террор” авж олдирилади.

Лениндан кейин иккинчи шахс ҳисобланган Троцкий бундан фойдаланиб бутун ҳокимиятни ўз қўлида мужассамлаштириб олади. Энди навбат император Николай II га келади. Екатеринбургда ташқи оламдан ажралган ҳолда сақлаб турилган Николай II ўз оила аъзолари билан яширин отиб ташланади. Бу ишни бажарувчилар – бутун Россия Марказий Ижроия Комитети раиси Янош Соломон Мовшевич, яъни Яков Михайлович Свердлов, Янкель Вайсбарт (яъни Урал совети раиси Белобородов), шахсан ўзи подшони отган Яков Мовшевич Юровский, Ша Исакович, яъни Ф.П.Голошчекин, Тинкус Лазаревич Вайнер ва бошқалар бўлганлар.

Белобородов бу “алоҳида хизматлари учун” Троцкий томонидан РСФСР Ички ишлар халқ комиссари ўринбосари лавозимига кўтарилди, кейин эса халқ комиссари бўлиб қолди. Ўша 1998 йилнинг ўзидаёқ оммавий отувлар тўлқини бошланиб кетади.

Совет тузумида биринчи бўлиб қирғинларни Лениннинг ўзи, ундан кейин Троцкий бошлаб берганлар. Ленин ва Троцкийнинг қонхўрона сиёсатини Максим Горький танқид остига олган эди. Унинг “Туркестанское ведомости” газетасида эълон қилинган хатида Ленин ва Троцкий халқни ўз орқаларидан эргаштириб, мамлакатда қонли жанжалларни бошлаб юборганликлари, матбуот эркинлигини бўғаётганликлари, ҳокимият деспотизмини ҳар жиҳатдан оқлаётганликлари, бу икки арбоб ортидан бораётганларнинг уларга тобелиги худди мактаб ўқувчиларининг ўз муаллимларига бўлган итоаткорлигига ўхшаб кетаётгани кўрсатилганди. Горький оқибатда улар котиб қолган ақидалар қулига айланиб қолганликларини, ленинчилар ўзларини Наполеон Бонапартдек ҳис этиб, Россияни вайрон қилаётганликларини очиқ-ошкора айтганди.

“Рус халқи, - дейилади ўша хатда, - бунга қонлар денгизи билан жавоб бермоқда. Лениннинг ўзи жуда кучли шахс, йигирма беш ёшидаёқ у социализм учун курашганларнинг олдинги сафида борган. Унинг истеъдод эгаси эканлиги ва доҳийликка хос барча хислатларга эга эканлиги аниқ. Айни пайтда унда оддий халққа паст назар билан қараш хислати ҳам бор. Ленин ўз халқи устидан тажриба ўтказишга ўзини ҳақли деб билади. Урушлардан чарчаган халқ бу тажриба учун минглаб кишилар жонини қурбон қилиб бўлди. Афсуски, бу фожиа Ленинни таажжубга солмаяпти. Темирчи учун темир қанчалик керак бўлса, ленин учун ишчилар синфи шундай зарурдир.

Ҳозирги шароитда темирдан социалистик давлат қуйиб бўлармикан? Афтидан бундай давлатни қуйиб бўлмайди. Ленин ана шундай давлат куриш мумкин, дея халқ устидан тажриба ўтказмоқда. Тажриба ижобий натижа бермаса нима бўлади? Ленин лабораториядаги химик сингари ишляпти. Аммо химикдан унинг бир фарқи бор. Химик лабораторияда ўлик материя билан тажриба ўтказди ва унинг тажрибаси фойдали натижа беради. Ленин эса тирик материя – инсон билан тажриба ўтказяпти, унинг натижаси эса халқни таназзулга олиб боради. Ленин ортидан бораётган онгли ишчилари синфи билан шафқатсиз тажриба ўтказилмоқда. Мазкур тажриба оқибатида ишчиларнинг сара вакиллари йўқотилади ва урс революциясининг муътадил тараққиёти тўхтатилади”¹.

Кейинги йилларда чоп этилган адабиётларда “Сталин Ленин йўлидан чекинди, ўзгача йўл тутди” деган фикрлар асосизлигини ҳақида янги маълумотлар баён қилинмоқда. 20-йиллардаги қатағонлар сионобольшевизмнинг ҳам ҳиссаси катталиги, бунда Троцкийнинг ҳам “хизмати” борлиги тўғрисида ишончли манба ва далиллар келтирилмоқда. Тадқиқотчи Ю.Козенковнинг фикрича, 10-15 йил ичида вайрон қилинган мамлакат хўжалигини тиклаш, оғир индустрияни яратиш ва бу вазифани ҳар қандай шароитда, нима қилиб бўлса ҳам удалаш керак эди. Акс ҳолда СССР мажақланиб, парчаланиб, ўнлаб хом-ашёвий мустамлакаларга бўлиб юборилиши мумкин эди. Чунки барча жазо органлари – ОГПУ, сўнгра НКВДнинг барча тармоқлари, концлагерлар, армия, суд, прокуратура раҳбарлиги халқаро сионистик, масонлик ташкилотлари билан тил бириктириб иш кўраётган сионизм намоёндалари ва шуларга ўхшаш халқ душманлари қўлида эди. Улар мамлакатнинг туб аҳолисига қарши ялпи террорни бошлаб юбориш учун қулай пайт, баҳона кутиб

¹ “Туркестанские ведомости”, Тошкент, 1917 йил, ноябрь.

тургандилар. Сталиннинг якка бир ўзи ўша қора кучларга қарши тура олмас эди. Чунки улар Сталиннинг ҳаёлига ҳам хавф солиши мумкин эди. Шу боис Сталин улар билан вақтинчалик мурося қилишга мажбур бўлган эди.

Масаланинг шунга ўхшаш баъзи муҳим қирралари Владимир Карпов асарида¹ ҳам янги талқин қилинган.

Владимир Карпов барча қатағонларни биргина Сталинга тўнкаб қўйиш, бутун фожиаларда Сталинни айбдор қилиш адолатдан эмас, деган хулосага келган. У жамиятга раҳбарлик қилишда “социалистик ўзгаришлар”ни амалга оширишда нима сабабдан бузилишлар, ўзравонликлар, хатоларга йўл қўйилганлиги сабабларини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилган. Масалан, жойлардаги раҳбар ходимлар, етакчи ҳисобланган коммунистлар ишда, амалий фаолиятда бир хил эмасди, улар орасида иккиюзламачилар, мунофиқлар ҳам анчагина бўлган. Шунингдек, назарий, сиёсий билими, ҳаётий тажрибаси етарли бўлмаган партия аъзолари ҳам кўп бўлган. Айниқса бундайлар Ўрта Осиёда нисбатан кўп бўлган. Бундайлар комфирқа ва советлар тадбирларини амалга оширишга қаратилган тарғибот ишларини ўз билганларича олиб борганлар, кўплаб сиёсий, мафкуравий, ташкилий, амалий хато ва нуқсонларга йўл қўйганлар. Бундан партиядоги муҳолифатчилар усталик билан фойдаланишган.

Муҳолифатдагилар партия съездларида Марказий Комитет қарорларини беъмани, тутуриқсиз деб, большевикларни бадном, ёмон отлик қилиш тактикасини қўллаганлар. Улар ҳар хил уйдирма ва ғийбатлар тарқатганлар. Беъманилик, ўта революционлик бузилишларига ёки, аксинча, ишончсизлик, тушкунлик кайфиятини туғдиришгача етиб боришган. Сталин муҳолифатчиларнинг бундай иккиюзламачилигини кўриб турган. Бу ҳақда у 1928 йил ноябридаги пленумда “Ўнгла” “қулоққа тегманг, унга эркин ривожланиш шароитини беринг”, деб чиқдилар, “Сўллар” эса аксинча, бунга қаршилиқ билдириб, “фақат қулоққина эмас, ҳатто ўрта ҳолни ҳам ур, чунки у ҳам қулоқ сингари хусусий мулкдордир”, деб чиқдилар, деб айтган. Муҳолифатчилар жамоалаштириш вақтида “фаол аксилинқилобий” ҳаракатга ўтганлиги, қулоқлар ва қисман ўрта ҳоллар норозилигидан фойдаланган троцкийчилар, бухаринчилар ва бошқалар кўзғолонлар уюштириш йўли билан фуқаролар урушини келтириб чиқаришга уринганликлари ҳам қайд этилган.

Марказ директиваси билан ниқобланиб олган сионобольшевиклар ўрнашиб олган маҳаллий партия, совет ва ВЧК, ОГПУ, НКВД органлари ходимлари жойларда ўзларини социализм учун фидокор курашчилар қилиб кўрсатишга ҳаракат қилганлар, мазмунан, моҳиятан эса улар социализмга қарши кураш олиб борганлар. Айрим минтақадаги раҳбарлар Москвага йўллаган хатларида топшириқни аъло даражада бажарганликларини намойиш этиш илинжида салла ўрнига каллани олганликларини билмай хабар қилганлар. Масалан, улар ҳозирги замон сиёсатининг барча қоидаларига асосланган ҳолда қулоқларга қарши зарба берилаётгани, қулоқлардан нафақат ҳайвон, гўшт, инвентар, ҳатто уруғликка олиб қўйилган дон, озиқ-овқат маҳсулотлари, бошқа мулклар тортиб олинаётгани, улар онадан янги туғилгандек қип-ялонғоч қилиб қўйилаётгани ҳақида ахборот бериб турганлар.

Ёки бошқа бир мисолни келтириш ўринлидир. ВКП (б) МҚ Сиёсий Бюросининг 1930 йил 20 февралдаги қарорига кўра 15 мартгача Ўзбекистондан 1000 киши 1-тоифали қулоқ сифатида концлагерга олиниши керак эди. 1920 йил 19 мартада Москвага тезкор маълумот юборилиб, унда Ўзбекистон бўйича режадаги 1000 киши ўрнига 1195 киши бой-қулоқ сифатида қамоққа олингани хабар қилинган.

Мамлакат бўйича қулоқ қилиш компанияси ВКП (б) МҚ Сиёсий бюросининг 1930 йил 30 январдаги “Ёппасига жамоалаштириш районларида қулоқ хўжаликларини тугатиш тадбирлар тўғрисида”ги қароридан сўнг бошланиши керак эди. Ўрта Осиёда эса, мазкур қарордан олдинроқ бу тадбирлар бошлаб юборилган. Ўрта Осиё бюроси раиси И.А.Зеленский 1930 йил 26 январдаёқ “Қулоқларни синф сифатида тугатиш билан боғлиқ тадбирлар тўғрисида” қарор қабул қилиб, уни тасдиқлашни ВКП(б) МҚдан илтимос қилади.

¹ Карпов Владимир. Генераллиссимус. Книга первая. Вече. Москва. 2003. Стр. 101-117 и др.

Бундай шошмашошарликдан безовта бўлган сталиннинг шахсан ўзи 30 январда барча партия ташкилотларига хат йўллаб, жамоалаштириш зиёнига кулоқ қилишга берилиб кетишга йўл қўймасликни талаб қилган. В.М.Молотов эса Сталин ва ўзининг номидан Тошкентга, Зеленскийга телеграмма йўллаб, Ўрта Осиёда жамоалаштиришни жадаллаштиришнинг асосизлиги ҳақидаги фикрни етказди. Телеграммада шундай дейилган: “Сизнинг 30 январдагителеграммангизни олдик. СССР марказидан жамоалаштириш-нинг тезкор суръатини Ўрта Осиё районларига кўчиришни асосиз деб ҳисоблаймиз. Бу районларнинг, айниқса Тожикистоннинг ўзига хос шарт-шароитларини пухта ҳисобга олиш талаб қилинади. Бу огоҳлантиришга жиддий қаранглар ва жамоалаштириш ишини оммани ҳақиқий жалб этиш орқали ҳаракатлантиринглар. Сталин, Молотов”¹.

Хуллас, 20-30 йиллар фожеасига биргина Сталинни айбдор қилиш адолатдан эмас, бунда унинг мухолифатчилари – троцкийчилар, бухаринчиларнинг, яъни ўнглларнинг ҳам, сўлларнинг ҳам айблари катта бўлган.

Ана шундай ўзаро сиёсий кураш бутун мамлакатни, жумладан Ўрта Осиё, Ўзбекистонни ҳам ўз гирдобига тортган. Ўрта Осиёда, Ўзбекистонда бу фожеанинг айбдорлари қилиб ўша вақтдаги республика партия ташкилотлари Марказий Комитетлари биринчи котиблари, ҳукумат бошлиқлари, давлат раҳбарлари кўрсатилиши керак. Шунингдек, ушбу фожиаларда бу минтақага юборилган ОГПУ, прокуратура, суд, НКВДнинг кўплаб раҳбар ходимларининг ҳам айблари катта бўлган.

Марказнинг йўл-йўриғи, талаби билан ва ўзлари хоҳлаганларидек иш тутиб, маҳаллий халққа қарши ҳар хил тазйиқ-таъқиб, жазо чораларини қўллаган партия, совет, маъмурий органлар раҳбар ходимларининг бутун қилмишлари ҳужжатларда акс этган. Ҳозирда улардан кенг омма яхши хабардор. 20-йиллар охири 30-йилларда Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ноқонуний, фожиали тадбирларнинг амалга оширилишида асосий айбдор бўлганлар ҳам аниқланмоқда. Улардан Л.Н.Бельский, Е.Г.Евдокимов, В.А.Каруцкий, Л.Г.Миронов, Г.Н.Матсон, Б.М.Круковский, Н.М.Райский, Р.А.Пиляр, А.А.Слущкий, П.Я.Бауман, М.Д.Берман, И.А.Зеленский, Л.Б.Залин, Н.А.Загвоздин, П.Ю.Перконларни эслаш жоиздир. Айни шу шахслар 20-30 йиллардаги қатағон компаниясининг тепасида турганлар. Улар жойларда маҳаллий арбоблар ва ходимлардан иборат катта таянчга эга бўлганлар. Маҳаллий арбобларнинг маълум қисми ўша марказдан келган раҳбар ходимларнинг чизган чизигидан чиқмай иш кўришга мажбур бўлганлар, ўнг бетига тарсаки тушса, чап бетини ҳам тутиб берганлар. Қолаверса, халқимизда бирлик бўлмаган, якмушт бўлиб кураш олиб бормаган. Аксинча, кўп ҳолатларда одамлардаги хоинлик, ғаразгўйлик, ҳасад, кўраолмаслик, шахсий манфаат билангина чекланиб қолишлик, иродасизлик, мўътъелик каби иллатлар ҳам советларнинг қатағон машинаси учун хизмат қилган эди.

Хуллас, 20-30 йиллардаги қатағонлар ҳақида гап кетганда, юқоридаги ҳолатларни ҳам ҳисобга олиш лозимдир. Ўрта Осиё республикалари, жумладан, Ўзбекистон совет мустамлакачилиги асоратида бўлганлиги учун бу ҳудудларда қатағон жуда даҳшатли ҳолатда юз берди.

Шўролар фақат зўрлик, қирғин, босқин ва куч ишлатишорқалигина мустамлакачилик тартиб-қоидаларини жорий этишлари мумкин эди. Халқ оммасининг миллий истиклол ва озодлик учун курашига эса шу халқ орасидан етишиб чиққан, ватанга, миллатга садоқатли бўлган фидойилар бошчилик қилдилар. Шу боисдан ҳам мустамлакачи жаллодлар халқнинг ана шу онгли, ташкилотчи ва обрўли фидойиларини вақти-вақти билан қатағон қилиб, “яганалаб” турмасдан ўз мақсадларини амалга ошира олмасди. Буни биз шўроларнинг ўз маҳфий хизмат корчалонларига берган тўғридан тўғри кўрсатмасдан ҳам яққол кўраимиз: “Сиёсий рақибларнинг ҳаммаси қамалга бўлиши ҳақида ҳам қайғуриш лозим.

¹ Трагедия советской деревни – Т. 2. стр. 131.

Маҳаллий аҳоли ихлос қўйган ғанимларимизни оғдириб олмоқ ёки калтакламоқ зарур. Уларни қандайдир қонунни бузганликда айблаш, қамаш ёки бахтсиз ҳодиса аталмиш баҳона-сабаб билан йўқ қилиб юбормоқ керак”¹.

Шўро ҳукумати ўлкамизда 20-30-йилларда шилтаси чиққан “катта ўйинчи”лик ролини бажарди. У жанг майдонида миллий истиқлолчиларга қарши бир дақиқа бўлса-да қирғин-баротни тўхтатмаган ҳолда аҳоли ўртасида шўролар томонига ўтганларга умумий авф эълон қилинади, деб тилёғламалик қилди, уларга ҳатто мансаб ва унвонлар улашди. Аммо маълум бир муддат ўтгач, шўролар томонига ўтган “ишбилармонлар”ни бирма-бир “яганалаб” борди. Шўролар қўллаган мантиқ йўли оддий, содда ва тушунарли эди, у ҳам бўлса, ўз миллий бирлигига хиёнат қилиб биз томонга ўтганларга ишониб бўлмайди, уларни тез-тез алмаштириб, тозалаб турмоқ керак.

Комфирка ўрнатган совет тузумини, у амалга оширган “социалистик тажриба”ни маҳаллий халқ, аввало унинг илғор, пешқадам вакиллари қаттиқ қаршилиқ билан кутиб олдилар, улар халқнинг миллий кадриятларини, маданиятини, анъаналари ва урф-одатларини, кўп асрлик тарихий меросини сақлаб қолишга ҳаракат қилдилар. СССРни очиқ-ошкора “қизил салтанат” деб атадилар, республика истиқлоли учун жон олиб, жон бериб курашдилар. Улар ислохотлар йўли билан, аста-секинлик билан, демократик йўллар орқали, халқимизнинг тарихий, миллий-маиший шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда ўша Ленин илгари сурган орзудаги социализм режаси ўтказилиши учун курашдилар. Ўз моҳияти билан совет тузумига қарши миллий муҳолифат майдонга келган ва у мавжуд совет мустамлакачилигига жуда катта хавф солган. Муҳолифат сафида жамоат ва давлат арбоблари, ўқитувчилар, ёзувчи-шоирлар, журналистлар, ижодий ходимлар бўлган.

20-йилларнинг иккинчи ярми ва 30-йилларда комфирка ва советлар муҳолифатчиларга қарши ўзининг бисотидаги синовлардан ўтган қатагон машинасини йўналтирди.

Ўзбекистондаги ватанпарвар, миллатпарвар кайфиятдаги раҳбар ходимларни бирлаштирган “Ўн саккизлар гуруҳи”, “Иноғомовчилик”, “Қосимовчилик”, “бадриддиновчилик”, “Кўр каламуш” каби ўнлаб гуруҳларга қарши қатагон қўлланди. Жумладан, шўролар даврида ёзилган адабиётларда “18 лар гуруҳи” Ўзбекистон компартияси сафларида аксил-фирқавий гуруҳ сифатида баҳоланади. Гўёки бу гуруҳга аъзо бўлган ва давлат ҳамда фирқа ташкилотларида масъул лавозимларда ишлаб келган Файзулла Хўжаев, Иномжон Хидиралиев, У.Ашуров, Р.Раҳимбобоев, У.Эшонов, Раҳмат Рафиқов ва бошқаларга комфирқанинг ер-сув ислохоти йўлига қарши чиққан, бой-қулоқ ер эгалиги манфаатларини ҳимоя қилган ва маҳаллий буржуа миллатчилиги ғоясини илгари сурган, деган айблар қўйилган. Шу айб билан “18 лар гуруҳи”нинг фаол иштирокчилари И.Хидиралиев (Ўзбекистон ССР ер ишлари халқ комиссари), Мусо Саиджонов (Зарафшон вилояти ижроия қўмитаси котиби) ва бошқалар 1925 йилларда ўз вазифаларидан олиб ташландилар. Ф.Хўжаев эса РКП (б) МҚ Ўрта Осиё бюроси комиссиясида “қаттиқ танқид” қилинган, 1917 йилда бўлиб ўтган Ўзкомфирқа III қурултойида “ўз хатосини бўйнига олган ва кечирим сўраган” эди.

Аслида эса “18 лар гуруҳи” амалда шўролар ҳукумати ва комфирқанинг Ўзбекистонда олиб бораётган улуғ миллатчилик ва маҳаллий, миллий кадрларга нисбатан беписандлик сиёсатига қарши чиққан эди. Буни гуруҳ аъзоларининг 1925 йил ноябрь ойида Самарқанд шаҳрида ўз ишини олиб борган ЎзКП (б) қурултойи олдидан РКП (б) МҚсининг Ўрта Осиё бюроси номига ёзган аризалари мазмунидан ҳам очиқ-ойдин кўриш мумкин. Аризада қуйидагилар ёзилган эди: “Дўстона ва самарали ишлаш учун нормал шароит яратилмаганлиги сабабидан бизни Ўзбекистонда ишлашдан бўшатиб, РКП (б) МҚ ихтиёрига юборишингизни сўраймиз. Агар керак бўлса, ваз-сабабларни анча кенг баён этишимиз мумкин”².

¹ “Муносабат”, 1990 йил 30 январь.

² ЎзР ПДА, 58-фонд, 1-рўйхат, 108-иш.

Бу важ-сабаблар аслида нималардан иборат бўлган? Ўзбекистон Давлат Миллий Хавфсизлиги хизмати архивидаги ҳужжатлар бу важ сабабларни аниқлашга имкон беради. Улар иш юритишда маҳаллий миллат вакилларига нисбатан нописандлик, мустамлакачилик сиёсатига, миллий кадрларнинг асосиз таъқиб ва тазйиқ остига олинишига қарши чиққанлар ва миллат манфаатини ҳимоя қилганлар. Улар марказда неки амалга ошириладиган бўлса, уни шундайлигича Ўзбекистон шароитига кўр-кўрона татбиқ этилишига қарши чиққанлар¹.

1927 йилда “Иноғомов гуруҳи”, (“Инагамовшина”) “фош этилди”. Ўзбекистон ССР халқ маорифи комиссари лавозимида ишлаган Раҳим Иноғомовни “маҳаллий миллатчиликда” айблаб қатағон қилдилар. Гўё у “ўлиб бораётган миллий буржуазия ҳимоячиси” бўлган экан. Амалда эса Иноғомов йўқсиллар диктатураси деб номланган шўро ҳокимияти миллий мустамлакачиликдан бошқа нарса эмаслигини, комфирқа юритган миллий сиёсатнинг шовинистик моҳиятини кескин танқид қилган эди. Масалан; “у Ўзкомпартияни совет мустамлакачилигига қарши курашмаётганликда, марказнинг Ўрта Осиё бюроси, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши каби назоратчи” органларини зўравонликда айблайди. Шунингдек, Р.Иноғомов октябрь инқилоби ўзбек халқига тўла озодлик келтирмади, халқ ҳамон Россия мустамлакаси бўлиб қолган, рус пролетариати ўз орқасидан Туркистон меҳнаткаш деҳқонларини эргаштира олмади, шу боис деҳқонлар Туркистондаги инқилобда бирон-бир роль ўйнай олмади, инқилоб аравасини олдинга силжитадиган бирдан-бир куч – бу миллий зиёлилардир, деган ғояни илгари сурган².

1930 йилнинг 25 мартдан 21 июнига қадар Самарқанд шаҳрида СССР Олий судининг кўчма сессиясида 73 с рақамли яна бир иш кўриб чиқилди. Бу шўро тарихида “Қосимовчилик” иши (“Қасимовшина”) деб юритилган. Судда Ўзбекистон ССР Олий Судининг собиқ раиси Саъдулла Қосимов бошчилигида 30 га яқин суд ва юстиция ходимлари иши кўрилиб, улар жиноий жавобгарликка тортилдилар, уларнинг кўплари отиб ташланди. С.Қосимов ва унинг шерикларига порахўрлик, ўз мансаб лавозимларини суиистеъмол қилиш ва “босмачи жиноятчи” ларни озод қилиш каби айблар қўйилди. Дарҳақиқат, С.Қосимов “босмачилар”га хайрихоҳ бўлган, чунки уларни миллий озодлик ва истиқлол учун кураш жангчилари, деб билган. Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигида яширин фаолият олиб бораётган “Миллий истиқлол” ташкилотининг йиғилишларида Саъдулла Қосимов ва унинг шериклари мунтазам қатнашиб турганлар. Судда давлат қораловчиси Р.Катанян С.Қосимовнинг таниқли жадид Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаевнинг шогирди бўлганлигини айтиб, суд аппаратини эса Мунаввар қорининг “чойхонасига” айлантирганликда айблайди.

С.Қосимовнинг жасорати таҳсинга лойиқдир. У тергов ва суд жараёнида Россия ва ССР Олий суди Ўзбекистоннинг миллий суверен ҳуқуқини поймол қилганлигини исботлаб берди. С.Қосимов Юсупжон исокжоновнинг ишини Москвада қайтадан кўрмоқчи бўлганларида СССР Олий суди вакилига қуйидаги адолатли сўзларни айтишдан қўрқмади: “Сизлар миллий суверен ҳуқуқни бузаяпсизлар, сизлар ўзбек халқининг ўз ҳуқуқига тажовуз соляпсизлар”³.

С.Қосимов гуруҳи (30 га яқин киши) билан боғлиқ ҳолда яна “Миллий истиқлол” фирқасининг 87 аъзоси устидан суд ҳукми чиқарилди. СССР Бош Сиёсий бошқармасининг 1931 йил 25 апрелдаги судлов комиссиясида яна “49 жиноятчи”нинг иши кўриб чиқилди ва уларга нисбатан жазо чоралари белгиланди.

Саъдулла Қосимов гуруҳи устидан ўтказилган суд жараёни тамом бўлгач, икки йил ўтар-ўтмас шўролар Ўзбекистонда яна бир “жиноий гуруҳни тайёрладилар”. Бу гуруҳ шўро тарихига “бадриддиновчилар” номи билан кирган, унинг айрим аъзолари отиб ташландилар. Бу гуруҳ аъзоларига ҳам “миллатчилик”, “пантуркизм”, “панисломизм” каби айблар ёпиштирилган.

¹ Шамсутдинов Рустамбек. Жасоратларга тўла ҳаёт соҳиби... 80, 84-бетлар.

² Шамсутдинов Рустамбек. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. 381-390-бетлар.

³ Катанян Р. Против Касимова-против Касимовщины. Речь государственного обвинителя по делу судебных работников Узбекистана. –Т.: ЗГИЗ, 1931. стр.77.

1930 йилда “Кўр каламуш” гуруҳи баҳонасида қанчадан қанча бегуноҳ кишилар қатағон қилинди. Бу қанақа гуруҳ эди? 1930 йилнинг феврида Фарғона политехникумида чиқадиган “Педагог” номли газетада “Кўр каламуш” сарлавҳаси остида бир танқидий мақола босилган эди. Бу мақолада танқид қилинган шахснинг ташқи кўринишида “каламуш”га ўхшаш белгилар бўлган экан. Ўзини ҳақоратланган, деб ҳис қилган мазкур шахс, мақолани кўтариб тўғри Фарғона шаҳар сиёсий бошқармасига олиб боради ва у ердаги масъул мутасадди ходимларга “Техникумда раҳбар Абдурахмон Ғоибий бошлиқ аксилинқилобчилар шўроларга қарши газета чиқармоқда, мана ўкин” дейди. Ана шу оддий деворий газетадаги кичиккина мақола воситасида “шўро ҳукуматига қарши кураш олиб бораётган сиёсий гуруҳ” тўғрисида уйдирма иш тайёрланади. Мазкур “жиноий” иш бўйича Абдурахмон Ғоибов, Вали Бурҳон, Абдушукур Ҳакимов, Тўразода Нуритдин, Хонхўжа ўғли Мўйдинхон, Бурҳон Машрабий, Боқий Маҳмудий, Ҳожиакбар Мўминов, Ҳусанбоев, Қодир Соли, Умар Шокиров, Мадат Исроилов, Қозихон Дадахонов ва бошқалар “шўроларга қарши”, “миллатчи”, “пантуркизм”, “панисломист”, “кўр каламуш” гуруҳининг фаол аъзолари сифатида қамоққа олинадилар ва қатағон қилинадилар¹.

Шўролар ҳукумати ва комфирка қатағон машқини олгач, хусусан 20-йилларнинг охири ва 30-йиллар давомида Ўзбекистонда оммавий қатағонларни авжига миндирди. Бунга “халқлар дохийси”нинг “социализм нозициялари қанчалик мустаҳкамланиб борса, синфий душманлар қаршилиги ҳам шунчалик кучайиб боради”, деган “зўр назарияси” асос қилиб олинди ва баҳона бўлди. Амалда эса 30-йиллардаги оммавий қатағонлар шўролар мустамлакачилик сиёсатининг мантикий моҳиятидан келиб чиқар эди. Бу даврда республикада оммавий қамаш, сургун ва қирғин шу даражада даҳшатли тус олдики, ундан давлат ва фирка арбобларидан тортиб то оддий меҳнаткашлар оммасининг бирорта табақаси ёки қатламигача четда қолмади. Бу ҳақда Ўзбекистон президенти Ислам Каримовнинг мана бу фикрлари диққатга лойиқдир: “... 1937-1939 йилларда ички ишлар халқ комиссарлиги идоралари инқилобий қонунчиликни жуда кўпол тарзда буздилар ва оёқ ости қилдилар. Бундай бедодлик кейинги йилларда ҳам, то 50-йилларга қадар давом этди. Сира айби бўлмаган, ҳалол одамлар кўплаб қамоққа олинди ва қириб ташланди.

Сталин шахсига сиғиниш йиллари Ўзбекистон халқлари бошига оғир кулфатлар солди. 1937-1939 йилларнинг ўзидагина Ўзбекистон ССЖ ички ишлар халқ комиссарлигининг “учлик”лари томонидан 41 минг нафардан кўпроқ киши қамалди. Шулардан 37 минг нафардан кўпроғи судланди, 6 минг 920 киши отиб ташланди. Умуман 1939-1953 йилларда 61 минг 799 киши қамалди. Шулардан 56 минг 112 киши турли муддат билан озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинди, 7 минг 100 киши эса отиб ташланди.

Ассосиз қамалиб жиноий жавобгарликка тортилган кишилар орасида партия, совет, хўжалик ходимлари, ҳарбийлар, зиёлилар ва колхозчилар жуда кўп эди”².

Шўро ва фирка ходимларини оммавий қатағон қилиш 1929 йилдаёқ бошланган эди. Бу иш Ўзкомфирка IV қурултойининг партиядаги ўнглик хавфи тўғрисидаги қарори асосида амалга оширилди. Ана шу сиёсий компания даврида “партияни тозалаш” баҳонасида 15,6 минг фирка аъзоси ташкилот сафидан чиқарилди ҳамда уларнинг кўпчилиги қамоққа олинди ва қатағон қилинди.

Ҳисоб-китобларга қараганда собиқ Иттифоқ ҳудудида 1925-1939 йилларда 2.383.363 киши фирқадан ҳайдалган.

Фақатгина 1934-1939 йиллар қатағони даврида 1.220.934 коммунист фирқадан ўчирилган.

Ўзбекистонда амалга оширилган барча бедодликлар ва ялпи қатағонларга шўролар ва комфирканинг “саноатлаштириш ва жамоалаштириш сиёсатига қарши”, “ёт унсур”, “киши кучидан фойдаланувчи золим”, “миллатчи”, “аксилинқилобчи”, “пантуркизм тарафдори”, “панисломизм тарафдори”, “халқаро империализмнинг айғоқчиси” каби “айблар” асос қилиб

¹ Шамсутдинов Р.Т. Жертвы репрессии. Андижан, 1994.

² “Ўзбекистон овози”, 1991 йил, 15 сентябрь.

олинди. Фақат 1930-1933 йилларда камида 10 минг деҳқон хўжалиги кулоқ қилиниб, ўз маконларидан ўзга юрт ва элатларга сургун қилинди, уларнинг кўпчилиги азоб-уқубатда ўлиб кетди.

1931 йилда Украинанинг Херсон вилояти Скадовск туманига Ўзбекистондан сургун қилинган Йўлдош Мўминовнинг ўғли Собиржон Мўминов шундай ҳикоя қилади: “Ўша пайтда Ўзбекистонда тахминан 3 минг, Ўрта Осиё республикаларидан эса 10 мингга яқин оила Херсон вилояти худудидаги Скадовск, Каховка ва чўл зоналаридаги бошқа районларга кўчирилганди. Улар асосан пахтачиликни ривожлантириш учун мажбурий юборилган. Бир сўз билан айтганда, ёш болалари билан очлик ва муҳтожликка, қолаверса ўлимга маҳкум этилгандилар.

1931-1932 йилларда у ернинг ҳаддан зиёд серёғи, нам иқлимига, қаҳратон кишига бардош бера олмай ёш болалар ва кексаларнинг кўпчилиги ўлиб кетган. 1933 йилдаги юқоридан махсус уюштирилган “очарчилик операцияси” натижасида эса минглаб сургундагиларнинг ёстиғи куриди.

Орадан уч-тўрт йил ўтгач, кўчирилганлар пахтачилик давлат хўжалигида назорат остида тонг ёришгандан қош қорайгунга қадар ишлаб, мўл ҳосил етиштира бошладилар. Иқлимига кийинчилик билан биров кўниккан пайтимизда 1937 йил бошланиб, орамиздан “халқ душманлари”ни излай бошлашди. Юздан зиёд “эскича” ўқиганзиёлдилар, динга эътиқод кўйганлар, ҳатто фарзандларини яширинча суннат қилдирганлар “халқ душмани”га чиқарилиб, қамокқа олиндилар. Минг афсуски, ўша ерларда уларнинг кўпчилиги вафот этишди”¹.

Ўзбекистонда ялпи қатағонлар 30-йилларнинг иккинчи ярмидан республикага жуда катта меҳнати сингган давлат ва фирқа арбобларини “халқ душмани” сифатида қамокқа олганларидан сўнг айниқса кучайди. Фирқа аъзоси бўлмаган оддий фуқаролардан жами бўлиб бу даврда қанча одам қатағон қилинганлигини ҳисоблаш қийин. Аммо шу нарса аниқки, 1937 йил июль ойида комфирқа марказий кўмитаси Сталин, Ежов ва Вишинский имзоси билан маҳаллий фирқа кўмиталарига, НКВД идораларига ва прокуратураларга “душман синфлар қолдиқларини йўқотиш” ишини ўтказиш тартиби ва кўлами ҳақида маҳфий кўрсатма юборилган экан. “Қабоҳат салтанати” рисоласида таъкидланишича, кўрсатмада ҳар бир республика ва вилоят учун қанча кишини қамокқа олиш кераклиги (фоиз ҳисобида) аниқ кўрсатилган. Бу галги режа (унгача 1925-1936 йилларда қанча отилган эди!) “камтарона” тўрт фоиз этиб белгиланган. Собиқ Иттифоқнинг ўша пайтдаги аҳолисига нисбатан ҳисобланганда, бу тахминан 5.000.000 кишининг² ёстиғини куриштиш демек эди.

1937 йил 30 июлда СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг “Собиқ кулоқлар, жинойтчилар ва советларга қарши унсурларни репрессия қилиш бўйича операция тўғрисида”ги 00447 сонли мутлақо маҳфий тезкор буйруғига Н.Ежов кўл кўяди. Мазкур буйруққа мувофиқ 1937 йил 5 августдан барча республикалар, ўлкалар ва вилоятларда собиқ кулоқлар, фаол унсурлар ва жинойтчиларни репрессия қилиш бўйича операция ўтказиладиган бўлди. Ўзбекистон, туркменистон, Тожикистон ва Қирғизистон республикаларида операция ўша йил 10 августдан бошланади. Ўрта Осиё республикалари Ички ишлар халқ комиссарлиқларининг СССР НКВДга оғзаки берган маълумотлари бўйича репрессия қилинадиганлар миқдори қуйидагича белгилаб берилган:

№	Республикалар	1-тоифа	2-тоифа	3-тоифа
1.	Қирғизистон ССР	250	500	750
2.	Тожикистон ССР	500	1300	1800

¹ “Халқ сўзи”, 1991 йил, 29 май

² Қабоҳат салтанати, 28-бет.

3.	Туркменистон ССР	500	1500	2000
4.	Ўзбекистон ССР	750	4000	4700
	Жами:	1950	7200	9250

Ушбу буйруқ билан республикалар, ўлкалар ва вилоятлар “учлик”ларининг шахсий таркиби ҳам тасдиқланади. Ўзбекистон ССР “учлиги” Загвоздин (раис), икромов, Болтабоев (аъзолар)лардан иборат таркибда СССР ички ишлар халқ комиссари Н.Ежов томонидан тасдиқланади. Шу “учлик”нинг 1937 йил 10 августдаги қарори билан 80,14 августдаги қарори билан 56, 29 августдаги қарори билан 55, 23 августдаги қарори билан 96 киши “қулоқ”, “ёт унсур”, “халқ душманлари”, “босмачиларга кўмаклашган” айблари учун отувга ҳукм этилади ва кўплаб кишилар қонцлагерларга, камоқ жазосига, узоқ юртларга сургунга ҳукм қилинади.

1929-1938 йиллари Ўрта Осиёдан, жумладан, Ўзбекистондан бегона юртларга, Сибирь, Шимол, Украина, Қозоғистон, Узоқ шарқ, Урал, Шимолий Кавказ, туркменистоннинг сахро худудларига “қулоқлар меҳнат қиладиган “махсус қишлоқ”ларга, қонцлагерларга кўплаб юртдошларимиз сургун қилинган. Уларнинг маълум қисми очликдан, совуқдан, касалликдан ўлиб кетади. Сургун жазосини ўтаётган юртдошларимиз ўша бегона юртларда 1937-1939 йиллари яна такрор қатағон қилиниб, кўплари камоқ ва ўлимга ҳукм этилганлар. Каховский, Скадовск районларида 1937-1939 йиллари ўзбекистонликлардан 300 дан зиёд киши отувга, 10 йил, 8 йил камоқ жазосига ҳукм этилган, сургундагилардан кўплари меҳнат frontiга, ҳарбий frontiга олиниб, у ерларда ўлиб кетди.

Ана шундай шундай бедодликларни кўриб туриб сургундагиларнинг маълум қисми “меҳнат посёлкалари”дан қочиб кетишга уринган. Ўзбекистон худудидаги “қулоқ қишлоқлари”дан 1935 йили 1531, 1936 йили 844, 1937 йили, 816 қулоқ қочиб кетган. Украинадаги “меҳнат посёлкалари”дан 1932 йили 961, 1933 йили 473, 1934 йили 333 киши, Шимолий Кавказ “меҳнат посёлкалари”дан 1932 йили 6987 йили 7109 киши қочиб кетган. Уларнинг бир қисми ушланиб жойларига қайтарилган, бир қисми камоқ ва отув жазосига ҳукм этилган.

Бу сингари фожеаларни билган, ўзларининг ҳам бошларига шундай фожеалар тушишини фаҳмлаган юртдошларимизнинг бир қисми бирдан-бир нажот – бошни олиб чиқиб кетиш, деган хулосага келганлар.

ОГПУ маҳфий сиёсий бўлимининг 1932 йил 5 августдаги мутлақо маҳфий маълумотномасида Эронга – 1073, Афғонистонга – 1218, Хитойга- 40 га яқин хўжалик муҳожирликка чиқиб кетгани қайд этилган¹.

Ўша кезларда Ўзбекистоннинг тақдири Москвадан юборилган Дреник Апресян, Леонов-Немировский, Загвоздин, Агабеков, Сорокин, Балинков ва бошқа жаллодлар қўлида бўлган. НКВД Фарғона вилояти бошқармасининг бўлим бошлиғи П.Блинковнинг берган маълумотларига қараганда, 1931-1938 йилларда республикада фаолият кўрсатган “учлик”нинг раиси Дреник Апресян бўлган. У йўқ пайтларда Ўзбекистон ички ишлар халқ комиссари Л.И.Леонов – Немировский ҳам раислик қилиб турган. Блинков эса маълум давр мазкур учликнинг котиби вазифасини бажарган.

Ўзбекистонда сиёсий қатағонлар 1937 йилда Ф.Хўжаев, ундан кейин А.Икромов, Д.Манжара, С.Сегизбоев, А.Каримов, Р.Исломов, Цехер ва И.Худойқулов, М.Шермухаммедов, М.Усмонов, Т.Рискулов, И.Ортиқов, Акбар Исломов, Рустам Исломов, Саъдуллахўжа Турсунхўжаев, Бўтабой Дадабоев, М.Турсунхўжаев, Усмонхон Эшонхўжаев ва бошқалар ҳибсга олинган, айниқса қизғин тусга кирди. Бу ердаги бедодлик ва қабоҳатларга И.Сталин ва В.Молотовлар бошчилик қилганлар. Жумладан, ЎзКП (б) МҚнинг

¹ Бу ҳақда қаранг: Шамсутдинов Рустамбек. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун. 319-345-бетлар.

пленумига 1937 йил 20 сентябрда улар махсус хат йўлладилар. Унда Ф.Хўжаев ва А.Икромовнинг душманлик ҳаракатлари “фош” этилди, катағонни бошқариш мақсадида жазо отрядига раҳбар қилиб ВКП (б) МҚсининг котиби А.Андреев шахсан жўнатилади. У 16 сентябрда бўлиб ўтган МҚнинг пленумида сўзга чиқиб, “душманлар”ни дадилроқ фош этишни талаб қилган.

Мазкур пленумда А.Икромов масаласи кўриб чиқилганда, Москвадан келган П.Н.Яковлев МҚнинг иккинчи котиблигига “сайланган”. Пленум А.Икромов ҳомийлигида “Ўзбек халқининг ашаддий душманлари бўлган троцкийчи” ўнг ва буржуа миллатчи унсурлар (Ф.Хўжаев, Цехер, Болтабоев, Немцович, Манжара, Моор, Шермухаммедов, А.Каримов, Зелькина, Тожиев ва бошқалар) МҚ бюроси аъзолигига ва бошқа вазифаларга кўтарилиб олишган ҳамда узок вақт душманлик фаолияти билан шуғулланганликларини “аниқлади”. Пленум ўтаётган кунларда А.Икромовдан бошқа юқорида номлари тилга олинганларнинг ҳаммаси қамоқда қамоқда эди. А.Икромов ҳам тезда қамоққа олинди ва “халқ душмани” деб эълон қилинди. Унинг ўрнига У.Юсупов ЎзКП (б) МҚсининг биринчи котиби бўлди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан Москванинг янги сайланган кўғирчоқ дастёри У.Юсупов андишани ва иймонни бир четга суриб қўйиб, 1937 йил 10 ноябрда “Қизил Ўзбекистон” газетасида босилган “Янги ғалабалар сари олға!” мақоласида бундай деб ёзди: “Халқ душманлари, ажнабий давлат жосуслари Файзулла Хўжаев, Икромов, Цехер, Манжара, Р.Исломов, Целкина, Каримов, Немцович ва бошқалар ўзбек халқига кўп ёмонлик ва ифлослик қилдилар. Улар пахтачиликнинг ривожланишига тўсиқ бўлдилар, алмашлаб экишни буздилар, Ўзбекистондаги ҳаётнинг асосий манбаи сув хўжалигини емирдилар. Улар саноат, энергетика ва ирригация қурилишига тўсиқ бўлдилар ва буздилар.

Қора молларни заҳарладилар, юқумли касалликлар тарқатдилар, қоракўл сифатини буздилар, қора молларни кирдилар. Улар ВКП (б) Марказқўми, СССР Халқ Комиссарлари Совети қарорларини ва қишлоқ хўжалик артели Уставини бузиб, ўн минглаб колхозчилардан томорқа ерларини тортиб олдилар, колхозчиларни сутли сигирларидан маҳрум қилдилар.

Халқ душманлари хўжалик ва маданий қурилишнинг кўп участкаларида зиён етказиш ва ўсишга тўсиқ бўлиш учун ҳамма чораларни кўрдилар. Баъзи участкаларда хали фош қилинмаган уларнинг қолдиқлари ҳозир ҳам зиён етказаётирлар ва зиёнчилик оқибатларини тугатиш тадбирларига саботаж қилмоқдалар”. Аммо кўп ўтмай Усмон Юсупов “катағонлар асосиз равишда” бўлаётганлигини фаҳмлаб олди ва унга қарши турди. У Москвага куйидагиларни ёзган эди: “Халқ комиссарлари органлари (НКВД кўзда тутилмоқда таҳририят) фаолиятида жуда катта камчилик ва қонун бузарликка йўл қўйилмоқда.... Оммавий қамоққа олишларга зўр берилган, кўп ҳолатларда улар етарли даражада асосланмаган. Ички ишлар халқ комиссарлигида, унинг районларидаги бўлимларида, ҳатто энг кўп қамоққа олиш учун мусобақа эълон қилинди... Бу эса етарли даражада асосланмай қамашларга кенг йўл очди”. Мамлакатда тоталитаризм мустаҳкам қарор топган ўша вақтда ВКП (б) МҚга, шахсан Сталинга шу мазмунда хат ёзиш жасорат эди¹.

Ўзбекистон Комфирқаси МҚси биринчи котибининг бу чиқиши республикада ялпи катағонларнинг янада юқори босқичга кўтарилишига йўл очди. 1938 йилнинг баҳорига келиб вилоятлар, шаҳарлар ва туманлар фирқа котибларининг 60 фоизи қамоққа олинди. Худди шу йилнинг иккинчи ярмида вилоятлар, шаҳарлар ва туманлар котибларидан яна 114 таси катағон қилинди. Айбдорларни излаб топиш ва қамоққа олиш бўйича мусобақа бошланди. Хоразм вилояти ички ишлар хизматининг бўлим бошлиғи Ференс деган шахс бир ой мобайнида 50-60 одамни қамоққа олганда, Леонов-Немировскийдан: “бу иш эмас, дангасалик” деб дакки эшитган экан².

Дреник Апресян бошчилигида тузилган “учлик” учун инсон ҳаёти, қадр-қиймати бир чақага ҳам арзимаган. “Жиноий ишларни” кўриш учун бир минутдан уч минутгача вақт

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 325-б.

² Қиличев Файзулла. Зулматдан садолар, 139-бет.

ажратилган. Айрим ҳоллардагина беш минутгача иш кўрилган. Ҳар бир “учлик” мажлисида 500-600 тагача иш кўрилиб, шунча одамлар тақдири ҳал қилиниб юборилаверган¹.

1921-1938 йиллар давомида ВЧК, ОГПУ, НКВД органларида масъул лавозимларда ишлаган, 1937-1938 йилларда Ўзбекистон ички ишлар халқ комиссарлиги “учлик” котиби вазифасини бажарган Яков Михайлович Яковлев берган маълумотларга қараганда: “учлик” ҳар соатда 100 га яқин иш кўрган, ҳукм эса икки хил: олий жазо – отиб ўлдириш ёки ёзишма олиб бориш чекланган ҳолда 10 йил қамоқ бўлган. Буларнинг иккаласи ҳам ўлим дегани эди. Ишни текшириш, муҳокама қилиш деган амалиёт қўлланилмас эди. Учликнинг қарори менинг иштирокимда НКВД коменданти Шишкин томонидан дарҳол ижро этиларди. Маҳбус отиб ташланарди. Ҳукм қилинганлар орасида ўлими олдидан “Яшасин Сталин, Яшасин совет ҳокимияти!” деган хитоблар айтилганини кўп марта эшитганман. Улар, назаримда виждонан ишлаган, ҳукуматга содиқ инсонлар эди. Шишкинга ижрочилиги учун “Ҳурмат белгиси” ордени топширилганини ҳам биламан².

Иш шу даражага бориб етдики, одамлар қамоқдан ўз жонини сақлаб қолиш учун бир-бирларига, кўни-кўшниларига, бирга ишлайдиган касбдошларига тухмат қилиб, айғоқчилик билан шуғулландилар. Баъзи ҳолларда одамлар ўзаро бир-бирларига ўтмишдаги гина-қудрат ва адоватлар учун ҳам уч олиб, тухмат қилар эдилар. Тухмат учун эса бош қотиришга эҳтиёж ҳам йўқ эди: “Файзулла Хўжаевнинг қариндошининг қариндоши”, “Акмал Икромовга алоқаси бор эди”, “Файзулла Хўжаев ёки Акмал Икромовни “мақтаган” ва ҳаказо” дейилса, бўлди, камайверганлар. Ёки миллати форс бўлса, “Эрон жосуси” деб қамоққа олиनावерган. Ўзбеклар эса дуч келган айб билан қамоққа олиниб отилганлар.

“- Бир куни Леонов мени чақириб, - дейди Сергей Калмиков, - маҳбусларни уряпсизларми, деб сўради. Мен “йўқ” дедим. “Ахмоқсанлар, улар билан пачакилашиб ўтирмасдан “ишлаш” керак, жисмоний таъсир кўрсатмасанглр, иш чўзилиб кетаверади”, деди. Сўнг мендан “Самарқанд вилоятида қанча эронийлар яшайди”, деб сўради. Мен “Ўн минггача бўлса керак”, дедим. Леонов менга “камида уларнинг ярмини қамоққа олиш керак, бу сенга шахсий топшириқ”, деб кўрсатма берди”³.

Ички ишлар ходими Васильевнинг берган маълумотига қараганда, Хоразм вилоятининг Оқ-Дарбанд деган қишлоғида қамоққа олинмаган бирорта эркак зоти қолмаган экан.

Ўзбекистон ички ишлар халқ комиссарлиги котибияти бошлиғи бўлиб ишлаган П.С.Мартиненконинг берган маълумотларига қараганда, ўзбек халқининг жаллоди Апресян: “Қамоққа олиш учун адреслар бюросидан ёки сайловчилар руйҳатини олиб, навбат билан камашга киришиш керак”, деб топшириқ берган экан. П.С.Мартиненконинг ёзишича: “...Самарқанддан тарвуз уруғининг янги сортлари ҳақида маълумотларни Англия агентларига бериб юборишда айбланиб, юзлаб одамлар қамоққа олинди. Ваҳоланки, тарвуз уруғининг янги сортлари сир сақланган эмас. Англия эса умуман тарвуз етиштирмайди”⁴.

Қатағон йилларида айниқса зиёлилар катта заҳмат чекдилар. Фақат 1936 йилнинг охири ва 1937 йил давомида Ўзбекистоннинг турли вилоятларидан 5.758 нафар зиёлилар: илму-фан алломалари, шоир ва ёзувчилар, журналистлар, тил ва адабиёт таълими усталари, педагог ўқитувчилар қамоққа олиндилар. Шундан 4.811. таси отиб ташланган⁵. Қатағонга учраган бу зотлар орасида Мунаввар қори Абдурашидхонов, Фитрат, Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон), Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий (Жўлқунбой), Ашурали Зоҳирий, Ботир (Носир) Ўуломов Олим Юнусов, Абдурахим Йўлдошев, Наим Саид, Носир Саид, Шохид Эсон Мусаев, Машриқ Юнусов (Элбек), Усмон Носир, Отажон Хошимов, Усмонхон Эшонхўжаев, Маннон Рамзи, Қаюмхўжа Алиев, Зиёд Саид, лутфулла Алиев, Шорасул Зунун, Раҳмат Раҳимбоев, Ёқуб Омонов, Абдурахмон Ғойибов, Турғун Парпиев, Абдурахмон Холматов,

¹ Ўша манба.

² Қиличев Файзулла. Зулматдан садолар. 142-143-бетлар.

³ Ўша манба, 140-бет.

⁴ Ўша манба, 141-142-бетлар.

⁵ Узоқов Х. Ўзбекистонда мустақиллик учун кураш тарихи. (1900-1940 йиллар). Докторлик диссертацияси автореферати. Т. 1996. 39-40-бетлар.

Ўлмас Холматов, мухтор Муҳаммадиев, Анқабой Худойбахтиев, Аъзам Аюбов, Лутфулла Алавий, Носир Эркин, шерали Рўзиев, салимхон Тиллахонов, Фозилбек Отабек ўғли, Хасанхон ҳамда Хусанхон Ниёзийлар ва бошқаларнинг табаррук номлари бор.

Ватан ва миллатнинг фахри бўлган бу улуғ зотлар: “миллатчи”, “жадидчи-Ватан хоини”, “аксилинқилобчи”, “аксилшўрочи”, “чет империализмининг айғоқчиси”, “пантуркист”, “панисломист” каби тўқима айблар билан қатағонга учрадилар.

Қатағон қилинганлар орасида жуда кўплаб оддий ўқитувчилар ва мориф ходимлари ҳам бор эдилар.

1937 йилда ҳеч қандай гуноҳсиз қатағон қилинган ўқитувчи Абдувоҳиб ибодий ана шуларнинг биридир. У 1877 йилда Қўқон шахрининг эски аравабозор маҳалласида туғилган.

Абдуваҳоб Ибодий Қаландархона маҳалласидаги Сўфи Бадал Эшон хонақоҳида жадид усулидаги илм даргоҳини ташкил этади. 1914 йилда бу мактаб Қўқонда “Урфон” номи билан катта шуҳрат қозонган.

Абдуваҳоб Ибодий ўзи очган мактаб учун қўлланма ва дарсликлар яратган. Тўрт қисмдан иборат “Таҳсилул алифбо” (1912 йил) ва “Эътиқодоти исломия” (1913 йил) а бошқалар шулар қаторига киради.

1917 йилдан сўнг моддий ёрдамга муҳтож болалар учун мактаб-интернат очади. Сўнгра Қўқонда ташкил этилган биринчи болалар уйига А.Ибодий директор этиб тайинлади. Бу лавозимда у 1937 йилда қатағон қилингунича ишлади. Абдуваҳоб И бодий кўлида таҳсил кўрганлар орасида Усмон Носир, Иброҳим Назир, Абдулла Шокир, Сидиқ Салим, Ғофур Қодирий, Шокир Сулаймон, Саодат Содиқова, Раҳмон Усмонов, Олим Усмонов, Қурбон Назиров, Абдулла Қахҳор¹ ва бошқалар бор эди.

Шўроларнинг қатағон машинаси Ўзбекистоннинг келажаги бўлган бўлғуси ёш ижодкорларни ҳам четлаб ўтмади. 20-йилларнинг бошларида Бухоро, Хоразм ва Туркистондан 300 га яқин ёшлар хорижий мамлакатларга ўқишга юборилганлиги юқорида таъкидланди. Ўша кезларда кўплар қатори германияга ўқишга юборилган ва кейинчалик Мюнхенда яшаб қолган ватандошларимиз Вали Қаюмхон ўзи билан бирга таҳсил кўрган ёшларнинг фожиали қисматларини эслаб куйидагиларни ёзган эди: “Қачонки, Москванинг хорижий ва ички вазияти кучлангандан кейин 1924-1925 йилларда Олмониядаги барча талабаларни олиб кетди.

Юқорида айтганимдек, бу ёш талабалар дом-дараксиз кетдилар. Бухорони кўрмадилар. Миллий Бухоро ҳукумати йиқитилди. Янги вазият Туркистонда тугади. Шундай бўлсада, бир қатор Олмонияда таҳсил зироатчилар, кимё-физик мутахассислар, ўқитувчилар ва бошқалар 1926-1931 йиллар ўрталарида “Халқимизга хизмат қиламан”, деб Туркистонга қайтдилар. Булар ичида йўқсул оилада ўсган, Берлин олий зироат мактабини, яъни академиясини битирган Абдулваҳоб Мурод 1927 йилнинг апрель ойида катта умид билан юртга қайтди. Бу азиз ватандош Бухородан талабалар келмасидан 2-3 йилча илгари Афғонистон орқали Берлинга келиб оғир шароитда кун кечириб, таҳсил кўрган эди.

Шунингдек, Берлин юксак зироат академиясини битирган Беримжон Аъзам (қозоқ), Берлин олий техник мактабини (техник-электрик академиясини) битирган Мўмин Тўлаган, Султон Маткул, хайриниса Мажидхон қизи, мариям жуманиёз қизи, Саттор жаббор, М.Солиҳ (туркман) ва бошқалар юртга қайтдилар. Буларни ҳам агент – “душман” деб ўлдирдилар. Беримжон Аъзамни эса 1928 йили чегарада тутиб, “Алаш ҳукумати”нинг ва “Алаш Ўрда” партиясининг аъзоси ва “Оқ жўл” газетасининг муҳаррири бўлгансан, деб Сибирияга сургун қилишди. Бунинг маслакдоши А.Мурод 1927 йил апрель ойида камокқа олинди. Абдулваҳоб Муроднинг олмон рафиқаси бир ўғли билан ёлғиз Берлинга қайтиб келди. А.Мурод ҳам Сибирияда дараксиз кетди. Юқорида номи кечган Саттор Жаббор ҳам Акмал Икромов ваъдасига ишониб, 1931 йил Тошкентга кетди ва 1937 йили ўлдирилди”².

² Вали Қаюмхон. Қийратилган қисматлар. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1992 йил 24 апрель.

Қатағонлик йилларида миллий маданиятимизнинг ёрқин юлдузлари ҳам қаттиқ азият чекдилар. Бу борада ўзбек кинематографиясининг асосчиси Наби Ғаниев, ноёб овоз эгаси ва буюк санъаткор Саъдулла Норхонов, Беркинбой Файзи, Назира Иноғомова ва бошқаларнинг аянчли такдири яққол мисолдир. Наби ака яратган барча фильмлар: “Ҳокимият кимники?” (1929), “Йигит” (1935), “Рамазон”, “Юксалиш” (1937) таъқибга учради. Унга туҳмат тошини отганлар, Наби ака бошига бало ёғдирганлар бегоналар эмас, ўз миллатимизнинг вакиллари эдилар. Жумладан, Наби Ғаниев 1937 йил 27 сентябрдаги фармойиш билан камокқа олинган, Абдурахим Аҳмедов 1939 йилда шундай кўргазма беради: “Ғаниев Наби сизларга маълум бўлган контрреволюционер ва миллатчи, халқ душмани сифатида қораланган Ғози Юнусов билан, киновабриканинг собиқ режиссёри, спиритизм тўғарагининг иштирокчиси, жазоланган Сулаймон Хўжаев билан узвий алоқада бўлган. Ғаниевнинг кўмагида Ғози Юнусов 1933-1934 йиллари актёр сифатида кинофабрикада ишлаган, “Тонг олдидан” фильмидан жадидларнинг сотқинлигини оқламоқчи бўлганлар. “Рамазон”да кишилар диний қарашлардан маъмурий чоралар таъсирида воз кечишга мажбур бўлаётгани кўрсатилган. Фильм динни қораламайди, аксинча, ёқлайди.

“Йигит”да босмачилар идеаллаштирилган. Уларни гўёки халқ қўллаб-қувватлаган, босмачилар куч-қудратли жипслашган кишилар сифатида тасвирланган. Қизил армия эса заиф қилиб кўрсатилган, яъни буржуазия миллатчилиги руҳида таърифланган. Бу асарни аксилинқилобчи миллатчилар А.Икромов, Ф.Хўжаев, К.Болтаев ва бошқалар ЎзКП (б) МҚ боғида кўриб, зўр бериб мақтаганлари бежиз эмас. Аксилинқилобчи, миллатчи, ўзбекистон КП (б) МҚ собиқ масъул ходими буйруғи билан Ғаниев шу асари учун костюм билан ҳамда уйини тиклаш учун 2500 сўм билан мукофотланган.

“Юксалиш”да социалистик мусобақа оммавий ҳаракат сифатида эмас, маъмурият қўллаган тадбир сифатида кўрсатилган эди”¹.

Наби Ғаниев миллат ва Ватанга астойдил хизмат қилган порлоқ ҳаёти ва ижодий фаолияти батамом оқланиб, бугунги мустақил Ўзбекистон тарихида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлганда миллат хоинларининг номлари ҳар биримизнинг нафрат ва ғазабимизни кўзғотади.

1937 йил 25 декабрда Ўзбекистон ССР Олий суди “Лагерь коллегияси ҳукми билан ноёб овоз соҳиби ва буюк санъаткор Саъдулла Норхонов камокқа олинган ва саккиз йилга озодликдан маҳрум қилинган. У икки марта судланиб, жами 15 йил қамок жазосини ўтаган. Ўзининг жарангдор овози билан ҳар қандай санъат шайдосини лол қолдира оладиган, Фарҳод, Мажнун ва бошқа ролларни қиёмига етказиб ижро этадиган артист Саъдулла Норхоновнинг қамокқа олиншига сабаб бўлган нарса нимада эди? Бу тўғрида тошкентлик Али ҳофиз Ашуров қуйидагича маълумот берган: “Сабаби нима бўларди – ёлғон, уйдирма, ҳасад ва номардлик-да. Уни ҳибсга олишдан аввалроқ бир гуруҳ санъаткорлар Шайхонтоҳурдаги бир хонадонда гап-гаштакда бўлганлар. Ушбу ўтиришда Карим Зокиров, Бобораҳим Мирзаев, Ғанижон Мирзаев ҳам иштирок этишган. Ҳалиги “шайтон суви” қурмағурдан ҳам олингандан сўнг, йиғилганларнинг кайфлари ошиб қолган. Гап районга Сталиннинг номи берилишига бориб тақалади. Шунда табиатан қизиққон бўлган Саъдулла: “Эй, қўйсангчи, ўша лаънати, совуқ номингни. Бирон бир ўзбек алломасининг номи қуриб қолибдими?” деб юборган-ку. Шундан сўнг бир қанча кишилар “тегишли маҳкама”га Саъдулла жадидлар бошлиғи Мунаввар қори меҳмондорчилигида бўлиб, дохиймиз Сталинни ҳақоратлади, деб ёзиб берганлар, санъаткорнинг жувонмарг бўлишига сабабчи бўлганлар”².

Бу фикрнинг тўғрилигини Саъдулла Норхоновнинг ўзи ҳам тасдиқлаган: “шайхонтоҳурда Мунаввар қориникида кайф аралаш Сталинни сўккан эканман, шуни ҳамкасбларим тегишли жойга ёзиб беришибди...”³, деган эди у.

¹ “Тошкент окшоми”, 1992 йил, 13 апрель.

² “Халқ сўзи”, 1991 йил, 19 апрель.

³ Ўша манба.

Шўро мустамлакачиларининг катағон қабоҳат машинаси ҳатто спорт соҳасида ҳам миллатимиз вакиллари ни четлаб ўтмади. Ҳар доим бўлганидек 30-йилларда ҳам “улуғ рус халқи”ни улуғлаш одат эди. Ҳамма “улуғ ишларда” бўлгани каби ишлар спортда ҳам фақат шу миллат вакиллари афсонавий жасоратлар кўрсатишга қодир, бошқа миллатлар, шу жумладан ўзбек иккинчи тоифадаги “қулоқ” халқдир, “маданияти паст”, “кўрқоқ” ва “кучсиз”, улардан спорт юлдузлари чиқмайди каби майда-чуйда гаплар кенг тарқалган эди. Республикада спорт ишларини ривожлантириш ва унинг кўламини кенгайтиришга муносиб ҳисса қўшган ўзбек ўғлони, велоспорт устаси Ҳидоят Иноятов бу сўзларини эшитиб, ичидан қуйиниб, миллий ғурури қайнаб юрарди. Ориятли спортчимиз ўзбек йигитларининг нималарга қодир эканлигини жамоатчиликка кўрсатиб қўйишни жуда-жуда хоҳларди ва ана шундай пайт келишини сабрсизлик билан кутарди.

Нихоят, 1935 йилда Ҳидоят Иноятов ўз спортчи дўстлари: А.Хўжаев, А.Иброҳимов, В.Шалякин ва Ю.Энангислар билан жуда оғир ва машаққатли бўлган Тошкент, Помир, Қорақум, Москва йўналишида велосипед пойгаси ўтказилишига рухсат олди. Матонатли ва жасур ўғлонлар сафарга отландилар, “Йўл азоби – гўр азоби” деганларидек, бунинг устига асфальтланмаган, гоҳида ёмғирли, гоҳида қорли, қум, саҳролари-ю, Россия ўрмонларидаги тўқайзор балчиқлари, тоғу-тошлар темурийлар авлоди бўлган ўзбек спортчиларини синовдан ўтказди. Улар синовдан мардларча ўтдилар. В.Шалякин ва Ю.Энангислар йўлда касалланиб қолиб кетдилар. Уч ўзбек ўғлони Ҳ.Иноятов, А.Хўжаев ва А.Иброҳимовлар 7.000 километрли машаққатли йўлни ортда қолдириб, 13 сентябрда Москвага кириб бордилар.

Ўзбек спортчиларининг жасоратлари газета ва радио хабарлари орқали жаҳонга таралади, улар ҳақида илиқ гаплар айтилди, суратлари газеталарда босилди. Бу хабардан ҳамюртларимизнинг кўкраклари тоғдек кўтарилди. Аммо ўзбек ўғлонларининг бу спорт жасоратлари миллатчи рус шовинистларининг оромини бузди, уларнинг ғашини келтирди: қандай қилиб бундай ҳодиса рўй берди? Бундай жасоратларга фақат “биринчи нав” миллат – рус ўғлонлари лойиқ бўлиши керакку! Йўқ, бунга чидаб бўлмайди, уни ўзгартириш керак. Шаккоқларча “катта оға” га ҳурматсизлик қилган ўзбек спортчиларини йўқ қилиш керак. Тўқима баҳона ҳам тайёр эди: ўзбек спортчилари “Ўрта Осиё харитасини Германия ва Англияга сотишга уринган” эканлар. Команда капитани Ҳидоят Иноятов Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевнинг “одами” бўлган экан. У велосипед юриши қатнашчиларини “халқлар отаси” Кремлда қабул қилганда, уни “отиб ўлдириши” кераклиги бўйича “топшириқ” олган экан. Гўёки бундан хабар топган чекистлар Сталиннинг қабулини ўзгартирганлар. Ана шу бўҳтон айбнома билан Ҳидоят Иноятов 1938 йил 5 мартда қамоққа олинган ва отиб ташланган.

Кўплар катори мард ўзбек ўғлони Ҳидоят Иноятов ҳам ўлимидан сўнг, 1958 йилда оқланди. Аммо унинг пок номи мустақиллик шарофати билангина тикланди. Тошкент шаҳар Шайхонтоҳур туманидаги 18-сонли болалар ва ўсмирлар спорт мактабига Ҳидоятбек Иноятов номи берилди.

- Мен, Ҳидоят Иноятовдек мард ва жасур инсоннинг қизи бўлганимдан ҳақли равишда фахрланаман, - дейди Хуррият Отажонова. – Қани энди миллатимизнинг барча фарзандлари ҳам миллат шаъни, шавкати ва қадри учун менинг отамдек курашсалар, нур устига аъло нур бўлур эди.

Сталин шахсига сиғиниш йиллари Ўзбекистон халқлари бошига оғир кулфатлар солди. 1937-1939 йилларнинг ўзидагина Ўзбекистон ССЖ ички ишлар халқ комиссарлигининг “учлик”лари томонидан 41 минг нафардан кўпроқ киши қамалди. Шулардан 37 минг нафардан кўпроғи судланди, 6 минг 920 киши отиб ташланди. Умуман 1939-1953 йилларда 61 минг 799 киши қамалди. Шулардан 56 минг 112 киши турли муддат билан озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинди, 7 минг 100 киши эса отиб ташланди.

Асоссиз қамалиб жиноий жавобгарликка тортилган кишилар орасида партия, совет, хўжалик ходимлари, ҳарбийлар, зиёлилар ва колхозчилар жуда кўп эди.

Шўро ва фирқа ходимларини оммавий катағон қилиш 1929 йилдаёқ бошланган эди. Бу иш Ўзкоморирқа IV қурултойининг партиядаги ўнглик хавари тўғрисидаги қарори асосида

амалга оширилди. Ана шу сиёсий компания даврида “партияни тозалаш” баҳонасида 15,6 минг фирқа аъзоси ташкилот сафидан чиқарилди ҳамда уларнинг кўпчилиги қамокқа олинди ва қатағон қилинди.

Ўзбекистонда сиёсий қатағонлар 1937 йилда Ф.Хўжаев, ундан кейин А.Икромов, Д.Манжара, С.Сегизбоев, А.Каримов, Р.Исломов, Циер ва И.Худойқулов, М.Шермухаммедов, М.Исмонов, Т.Рискулов, И.Ортиков, А.Исломов, С.турсунхўжаев, У.Эшонхўжаев ва бошқалар ҳибсга олингач, айниқса қизғин тусга кирди. Бу ердаги бедодлик ва қабоҳатларга И.Сталин ва В.Молотовлар бошчилик қилганлар. Жумладан Ўз КП (б) МҚнинг пленумига 1937 йил 20 сентябрда улар махсус хат йўлладилар. Унда Ф.Хўжаев ва А.Икромовнинг душманлик ҳаракатлари “фош” этилди. Қатағонни бошқариш мақсадида жазо отрядига раҳбар қилиб ВКП (б) МҚсининг котиби А.Андреев шахсан жўнатилди. У 16 сентябрдаги бўлиб ўтган МҚнинг пленумида сўзга чиқиб “душманларни” дадилроқ фош этишни талаб қилган.

Мазкур пленумда А.Икромов масаласи кўриб чиқилганда, Москвадан келган Т.Н.Яковлен МҚнинг иккинчи котиблигига “сайланган”. Пленум А.Икромов ҳомийлигида “Ўзбек халқининг ашаддий душманлари бўлган троцкийси” ўнг ва буржуа миллатчи унсурлар МҚ бюроси аъзолигига ва бошқа вазифаларга кўтарилиб олишган ҳамда узоқ вақт душманлик фаолияти билан шуғулланликларини “аниқлади”. Пленум ўтаётган кунларда А.Икромовдан бошқа юқорида тилга олинганларнинг ҳаммаси қамокда эди. А.Икромов ҳам тезда қамокқа олинди ва “Халқ душмани” деб эълон қилинди. Унинг ўрнига У.Юсупов Ўз КП (б) МҚсининг биринчи котиби бўлди.

Маълумки 1937-1953 йилларда Ўзбекистон бўйича қарийб 100 минг киши қатағонга учраб, 13 минг нафари отиб ташланган эди. Инсоний кадр-қиммати топталган, ҳаёти поймол этилган бу одамлар орқасида юртимизда истиқомат қилган деярли барча миллат ва элатларнинг вакиллари бор эди. Ана шундай юртдошларимиздан бири Ўзбекистонлик дипломатик, истеъдодли шарқшунос, бир қатор шарқ ва Европа тилларининг билимдони Назир Тўрақуловдир.

Назир Кўкон шаҳрида туғилган. Унинг отаси катта тижоратчи бўлган, пахта улгуржи савдоси билан шуғулланган. Назир ўзига тўқ оилада таваллуд топганлиги учун бошданок муносиб таълим-тарбия олиш имконига эга бўлган. Ўтган аср бошида у Кўкон мадрасаси, рус мактаби ва шаҳар тижорат билим юртида ўқиган. 1914-1916 йилларда Назир Москва тижорат институтининг иқтисодиёт факультетида таҳсил олган.

Ўз фаолиятини у 1916 йилда Минск остидаги Ғарбий фронт Ўлка Иттифоқнинг йўриқчиси бошлаган, кузда “Эркин дала” яширин ташкилотининг раҳбари бўлган. 1917-1922 йилларда Н.Тўрақулов Туркистондаги фаол арбоблардан бири эди. 1918-1919 йилларда Фарғона вилоят инқилобий кўмитасининг раиси, Туркистон Марказий ижроия кўмитасининг аъзоси, 1920 йилда – Туркистон Республикаси маориф халқ комиссари, “Вестник просвещения и коммунистической культуры” журналининг муҳаррири. 1920-1922 йилларда – Туркистон Республикасининг раҳбарияти бўлган: Туркистон МИҚ раиси, Туркистон компартияси Марказий кўмитасининг раиси, Туркбюро ва Ўрта Осиё бюросининг аъзоси.

ТуркМИҚ раиси бўлган даврда Н.Тўрақулов Туркистон Совет Республикасининг биринчи Диекретини имзолаб, жума кунини дам олиш куни деб эълон қилган. Кейинчалик, яъни 1922 йилдан бошлаб у СССР халқлари марказий нашриёти бошқарувининг раиси бўлган.

Бу иш ниҳоятда масъулиятли эди. Н.Тўрақулов бу халқлар учун тақдирломон қарор қабул қилиниши ҳақидаги масалани батафсил муҳокама қилиш давомида мавзунини ниҳоятда чуқур билишини намойиш этди. Охир-оқибатда 1926 йилда Бокуда бўлиб ўтган туркшунослар анжуманида янги алифбонинг қабул қилиниши ташаббускори бўлиб чиқди.

Назир Тўрақулов мураккаб шароитларда ишлашига тўғри келди. У янги вазифасини анча тез ўзлаштирди, маҳаллий сиёсатчилар ва савдогарлар билан ишончли алоқалар ўрнатди. Ҳайратланарлиси шундаки, шу пайтгача ҳеч қачон араб тилини ўрганмаган Назир Тўрақулов қисқа вақтда уни шунчалик ўзлаштирдик, ҳатто таржимонлар хизматидан

бутунлай воз кечди. “Бир нарсани айтасан, бошқачасига таржима қилишади, моҳият йўқолади”, дер эди. У пировардида, маҳаллий тилни шу даражада ўрганиб олдики, уламолар билан диний мавзуларда баҳс юрита оларди. Қирол ва унинг атрофдагилар хузурида тантанали тадбир вақтида дипломатик корпус номидан араб тилида нутқ сўзлагани ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

1930 йилда Бош консуллик дипломатик миссия шаклини олади. СССР МИҚнинг қарори билан Н.Тўрақулов қирол Ибн Сауд хузуридаги мухтор вакил этиб тайинланади. Унга Фавқуллодда элчи ва мухтор вазир рутбаси берилади.

Назир Тўрақулов Саудия Арабистонида Совет Иттифоқининг сиёсий вакили бўлган деярли саккиз йил давомида у ниҳоятда катта ишларни амалга оширди, ўзини ўша давр халқаро ва минтақавий сиёсатидаги нозик жиҳатларни ниҳоятда пухта биладиган зиёли шахс сифатида намоён этди.

Ўзининг дипломатик фаолиятини тугатган мухтор вазир Москвага қайтиб, бир йил давомида Шарқ халқлари институтининг илмий ходими бўлиб ишлади. 1937 йил 15 июлда ҳибсга олинди, ўша йили 3 ноябрда отишга ҳукм қилинди. Ҳукм ўша кунининг ўзидаёқ ижро этилди.

Назир Тўрақулов СССР Олий суди ҳарбий ҳайъатининг 1958 йил 23 январь қарори билан реабилитация этилди.

Назир Тўрақулов ҳам қатағонга учраган минглаб ватандошларимиздан бири эди.

Биз, ёшлар асрлар давомида она диёримизни, халқимизнинг озодлик ва истиқлолини, эркин ва фаровон ҳаётини мардлик ва шижоат билан ҳимоя қилган фидойи ватандошларимизни ёдга олмоғимиз, уларга муносиб ҳурмат ва эҳтиром кўрсатмоғимиз керак.

Иномжон Хидиралиев 1928 йил 31 декабрда Москванинг “Националь” меҳмонхонасида фожиали ҳалок бўлганида эндигина 38 ёшни қаршилаганди. “Правда” газетасининг 1929 йил 3 январь сониди “Ўртоқ Хидиралиев хотирасига” сарлавҳаси остида туширилган катта таъзияномада мана бу сатрлар бор эди: “Туғма ақл-заковати, истеъдоди ва шижоати туфайли у инқилоб йилларида Фарғона водийсида раҳбарлик ишига кўтарилди. Бутун Туркистон учун оғир бўлган 1922 йили эса Туркистон Мухтор Шўролар социалистик жумҳурияти марказий Ижроия Кўмитасининг раислигига сайланди. Бир вақтнинг ўзида Қизил Армия Туркистон fronti революцион ҳарбий Советига аъзо бўлиб, фидокорона хизматлари учун Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди. Фронт билан танишишга борган сафарларининг бирида ўртоқ Хидиралиев яраланди ва бир оёғидан ажралди.

Ўртоқ Хидиралиев Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги кредити ишларини шундай яхши йўлга қўя олдики, унинг кооперация атрофида жамоатчиликни уюштиришдаги, қишлоқ хўжалик ширкатлари соҳасидаги ишларининг намуналари махсус ўрганишга ва СССР Иттифоқининг бошқа районларида ҳам татбиқ қилишга сазовордир...”.

Бу ишни удалаш жумладан марказнинг Ўрта Осиёдаги таянчи, дастёри ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўрта Осиё бюроси зиммасига тушган эди. Партия Марказкўмининг Ўрта Осиёдаги бу ваколатли органидаги масъул ходимлар ижобий ишлар билан бир қаторда жиддий хатоларга, ижобий ишлар билан бир қаторда жиддий хатоларга, нуқсонларга йўл қўйдилар, буюк давлатчилик асосида иш кўрдилар, марказ йўл-йўриқларини маҳаллий шароитга нотўғри татбиқ қилдилар, миллий кадрларга кўп ҳолларда ишонмай иш тутдилар. Ўзбекистоннинг раҳбарлари – Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Йўлдош Охунбобоевлар ва уларнинг атрофидагилар эса Ўрта Осиё бюроси кўрсатмасидан, унинг чизган чизиғидан чиқа олмай, кўп ҳолатларда муросачилик, таслимчилик йўлини тутишга мажбур бўлгандилар. Натижада кўплаб миллий кадрларимиз ноҳақ қораланганди, жисмонан йўқ этилганди.

Ўзбекистондаги ўнг оғмачиликни исботлашга уринди. Ўша мудҳиш нутқ 1929 йили Самарқанд Тошкентда нашр этилган “Против правой оппозиции” (“Ўнг оғмачиликка қарши”) материаллар тўпламидан ҳам жой олади¹. Қурултойда И.А.Зеленский хатнинг тўла

¹ Против правой оппозиции. (Сборник материалов), УзГИЗ Самарқанд – 1929 – Тошкент, 65-72-бетлар.

матнини ўқиб беришга журъат эта олмай, ундан фақат бу ўзбек большевиғи И.Хидиралиевнинг “ўнг оғмачилигини” ҳар жиҳатдан исботлашга ҳаракат қилади. Ўзбекистонда ўнг оғмачиликнинг юзага келишини икки ҳолат билан кўрсатмоқчи бўлди. Биринчи ҳолат миллий масаладаги ишчилар синфи диктатураси аҳамиятини тушунмаслик, яъни Ўзбекистоннинг хўжалик юксалиши миллий чегараланиш натижаси бўлди деган фикрни нотўғри билиб И.А.Зеленский Ўзбекистон хўжалигининг юксалиши, шунингдек Ўзбекистон Совет жумҳуриятининг тузилиши пролетариат диктатураси натижаси, Октябрь инқилоби натижаси бўлди, деб исботлашга ҳаракат қилди.

И.А.Зеленский иккинчи ҳолатни батафсилроқ “асосламоқчи” бўлиб асосий эътиборни ўша давр ҳамда ҳозирги вақт нуқтаи назаридан қараганда ҳам ўша И.Хидиралиев хати устидан адолатсиз фикр юритганди. Яхшиси, уни айнан тўлалигича келтирамиз. Шундагина масаланинг туб моҳияти бир оз ойдинлашади. “Мен яқинда олган ва ҳар қандай эътиборга лойиқ ҳужжатга тўхтаб ўтмоқчиман, чунки бу ҳужжат ўзининг ҳимоячилари, ўзига хос дунёқарашга эга бўлган системадир. Бу ҳужжат Хидиралиевнинг ўлими олдидан қолдириб кетган хати. Унинг ўзини-ўзи ўлдиришга сабаб бўлган шахсий томонлар (касаллик, жинсий хасталик ва бошқалар) бизни қизиқтирмайди. Бироқ хатда билдирилган баъзи сиёсий фикрлар, диққатга сазовор. Шунинг учун ҳам диққатга сазоворки, Хидиралиев катта роль ўйнаган ва бугунги кунда ҳам катта роль ўйнаётган ходимлар қаторига киради. Хидиралиев ер ислохотини ўтказишга қаршилиқ кўрсатувчилар асосида шафқатсиз кураш олиб борган ходимлар қаторига киради. Хидиралиев шундай одамлар тоифасига кирадики, партиямизда ҳали бундайлар бор ва уларнинг баъзилари ўз дунёқарашини ўзгартиришга ишонч йўқ ҳисобида. Хидиралиев охириги вақтгача ўз дунёқарашлари билан очик чиқмаган эди. Бунинг устига у пўстаги қоқилгач, юзаки равишда камбағалларни бирлаштириш зарурлиги позициясига ўтиб олганди. У бизнинг сиёсатимиз тўғрилигини номигагина тан оларди. У узок вақт жим юрди ва фақат ўлими олдидан қалбида асраб юрган сўзларни айтишга қарор қилди. Бу қалб сўзлари Хидиралиев билан бир пайтда партиёга ёки совет аппаратларида ёки бизнинг совет ҳудудимизда ишлаётган кўп миқдордаги ходимларнинг фикридир. Мен унинг хатидан баъзи жойларини ўқиб бераман. Уларда, менинг фикримча, шундай масалалар ифодаланганки, бу ҳақда бизнинг баъзи ходимларимиз пинҳона ўйлайдилар-у, аммо очик айтишга чўчийдилар. Биринчи кўчирма: “Мамлакат стихияли равишда руслар билан тўлиб-тошиб кетмоқда, Москва олдида эса бу яшириляпти ва Фарғонанинг аҳолиси керагидан ошиб кетаётганлиги ҳақида гапиряптилар ва ҳоказолар”.

Ўзбекистонда амалга оширилган индустрлаштириш, ўтказилган ер-сув ислохоти, қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш, ўрта ҳол деҳқонларга нисбатан қўлланилган нотўғри сиёсат, “қулоқ”ларни синф сифатида тугатиш кампанияси, буюк бурилиш йили, социализмнинг бутун фронт бўйлаб ҳужуми кабилар социализм куришнинг ленинча режасига мутлақо зид эканини ва бундай сиёсатга қарши фикр билдирган, альтернатив ғоялар айтган И.Хидиралиев каби арбоблар нақадар тўғри йўл тутгани учун тоталитар, маъмурий буйруқбозлик системасининг қаҳр-ғазабига учраб, қувғин, таъқиб этилгани, ҳалок бўлганини билмоқдамиз.

Назорат саволлари:

1. Тараққиётнинг инқилобий ва тадрижий йўлига муносабатингиз қандай?
2. Россиядаги 1917 йил ўзгаришларининг Туркистонга таъсири ижобий аҳамиятга эга бўлди деган фикрга муносабатингиз қандай?
3. Истиклолчилик ҳаракатининг мағлубиятга учраши сабаблари нималардан иборат бўлган эди?
4. 20-30-йилларда юз берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларда маҳаллий раҳбарларнинг ўрнига баҳо беринг.
5. Советлар даврида оммавий қатағонлар ва уни юзага келтирган омиллар нималардан иборат эди?

6. Иккинчи жаҳон уруши ва фашизм устидан эришилган ғалабага Ўзбекистон аҳолисининг ҳиссасига баҳо беринг.
7. “Илиқлик” ва “турғунлик” йилларида Республикамизда ижтимоий-иқтисодий аҳволнинг мураккаблашиб боришига тарихий нуқтаи-назардан баҳо беринг.

Адабиётлар рўйхати:

1. Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. – Т., “Шарқ”, 2003.
2. Амир Саид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. – Т., “Фан”, 1991.
3. Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти. – Т. “Маънавият”, 2000.
4. Иброҳим Карим. Мадаминбек. – Т., “Ёзувчи”, 1993.
5. Наимов Н. Сўнгги ҳукмдор. – Бухоро., “Бухоро”, 2008.
6. Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. Тўлдирилган бешинчи нашри. – Т., “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 145-274.
7. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi (O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). 3-kitob. 2-nashri (Talabalar uchun o‘quv qo‘llanma). – Т., “Sharq”, 2010. –В. 10-335.
8. Shamsutdinov R., Maxmudov X. O‘zbekiston tarixi / Oliy o‘quv yurtlarining notarix fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma. –Т., “Sharq”, 2013.
9. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. -Тошкент, “Шарқ”. 2001.
10. Ўзбекистон тарихи / Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик. II-жилд (XIX асрнинг II ярми – 1989 йил июнь). Масъул муҳаррир Р.Ҳ. Муртазаева. –Т., “Янги аср авлоди”, 2015. –Б. 233-403.
11. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. – Т., “Шарқ”, 2000.

7 - Мавзу: Мустақиллик йилларида тарих фани: изланишлар ва инновациялар.

Режа:

1. Мустақиллик йилларида Ватан тарихининг долзарб масалалари.
2. Тарих фанидаги тадқиқотлар ва инновациялар.

Таянч тушунчалар: Тарих фанининг Ўзбекистон мустақиллигини ғоявий, назарий ва амалий жиҳатдан мустаҳкамлашда тутган ўрни. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислам Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асари ва унда илгари сурилган концептуал масалалар. Истиқлол йилларида тарихий хотира, тарихий мерос ва ҳолисона тарихимизни таклаш борасидаги амалий ҳаракатлар. Ютуқлар ва муаммолар.

1. 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон мустақиллигига эришуви ўзбек халқининг асрий орзусини рўёбга чиқариб, кўп мингйиллик тарихида буюк воқеа бўлди. Бу жамият тарихий тафаккурини, унинг сиёсати ва мафкурасини шакллантиришга бевосита таъсир кўрсатадиган, концептуал тузилишида ушбу жамият мазмун-моҳиятини ўзида муҳрлаб, ундаги мавжуд маънавий иқлим, қадриятлар ва қайфиятлари кўрсаткичи сифатида чиқувчи тарих фани зиммасига янгилашиш ва мустақил Ўзбекистон эҳтиёжларига муносиб бўлиш вазифасини юклади. Бу вазифаларнинг асосий моҳияти ўзбек халқининг ҳаққоний тарихини яратишга, тараққиётнинг турли босқичларида жаҳон ҳамжамиятида унинг ўрни ва ролини аниқлашни, тарихий билимларни оммалаштириш ва тарғиб қилиш орқали миллатнинг

маънавий- ахлоқий цивилизацион асосларига, бой маданиятига қайтиш, қадимий анъаналарини тиклашга қаратилди. Шунингдек, ушбу вазифалар янги жамиятда яшайдиган ўзининг миллий гоёсига эга бўлган, ўтмишидан гурурланадиган ундан маънавий қувват оладиган комил инсонни тарбиялашга йўналтирилди.

Мустақиллик арафасида 1980-йилларнинг охири 90-йилларнинг бошидаги ошкоралик жараёни тарих фани соҳасида тақиқланган, нотўғри талқин қилинган муаммолар атрофида мунозара, янги фикрларни илгари суриш ва тадқиқот олиб бориш имкониятини вужудга келтирди. 1990 йилларнинг бошларида тарих фани соҳасида кечаётган жараён, устивор муаммолар доирасини аниқлаш, тадқиқот усуллари, назарий-методологик ёндашувлар, бир сўз билан айтганда тарих фани истиқболи тарихчиларнинг давра столларида муҳокама мавзусига айланди.

Бу даврга келиб Ватан тарихининг кўплаб етилган масалаларини янгича мушоҳада қилиш жараёни бошланди. илгари «босмачилик» деб аталган миллий-озодлик ҳаракатлари тўғрисида қизгин баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди; Ўрта Осиёнинг Россияга «қўшиб олинган»лиги масаласи янгича мушоҳада қилина бошланди. Бунга 1980 йилларнинг охирида бўлиб ўтган илмий анжуманларда баҳслар ва қарашларнинг ўзгариши маълум таъсир кўрсатди. Бу мавзудаги «қўшиб олинган»ганликнинг асл кўриниши ва мақсади Россия босқини ва мустамлакачилик сиёсати тамомила муомалага киритилмаган архив материаллари асосида янгича талқин қилиш, ўрганиш жараёни бошланди. Жадидчилик қандай оқим? Уни вужудга келтирган шарт сабаблар нима эканлиги олимлар эътиборидан жой олди. Ўзбекистондаги жамоалаштириш ва саноатлаштириш тарихи қайтадан кўриб чиқилад бошлади.

Мустақилликнинг дастлабки йиллари ривожланиш нуқтаи назаридан тарих фани учун бирмунча оғир кечди. Мустақил давлат қурилишида у чинакамига асос ва таянч бўла олмади. Бунинг сабаби тарихчилар ўртасида фикрлар муштарақлиги ва ҳақиқий бирликнинг йўқлигида, ёндашувларнинг турли-туманлиги, фикрлар тарқоқлиги, қўлга киритилган мустақилликни тарихан асослай олмасликда намоён бўлиб, эскича иш тартиби, кекса ва ёш кадрлар ўртасидаги зиддият – буларнинг барчаси нафақат замон талабига жавоб бермас, айна пайтда, умуман тарих фани ривожини тўхтатиб қўйган эди.

Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш учун хизмат қилиш тарих фанининг ҳам гоёвий, назарий амалий фаолиятида асосий стратегик мақсадга айланмоғи лозим эди. Мустақиллик йилларида тарих фанини янги жамият нуфузига мос келишида, унинг мазмун, моҳияти мақсадини белгиловчи, ташкилий соҳасини такомиллаштиришга қаратилган ҳукумат қарорларининг аҳамияти ниҳоятда катта бўлди. 1996 йилда ЎзР Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият академияси қошида “Ўзбекистоннинг янги тарихи маркази” ташкил этилди. Мазкур марказда республикамизнинг етакчи олимлари иштирокида 3 жилдлик Ўзбекистон тарихи (Туркистоннинг Россия томонидан истило қилинишидан ҳозирги давригача) тайёрланди.

Тарих фани истиқболдаги ривожини белгилашда Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И. А. Каримовнинг 1998 йилнинг июнь ойида бир гуруҳ етакчи тарихчи олимлар ва оммавий ахборот воситалари вакиллари билан бўлган учрашуви тарихий аҳамиятга эга бўлди. Ушбу учрашувда Президент тарих фани аҳволини таҳлил қилиб, томонидан тарихчилар олдига Ўзбекистон тарихини ўрганишнинг концепцияси қандай бўлиши керак? Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва давлатчилиги тарихини қандай ўрганиш керак? Замонавий тарихчининг қиёфаси қандай бўлиши керак? каби муаммоларни ҳал қилиш вазифалари қўйилди. вазифаларни ҳал этишдаги энг катта маъсулият Тарих институти зиммасига юкланди. Тарихчи олимлар ва оммавий ахборот воситалари вакиллари билан бўлган учрашувдан кейин эълон қилинган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори (1998 йил 27 июль) тарих фанининг вазифаларини стратегик жиҳатдан ўзгартириш учун асос бўлди. Табиийки, мамлакат Президенти томонидан қўйилган бу вазифалар бир институтгагина тааллуқли бўлмай, муаммони фақат унинг жамоаси кучи билан ҳал қилиб бўлмас эди. Бу вазифаларни ҳал қилиш жараёнида Тарих институт

мамлакатимиздаги барча тарихчиларни ўз атрофига бирлаштириб, ҳақиқатда илмий тадқиқотларни мувофиқлаштирувчи ўзига хос марказга айланди. Уларнинг саъй-ҳаракати билан “Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги (2004 й.) мавзuidaги республика ва халқаро илмий анжуманларнинг аҳамияти катта бўлди.

Ўтган йиллар давомида Тарих институтида фаннинг маълум соҳалари бўйича илмий анжуманлар ўтказиш анъанага айланди. “Тарихшунослик ўқишлари”, “Карим Шониёзов ўқишлари” тарихшунослик, этнология соҳасида олиб борилаётган тадқиқотлардан хабардор қилиш бирга, унинг ривожини, муаммолар комплексини аниқлаш, тарих фани ҳолатини таҳлил қилиш, истиқболдаги муаммолар доирасини белгилашда прогностик вазифани бажармоқда, регионларда амалга оширилаётган илмий тадқиқотларни мувофиқлаштириш ва илмий кадрларни марказ билан боғлашда амалий аҳамиятга эга бўлди. Анжуман материалларининг мунтазам чоп этилиши илмий жараённинг ахборот таҳлил ҳолатидан жамоатчиликни хабардор қилишга хизмат қилмоқда.

Илмий мулоқотнинг яна бир шакли сифатида “ЎЗР ВМ «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори қарорига кўра ташкил этилган Яхё Ғуломов номидаги «Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи» республика мунтазам илмий семинари фаолиятини алоҳида қайд қилиш керак. Мазкур семинар йиғилишлари ЎРФА Тарих институти, Олий ва ўрта махсус таълим, Халқ таълими вазирликлари биргаликда ўтказилиб академик фан ва таълим интеграциясини таъминлашда, фанининг энг долзарб муаммоларини муҳокама этувчи, республика тарихчилари илмий мулоқотини, баҳс, фикр-мулоҳаза жараёнини амалга ошириш йўлидаги муҳим тадбирга айланди.

Тарих институтида ёш тарихчилар ташаббуси билан ташкил этилган “Розия Галиевна Муқминова” ёш олимлар илмий тарихи” концепцияси ишлаб чиқилди. Тарих фани соҳасидаги тадқиқотлар ана шу концепция асосида мувофиқлашган ҳолда амалга оширила бошлади

«Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарор 11 банддан иборат бўлиб институти тузилмасини ўзгартириш ва уни замонавий техника билан таъминлашдан тортиб, халқаро алоқаларни йўлга қўйишга бўлган масалаларни қамраб олган эди. Ўзбекистон ҳукуматининг моддий жиҳатдан кўрсатган катта ёрдами туфайли меҳнат шароитини яхшилаш, институтни тўлиқ жиҳозлаш ва компьютерлаштириш имконияти яратилди. Мустақилликнинг асосини мустаҳкамлашда жамият тарихий онгини шакллантириш зарурлиги эътиборга олинди, тарихий билимларни тарғиб қилиш йўлга қўйилди. Мустақиллик даврида Ўзбекистон тарихчиларининг махсус «Ўзбекистон тарихи» журнаliga асос солинди. (1998 й.) Тарих фанининг энг долзарб муаммоларини муҳокама этувчи Яхё Ғуломов номидаги «Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи» республика мунтазам илмий семинари ташкил этилди. Республика тарихчилар жамияти тузилди. Илк маротаба «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га кўра тарих фанининг таълим тизими билан ҳамкорлиги амалиёти йўлга қўйилди. Фан ва таълим муштараклиги мактаб партасидан бошлаб, тарихчи кадрлар тайёрлашга йўналтирилди. Энг муҳими тарихчилар олдида мустақил республиканинг миллий давлат қурилиши, унинг маданий ва тарихий мероси асосида миллий давлат мафқурасини яратиш, ислом омилини жаҳон цивилизацияси ютуқлари билан узвий боғлаш йўллари қидириш каби вазифалар турганлиги эътироф этилди.

Мустақиллик йилларида тарих фани долзарб муаммоларини аниқлаш, илмий жамоатчиликнинг бу муаммолар ечимини излашдаги ёндошувлари ва фаолиятини акс эттиришда илмий анжуманлар муҳим ўрин тутди. Тарих фани назарий-методологик асосларини, тарих тадқиқотларига ёндошувларни янги давр талаблари ва мезонлари асосида ишлаб чиқиш, унинг олдида турган вазифаларни аниқлашда бу муаммолар муҳокамасига бағишлаб ўтказилган “Ўзбекистоннинг янги тарихи: концептуал методологик муаммолар” (1999 й.); ЎЗРФА Тарих институти 60 йиллигига бағишланган анжуман. (2003 й.); “Новая история Центральной Азии. Переоценка истории, современньеге проблемы и подходы” (2004 й.) мавзuidaги республика ва халқаро илмий анжуманларининг аҳамияти катта бўлди.

Ўтган йиллар давомида Тарих институтида фаннинг маълум соҳалари бўйича илмий анжуманлар ўтказиш анъанага айланди. “Тарихшунослик ўқишлари”, “Карим Шониёзов ўқишлари” тарихшунослик, этнология соҳасида олиб борилаётган тадқиқотлардан хабардор қилиш бирга, унинг ривожини, муаммолар комплексини аниқлаш, тарих фани ҳолатини таҳлил қилиш, истиқболдаги муаммолар доирасини белгилашда прогностик вазифани бажармоқда, регионларда амалга оширилаётган илмий тадқиқотларни мувофиқлаштириш ва илмий кадрларни марказ билан боғлашда амалий аҳамиятга эга бўлди. Анжуман материалларининг мунтазам чоп этилиши илмий жараённинг ахборот таҳлил ҳолатидан жамоатчиликни хабардор қилишга хизмат қилмоқда

Илмий мулоқотнинг яна бир шакли сифатида “Ўз Р ВМ «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори қарорига кўра ташкил этилган Яхё Ғуломов номидаги «Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи» республика мунтазам илмий семинари фаолиятини алоҳида қайд қилиш керак. Мазкур семинар йиғилишлари ЎР ФА Тарих институти, Олий ва ўрта махсус таълим, Халқ таълими вазирликлари биргаликда ўтказилиб академик фан ва таълим интеграциясини таъминлашда, фанининг энг долзарб муаммоларини муҳофаза этувчи, республика тарихчилари илмий мулоқотини, баҳс, фикр-мулоҳаза жараёнини амалга ошириш йўлидаги муҳим тадбирга айланди

Тарих институтида ёш тарихчилар ташаббуси билан ташкил этилган “Розия Галиевна Мукминова” ёш олимлар илмий анжуманини ўтказиш анъана тусини олиб, тарих фанида янги авлод илмий тадқиқотлари натижаларини илк бор тақдим қилиш манбарига айланди.

Ўзбекистонда тарих фани ривожига муносиб яршса қўшган олимлар юбилейлари муносабати билан улар фаолиятига бағишлаб ўтказилган илмий анжуманлар олим хизматларининг эътирофи бўлиб, тарих фанида турли илмий йўналишлар ва мактабларнинг вужудга келиши, ривожланишини, тадқиқотлар сарҳисобида кўрсатиб, кенг жамоатчиликка мамлакатимиздаги интеллектуал тарихнинг маълум манзараси ҳақида маълумот берди.

Мустақиллик йилларида халқ тарихий хотирасини шакллантиришда, маънавий кадриятларни тиклаш ва тарихий билимларни тарғиб этишда музейларролига алоҳида эътибор қаратилди. ЎзР Президентининг 1998 йилда қабул қилинган “Музейлар фаолиятини яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони ФА таркибидаги музейлар ишини ривожлантиришда муҳим омил бўлди.

Республикаимизнинг йирик тадқиқот ва маданий-маърифий муассасаларидан бири бўлган ЎзР ФА Ўзбекистон тарихи Давлат музейи 1992 йил 21 апрелдаги ВМнинг 203-сонли қарорига кўра қайта ташкил этилди. И.А.Каримовнинг ташаббуси билан Ленин марказий музейининг биноси Академия ихтиёрига берилди. Ўзбекистон тарихи Давлат музейи бу бинога жойлашди. Музейда Ўзбекистон тарихи ва Ватанимизда давлатчилик тарихини янги методология нуктаи-назаридан талқин этган доимий экспозиция яратилди.

Ўзбекистон мустақиллигининг илк кунлариданоқ ҳақсиз унутилган номларни тиклаш, жаҳон тараққиётида муҳим роль ўйнаган тарихий шахслар хизматини муносиб баҳолашга эътибор қаратилди. Республика Президенти фармони билан 1996 йил Амир Темур йили деб эълон қилинди ва унинг 660 йиллиги кенг нишонланди. 1996 йилнинг 14 мартда Темурийлар тарихи давлат музейи биносини барпо этиш тўғрисида Вазирлар Маҳкамасининг Қарори эълон қилинди ва шу йилнинг 18 октябрида фойдаланишга топширилди. Ватанимизнинг бой моддий маънавий меросини Амир Темур ва темурийлар даврига оид ашёларни тўплаш, асраб авайлаш, таъмирлаш, уларни илмий таҳлил қилиш, экспозициялар ва кўргазмалар орқали халққа намойиш этиш музейнинг асосий вазифаларидан бири этиб белгиланди. Музейнинг асосий экспозициясидан Амир Темур ва темурийлар даври тарихидан ҳикоя қилувчи археология, этнография, нумизматика ашёлари, қўлёзмалар, тасвирий санъат намуналари жой олди. Музейда илмий тадқиқот ишларини олиб бориш ҳам йўлга қўйилди. Шунингдек музейда тарих фанининг долзарб муаммоларига бағишланган анжуманлар ўтади.

ЎзР Президентининг «Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисидаги» 2001 йил 1 май куни имзолаган ПФ-2837 рақамли Фармони асосида Қатағон қурбонлари

музейи ташкил этилди. 2002 йил 31 август куни расмий равишда очилди. Музейда амалга оширилаётган тадбирлар адолатсизлик ва қатағон қурбонлари бўлган ватандошларимиз хотирасини абадийлаштириш, ёш авлодда мустақиллик қадриятларига хурмат туйғусини уйғотишга хизмат қилмоқда.

Олимларнинг тадқиқотчилик фаолияти ўтмиш призмаси орқали жамият тараққиётининг бугуни ва истиқболлари ҳақидаги муҳим саволларга аниқ ва равшан жавоб беришга йўналтирилди.

Янги ижтимоий импульслар таъсирида кўпгина мавзулар янги мушоҳада қилина бошланди. Ҳаққоний талқини ва таҳлилига муҳтож бўлган мавзулар тарихчилар диққат марказидан жой олди ва бугунги кунга қадар баъзи концептуал жиҳатлари ҳақида қатъий бир хулосага келишда бу жараён давом этмоқда. Совет даврида ўрганиш таъқиқланган, нотўғри талқин этилган мавзулар илмий холислик асосида - миллий мустақиллик нуқтаи- назаридан қайтадан ўрганилди. Тарихий тадқиқотлар диапозони кенгайди. Янги илмий йўналишлар тадқиқ қилинди.

Ўзбек халқининг давлатчилиги тарихини ўрганиш тарихчи олимлар илмий изланишларининг энг асосий муаммоларини ташкил этди

Мустақиллик давридагина Ўзбекистон давлатчилиги тарихининг энг қадимдан то ҳозиргача бўлган манзарасини акс эттирган асарлар вужудга келди.

Ўзбекистон ҳудудидаги илк давлатлар, уларда давлат бошқарув тизимининг шаклланиши ва ўзига хос хусусиятлари, илк давлатчиликнинг пайдо бўлиши муаммоларининг ўрганилиш тарихи ҳақида мақолалар чоп этилди. Илк давлатлар шаклланишини ўрганишда археологик тадқиқотлар маълум аҳамиятга эга бўлдики, бунинг натижалари асосида мамлакатимиз ҳудудида давлатчилик анъаналари кўп минг йиллик тарихга эга эканлигини исботланди. Ўтган йиллар давомида Ўзбек давлатчилиги тарихида Суғдиёنانинг тутган ўрни ва масалалари, турли тарихий даврларда Ўзбекистон ҳудудида вужудга келган давлат бирлашмаларининг уларнинг давлатчилик тарихидаги аҳамияти, тарихий манбаларда давлатчилик масалалари, мавзу манбашунослиги ўрганилди.

Давлатчилик тарихига оид очерклар мазкур муаммонинг турли жиҳатларини ўрганишдаги фан янгиликлари акс эттирди. Махсус монографик тадқиқотлар мавзунини ўрганишда муҳим ўрин тутди. Ўзбекистон олимларининг ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганиш йўлидаги салмоқли изланишларининг натижаси тарих фанида катта воқеа бўлди.

Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихини ўрганиш бугунги кунда тарих фанининг энг муҳим муаммосидир. Ўзбек халқи шаклланишининг асосий босқичлари, уларнинг этногенетик жараёнларда қатнашув даражаси, минтақанинг қадим автохтон аҳолиси билан тарихий ворисийлиги ва генетик алоқаларини ўрганишда «ўзбек элшунослиги» мактабининг асосчиси К.Шониёзовнинг «Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни» фундаментал монографияси илк қадам бўлди. Этногенез муаммосини ўрганиш борасида муҳим изланишлар олиб борилди.

Қадимги ёзма манбалар талқинини амалга ошириш Ўзбекистоннинг энг қадимги тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Бу соҳада жиддий тадқиқотлар амалга оширилди.

Ўзбекистоннинг қадимги даври моддий маданияти ҳақидаги асарлар янги фактлар, далил фарозлар ва янги хулосаларни тақдим қилди. Ўрта асрлар тарихини ўрганишга доир ишлар ўтган тарихшунослик босқичларидаги камчиликларни тўлдирмоқда.

Темур ва темурийлар даври тарихи фаол, комплекс тадқиқ қилинган муаммолардан бири бўлди. 1996 йилда Амир Темур юбилейининг 660 йиллигини нишонланиши бу мавзуга доир тадқиқотларнинг янада кенгайишида, Амир Темур шахси ҳақидаги тарихий ҳақиқатни тиклашда муҳим воқеа бўлди. Республика тарихчилари томонидан мазкур мавзуга оид монографик, коллектив тадқиқотлар, алоҳида жиҳатлари тарихини ўрганишга бағишланган мақолалар эълон қилинди.

Мустақиллик йилларида тарихий тадқиқотлар муҳим йўналишини Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиш мавзуси бўлди. Россиянинг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилиги ва унинг салбий оқибатлари ҳақида махфий архивлар, янги тарихий далиллар, тамомила янги

ёндошувлар асосида ёзилган тадқиқотлар вужудга келди. Мустамлакачилик моҳияти, унинг оқибатлари в.х. масалалари тадқиқотчилар диққат марказидан жой олганлиги эълон қилинган ишларда кўриш мумкин. Тарих маркази томонидан тайёрланган монографик тадқиқот (тадқиқот асосига илмий муомала кирмаган янги архив материаллари мулоҳаза учун мавзу сифатида китобхонга тақдим қилинди), жиддий тадқиқотчиси Ҳ.Зияевнинг монографияси мавзунинг ўрганилишида салмоқли ҳисса бўлди. Мусталамкачилик сиёсатининг амалга оширилиши йўлидаги тадбирлар янги архив материаллари асосида таҳлил қилинди. Мавзунинг ўрганилмаган жиҳатлари бойликларнинг олиб кетилиши янги архив материаллари асосида ўрганилиб кенг ўқувчилар оммасига мустамлакачилик мақсадларининг асл моҳияти очиб берилди. Россия мустамлакачилик мақсадларини амалга оширишда Тошкент-Оренбург темир йўлининг аҳамияти. Подшо Россиясининг Туркистонга аҳолини кўчириш сиёсати ва унинг оқибатлари янгича нуқтаи назардан ўрганилди.

Мустамлакачиликка қарши олиб борилган миллий озодлик ҳаракатлари масаласи мавзунинг ўрганилишида янги йўналиш бўлди. Дукчи эшон ҳақида публицистик мазмундаги мақолалар пайдо бўлди. Тарихчилар бу ҳаракат моҳиятини илмий асослаб бердилар. Андижон кўзғолони ҳақида турлича қарашлар тақдим қилинди, ўлкада миллий-озодлик ҳаракатлари, мустақиллик учун кураш тарихини ёритувчи жиддий тадқиқотлар яратилди. Муаллифлар бой архив манбаларига таяниб, ўлкадаги миллий-озодлик ҳаракатининг пайдо бўлиши, ривожланиши ва мағлубиятга учраши сабабларини кенг илмий таҳлил қилдилар. Ҳалқ ҳаракати раҳнамолари ҳақида турлича нуқтаи назарлар, баҳолар олимлар тадқиқотларида ифодасини топди.

1916 йилги халқ кўзғолони ва унинг ўлка бўйлаб ёйилиши ҳақида бир қатор мақолалар эълон қилинди, мардикорликка сафарбарлик бу кўзғолон сабабларидан бири сифатида кўрсатилди.

Хива ва Бухоронинг Россия протекторатига айлантириши масаласи батафсил, турли тарихий манбалар асосида талқин қилинди, ўлканинг аҳволи иқтисодий, ижтимоий ҳаётида рўй берган ўзгаришлар ёритилди. Мустамлакачилик йилларида динга муносабат масаласи янгича ўрганилди.

Россиянинг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилик сиёсати ва оқибатлари муаммоси докторлик ва номзодлик диссертациялари мавзусига айланди. Мавзунинг турли жиҳатлари: Россиянинг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилик сиёсати ва унинг оқибатлари, миллий озодлик ҳаракатлари, ижтимоий сиёсий жараёнларга, иқтисодий муносабатларнинг ўзгаришига кўрсатган таъсири, Туркистон шаҳарларидаги аҳвол, вақф мулкларига муносабат жиддий тадқиқ қилинди. Россия империясининг Туркистонда дин масаласига муносабати мавзуси ўрганила бошланди, маданият масаласи. Туркистонда Россия бошқарув тизимининг жорий этилиши, бошқарув масалалари, суд ҳуқуқ тизими в.х. саноат соҳаларининг вужудга келиши ўрганилди. Россия мустамлакачилиги ҳаққоний тарихини ёритишда манбалар муҳим ўрин тутди. Бу мавзунинг ўрганишда турли архив манбаларини тизимлаш, в.х. энг муҳим саналган материалларни ўрганиш ва ўқувчига етказиш борасида тадқиқотлар амалга оширилди.

XX асрдаги маърифатпарварлик ҳаракати жаҳидчилик моҳиятини ўрганиш тарих тадқиқотларида янги йўналиш бўлди. Жаҳидчиликнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий замини, жаҳидларнинг маърифатпарварлик ва ислоҳотчилик ғоялари, мустақиллик ва тараққиёт учун курашлари тарихи, жаҳидлар тафаккури, миллий давлатчилик ғоялари янги илмий далиллар асосида назарий мушоҳада қилинди.

Миллий тараққийпарварларнинг мустақиллик ҳақидаги, миллат равнақи ҳақидаги ғоялари ўзининг актуаллигини йўқотмаганлиги, мустақилликка эришган Ўзбекистонда улар тажрибасига мурожаат қилинганлиги бунинг яққол далилидир.

Бу мавзунинг ўрганишнинг ўзига хос хусусияти унга файласуфлар, адабиётшунослар, санъатшунослар, тарихчиларнинг мурожаат қилдилар. Ижтимоий фан вакилларининг бу хилдаги ёндошуви аср бошидаги жаҳидчилик ҳаракатининг феноменал характерини очиб берди.

Мустақиллик йилларида бу мавзунинг ўрганишда Д.Алимованинг тадқиқотларини алоҳида

таъкидлаш лозим. Олиманинг мазкур мавзуга оид олиб борган тадқиқотлари “История как история, история как наука: Феномен джадидизма” китобида мужассамлашди. Д.Алимова илмий мактабининг вакиллари бу мавзунинг турли жиҳатларини кенгқамровли, янги маълумотлар асосида ўргандилар. Миллий тараққийпарварлик ҳаракатининг моҳияти, унинг жамият ҳаётининг янгиланишидаги ғоялари таҳлиliga доир мақолалар махсус туплам шаклида чоп этилди.

Жадидчилик ҳаракати ўзининг феноменал аҳамияти билан халқаро илмий жамоатчилик эътирофига сазовор бўлди. 1999 йил сентябрь ойида “Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш” мазуида халқаро илмий анжуман бўлиб ўтди. Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва уни вужудга келиш сабаблари ўрганилди.

Совет тоталитар тузумининг асл моҳияти, сиёсий ва мафкуравий тайзиқ оқибатлари илмий холислик билан тадқиқ этилмоқда. Октябр тўнтариши туфайли зўрлик билан совет давлатининг тузилиши, ўтказилган давлат чегараланишининг ноқонунийлиги, ва унинг салбий оқибатлари, 30-50-йиллардаги қатағонлар, мажбурий жамоалаштириш натижасида қишлоқ хўжалигининг издан чиқиши, монографиялари эълон қилинди. 80-йиллардаги янги қатағонлар - “Ўзбеклар иши» мавзулари янги архив маълумотлари асосида ўрганилди.

Мустақиллик туфайли замонавий тарих фанида тамомила янги мавзу ўзбек муҳожирлиги тарихини ўрганишга қўл урилди. Бу мавзунинг ёритишда муҳожирлик сабаблари ва унинг босқичлари, муҳожирларининг хориждаги ҳаётлари, ўзга юрт шароитларига мослашуви, ўзбек муҳожирлигининг ҳуқуқий мақоми, хорижий давлатлар ҳукуматларининг ўзбекистонлик муҳожирларга нисбатан тутган сиёсати, муҳожирларнинг собиқ ватанлари Ўзбекистон билан муносабатлари каби муаммолар тадқиқот доирасига тортилди.

Ўзбекистонда тарих фан ривожига янги ахборот технологиялари, Археология фани, ижтимоий фанлар, сиёсатшунослик, табиий фанлар ривожига, техника тараққиёти каби омиллар ижобий таъсир кўрсатди. Тарихчилар тадқиқотларини амалга ошириш жараёнида филологлар изланишлари натижаларига ва умуман фанларнинг ўзаро таянчига эҳтиёж сездилар. Халқнинг ўз тарихини қайси даврлари ва қаҳрамонлари ўрганишга бўлган эҳтиёжларини аниқлашда социологлар изланишларининг амалий натижаларига тез-тез муурожаат қила бошладилар.

Тарих фанида амалга ошаётган бу муҳим илмий-ташкилий жараёнларнинг ўткир тифида бўлиш маъсулияти тарихшунослик фанига юклатилган, зеро у ўз табиатига кўра мураккаб «тарихий- илмий организмнинг» барометридир.

Ўзбекистондаги тарихшунослик тадқиқотлари ҳақида мушоҳада юритар эканмиз, шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришуви билан тарихшунослик соҳаси динамик равишда, маълум даражада мақсадли ривожланиб борди. Бу ўринда ЎРФА Тарих институти тарихшунослик бўлимида тайёрланган “XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллигида Ўзбекистонда тарих фани (Тарихшунослик очерклари)”ни алоҳида кўрсатиб ўтмоқчимиз. Мазкур тарихшунослик очеркларида мустақиллик даври илгари сурган, сифат жиҳатидан янги вазифалардан келиб чиқиб, XX асрнинг дастлабки 30 йиллигида Ўзбекистон тарихи фани ривожининг асосий босқичлари ҳар томонлама изчиллик билан ёритилди. Муҳими шундаки, очеркларда танланган мавзулар планида муаммо ва масалаларнинг катта доираси қамраб олинган. Улар орасида: ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг асосий йўналишлари; мамлакат ижтимоий-сиёсий тарихи муаммолари: ўзбек давлатчилиги тараққиёти, XIX-XX асрда Ўзбекистонда миллий-озодлик ҳаракати; тарихий шарқшунослик тадқиқотлари динамикаси; XX асрнинг 20- йилларида Ўзбекистон бошқа тилларда жумладан инглизча тарихшунослигининг ривожининг асосий тамойиллари каби муаммолар. Ушбу асарнинг ижобий моменти сифатида илмий ўрганиш объектига кирган муаммо ва масалаларни ниҳоятда чуқур ва жиддий, янги назарий-методологик ёндошувлар асосида ўрганилганлигини таъкидлаш зарур.

Мамлакатимиз муаллифлари асарларида тарих фани ва унинг соҳалари динамикаси характеристикаси турли мавзувий жиҳатлар ва хронологик рамакалар нуқтаи назаридан таҳлил

қилинди.

Қ.Иноятовнинг тадқиқотлари мавзуси XX асрнинг 60-80-йилларида тарихшунослик тадқиқотлари таҳиилига бағишланган.

Қ. Иноятовнинг тадқиқоти Ўзбекистондаги тарихшунослик ишларини таҳлилий-танқидий мулоҳаза қилиш соҳасидаги биринчи қадам, “синов шари” эди. Қ.Иноятов мустақиллик шароитида жамият ва тарих фани олдиға принципиал янги вазифалар қўйилган бир шароитда Ўзбекистон олимлари яратган тарихшунослик ишларини янғича мулоҳазалаб баҳолади. мамлакат тарих фанида илк маротаба тарихшунослик асарларининг мазмунини имкон даражасида танқидий таҳлил қилди

М.Сағатова тадқиқоти XX асрнинг 20-30 йилларида Ўзбекистонда тарих фани ташкилий муаммоларига, А.Дониёров ва З.Қурбоноваларнинг диссертациялари XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида Ўзбекистон ва Қорақалпоғистонда этнография фанининг шаклланиши, ҳолати ва ривожланиши, Г.Тилеукуловнинг тадқиқоти ўтган асрнинг 20-80-йилларида республикада архив қурилишига доир, Р.Холиқованинг Ўзбекистон олий ўқув юртларида олий тарих таълими ривожининг асосий йўналишлари ва масалаларига (ТошДУ тарих факультети мисолида ташкил топганидан 1994 йилға қадар) бағишланди.

Бу контекстда мустамлака авторитар-тоталитар тузум шароитида мамлакат тарих фани соҳасида хизмат қилган тарихчилар ҳаёти ва фаолиятини ёритувчи ишларни ҳам қайд қилиб ўтиш лозим. Бу асарлар ва рисоаларнинг ҳаммасини персоналияларға киритиш унчалик тўғри бўлмас. Чунончи тарихчилар ҳаёт йўли ва илмий фаолиятлари ҳақида баён қилиш орқали, улар асарларини яратган давр қийинчиликлари, хусусиятлари, умумий характеристикаси ҳам келтирилади.

Агарда нафақат илмий адабиётлар, балким ўзбек халқи тарихи ривожига салмоқли ҳисса қўшган жамоат, сиёсат, давлат, илм арбоблари ҳаёти ҳақидаги маълумотлар ҳам тарихшунослик объекти бўла олиши мумкинлигини эътиборға олсак, тадқиқотчиларнинг бу муаммо блокининг алоҳида мавзуларига мурожаат қилганликлари табиий ва қонуниятли ҳолдир. Бу жойда турли тарихий даврларнинг давлат, жамоат, илм арбоблари Мирзо Улуғбек, Ф.Хўжаев, М.Бехбудий, З.Валиди ҳаёти ва фаолияти тадқиқотчилар диққатини жалб қилди.

Мустақиллик йиллари илмий тарихшунослиги кун тартибига қатор долзарб муаммоларни жумладан умумий пландаги ишлар билан бир қаторда Ўзбекистоннинг алоҳида регионлари тарихшунослиги масалаларини тадқиқ қилишни қўйди. Хусусан, Қорақалпоғистон, Самарқанд, Бухоро, Хива тарихшунослигига оид ишлар. Шунини таъкидлаш зарурки, бу тадқиқотларда Ўзбекистон тарихининг умумий ва регионал жиҳатлари турли муаммовий мавзувий ва хронологик ракурслари ватан адабиётлари доирасида таҳлил қилиш билан чегараланмайди. Ишға юқори мутахассислик маҳорати даражасида чет эл тарихшунослик манбалари жалб қилинади. Бундай ёндошув ўз навбатида таҳсинға сазоворки, бу орқали ватан тарихининг у ёки бу муаммоси тарихшунослигининг яхлит манзараси яратилади.

1990-йилларда совет тарихшунослигида илгари ўрганилмаган принципиал янги мавзу пайдо бўлди. Гап тарихий цивилизациялар коммуникациялар муаммоси, авваламбор Буюк ипак йўли ҳақида кетяпти. Бугунги унда ушбу мавзу ЎР геосиёсий ва геоиктисодий манфаатлари нуқтаи-назаридан унинг жаҳон ҳамжамятига интеграциялашувига асосли равишда интилаётганлиги, дунёнинг турли давлатлари билан (асосан иқтисодий ва транспорт коммуникациялар соҳасида) ҳар томонлама муносабат ўрнатишида етакчи мавзу бўлиб қолмоқда. Бу контекстда Ўзбекистон халқаро алоқалари тарихшунослигига бағишланган тадқиқотлар диққатға сазовордир, зеро ушбу тадқиқотларда тоталитар ўтмишда яратилган асарлар танқидий нуқтаи-назардан жиддий таҳлил қилинган. Сўнги йиллардаги «историографик маҳсулотлар» ижтимоий-сиёсий мавзуларни етарлича интенсив тадқиқ қилиш билан характерланади. Улар мустақилликнинг илк йилларида қизғин баҳс- мунозараларға сабаб бўлган Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши ва унинг оқибатлари, миллий-озодлик курашлари «босмачилик ҳаракати», миллий ва диний сиёсатнинг амалға оширилиши, хотин-қизлар муаммоси каби масалалардан иборат.

Адабиётларни тарихшуносликда мавжуд бўлган Ўзбекистон тарихининг асосий хронологик рамкалари бўйича классификация қилиш мумкин. Буни қадимги ва ўрта асрларга нисбатан айтиш мумкин. XIX аср охири XX аср бошига: 20-30-йилларга, 40-50-йилларга (бу ҳолда Ўзбекистон тарихи тарихшунослигида 1941-1945 й.й. уруш даври алоҳида ажратилади) 60-80-йиллар алоҳида хронологик даврларни таҳлилий ўрганиш имкони нима беради деган саволга жавоб беришга уриниб кўрсак, тўла ишонч билан айтиш мумкинки - ўзаро узвий боғлиқ бўлган 2 жиҳатни кўрсатиш: а) тарихий адабиётлар призмаси орқали ижтимоий-тарихий ривожланиш жараёнини кузатиш; б) ёрқин историографик жиҳатларни аниқлаш, жамият тарихий ривожининг турли босқичларида тарихий билимларнинг ўса бориши жараёнини кузатиш имконини беради. «Ижтимоий-сиёсий проблематика» тарихшуносликда ўта долзарб илмий-тадқиқотчилик йўналиши бўлибгина қолмай, Ўзбекистонда давлат ва жамият қурилишининг бугунги кун нуқтаи назаридан муҳим амалий ва назарий аҳамиятга эга.

Ижтимоий-сиёсий муаммолар билан “ёнма-ён” мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожига доир масалалар, қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқариши, ишчи ва деҳқонлар муҳитида кечаётган ижтимоий ва мутахассислик, бошқа жараёнлар муаммоларини тадқиқ қилиш борди.

Шундай қилиб, сиёсий жараёнлар ўзгариши тарих фанида янги парадигмаларнинг шаклланишига тарихчининг ижтимоий мавқеидан бошлаб ижтимоий фан инфраструктурасининг ўзгаришига олиб келди. Янги илмий қарашларнинг, ёндошувларнинг шаклланиши, республика фанининг дунёга ёйилиши, чет элдаги ахборотларнинг кириб келиши, кадрларнинг янгиланиши, янгича ва эскича қарашларнинг курашлари, архив манбаларининг очилиши, фан моддий базасининг ноакадемик воситалар ҳисобига яхшиланиши тарих фани таракқиётида ижобий ҳол бўлди.

2.Сўнгги йилларда Ватанмиз тарихининг турли даврларига оид қатор илмий мақола ва монографиялар эълон қилинди. Қуйида ана шу тадқиқотларни хронологик изчилликда келтириб ўтамыз.

1989 йил

Бобобеков Ҳ. Урта Осиё Россияга кушиб олинганми?// Фан ва турмуш. 1989. № 10. 12-15- б.;

1990 йил

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Ўрта Осиё халқлари орасида сиёсий тус олган маҳаллий буржуа-либерал, миллатчилик ҳаракати ва ўзбек жадидапарии хусусида давра суҳбати). // Санъат. 1990. №12. Б. 5-18.; 1991. №1. Б. 12-14.

Мирза-Ахмадова П., Рашидова Д. К изучению джадидского движения: [Конец XIX - нач. XX вв.]// Общественные науки в Узбекистане. 1990. №7 Б.30-40

Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанглилар. Тошкент,1990.

Зияев Х. Завоевание Бухарского и Хивинского ханства царизмом// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1990. №8. 30-39-б.

1991 йил

Зияев Х. Туркистон ва чоризм истилоси: тарихига назар// Мулоқот. 1991. № 3. 36-40-б.

Зияев Х. Национально-освободительное восстание 1916 г. в Туркестане // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1991. №7. 27-36-б.

Фозилбек. Дукчи Эшон воқеаси: (Тарихимиздан лавҳалар.) // Шарқ юлдузи. 1991. № 1. 146-180- б.

Тоҳир Қаҳҳор. Дукчи Эшон Туркистоннинг миллий қаҳрамонидир: (чор мустамлақасига қарши кутарилган кузголон ҳақида.)// Шарқ юлдузи. 1991. № 1. 179-180-б.

Эргашев Б. Джадидн: либерали или демократн?//Звезда Востока. 1991. №12. Б.126-131.

Бабаджанова А. Евгений Карлович Бетгер - историк, библиограф, библиотековед. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Т., 1991.

Каримбоева С. Проблема социально-экономических и политических последствий завоевания Средней Азии царской Россией в исторической литературе Советского Узбекистана (20-80-е годн). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Т., 1991.

Зияева Д. Освегчение восстания 1916 года в Туркестане в исторической литературе // ЎИФ. 1991. № 9. С. 42-46.

Асриева Е. Проблема формирования и развития рабочего класса Узбекистана в исторической литературе (1920-1990 гг.). Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Ташкент, 1991.

1992 йил

Тихменев В. Хива хонлигининг забт этилиши: ўлкамиз тарихидан // Фан ва турмуш. 1992. № 2. Б. 14-15.

Темиров У. Освегчение проблем! индустриализации Узбекистана в советской исторической литературе. Авторсф. дисс. ... канд. ист. наук. Т., 1992.

Саидкулов Т. Очерки историографии истории народов Средней Азии. Ташкент, 1992. 4. 1

1993

Искандаров И. Ўзбекистон республикаси Фанлар академиясининг ижтимоий-гуманитар фанлари бўлими муассасаларининг 1992 йилги илмий тадқиқот фаолияти яқунлари ва 1993 йил галдаги вазибалари тўғрисида// ЎИФ.

Мусаев Н., Каримов Б.Озодлик йўлида жонини тикканлар. 1860-1890 йилларда Туркистон халқларининг мустамлакачиларга қарши кўзғолонлари ҳақида. // Гулистон. 1993. № 4-5. 8-9-б.

Иноятлов К. Национально-государственное строительство, деятельность полномочных органов государственной власти в Узбекистане и историографическая литература. Т., Научн. просветит. ассоциация интеллигенции Узбекистана (НПАИУ), 1993.

Иноятлов К. Аграрная проблематика в узбекистанской историографии. Ташкент: НПАИУ, 1993.

Иноятлов К. Некоторые методологические вопросы современной историографии // Обществ. науки в Узбекистане (ЎИФ). 1993. № 11-12.

Иноятлов К. Историографические труды об образовании в 20-30-е годы! в Узбекистане // Маяк Востока. 1993. № 4.

Иноятлов К. Историографические аспекты историографии Узбекистана: Опыт историографической работы в Узбекистане | (Аналитико-критический очерк). Таппсент, 1993.

Сагатова М. Историческая наука в Узбекистане в 20-30-е годы. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Ташкент, 1993.

Пискунова И. Русские историки XVIII века о каракалпаках // Вестник ККО АН РУ. 1993. № 3. С. 91-93.

1994 йил

Исмоилова Ж. Андижонда 1916 йил кўзғолони // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1994. №4.

Абдурахимова Н. Колониальная система власти в Туркестане (вторая половина XIX - начало XX вв.): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 1994. - 68 с.

Содиқов Ҳ. XX аср бошида чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати ва истиклол учун кураш. Тарих фанлари докт. илмий дар. олиш учун тақдим этилган дис. автореф. Тошкент: ЎзР ФА ТИ, 1994. - 48 б.

Юнусова Х. Чор Россиясида ислом динига муносабатнинг баъзи масалалари// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1994. №6. Б.9-40.

Юлдашев Р. Формирование национальной буржуазии в Туркестане (конец XIX - начало XX в.): Автореф. дис.... канд. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 1994.

XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллигида Ўзбекистонда тарих фани. (Тарихшунослик очерклари). I-қисм. ТошкентошкенТошкент, Фан, 1994. - 207 б.

XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллигида Ўзбекистонда тарих фани. (Тарихшунослик очерклари). II - қисм. ТошкентошкенТошкент, Фан, 1994. - 455 б.

Иноятлов К.Х. Историографические исследования в Узбекистане: Итоги, проблемы, перспективы (1961-1980 гг.): Автореф. дисс. докт. ист. наук. Ташкент, 1994. - 61 с.

Мирзаев М. Становление и развитие дела охраны и изучения памятников истории и культуры в Узбекистане (1917-1941 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1994.

Нишанова Д. Англо-русский конфликт в Средней Азии в конце XIX в. в современной зарубежной литературе. Автореф. дисс.... канд. ист. наук, Ташкент, 1994.

Алимов Ш. Изучение национальной политики в исторической литературе Узбекистана (20-30-е годм).- Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Т., 1994.

Утепбергенова У. Изучение вопросов экономического и социально-культурного развития узбекского кишлака в исторической литературе Узбекистана (20-30-е годм). Автореф дисс. ... канд. ист. наук. Т., 1994.

1995 йил

Чориев З. Туркистон ўлкасида мардикорлар ҳаракати ва мардикорларнинг Россиядаги ҳаёти тарихини ўрганиш манбалари // Ўзбекистон халқлари тарихининг долзарб масалалари. Тошкент, 1995.

Юнусова Х. Народное восстание 1892 г. в г. Ташкенте. Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Ташкент: ТашГУ. 1995.

Болтабоев С. XIX асрнинг иккинчи ярми - XX асрнинг бошларида Туркистон ўлкасида вақф мулклари. Тарих фанлари номзоди илмий дар. олиш учун тақдим этилган дис. автореф. Тошкент, ЎзР ФА ТИ, 1995. -24 б.

Тилекулов Г. Архивное дело в Узбекистане (1918-1980 гг.): Опмт и проблемы. Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Ташкент, 1995.

Халикова Р.Э. Развитие высшего исторического образования и науки в Узбекистане (На примере исторического факультета ТашГУ. 1935-1994). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1995.

Германов В. «Истинно гворю, что один из вас...» (Памяти репрессированных историков) // Звезда Востока. 1995. № 3-4.

Махкамова Н. Материалм государственной деятельности Файзулли Ходжаева как источник по истории Узбекистана (1925-1937 гг.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1995.

Ахмеджанов Г. Российская империя в Центральной Азии (История и историография колониальной политики царизма в Туркестане). Тошкен, Фан, 1995.

Норжигитова Н.А. Историография «басмаческого движения» в Туркестане (Советский период). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Т., 1995.

Иванова О. Актуальную проблему! общественного развития Узбекистана в годм войны 1941-1945 гг. в исторической литературе. Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Ташкент, 1995.

Мамазоитова Ю. Сельское хозяйство Узбекистана в отечественной исторической литературе (От завоевания Средней Азии до обретения независимости). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1995.

Татибаев А. Историография участия молодежи Узбекистана в экономическом развитии республики в 60-80-е годм XX века. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1995.

1996 йил

Холис ва мукамал тарихимизни яратиш йўлида: (ЎзР Президенти ҳузуридаги ДЖҚА қошида «Ўзбекистоннинг янги тарихи маркази» иш бошлади.) // Ўзбекистон овози. 1996. 30 ноябрь

1916 йилнинг хур шамоли (давра сухбати.) // Ўзбекистон овози. 1996. 12 сентябрь.

Аминова Р. Возвращаясь к истории коллективизации. Ташкент, 1995; Совхозн Узбекистана в 1961-1985 годн: опыгг проблсн, уроки. Ташкент, 1996.

Зияева Д. Миллий озодлик учун кураш воқеалари Файзулла Хўжаев талқинида // ЎИФ. 1996. №4-5. Б,81-86.

Лунин Б. К вопросу о супщности общественного строя Средней Азии в древности (Историография проблемм рабовладения и феодализма) // ЎИФ. 1996. № 5.

1997 йил

Аскарлов А. Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности // Общественные науки в Узбекистане. 1997. № 3-4. С. 3-15.

Юнусова Х. Туркистон халкларининг мустамлакачилик асоратига тушиши ва миллий-озодлик ҳаракатларининг кенгайиши // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1997. №12. 47-54-б.

Исмоилова Ж. Наманганда 1916 йил халқ кўзғолони // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1997. №5.29-34 б.

Суюнова О. 1916 йил Туркистондаги халқ кўзғолони тарихидан (Сирдарё вилояти манбалари асосида) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1997. №3-4. 59- 64-б.

Никитенко Г. Хива под протекторатом Российской империи // 1997. № 7-8. Б.30-41.

Перевезенцева Г. Бухара под Российским протекторатом // Узбекистонда ижтимоий фанлар. 1997. № 9-11. Б.63-73

Суюнова А. Национально-освободительная борьба 1916 года в Туркестане (на примере Сирдарьинской области): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 1997. - 33 с.

Авазова М 19 аср охири - XX аср бошларида Туркистонда банк ва фирмаларнинг ривожланиши. Тарих фанлари номзоди илмий дар. олиш учун тақдим этилган дис. автореф. Тошкент: ЎЗР ФА ТИ. 1997. - 20 б.

Дониёров А.Х. История развития этнографических знаний в Узбекистане: основные направления и результаты (Вторая половина XIX - 30-е гг. XX в.) Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1997.

Зияева Д. 1916 йил кўзғолони тарихшунослиги ва манбашунослиги // ЎИФ. 1997. №1-2. Б. 53-56.

Хашимова Д. Изучение этнической истории и этногенеза узбекского народа в отечественной историографии (сер. XIX - XX вв.) Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Ташкент, 1997.

Хашимова Д. Бартольд асарларида ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи масалаларининг ёритилиши. Тошкент, 1997. -15 б.

Убайдуллаев У. Некоторое вопросы истории Узбекистана (По материалам исследований М.Н.Покровского) // ЎИФ. 1997. № 12. С. 42-47.

Ртвеладзе Э. К зарубежной историографии Хивы // ЎИФ. 1997. № 7-8. С. 112-113.

1998 йил

“Ўзбекистоннинг янги тарихи. Концептуал-методологик муаммолар” мавзуидаги республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент, Академия, 1998. - 359 б

Адышов Ш. Истоки и возникновение цивилизаций и государственности в Западном Согде // Общественные науки в Узбекистане. 1998. №4-5. С.23-30.

Адышов Ш. Административно-территориальное устройство Западного Согда в раннем средневековье // Общественные науки в Узбекистане. 1998. № 6. С.18 -30.

Зиёев Ҳ. Халқ ҳаракати. 1898 йилги Андижон кўзғолони ҳақида. // Гулистон. 1998. № 9. 7-8 б.

Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашлар. Т., 1998.478 б.

Маҳмуд М. Бобон Тўксабо: Туркистон тимсоллари (1869-1870 йилларда Зарафшон водийсида бўлиб ўтган деҳқонлар кўзғолони ва унинг раҳбари Бобои Тўксабо ҳақида.) // Жамият ва бошқарув. 1998. № 3. 40-41-б.

Исмоилова Ж. Қонга ботирилган халқ ҳаракати: (1916 йилги кўзғолон тарихи ҳақида.) // Шарқ юлдузи. 1998. № 2. 141-146.

Мусаев Н. Формирование и развитие промышленного производства в Туркестане (конец XIX - начало XX вв.): Автореф. дис.... докт. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 1999. 58 с.

Чариев З. Усиление колониальной политики и национального гнёта и их последствия в Туркестане в начале XX века. (на примере мобилизации на тышовойте работы!): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 1999. - 60 с.

Болтабоев Ҳ. Жадидчиликнинг маънавий илдизлари. // "Ўзбекистоннинг янги тарихи. Концептуал-методологик муаммолар" мавзудаги конференция материаллари. Тошкент, 1998. Б. 151-154.

Алимова Д., Рашидова Д. Махмудходжа Бехбудий и его исторические воззрения. Т.: Академия, 1998.

Зияева Д. Туркистон мустақиллиги учун кураш масалалари 20-30 йиллар талқинида // ЎИФ. 1998. №1. 67-73.

Зияева Д. Закий Валидий "Хотираларида" Туркистон мустақиллиги учун кураш масалалари // Жаҳон адабиёти. 1998. №6. Б. 193-196.

Зияева Д. Туркистонда мустақиллик учун халқ курашлари тарихшунослиги ва уни ўрганиш муаммолари // Ўзбекистон тарихи: Янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. Давра суҳбати материаллари. Т., 1998. Б. 25-33.

1999 йил

Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ//Ўзбекистон тарихи. 1999. №1

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш туғрисида»ги қарори // Ўзбекистон тарихи. 1999. №1.

Қудратов С. Ўзбекистон ҳудудида илк давлатлар пайдо бўлишининг баъзи масалалари // Ўзбекистон тарихи. 1999. №2. Б.9-14.

Сулейманов Р. Появление города Еркургана в процессе урбанизации и сложения государственности на территории Узбекистана// Ўзбекистон тарихи. 1999. №2. С. 14-23

Қудратов С. Марказий Осиё ҳудудидаги илк давлатларда бошқарув тизими ва ижтимоий муносабатлар // Ўзбекистон тарихи. 1999. №4. 3-8-б.

Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганиш манбашунослиги // Ўзбекистон тарихи. 1999. №1. 35-44-б.

Шониёзов К. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. Ўзбек давлатчилиги тарихидан. Тошкент, 1999. 192 б.

Илҳомов З. Алиқули Амирлашкар //Ўзбекистон тарихи. 1999. №3. 25-29-б.

Тогаева А. Тошкент-Оренбург темир йўли ва Россия мустамлакачилик сиёсати. //Ўзбекистон тарихи. 1999. №4. 49-55-б..

Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. (Туркистон ва Бухоро жадидчилиги тарихига янги чизгилар). Даврий туплам. № 1. Тошкент, 1999. – 218 б.

Алимова Д. Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жадидпар тафаккури// Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўллам №1. Тошкент, 1999. Б.35-52.

Зиёев Ҳ. Жадидлар ҳаракатининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий замини // Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий туплам №1. Тошкент, 1999. Б.9- 22.

Каримов Н. XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши// Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий туплам №1. Тошкент, 1999. Б.23-34.

Масалиева О. История Бухарского, Хивинского, Кокандского ханств в англо-американской историографии XX в. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1999.

2000 йил

Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. 1- китоб. Тошкент, Шарқ, 2000. - 464 б.;

Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 2- китоб. Тошкент, Шарқ, 2000.;

Ўзбекистоннинг янги тарихи. Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3 - китоб. Тошкент, Шарқ, 2000.

Эшов Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи Сўғдиёна мисолида // ЎзМУ хабарлари. 2000. №4. 40-44-б.

Жўраев З. Ал-Маавардийнинг “Ал-аҳком ус-султония ва-л- вилоят-ид-диния” асарида давлатчилик таълимоти ва унинг илмий-тарихий аҳамияти// Ўзбекистон тарихи. 2000. №3. 64-67-б.

Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент, 2000. 368 б.

Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти. Миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. Тошкент, 2000. 166 б.

Хотираларда жонланган сиймо: (Кўкон лашкарбошиси, халқ озодлиги қурашчиси Амир лашкар Алимқули Хусайнбий ўғли (1831-1865) ҳаёти ва фаолияти ҳақида.)// Жамият ва бошқарув. 2000. №1.

Зиёева Д. XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида қоризмнинг Туркистон моддий бойликларини ўзлаштириш сиёсати // Ўзбекистон тарихи. 2000. №1-2. 22-34-б.

Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари. (1865-1990 йиллар). Тошкент, 2000. 432 б.

Турсунова Р. Городское самоуправление в Туркестане (1877-1918 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук. Ташкент: НУУ. 2000.

Алимова Д. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. Ташкент, 2000. - 23 с.

Алимова Д., Голованов А. «Ўзбекистон мустабид совет тузуми даврида: сиёсий ва мафқуравий таъйиқ оқибатлари. Тошкент, 2000. - 70 б.

Германов В. Историки Туркестана в условиях политического террора 20-30-х годов. Тошкент, 2000. - 39 с.

Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари. Даврий тўплам № 3. Тошкент, 2000. - 222 б.

Иноятов К. Некоторое вопросы развития музейного дела в Республике Узбекистан // ЎИФ. 2000. № 4. С. 33-42.

Германиов В. Историки Туркестана в условиях политического террора 20-30-х годов. Т., 2000.

Зияева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. (Мустабид тузумга қарши 1916 йил ва 1918-1924 йиллардаги халқ қурашлари тарихшунослиги). ТошкентошкенТошкент, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. - 174 б.

Алимова Д. Ислам и «воинствующий» атеизм в литературе Узбекистана 20-30-х годов // О'zbekiston tarixi. 2000. 4. С. 58-64.

Қадимги ёзма ёдгорликлар. [А.Қаюмов, М.Исхоков, А.Отахўжаев ва бошқ.] Тошкент: Ёзувчи, 2000. - 229 б.

Сулаймонов Р. Древний Нахшаб, Тошкент, 2000. 342 с.

Каримов Э. Яссавийа и ходжаган-накшбандийа: история действительная и вымышленная. Тошкент, 2000. 71 с.

Аъзамова Г. Сўнги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо. Тошкент, 2000. 53 б.

Жабборов М. Фарғона вилояти тарихининг “Туркестанский сборник”да ёритилиши (XIX асрнинг охири -XX аср бошлари). Тарих фанлари номзоди илмий дар. олиш учун тақдим этилган дис. автореф. Тошкент: ЎзМУ. 2000.

Кобзева О. У истоков научного изучения Великол о шелкового пути // O'zbekiston tarixi. 2000. № 4. С. 79-82

Великий Шелковый путь: проблемм научной периодизации и истоки изучения европейскими учеными во второй половине XIX – начале 20 вв. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т., 2000.

2001 йил

Ж. Мирзо. Термиз ўзбек давлатчилиги ва маданияти тимсоли сифатида// Ўзбекистон тарихи. 2001. № 4. 13- 20-б

- Очерки по истории государственности Узбекистана. Ташкент, 2001. 207 с.
- Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Тошкент, 2001. 224 б.
- Ртвеладзе Э., Саидов А., Абдуллаев Е. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Тошкент, 2001. 416 б.
- Бабаджанов Б. Андижанское восстание 1898 года: «дервишский газават» или антиколониальное вступление? // Ўзбекистон тарихи. 2001. №2. 25-30-б.
- Бабаджанов Б. Андижанское восстание 1898 года: «Дервишский газават» или антиколониальное вступление? (продолжение) // Ўзбекистон тарихи. 2001. №4. 61-68- б.
- Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш. (Жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик.) Халқаро конференция материаллари. (1999 йил 16-18 сентябрь, Тошкент.) Тошкент, 2001. - 142 б.
- Тарих шохидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Тошкент, 2001. - 464 б.
- Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг ғоявий асослари. Т., 2001. - 192 б.
- Алимова Д., Зияева Д., Германов В. К 95-летию со дня рождения Б.В. Лунина // O'zbekiston tarixi. 2001. № 3. С. 58-61.
- Шигабдинов Р. Новые страницы из жизни А.Валиди. Токио, 2001.
- Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, 2001. 464 б.
- Алимбаев Ж. (Историография завоевания Туркестана Россией (XIX-начало XX вв.)). Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Ташкент, 2001.
- Гарипов Р. Историкографический ракурс некоторых аспектов политической и социально-экономической обстановки в Туркестане в начале XX века // O'zbekiston tarixi. 2001. № 1. С. 44-50.
- Гарипов Р. Историкография общественно-политических и национально-прогрессивных движений в Туркестане начала XX века (Тенденции в изучении проблем тоталитарного периода и в эпоху независимости). Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Ташкент, 2001.
- Авесто Яшт китоби (Худо Ахура Мазда ва у яратган маъбудалар шаънига айтилган алқовлар). [М.Исҳоқов таржимаси] Тошкент: Шарқ, 2001. -128 б.
- Анорбоев А., Исломов Ў., Матбобоев Б. Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. Тошкент, 2001. 65 б.
- Мукминова Р., Филанович М. Ташкент на перекрестке истории. (Очерки древней и средневековой истории города). Ташкент: Фан, 2001. -113 с.
- Курахмедов А. Экономическая и культурная жизнь Самаркандской области второй половины XIX - начала XX в. (по материалам “Туркестанского сборника”): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 2001. - 27 с.
- Вайсман Д. Узбекистан в современной англоязычной историографии // O'zbekiston tarixi. 2001. № 4. С.
- Дониёров А. О некоторых оценках процесса национально-государственного строительства в независимом Узбекистане // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари 2001. № 2. Б. 40-47
- Кошанов Б., Ибрагимова С. История Каракалпакстана в зарубежной историографии (1917-1925 гг.) Вестник ККО АН РУ. 2001. № 4. С. 68-70.
- Кудиярова Т. К вопросу изучения истории профсоюзного движения в Каракалпакстане Вестник ККО АН РУ. 2001. № 4 С. 77-79.
- Эгамбердиева Н. Археологические и археографические исследования истории древнего Хорезма (IV-VI вв. до н.э.) Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Нукус, 2001.

2002 йил

- Германов В. Профессор Пулат Солиев и его время (Жизнь и трагедия основателя узбекской исторической школы). Тошкент, Фан, 2002.
- Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти. ЎЗР-ФА- академиги, профессор Эдвард Васильевич Ртвеладзе таваллудининг 60 йиллиги бағишланган халқаро илмий конференция маърузаларининг тезислари. Тошкент, 2002. -135 б.

Матбобоев Б. Қадимги Фарғонада илк давлатчилик илдизлари // Ўзбекистон тарихи. 2002. №1. Б.3-11

Шайдуллаев Ш. Илк давлатларнинг археологик белгилари. // Ўзбекистон тарихи. 2002. №3.10-20-6

Бобоёров Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннахрдаги бошқарув тизими ҳақида// Ўзбекистон тарихи. 2002. 71-79-6.

Тиллабоев С. Мустамлакачиларга қарши Дарвишхон бошчилигидаги кўзғолон // Ўзбекистон тарихи. 2002. №1. 19-27-6.

Исмоилова Ж. Туркистонда 1916 йил мардикорликка сафарбарлик// Ўзбекистон тарихи. 2002. №1. Б.31-38.

Исмоилова Ж. Национально освободительное движение в Туркестане в начале XX века (на примере восстания 1916 года в Ферганской долине): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 2002. - 53 с.

Суюнова О. Чор Россиясининг Туркистонни бошқариш ҳақидаги 1886 йил низомининг аграр бандлари ҳақида// Ўзбекистон тарихи. 2002. №1. 27-31-6.

Акбаров Р. Хозяйственше взаимоотношения и социально-экономическая жизнь населения Ферганской долины во второй половине XIX - начале XX века. Автореф. дис.... канд. ист. наук. Ташкент: НУУ. 2002.

Потапова Н. История предпринимательства в Туркестане (вторая половина XIX начало XX вв.) Автореф. дис.... канд. ист. наук. Ташкент: НУУ. 2002.

Германов В. Профессор Пулат Солисов и его время Жизнь и трагедия основателя узбекской исторической школы. Тошкент, 2002. - 64 с.

Нуриддинов Э. Международное сотрудничество Республики Узбекистан со странами Европы. Тошкент, 2002. – 216.

Курбанова З.И. Становление и развитие этнографической науки в Каракалпакстане (1920-2000 гг.). Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Нукус, 2002

Вохидова К. Исхакхан Жунацдуллаходжа Ибрат и его научно-историческое наследие - Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Ташкент, 2002.

Сё Енг Чель. Проблемм борьбм народов Туркестана против советской власти в южнокорейской историографии. // O'zbekiston tarixi. 2002. № 4. С. 41-47.

2003 йил

Ўзбекистон тарихи ва археология фанларининг долзарб муаммолари. Академик Яхё Гуломов таваллудининг 95 йиллиги ва Тарих институтининг 60 йиллигига бағишланган, республика илмий конференцияси материаллари. Самарқанд, 2003. -195 б.

Ўзбекистон ўрта асрлардаг тарих ва маданият. Тарих фанлари доктори, профессор Р. Г. Мукминоваинг 80 «йиллик юбилейига бағишланган халқаро анжуман материаллари. Тошкент, -2003. -189 б.

Шарофиддинов А., Файзиёва З., Кравец Л. Ҳамид Зиёевнинг илмий-педагогик фаолияти. Тошкент, 2003. -192 б.

Ўроков Д. Туркистон мияллий-озодлик ҳаракатларига оид архив хужжатлари. //ЎЗМУ хабарлари. 2003. №1. 63-66-б.

И с м а и л о в а Д. Мустабид тузумнинг Туркистондаги диний сиёсати// Ўзбекистон тарихи. 2003. №1. 65-71-6.

Гоффоров Ш. Переселенческая политика Российской империи в Туркестане (вторая половина XIX- начало XX всков): Авторсф. дис.... докт. ист. наук. Ташкснт: ИИ АН РУз. 2003. - 53 с.

Дониёров А.Х. Этнографические исследования в Узбекистане в XX веке: основные этапы, проблемы!, перспективь! развития. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Ташкент, 2003.

Шамукарамова Ф. Жизнь и деятельность Мирзо Улугбека в современной историографии // O'zbekiston tarixi. 2003. № 1. С. 54-60.

Сё Енг Чель. Зарубежная историография повстанческого движения в Туркестане в 1918-1924 гг. (На примере британо-американских и южнокорейских исследований). Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Ташкент, 2003.

Кобзева О. Изучение Великого Шелкового пути японскими учеными в начале XX века // УзМУ хабарлари. 2003. № 1. Б. 56-58.

2004 йил

Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва назарий- методологик ёндашувлар. ЎзР ФА академиги Карим Шониёзов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган халқаро анжуман материаллари. Тошкент, 2004. - 254 б.

Археология и история Центральной Азии. К 70-летию со дня рождения академика Академии наук Республики Узбекистан Юрия Федоровича Бурякова. Самарканд, 2004. - 184 с

Анорбоев А. Ўзбекистонда илк давлатчилик ва унинг ўрганилиш тарихидаги баъзи бир муаммолар// Ўзбекистон тарихи. 2004. № 4. Б.3 -14

Одилов А. История национально-освободительного движения в Бухарском эмирате (на примере народно-освободительного движения под руководством Абдумалика турн) Автореф. дис. ... канд. ист. наук.-Ташкент: НУУ. 2004.

Муродова Ш. История освободительного движения в Туркестанском крае в конце XIX начале XX вв. (на примере Самаркандской области). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ташкент: НУУ. 2004.

Илхамов З. Аликули Амирлашкар и его место в политической истории Кокандского ханства: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 2004.- 23 с.

Даминова З. История города Термеза конца XIX- XX века. Автореф. дис.... канд. ист. наук. Ташкент: НУУ. 2004.

Пардаев К. Социально- политическая, экономическая и культурная жизнь среднезеравшанской (Мианкальской) долины в XIX начале XX вв. Автореф. дис. ... канд. ист. наук, Ташкент: НУУ. 2004.

Алимова Н. Политика Царской России в Туркестане в области национальной культуры (1867-1917 гг.): Автореф. дис.... канд. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 2004. - 22 с.

Бойко В. Среднеазиатская эмиграция в Афганистане в 20-е - начале 30-х годов XX века // Ўзбекистон тарихи. 2004. №3. 24-33.

Жамолхожи И. История формирования и развития нефтяной промышленности в Ферганской долине (1860-1917 гг.): Автореф. дис.... канд. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 2004.-34 с.

2005 йил

Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 1-қисм. “Карим Шониёзов ўқишлари” туркумидаги халқаро илмий анжуман материаллари. Тошкент, 2005. - 180 б. 2-қисм. - 203 б.;

Ходжаев А. Наиболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент // Ўзбекистон тарихи. 2005. № 1. 3-18-б.

Тиллабоев С. Россия империясининг Туркистонда маъмурий-худудий бошқарув соҳасидаги сиссатининг баъзи хусусиятлари //Ўзбекистон тарихи. 2005. №3. 73-80-б.

Шарипова М. Общественно-политическое положение города Ташкента во второй половине XIX начале XX вв. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ташкент: НУУ. 2005.

Маллабоев Б. Вакуфно-имущественная политика царизма в Туркестане (на примере вакуфного имущества потомков Ходжи Ахрара). Автореф. дис. ..канд. ист. наук.-Ташкент: НУУ. 2005.

Ҳайитов Ш. Иккинчи жаҳон уруши оқибатида муҳожирликка ўтган ўзбеклар // Ўзбекистон тарихи.2005. №2. 15-23б.

Ураков Д. Официальные отчеты Российской администрации в Туркестане как исторический источник (конец XIX - начало XX вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 2005. - 26 с.

2006 йил

Ўзбекистонда тарих фани: ютуқлар ва ривожланган муаммолари. Тарихшунослик ўқишлари - 2004 материаллари (Историческая наука в Узбекистане: достижения и проблеммы развития. Материалы историографических чтений ~ 2004). I қисм. Тошкент, 2006. -115 б.;

Агзамходжаев С. История Туркестанской автономии. Ташкент, 2006. 263 с.

Зиёева Д. Туркистонда мустамлака шароитида диний сиёсат ва вазият // Ислом университети ахборотномаси. 2006. № 4. Б.40-45

Зиёев Х. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исқонжасида (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). Тошкент, 2006. 352 б.

Тоғаева А. Тошкент-Оренбург темир йўли қандай мақсадларда қурилган // Жамият ва бошқарув. 2006. Махсус сон. 83-86-б.

Ғаффоров Ш. Тарих ва тақдир: Россия империясидан Туркистонга кўчирилганлар (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). Тошкент, 2006. 224 б.

Очилдиев Ф. XIX-XX аср бошларида жанубий Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт (Сурхон воҳаси мисолида). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ташкент: НУУ, 2006.

Исмоилова Д. Роль и место ислама в общественно политической жизни народов Туркестана (конец XIX - начало XX в.): Автореф. дис.... канд. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 2006. - 22 с.

Тиллабаев С. Система административно- территориального управления в Туркестанском крае в конце XIX - начале XX века и участие в ней представителей местного населения (на примере Ферганской области): Автореф. дис.... канд. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 2006. - 30 с.

Бобоматов Т. Репрессивные органы как инструмент колониальной политики царской России в Туркестане (1865-1917 гг.): Автореф. дис.... канд. ист. наук. Ташкент: НУУ. 2006.

Зайнобиддинов Н. История развития судебной системы в Средней Азии в конце XIX - начале XX в.: Автореф. дис.... канд. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 2006. - 31 с.

2007 йил

Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. “Карим Шониёзов ўқишлари” туркумидаги IV Республика илмий-амалий конференция материаллари. Наманган, 2007. -260 б.

2008 йил

Муҳаммаджонов А., Маҳмудов Б. Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши ҳақида айрим мулоҳазалар// Ўзбекистон тарихи. 2008. №1.81- 90-б.

Ҳайитов Ш. Қишлоқ хужалигини коллективлаштириш жараёнида ўзбек муҳожирлигининг вужудга келиши// Узбекистон тарихи. 2008. №1. 43-55 б.

Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи (1917-1991 йиллар). Тошкент, 2008. - 208 б.

2009 йил

Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари: асосий йўналишлари ва ёндашувлар. Республика ёш олимларининг биринчи илмий конференцияси материаллари. Тошкент, 2009.- 351 б.;

Дутураева Д. Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши тарихига доир// Ўзбекистон тарихи. 2009. №2. 66-80- б.

Зиёева Д. XIX аср охири - XX аср бошида Туркистонда диний конфессияларнинг ҳуқуқий аҳволи // Фарсафа ва ҳуқуқ. 2009. № 3. Б.79-82.

Тоғаева А. Темир йўл тарихидан // Мозийдан садо. 2009. № 2. 40-43-б.

Топилдиев Н. Социально-экономическое и политическое положение Кокандского ханства накануне и в период его завоевания российской империей. Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Ташкент: ИИ АН РУз, 2009. - 27 с.

Алимова Д. История как история, история как наука: Феномен джадидизма. Ташкент, 2009. Т.2. - 170 с.

Назорат саволлари:

1. Ислом Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асари ва унда илгари сурилган концептуал масалалар нималардан иборат?
2. Мустақиллик йилларида ўзбек халқининг этногенези масаласида қандай тадқиқотлар амалга оширилди.
3. Истиклол йилларида ўзбек давлатчилиги масаласида яратилган қандай илмий тадқиқотларни биласиз?
4. Тарих ва археология фани истиклол йилларида қандай ютуқларни қўлга киритди?
5. Бугунги кунда хорижий тадқиқот марказлари билан илмий ҳамкорлик истикболлари қандай?

Адабиётлар рўйхати:

1. Алимова Д. История как история, история как наука: Феномен джадидизма. Ташкент, 2009. Т.2.
2. Ртвеладзе Э.В. Сагдуллаев А.С. Современные мифы о далеком прошлом народов Центральной Азии. –Т., «Ўзбекистон», 2006.
3. Вопросы новейшей истории Узбекистана в современной англо-американской научной литературе \ Отв.ред. Д.Алимова. –Т., «Адабиёт учкунлари». 2015.
4. Тарихшунослик ўқишлари. Анжуман материаллари туплами. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. -Тошкент, 2010.
5. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. \ Даврий тўплам. №2. –Т., “Шарқ”. 1999.
6. Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи (1917-1991 йиллар). Тошкент, 2008.
7. Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. “Карим Шониёзов ўқишлари” туркумидаги IV Республика илмий-амалий конференция материаллари. Наманган, 2007.
8. Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари: асосий йўналишлари ва ёндашувлар. Республика ёш олимларининг биринчи илмий конференцияси материаллари. Тошкент, 2009.
9. Иброҳимов А. Биз ким ўзбеклар... –Т., “Шарқ”, 2011.
10. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014.

8 - Мавзу: Ахборотлашган даврда тарих фанининг долзарб масалалари.

Режа:

1. Бугунги кунда ахборот хавфсизлигининг долзарб аҳамият касб этиши.
2. Глобаллашув шароитида оммавий ахборот воситалари.
3. Ахборотлашув ва унинг жамият ривожига таъсири.
4. Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг долзарб муаммолари

Таянч тушунчалар: Глобаллашган даврнинг ўзига хос тарихий мазмун-моҳияти. Ахборотлар глобаллашган даврда талабаларда ахборот маданиятини шакллантириш. Талабаларнинг глобал тарихий фикрлашини шакллантириш. Ёшлар онгида тарихий-ғоявий иммунитетни шакллантиришнинг концептуал асослари.

1. Илмий техника тараққиёти инсоният ва жамият моддий эҳтиёжларини қондириш учун улкан имкониятлар яратди. Янги юқори технологиялар жамият аъзолари турмушини исталган маҳсулот билан таъминлашга ва хизмат соҳасини жадал ривожлантириш учун шарт - шароит яратишга имконият беради. Ахборот яратиш ва тарқатиш соҳасида ҳам мислсиз ютуқларга эришилди.

Кишилар ўртасида хабар етказишни таъминлашга қодир ҳисоблаш техникаси, ахборот алоқа тизими, интернет тизими, шунингдек бошқа ахборот технологиялари инсон ва жамият ҳаёти, фаолиятида ахборотнинг аҳамиятини кескин ошириб юборди. Ҳозирги кунда илмий-техникавий ривожланиш билан ижтимоий-сиёсий ривожланиш ўртасида мутаносиблик мавжуд бўлган жамиятгина ҳар томонлама уйғун ривожланиши мумкин. Шунинг учун ҳар қандай жамият ўзининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва бошқа ахборотга бўлган талаб ҳамда эҳтиёжини тўлиқроқ қондиришга интилади. Юқорида айтиб ўтилганидек, бугунга келиб илмий-техникавий, ишлаб чиқариш, ижтимоий ривожланишнинг ўлчами мазкур соҳаларда тўпланган ва алмашинаётган ахборотлар, уларнинг алмашилиши суръати ва ўзлаштирилиши тезлиги билан белгиланади.

Глобаллашаётган дунёда ахборот халқлараро ва давлатлараро муносабатларда катта аҳамият касб этади. Яъни, у жаҳон ҳамжамияти ҳаётида ҳам ижобий ҳам салбий куч сифатида намоён бўлиши мумкин. Шу маънода техникавий-технологик соҳада катта имкониятга эга бўлган мамлакатлар қулай шароитга эга бўладилар. Мана шу устунлик туфайли улар ўз шахсий манфаатларига мос келувчи кадрларни, нуқтаи-назарларни, ғояларни, фикрларни илгари суришлари мумкин ва сурмоқдалар ҳам. Шунга кўра кўпгина давлатларда глобаллашувга қарши ҳаракатлар юзага келмоқда, булар ягона жаҳон уйғунлашган ахборот майдонини тузишни рад этмоқдалар. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, глобаллашувга қарши ҳаракатнинг ўзи тобора глобал ҳаракат тусини олмоқда. Замонамизнинг ўзига хос жиҳатларидан бири сифатида ҳар қандай маҳаллий ҳодиса ёки воқеа замонавий ахборот технологиялари туфайли глобал ҳодиса ёки воқеага айланмоқда. Масалан, 2000 йил 11 сентябрда Нью Йоркда юз берган воқеа, Ливан тупроғидаги ҳарбий ҳаракатлар, Франциядаги ёшларнинг чиқишлари, у ёки бу мамлакатдаги сайловлар, авиа ҳалокат, табиий офат, террорчилик ҳаракати ва бошқа шунга ўхшаш воқеа ва ҳодисалар бунинг ёрқин далили бўлади.

Жаҳон миқёсида кезиб юрувчи бундай ахборотлар муайян давлат манфаатларига таъсир этмай қолмайди. Бу фақат шу ахборот тарқаладиган, алоҳида олинган бир мамлакатдаги ижтимоий, сиёсий жараёнлардан дарак бериши билангина эмас, балки бошқа мамлакатларнинг мазкур хабарлар ҳақида ҳеч нарса айтилмаган аудиторияси буларни ўз давлатидаги ҳолатга қиёслаши билан ҳам мазкур мамлакат манфаатларига таъсир этади. Шу сабабли давлатлар, ҳукуматлар ўртасида айрим келишмовчиликлар вақти-вақти билан юзага чиқиб туриши мумкин. Бунда ким ҳақ ёки ким ноҳақ эканлигини аниқлаш ҳар доим ҳам осон бўлавермайди.

Булар барчаси ахборот жараёнларининг глобаллашуви билан боғлиқ муаммолар долзарблигини яна бир қарра таъкидлайди. Аммо мазкур муаммолар туфайли ахборот ишлаб-чиқариш ва тарқатиш имкониятларининг тенгсизлиги пайдо бўлади. Бу объектив вазиятни шундай деб қабул қилмоқ керак. Мамлакатлар бу борадаги ўз устунликларини шахсий манфаатларида фойдаланишлари бошқа гап. Мана шундай вақтда муносабатларда кескинлик юзага келади, у кўп ҳолларда ахборит курашга ёки бошқача қилиб айтганда психологик урушга айланиб кетади.

Очиқ ахборот тизимларида ахборот-психологик хавфсизликни таъминлаш ҳозирги куннинг долзарб талабидир. Ҳар бир давлат бунинг устида бош қотирмоқда. Бу жаҳондаги янги геосиёсий тақсимот, янги минтақавий низоларнинг юзага келиши, миллатчилик, шовинизм, дин ниқобидаги экстремизм, экологик ҳалокатнинг таҳдиди кучайиши, спид, парранда гриппи ва бошқа юқумли касалликларнинг тарқалиши билан боғлиқдир.

Юқорида қайд этилганларнинг барчаси Ўзбекистон Республикаси учун ҳам мазкур муаммолар муҳим эканлигини алоҳида таъкид этади. Бунинг долзарблиги давлатимиз учун

миллий мустақилликни янада мустаҳкамлаш, иқтисод ва бозор муносабатларини тадрижий ривожланишини таъминлаш, ижтимоий ислохотларни чуқурлаштиришда яққол кўринади. Бунда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш, миллий анъаналарни ҳаётга қайтариш, мурасасозликни тарбиялаш ҳам катта аҳамият касб этади. Маълумки, мустақил дунё қарашга эга маълумотли кишиларгина турли хил талқиндаги тазйиқларга руҳан барқарор қаршилик кўрсата оладилар. Бу биринчидан. Иккинчидан, мана шундай кишиларгина тегишли муҳит яратишлари ва миллий ғояларнинг дарғалари ҳисобланади.

Мана шунинг учун ҳам мазкур муаммоларни ўрганишда ахборотнинг шакли ва моҳияти; ахборот хавфсизлигини таъминлаш; очиқ ахборот тизимларининг ўзига хослиги; шахс, жамият ва давлат ахборий- психологик хавфсизлигини таъминлаш манбалари ва турлари; ахборот соҳасидаги миллий хавфсизликни таъминлашнинг аҳамияти ва тамойиллари; ОАВ ва ахборий қарама-қаршилик; ахборий-психологик хавфсизликни таъминлашда асосий йўналиш ва усуллар; очиқ ахборот тизимларда шахснинг ўз-ўзини ҳимоя қилиши; жамоатчилик фикри ва жамият ахборий-психологик хавфсизлиги; Ўзбекистон ОАВ лари ва жамиятнинг психологик хавфсизлиги каби мавзуларни чуқурроқ ўрганиш талаб этилади.

Юқорида санаб ўтилган мавзуларни ўрганишда ахборот, ахборий хавфсизлик, миллий манфаатлар, ахборот соҳасидаги миллий манфаатларга бўлган хавф, манбалари, жамоатчилик фикри, очиқ ахборот тизимлари, глобаллашув, ахборий қарама-қаршилик, ахборий-психологик кураш, ОАВ лари, онглилик, идроклаш, акс эттириш манипуляция қилиш, психологик кўпорувчилик, ижтимоий тарғибот, жамоатчилик онги, инсонни хуфиёна бошқариш ва бошқаларга алоҳида эътибор қаратиш жоиз.

Психология, социология, фалсафа, ОАВ назарияларидан олинган бу тушунча ва терминлар фанни чуқурроқ тушунишга, унинг асосий мазмунини, усуллари ва йўсинларини, яъни очиқ ахборот тизимларида фойдаланаётган усулларни идрок этишга, демак, ижобий ғояларни салбий ғоялардан фарқлай олишга кўмаклашади. Маълумки, ҳар қандай далил, ҳодиса ёки воқеа турлича талқин этилиши мумкин, шунга боғлиқ тарзда аудитория томонидан қабул этилиши ҳам мумкин. Шунинг учун аввал бошиданок, тушунчавий аппаратни белгилаб олиш, уни шарҳлаш лозим, шундан келиб чиққан ҳолда бирор ҳодиса ёки воқеани биз қандай идрок этишимиз ва талқин қилишимизга эътибор беришимиз даркор.

Глобаллашув шароитида оммавий ахборот воситалари. Сиёсий-ижтимоий жараёнларда, маънавий-мафкуравий жараёнларда тарғиботнинг муҳим ажралмас қисми – оммавий ахборот воситаларидир (ОАВ). ОАВ ҳар қандай шахсга очиқ, оммавий тарзда, махсус техник воситалар ёрдамида, турли маълумотларни узатиш учун тузилган муассасалардир. Уларнинг ўзига хос белгилари- оммавийлиги, яъни истеъмолчиларнинг чекланмаган доираси, махсус техника асбоб-ускуналарнинг мавжудлиги, алоқадаги томонларнинг макон ва замонда бўлингани, тўғридан-тўғри бўлмаган мулоқоти ва ш.к.

ОАВ ларига матбуот, оммавий маълумотномалар, радио, телевидение, кино-овоз ёзиш, видеога олиш кабилар киради. Охирги ўн йилликларда ер йўлдошлари орқали, алоқанинг кабелли, радио ва телевидение, электрон матнли тизимлар, шунингдек ахборотни тўплаш ва кўпайтиришнинг индивидуал воситаларининг кенг тарқалиши натижасида мулоқот воситалари ҳам жиддий ўзгармоқда. Сиёсий тизимнинг мулоқот воситаларига эҳтиёжи унинг жамиятдаги функциялари, сиёсат агентларининг сони, сиёсий қарорларни қабул қилиш усуллари, давлатнинг катта-кичиклиги ва бошқа бир қатор омиллар билан ўлчанади. Ўтмишдаги анъанавий жамиятларда мулоқот воситаларига эҳтиёж катта бўлмаган. Бундай воситалар ролини асосан чопарлар, элчилар, хабарчилар, савдогарлар, алоқа кабутарлари бажариб, улар оғзаки ёки ёзма шаклда сиёсий ахборот- қирол фармонлари ва буйруқлари, ноибларнинг, зарур бўлганда фуқароларнинг хатини етказишган. Ҳудуди кичик бўлган давлатлар, шаҳарлар фуқароларни хавф-хатарлардан огоҳлантириш учун ёки диний ходисалар ҳақидаги хабарни етказиш учун ўзига воситалардан - кўнғироқ, олов ёқиш каби усуллардан кенг фойдаланишган. XIX-XX асрларга келиб телеграф, телефон воситаларининг яратилиши, радио ва телевидениенинг кашф этилиши давлатларнинг коммуникацион эҳтиёжларининг қондириб қолмай сиёсий тарғиботда ҳам инқилоб ясади. ОАВ Тофлер

ёзганидек «ҳокимият ресурсларини жуда кам сарфлаган ҳолда кўзланган ҳолда кўзланган мақсадларга етиш; одамларни бу мақсадлардан шахсан манфаатдор эканликларига ишонтириш, рақибларни иттифоқчиларга айлантириш» имконини беради¹. Саноати ривожланган мамлакатларда билим ва ахборот ҳокимияти жамиятни бошқаришда пул ва давлат зўрлигини иккинчи даражага тушириб хал қилувчи мавқени эгаллай бошлади. ОАВ жамиятдаги билим ва бошқа сиёсий аҳамиятга бўлган ахборотнинг бевосита тарқатувчиси ва эгасидир.

Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ОАВ нинг функциялари хилма-хилдир. Ҳар қандай замонавий жамиятда улар у ёки бу шаклда бир қатор умумий сиёсий функцияларни бажарадилар. Уларнинг энг муҳими ахборот тарқатишдир. У фуқаролар ва ҳокимият органлари учун энг муҳим ходисалар тўғрисида маълумотларни топиш ва тарқатишдан иборат.

Одамларнинг сиёсий ходисалар ва жараёнлар ҳақида холис фикр юритишлари учун ОАВ нинг ахборот тарқатиш борасидаги фаолияти билим бериш, таълим функцияларини ҳам ўз ичига олади. Бу функция фуқароларга улар ОАВ дан ҳамда бошқа манбалардан оладиган маълумотларни холисона баҳолаш ва тартибга солиш имконини берадиган билимларни етказишда намоён бўлади. У фуқароларни ахборотнинг мураккаб зиддиятли оқидамида адашмасликка ўргатади. ОАВ нинг таълим функцияси унинг ижтимоийлашув функциясига ўсиб ўтади. Аммо сиёсий таълим билимларни доимий равишда олишни, ҳамда инсоннинг билиш ва баҳолаш имкониятларини оширадиган бўлса, сиёсий ижтимоийлашув инсоннинг меъёрлар, кадриятлар, хулқ-атвор намуналарини ўзлаштирилишини англатади. У шахсни ижтимоий борлиққа мослашишига ёрдам беради. Шундай қилиб жамиятда ОАВ нинг энг муҳим вазифлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Қонун ва қоидаларни, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилишга асосланган кадриятларни оммавий оммавий равишда татбиқ этиб бориш;

2. Жамиятдаги, инсонлар ўртасидаги турли хил ихтилофларни тинч йўл билан хал қилишга ўргатиш;

3. Давлат тузилишининг бош масалалари бўйича жамоатчилик келишувини шубҳа остига олмаслик ва шу қабилилар.

ОАВ нинг ахборот тарқатиш, таълим ва ижтимоий ҳаётга жалб этиш борасидаги фаолияти унга танқид ва назорат функциясини бажариш имконини беради. Сиёсий тизимда бу функцияни муҳолифат, шунингдек махсус назорат институтлари амалга оширади. ОАВ нинг назорат функцияси жамоатчилик фикри ва обрўсига асосланади. Гарчан, ОАВ лари давлат ва хўжалик назорат органларидан фарқлича маъмурий ёки иқтисодий чоралар қўллай олмасаларда, уларнинг назорати кўпинча анча самарали ва қаттиққўл, негаки улар воқеа-ходисаларга, шахсларга нафакат ҳуқуқий, балки маънавий баҳо ҳам берадилар. Демократик жамиятда назорат функциясини амалга оширишда ОАВ лари жамоатчилик фикри билан бир қаторда қонунга ҳам таянадилар.

Юқорида кўрсатилган барча функциялар ОАВ ларининг сафарбарлик функциясини тўғридан-тўғри амалга ошишувига хизмат қилади. У одамларни муайян сиёсий ҳаракатларга ундаш, уларни сиёсатга жалб этишда намоён бўлади. ОАВ лари инсон онги, қалби ва хиссиётларига, фикрлари, баҳолаш усуллари ва мезонларига таъсир этишнинг катта имкониятларига эга. ОАВ ларининг функциялари юқоридагилар билан чекланиб қолмайди. Шунингдек ОАВ лари инновацион функцияни ҳам бажаради. У сиёсий ўзгаришларни бошлаб беради. Бунинг учун муайян ижтимоий муаммоларни кенг ва қатъий туриб қўяди. Уларга ҳокимият ва жамоатчилик диққатини тортади. Тезкор функция- ОАВ лари муайян партиялар ва уюшмаларнинг сиёсий фаолиятига хизмат қилади, жамоатчилик ва ижтимоий фикрни шакллантириш функциясидир.

Оммавий ахборот воситалари - энг асосий, қудратли ва таъсирчан тарғибот қуроли ҳисобланади. Чунки оммавий ахборот воситалари омманинг ўзига хос

¹ Пугачев В .П. Сиёсатшуносликка кириш. – М.: 2000, 193-бет.

тарбиячиси, муҳим тадбирларнинг ташкилотчиси, долзарб муаммоларни ҳал қилишнинг таъсирчан қуроли бўлиб хизмат қилади. Айнан оммавий ахборот воситалари орқали миллий кадриятларимиз ва умуминсоний кадриятлар, миллий ғоя ва демократик тамойиллар тарғиб-ташвиқ қилинади. Оммавий ахборот воситалари доимо демократия ва сўз эркинлигининг ўзига хос ўлчови, кўрсаткичи бўлиб келган. Эркин ва мустақил оммавий ахборот воситалари демократик тараққиётни рағбатлантиради ва мустаҳкамлайди.

Ҳаётийлик - бугунги кунда оммавий ахборот воситаларининг фаолиятига қўйилаётган асосий талаб. Берилаётган ахборотларнинг асосан ютуқларни кўрсатиш, мақтовлардан иборат бўлиши тарғиботга қанчалик фойдали ёки зарарли эканини чамалаб кўриш лозим. Ҳаёт бор экан, муаммолар, камчиликлар, нуқсонлар бўлавериши табиий. Бу – исбот талаб қилмайдиган аксиома. Шундай экан, муаммоларнинг мавжудлигига фожеа сифатида эмас, одатдаги нарса деб қарашга ўрганиш керак. Уларнинг борлигини кўриб, ўзини кўрмаганликка олиш билан фақат зарар келтириши мумкин. Демак, муаммоларни ўз вақтида тан олиш, уларни ҳал қилишга киришиш лозим.

Таъкидлаш жоизки, тарғиботнинг негизида фақатгина ғояга ишонч эмас, ғояни тарғиб қилаётган инсонга ишонч ҳам ётади. Шу боис, мақташ тарғиботнинг ягона ва ҳатто энг тўғри усули ҳам эмас. Демак, мафкурани ҳаётни фақат мақташ, уни бенуқсон тасвирлаш орқали тарғиб қилиш мумкин эмас.

Бугунги кунда Ўзбекистонда оммавий ахборот воситаларини ҳақиқий “тўртинчи ҳокимият”га айлантириш муаммоси юзага қалқиб чиқмоқда. Уларни мустақил ижтимоий кучга, сиёсий тизимнинг тўлақонли бўғинига ва жамоатчилик фикрини шакллантирувчи таъсирчан воситага айлантириш вазифаси долзарб бўлиб қолмоқда. Оммавий ахборот воситаларининг эркин ва мустақил фаолият юритишлари учун мустаҳкам ҳуқуқий асос яратилган, журналистларни тайёрлаш масаласига давлат даражасида эътибор берилмоқда, журналист-кадрларни ўзимизда тайёрлаш билан қаноатланмай, бу соҳа мутахассисларининг хорижда таълим олишларига маблағ ажратилмоқда. Кўриниб турибдики, оммавий ахборот воситаларининг ривожланиши учун қулай муҳит яратилган.

Кейинги йилларда информацион хуружларнинг тез-тез уюштирилаётгани аслида урушга муносабатнинг ўзгарганлигидан, қуролининг янги тури кашф қилинганидан дарак беради. Бу қурол – ахборотдир. Бундай қурол ёрдамида олиб бориладиган информацион урушларда инсоннинг онги ва қалби нишонга олинади. У ўқотар қурол ўқи сингари инсонни жисмонан йўқ қила олмаса-да, унинг кўпоровчилик кучи, келтирадиган талофотлари ҳар қандай оммавий қирғин қуролиниқидан кам эмас. Чунки бу қурол ёрдамида онга берилган зарбалар кишини адаштиради, уни ўз манфаатларига зид ҳаракат қилишга ундайди ва демак, инсонни бошқариш, унинг устидан ҳукмронлик қилиш имконини беради. Аслида ахборот мақсадга эришишнинг энг арзон воситаси ҳам саналади. Ҳақиқатан ҳам, информацион хуружлар уюштириш учун у қадар кўп меҳнат, у қадар кўп ҳаракат, у қадар кўп ҳаражат талаб этилмайди. Гарчи бундай мафкуравий экспансия отишмалар ва қон тўкишларни келтириб чиқармаса-да, миллий ўзликни англашни заифлаштириш эвазига таназзулга олиб келади.

Президентимиз таъбири билан айтганда, бундай информацион кўпоровчиликдан мақсад – мамлакатимиз аҳолисига ахборот орқали ва мафкуравий йўл билан тазйиқ ўтказиш, жаҳон афкор оммасида Ўзбекистон ҳақида нотўғри тасаввур туғдиришга интилишдан иборат.

Йирик сиёсатчилардан бири Буюк Британия собиқ бош вазири Маргарет Тетчер “Оммавий ахборот воситалари – террорчилар учун кислород вазифасини ўтайди”, деган эди. Оммавий ахборот воситалари орқали террорчилар дунёни даҳшатга солишади. Террорчилар бир қанча инсонларни шафқатсизлик билан ўлдириш орқали миллионларда кўрқув ва даҳшат уйғотишга интиладилар. Уларнинг мақсадлари - ўлдириш эмас, жамоатчиликка кучли таъсир қилишдир. Таассуфки, баъзи оммавий ахборот воситалари ўзлари билмаган ҳолда терроризмнинг бузғунчилик, кўпоровчилик таъсирини янада оширишга “хизмат” қилиб

кўядилар. Уларнинг террор оқибатлари ҳақидаги ваҳимали ахборотлари инсонлардаги кўркувни, даҳшатни, ҳимоясизлик ҳиссини янада кучайтириб юборади. Бу каби ахборотларга қарши аксилтарғиботни уюштириш зарурати туғилади.

Аксилтарғибот «Ғояга қарши ғоя билан курашиш» тамойилига мос равишда олиб борилиши керак. Бунда давлатимиз сиёсатига қарши кучларнинг ғоявий ҳужумларини қайтариш талаб этилади. Бунинг учун:

- ҳорижий журналистларнинг ҳукумат сиёсатини бузиб талқин қилувчи чиқишларига йўл қўймаслик;
- диний ақидапарастларнинг танлаган йўлимизга қарши мафкуравий кўпоровчилик ҳаракатларига зарба бериш;
- ривожланган давлатлар томонидан бўладиган маънвий-мафкуравий таъсирларга қарши ғоявий иммунитетни тарбиялаб бориш;
- ахборот хилма-хиллиги шароитидаги турли информацион тажовузларнинг асл мақсадини фош этиш;
- ёшларда озод шахс ва эркин фуқаронинг асосий жиҳатларини тарбиялаб боришга кенг эътибор қаратиш талаб этилади.

Ахборот технологиялари глобаллашувнинг ўзига хос хусусиятлари. XX асрнинг иккинчи ярми тезкор, кенг кўламдаги ахборот тизими ва телекоммуникация технологияларининг ривожланиш даври сифатида, улар ҳаётнинг деярли барча жабҳаларига ва инсон фаолиятига кириб бориши, шунингдек, ахборот маконининг глобаллашуви, бутун жаҳон ривожига таъсир кўрсатган ва кўрсатаётган омил сифатида эътироф этилади.

Информацион соҳа жамият ҳаётини ривожлантириб, хавфсизликнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа соҳаларига юқори даражада таъсир кўрсатади. Шу боис, жаҳондаги етакчи давлатлар тажрибаларини чуқур ўрганиш, илмий таҳлил қилиш орқали, юртимиз миллий манфаатларига жавоб берувчи ахборот хавфсизлиги тизимини барпо этиш муҳим аҳамият касб этади.

Глобаллашаётган дунёда ахборот халқлараро ва давлатлараро муносабатларда катта аҳамият касб этиб, у жаҳон ҳамжамияти ҳаётида ҳам ижобий ҳам салбий куч сифатида намоён бўлиши мумкин.

Мазкур жараёнларга муносабат билдирар экан, Ўзбекистон Республикаси президенти И.Каримов қуйидаги фикрни илгари суради: “Шуни унутмаслик керакки, бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши мумкин”.¹

Ахборот оқимлари ва уларни шакллантирувчи, йўналтирувчи техник воситалар бугунги глобаллашув жараёнида давлатларнинг нафақат ўз миллий манфаатларини сақлаш, балки ушбу манфаатларни уйғунлаштиришни бош мақсади сифатида қараш лозим.

Сиёсий жараёнларга назар ташлайдиган бўлсак кучга қараганда ахборот омили тобора сезиларли аҳамият касб этиб бормоқда. Бугунги кунда “Ким информацияга эга бўлса, у дунёни бошқаради” деган қоида ўз кучини кўрсатмоқда. Бугунги кунда жаҳон давлатлари ахборот оқимлари устидан ҳукмронлик қилиш мақсадида ахборот технологияларини шиддат билан инсоният фаолиятининг барча соҳаларига олиб қираётган бир пайтда, бу соҳада илғор давлатлар ва ривожланаётган давлатлар ўртасидаги тафовут борган сари катталашаётгани маълум бўлмоқда.

Бу ўринда Ўзбекистонда жамиятни ахборотлаштириш, ахборот технологияларини изчил ва тезкор ривожлантириш борасидаги давлат сиёсати жамиятимизнинг XXI асрда жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини белгилаб берувчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Ўзбекистон глобал ахборот муҳитига фақат мустақилликдан сўнг мустақил субъект сифатида кириб келган бўлсада, ўтган оз фурсатга қарамай Республикада Интернет провайдерлари ва

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008, 115-бет.

Интернетдан доимий фойдаланувчиларнинг сони йилдан-йилга шиддат билан ортиб бормоқда.

Албатта ҳар қандай ахборот хуружлари ахборот куроллари орқали амалга оширилади. Ахборот миллий хавфсизликка тобора таъсир кўрсатувчи муҳим давлат ресурси бўлиб бораётган шароитда давлатларнинг ахборот соҳасида, яъни “ахборот уруши” билан бевосита боғлиқ масалаларни ўрганиш ва ишлаб чиқишга интилишлари ортиб бормоқда.

Ахборотлашув ва унинг жамият ривожига таъсири. Ахборот (лотинча «информатио»-тушунтирма, баён этмоқ) замонавий фан ва сиёсатнинг асосий тушунчаларидан бири; дастлаб кишилар томонидан оғзаки, кейинроқ ёзма ёки бошқа шаклларда узатилган маълумот. XX асрнинг ўрталаридан бошлаб инсонлараро, инсон-автомат, автомат-автомат ўртасидаги маълумот ҳамда ҳайвонлар ва ўсимликлардаги сигнал алмашинуви, ҳужайрадан ҳужайрага муайян белгиларнинг узатилиши ва шу кабиларни англата бошлаган.

Ижтимоий ҳаётга татбиқан ахборот-кишилар, предметлар, фактлар, ҳодисалар, жараёнлар ва шу кабилар ҳақидаги маълумот (маълумотлар мажмуи)ни англатади.

Ахборотлаштириш-ахборот ресурсларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш ҳисобига фуқаролар, давлат ҳокимияти ва ўз-ўзини бошқариш органлари, ташкилотлар ва жамоат бирлашмаларининг ахборот соҳасидаги эҳтиёжларини кондириш, ҳуқуқларини рўёбга чиқариш мақсадида оптимал шароитларни яратиш учун ташкил этиладиган ижтимоий-иктисодий ва илмий-техник жараёнлар мажмуи.

Информацион жараёнлар-ахборотни қидириш, йиғиш, қайта ишлаш, тўплаш, сақлаш ва тарқатиш жараёни.

Ахборот тизими (информацион система)-информацион жараёнларни амалга оширувчи тартибга солинган ҳужжатлар ҳамда ахборот технологиялари мажмуи.

Ахборот ресурслари-муайян (кутубхона, архив, фонд, маълумотлар банки каби) ахборот тизимларидаги алоҳида ҳужжатлар ва ҳужжатлар мажмуи.

Ижтимоий-сиёсий ахборот- ижтимоий ва сиёсий ҳаёт борасида жамият аъзолари, ижтимоий гуруҳлар, сиёсий ташкилотлар ўртасида алмашинув предмети ҳисобланган ва улар ўз фаолиятида фойдаланадиган билимлар, маълумотлар ва хабарлар мажмуи.

Ижтимоий-сиёсий ахборотлар инсонлар ўртасидаги алоқалар, сиёсий жараёнлар, жамиятни бошқариш, илмий, ўқув ва тарбиявий ишларни ташкил этиш, тарғибот ва ташвиқотни амалга оширишда тобора муҳим ва устувор аҳамият касб этмоқда.

Тўлалиги, асосланганлиги ва ишончлилиги муҳим аҳамият касб этадиган ижтимоий-сиёсий ахборотларни ишлаб чиқишда фан, уларни тарқатишда ОАВ муҳим роль ўйнайди.

Ахборот маданияти техник-технологик ва ижтимоий-маданий жиҳатларга эга.

Техник-технологик жиҳатдан ахборот маданияти ахборотни олиш, қайта ишлаш, сақлаш ва этказиб беришга хизмат қиладиган техник-ахборот воситалари ва улардан оқилона фойдаланиш усуллари ҳақидаги билимлар тизимини англатади.

Ижтимоий-маданий маънода ахборот маданияти инсоннинг муайян маънавий-ахлоқий, сиёсий, ҳуқуқий ва эстетик қадриятларни ўзлаштирган ҳолда ахборот майдонида ҳаётий фаолият кўрсатишини англатади.

Ахборот истеъмоли маданияти ахборот дунёсидан ижтимоий тараққиётга хизмат қилувчи маълумотларни саралаб олиш борасидаги билимлар, қобилият ва малакани ўзида ифода этади.

Ахборотлашган жамият-кишилик жамияти ривожланишининг ҳозирги босқичида шаклланаётган ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ахборот ҳамда информатикадан оқилона фойдаланишга асосланган сифатий ҳолатини тавсифловчи тушунча.

Ахборотлашган жамият назарияси асосчилари ижтимоий ривожланишни «босқичлар алмашинуви» нуқтаи назаридан қараган ҳолда, унинг шаклланишини қишлоқ хўжалиги,

саноат ва хизматлар иқтисодиётидан кейин пайдо бўлган иқтисодиётнинг тўртинчи - «ахборот сектори» юзага келиши билан боғлайдилар.

Уларнинг фикрига кўра, индустриал жамиятнинг асоси бўлган капитал ва меҳнат ахборотлашган жамиятда ўз ўрнини ахборот ва билимга бўшатиб беради.

Ахборотлашув жараёни жамиятдаги иқтисодий ҳамда ижтимоий-маданий ўзгаришларга жиддий таъсир кўрсатади. Фарб социологлари фикрига кўра, ахборотлашган жамият техника соҳасида-ишлаб чиқариш, иқтисодиёт, таълим ва маиший ҳаётга ахборот технологияларининг кенг жорий этилиши; иқтисодий ҳаётда-ахборотнинг товарга айланиши; ижтимоий ҳаётда-ахборот турмуш, ҳаёт даражаси ўзгаришининг асосий омилига айланиши; сиёсий соҳада-кенг миқёсда фикр алмашишга замин яратувчи хилма-хил ахборотларни эркин олишга йўл очилиши; маданият соҳасида-ахборот алмашинуви давр эҳтиёжларига жавоб берадиган нормалар ва кадриятларнинг шаклланиши билан характерланади. Айни пайтда ахборотлашган жамият:

- уйда ишлашнинг кенгайишига, транспорт ҳаракатининг камайишига ва бунинг оқибатида табиатга тушадиган «юк»нинг кескин қисқаришига олиб келади;

- иш кунининг қисқариши одамларнинг уйда кўпроқ бўлишига ва оилавий муҳитнинг барқарор бўлишига замин яратади;

- кейинги юз йилликларда кишилар шаҳар яшаш ва ишлаш учун энг қулай макон, деган ҳулосага келдилар. Ахборотлашув жараёни эса, қишлоқдан туриб ҳам бутун олам билан мулоқот қилиш, энг обрўли ташкилотларда ишлаш, шаҳар аҳолиси баҳраманд бўлаётган маданият ютуқларини истифода этиш имкониятини яратади. Бу эса, ўз навбатида нисбатан осуда ва тинч бўлган, табиатга яқин қишлоқларга қайтиш ёки у эрда доимий қолиш учун замин яратади;

- масофавий таълим билим олишнинг энг қулай шаклига айланиши баробарида, аҳолининг кенг қатламлари учун ҳатто энг элитар олий ўқув юртлари эшикларининг очилишига замин яратади. Содда қилиб айтганда, маълумотлилик кўп даражада инсоннинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлиб қолади.

Айни пайтда, ахборотлашув жараёни бир қатор муаммоларни ҳам келтириб чиқаради.

«Юмшоқ эротика» дан тортиб турли мазмундаги ҳаёсиз филмларгача бўлган ҳодисалар билан боғлиқ муаммолар ана шулар жумласидандир. Бундай ҳолатларнинг олдини тўлатўқис олиб бўлмайди. Зеро, ахборот тармоқларининг узилишларсиз ишлаши унинг муҳим сифатий белгиси ҳисобланади ва бу жараён доимий такомиллашувни бошдан кечирмоқда. Демак, юқоридаги каби «муаммолар» йўлига қанчалик тўсиқ қўйилмасин доимо уларни «айланиб» ўтиш имконияти мавжуд бўлади.

Яна бир муаммо муаллифлик ҳамда интеллектуал мулк ҳуқуқининг бузилиши билан боғлиқ. Шундай экан, ахборот тармоғида кўпчилик кўра олмайдиган ҳудудлар юзага келиши табиий. Бугунги кунда компаниялар ўз ахборотларини ҳимоя қилиш ва руҳсат этилмаган киришларнинг олдини олиш учун катта маблағлар сарфлаётгани ҳам шундан.

Шу билан бирга муайян ахборотларни яширишдан тортиб, уни ноқонуний равишда эълон қилишгача бўлган кўринишларда намоён бўладиган суиистеъмолликлар ҳам келиб чиқиши мумкин.

Ахборот турли ижтимоий қатламлар, профессионал ва миллий гуруҳлар вакилларга ҳар хил таъсир қилиши баробарида уни истеъмол қилиш амалиёти турли гуруҳларда бири-бирдан кескин фарқ қилиши мумкин. Бу энг аввало, ахборот манбалари миқдори ўртасидаги фарқда намоён бўлади. Масалан, айрим одамларда ахборот манбаи минимал (телевидение, радио), айримларда эса кенг (интернет, янги телекоммуникациялар тизими) бўлиши мумкин.

Мутахассислар фикрига кўра, бугунги кунда жамиятда айнан ахборотни олиш, унга йўл топиш соҳасида кескин бўлиниш, табақалашув содир бўлмоқда.

Ёшлар ўзининг ҳаракатчанлиги ва янгиликка интилувчилиги ҳамда бўш вақт ресурсига эгаллиги туфайли юқори даражада коммуникатив фаоллик кўрсатишади. Бошқа гуруҳларда эса, нисбатан пассивлик кузатилади. Уларга хос бундай хусусиятлар салбий оқибатларни ҳам

келтириб чиқариши мумкин. Бу биринчи гуруҳ учун тобора фаоллашаётган агрессив сиёсий таъсирга берилиб кетиш хавфининг мавжудлигида, иккинчи гуруҳнинг эса, позитив мазмунга эга ахборотлар таъсиридан ташқарида қолиши билан белгиланади.

Иқтисодий, сиёсий, маданий-маърифий ва бошқа соҳалардаги ахборотлар таъсирлашуви ижтимоий ҳаётнинг мазмунан бойиши, такомиллашувининг муҳим омили ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, бугунги кунда ахборот алмашинуви инсоният тараққиётининг муҳим шартига айланди дейиш мумкин.

Ўз даврида оғзаки нутқнинг пайдо бўлиши билан ахборот узатиш имкониятлари кенгайган бўлса, ёзма нутқ ривожига бу борада ўзига хос янги босқични бошлаб берган эди. Ҳозирги фан-техника тараққиёти, интеграция ва глобаллашув шароитида эса ахборот маконида туб сифатий ҳолат кечмоқда. Эндиликда, ахборот узатиш нафақат хилма-хил (радио, телевидение, матбуот, телефон, факс, почта, интернет ва б.) шакллари, балки, ўта тезкорлиги билан ҳам жамият тараққиётининг олдинги даврларидан фарқ қилади. Бундай шароитда, ахборот истеъмоли жараёнида ҳам янги тенденциялар кузатилмоқда.

«Кимки ахборотга эга бўлса, у дунёга эгалик қилади» деган фикрнинг пайдо бўлишига ҳам ахборотнинг юқоридаги хусусиятлари сабаб бўлган.

Ижтимоий макон - бу, айтилиши мумкин, ахборот макони ҳамдир. Глобаллашув шароитида ахборот ҳажмининг катталиги, уларнинг замонавий тезкор воситалар орқали тарқатилаётгани ахборот соҳасининг ижтимоий маконнинг бошқа шакллари билан фарқ қилишини таъминламоқда. Хусусан, замонавий оммавий ахборот воситалари (айниқса, интернет тизими) орқали тарқатилаётган хабар ва маълумотларга турли сиёсий таъкидлар, давлат чегаралари тўсиқ бўла олмайди.

Ахборот истеъмоли ижтимоий, аниқроғи, маънавий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган ҳодисадир. Ахборот истеъмолининг хизматлар истеъмолининг ўзига хос шакли ҳисобланади. Маълумки, ҳар қандай хизматни истеъмол қилишдан аввал унинг сифати, нархи, фойдаси, қулайлиги ва бошқа шу каби хусусиятларига эътибор берилади. Бу жараёнда, истеъмол қилинаётган хизматнинг талаб-таклиф хусусиятлари ҳам инобатга олинади. Масалан, таклифи камайиб кетган хизматларнинг истеъмол даражаси юқори бўлиб, уларга талаб кучаяди. Мазкур хусусиятлар ахборот истеъмоли жараёнига ҳам хосдир. Бироқ, маънавий неъмат бўлган ахборотни истеъмол қилиш ўзига хос томонлари билан ҳам ажралиб туришини таъкидлаш жоиз. Хусусан, ахборот конкрет шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамият ва давлат томонидан истеъмол қилинади-ки, мазкур даражаларда истеъмол жараёнлари бир-биридан фарқ қилади. Масалан, бирон шахс учун қизиқарли бўлган маълумот, муайян ижтимоий қатлам ёки гуруҳ учун аҳамиятсиз бўлиши мумкин. Шунингдек, ахборот макон ва закон хусусиятларига ҳам эга. Чунончи, Ғарбда ўта оммабоп бўлган ахборотлар, Шарқ халқлари томонидан кам истеъмол қилиниши мумкин. Бундан ташқари, маълум бир тарихий даврда катта қизиқиш билан кутиб олинган маълумотлар, вақт ўтиши билан одатий ҳолга айланиши ва ижтимоий ҳаётда бу тарзда инъикос этмаслиги мумкин.

Ахборот истеъмоли, ким томонидан истеъмол қилинишидан қатъи назар, қабул қилиш, тушуниш, талқин этиш каби бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган босқичларда амалга ошади.

Бугунги кунда, ахборот истеъмоли жараёни ҳам ўзига хос маданиятни тақозо этмоқдаки, маданиятнинг бундай шакли инсоният маънавий маданиятининг таркибий қисмига айланиши зарур.

Ахборот истеъмоли маданияти глобаллашув жараёнларининг характерли хусусиятларидан бири бўлган интернет тармоғи жадал ривожланиб бораётган ҳозирги шароитда, айтилиши мумкин, муҳим аҳамият касб этади.

Шунинг учун, ҳозирги давр кишига олдида ахборот танлаш имконияти шу қадар юқори-ки, унинг талабини қондира олмайдиган маълумотлар бир зумда қимматини йўқотиши аниқ. Шу нуқтаи назардан қараганда, ҳозирги даврда ахборот истеъмоли аввалгиларидан тубдан фарқ қилади.

Ахборот тизимида интернет. Ахборот глобаллашуви ва ёшлар маънавияти, ҳар қандай ахборот оқимининг ёшлар маънавиятига таъсири хусусида сўз юритганимизда аввало бу масала замирида жамиятимизнинг, давлатимизнинг миллий хавфсизлиги ётганини назарда тутишимиз лозим. Зеро бу мавзуда сўз юритар эканмиз аввало икки масала мавзунинг долзарб нуқтасига айланади: биринчиси ахборот оқими-мафкуравий таҳдид; иккинчиси - ёшлар маънавияти, яъни турли хилдаги ахборотларга нисбатан ёшларимизда шаклланган иммунитет масалаларидир. Гап шундаки, ахборот оқими ўз моҳиятига кўра маълум бир мақсадга йўналтирилган бўлади. Унинг қанчалик ёшларимизга таъсир қилиши унинг олдига қўйилган мақсад сари пухта йўналтирилганлигига боғлиқ. Табиийки, ахборот оқимининг салбий таъсири эса уларда шаклланган мафкуравий ҳимоя тизимининг мукамаллиги омилига боғлиқ. Ўтиш даврида ахборот мафкуравий идрок этиш билан боғлиқ вазиятнинг мураккаблиги, яъни давлат, жамият ва шахсда мафкуравий рақобат борасида етарлича демократик тажриба йўқлигида ҳамдир. Оммавий ахборот воситалари тингловчиларининг кўпчилиги сиёсий мавзудаги ҳар қандай ахборотни расмий ахборот сифатида қабул қилади. Ахборотлар характери ва тартиби сиёсий осойишталик ва барқарорликнинг ўзига хос барометри бўлиб хизмат қилади. Агар фикрлар хилма-хиллиги ҳолати намоён бўлса, беқарорлик кўрсаткичи, сиёсий муносабатлар тизимида муаммоли вазият етилиб келаётганининг ўзига хос аломати сифатида талқин қилинади. Иккинчи масалада аввало, ёшларимизнинг мафкуравий иммунитетни бугунги кунда қандай шаклланган деган савол пайдо бўлади. Масалани инсон омили нуқтаи назаридан ўрганадиган бўлсак, мафкуравий иммунитет - ҳар қандай ахборот таъсирига тушиб қолмаслик, аввало, ўша инсон онгу-тафаккури, идроки нечоғлиқ ўткирлигига, чуқур мушоҳада қилиш қобилиятига боғлиқ.

Тўғри, аввало ҳаммада ҳам бундай қобилиятлар бирдек ривожланган эмас. Аммо, бу қобилиятларни шакллантириш, идрок кўникмаларини ҳосил қилиш, инсон туғилганидан то шахс сифатида шаклланганига қадар давом этади. Хусусан, бунда маълум бир ёшнинг кўп китоб ўқиши, ўз мамлакатининг тарихини ўрганиши, урф-одатларга нисбатан ҳурмат руҳида тарбия топиши, бир сўз билан айтганда, унда миллий эътиқод - миллий фахр шаклланиши муҳим ўрин тутди. Ўз миллати қадриятларини қадрлаган, ўз тарихини билган, Ватанга эътиқоди шаклланган ёшларнинг ахборот оқимларининг таъсирига тушиб қолиш эҳтимоли кам. Чунки бундай ёшларда ўзига хос психология ва масалага ўзига хос ёндашув пайдо бўлган бўлади. У ҳар қандай ахборот замирида маълум бир мақсадни ўргана бошлайди.

Собиқ иттифоқ даврида четдан кириб келаётган ахборот оқими қаттиқ назорат қилинган. Ўз навбатида у даврнинг техник имкониятлари ҳам шунга яраша эди. Мустақилликка эришганимиздан сўнг, ахборот оқимига кенг йўл очилди. Турли мазмундаги ахборотларнинг кириб келиши кенг авж олди. Табиийки, ҳали ахборотга "оч бўлган" аҳоли кириб келаётган ахборотни сараламай туриб, "истеъмол" қила бошлайди. Улар ҳали яхши ва ёмон, керакли ва кераксиз ахборотнинг фарқи бормасдилар, бир сўз билан айтганда, аҳолида ҳолис ахборот оқимидан ноҳолисини ажратиш олиш учун идрок шаклланиб улгурмаган эди. Шунинг асорати ҳозирги кунда, айниқса, сезилмоқда. Бу баъзан ёшларимизда ҳар қандай ахборотни мутлоқ ҳақиқат сифатида қабул қилинишини келтириб чиқармоқда.

Ахборот оқимининг глобаллашуви шароитида интернетнинг таъсири ҳақида гап борганида қуйидагиларга эътиборни қаратиш лозим: диний, террористик, экстремистик, миллатчилик, ирқчилик кўринишидаги ёт, бузғунчи ғояларнинг кириб келишига имкон яратади; Ғарб яшаш тарзига хос, лекин ўзбек менталитетига зид ғоялар, қарашларнинг ёшларга таъсири (кийиниш, чекиш, пирсинг, татуировкалар ва ҳоказо) кескин кучайишига олиб келади; ҳаёсиз ахборотларнинг ёшлар тарбиясига таъсири рўй бериши мумкин; текширилмаган ахборотлар (бўхтонлар) нинг кенг авж олиши ва ш.к. Интернетнинг улкан имкониятлари, унда ахборот оқимининг тезкорлиги, аудиториянинг чекланмаганлиги, ўз мақсадларини террористик йўл билан амалга оширишни одат қилиб олган - ёвуз кучларнинг манфаатларига ҳам хизмат қилади. Террористлар интернетнинг чексиз имкониятларидан қуйидаги мақсадларда фойдаланишади: жамоатчилик онгига ўзларининг турли таҳдидлари

билан таъсир кўрсатишади; жозибали, дабдабали чакириклари билан аҳолини мавжуд сиёсий тизимга қарши қўйишга интилишади; халқаро майдонда ўзларига ҳамфикрлар топишади, бир-бири билан боғланишади ва ш.к. .

Вайронкор рухдаги кучлар террористик сайтлар асосан учта аудиторияга йўналтирилган: аввало илгаридан мавжуд ва потенциал тарафкашлар; халқаро жамоатчилик фикри; муайян мамлакат жамоатчилиги. Замонавий террористик гуруҳлар Интернетдан асосан қуйидаги саккиз усул орқали фойдаланадилар: Психологик уруш, Реклама ва тарғибот, Маълумотлар тўплаш, Воситалар тўплаш, Қўлга тушириш ва сафарбар этиш, Тизимлар ташкил этиш, Ахборот таъминоти, Режалаштириш ва координация.

Аҳолини (жамятимизни) кибертерроризм ва интернетдаги террористик ҳаракатлардан ҳимоя қилиш билан бирга, бир қатор антитеррористик ҳаракатлар мажмуини ишлаб чиқиш талаб этилмоқда. Интернетдаги фаолиятнинг ижобий томонлари қуйидагилар бўлиши мумкин: дунёқарашнинг кенгайиши; объектив ва негатив ахборотларни қабул қилиб, уларни таҳлил қилиш имконияти (бунда ёш йигит ё қизнинг ахборотга "тўқ бўлиши" ва уларни саралай олиш қобилияти муҳим аҳамият касб этади. Агар унда ахборотга бўлган "дид" бўлмаса, у ахборот оқимида "чўкиб" кетиши мумкин яъни, таъсирига берилиб кетиши); масофавий ўқишларда иштирок этиш имконияти; ахборотларни танлаш имконияти борлиги.

Бугунги ёшларнинг аксарияти асосий ахборот манбаи сифатида интернетга мурожаат қилишади. Лекин уларда ахборот иммунитетини шаклландирмаган миш-мишлар дунёси бўлмиш "Интернет" орқали маънавиятга салбий таъсир вужудга келиши мумкин. Нега таъсир қилади? Балки ёшлар маънавиятининг етарли даражада шаклландирмаганлиги эмасмикан? Бугунги кунда ёшларимиз - турли хил Ғарб сериаллари таъсирида, миллий қаҳрамонларимиз жасоратидан беҳабар ўсаётганлиги сабабли маънавиятга қайтадан чуқур эътибор қаратмас эканмиз, уларнинг зехни ўткир, дунё билимларини эгаллаган бўлишларига қарамасдан, Ватан манфаати йўлида хизмат қилишларига, бегона ғояларга берилмаслигига кафолат ҳам беролмаймиз. Уларни энг аввало Ватанга эътиқодни, урф-одат ва қадриятимизга садоқатли қилиб тарбияласаккина, исталган бузғунчи ахборотларга нисбатан ўз ахборот иммунитетлари шаклланади.

Ахборот қуроли сифатида қараладиган воситалар: ахборот массивларини йўқ қилиш, бузиш ва тўғрилаш; ҳимоялаш тизимини айланиб ўтиш; қонуний фойдаланувчилар имкониятларини чеклаш; компьютер тизимининг техник воситалари ишлашини бузиб ташлаш; компьютер вируслари; мантикий бомбалар; тест дастурларини ишдан чиқарувчи воситалар ахборот айрибошлашни йўқ қилувчи воситалар; ҳар хил турдаги хатоликлар.

Ахборот қуролининг универсаллиги, яширинлиги, дастурий аппарат амалга оширилиши шаклларнинг кўп вариантлиги, таъсирларнинг радикалиги, вақт ва жой танлаш имконининг етарлилиги ва ниҳоят тежамлилиги, унинг жуда хавфсизлигини кўрсатади: у осонгина ҳимоя тизимига яшириниши мумкин, уруш эълон қилмасдан аноним шаклда ҳужум ҳаракатларини олиб бориши мумкин.

Ҳозирги даврда ишлаб чиқариш ва бошқариш, мудофаа ва алоқа, транспорт ва энергетика, молия ва фан, таълим, ОАВ - барчаси ахборот алмашуви жадаллигига, ҳаққонийлигига, тўлиқлиги ва тезлигига боғлиқ. Шунинг учун жамятнинг ахборот инфраструктураси - ахборот қуролининг нишонидир.

Рангли инқилоблар даврида ахборот ҳуружи қуйидагича амалга оширилади:

- Рангли инқилоб - қонуний ҳукуматларни ноқонуний йўллар билан ағдариб ташлаш демакдир (Сербия, Грузия, Украина, Қирғизистон).

- Рангли инқилоблар ривожланган давлатларнинг кучли ахборот босими асосида амалга оширилади.

- Рангли инқилобларни амалга оширишда замонавий ва қимматбаҳо электрон ахборот воситаларидан, молиявий ҳомийлар имкониятларидан кенг фойдаланилади.

Ахборот ҳуружларига қарши туриш учун ёшлар қандай кўникмаларга эга бўлишлари, ўз фаолиятларида нималарга эътибор беришлари лозим:

- лоқайд бўлмаслиги, огоҳ бўлиши;

- ўз қатъий позисиясига эга бўлиш, маъсулиятли бўлиши;
- атрофда бўлаётган воқеаларга муносабат билдира олиши;
- ҳозиржавоблик, ўз мустақил фикрга эга бўлиши.

Кибертерроризм турлари

- вирус тарқатиш орқали маълумотлар базасига путур етказиш;
- интернетда ноқонуний бойлик орттириш;
- турли хил кибержиноятлар;
- турли бўҳтон ва уйдирмалар тарқатиш орқали бирор мамлакатни, ташкилотни ёки шахсни обрўсизлантириш.

Ахборот хуружларининг турлари:

- ёлгон ахборот тарқатиш орқали барқарорликни издан чиқариш;
- ижтимоий онгни манипуляция қилиш;
- миллий-маънавий қадриятларни емириб ташлаш;
- етти ёт бегона маънавий қадриятларни сингдириш;
- халқнинг тарихий хотирасини бузиш ва ўзгартириш;
- кибертерроризм.

Ахборот хуружнинг асосий қисмлари:

1. Психологик операциялар - ахборотдан фуқароларга таъсир этишда фойдаланиш;
2. Электрон хуруж - аниқ маълумотларни олиш имконини бермайдиган восита;
3. Дезинформация - душманга сохта ахборот бериш;
4. Физик бузилиш - ахборот хуружининг қисми сифатида қаралиши мумкин, агарда ахборот тизим элементларига таъсир этиш кўзда тутилган бўлса;
5. Очик ахборот хуружлар - ахборотни кўзга кўринмайдиган ўзгартиришларсиз бузиш.

Ахборот хуружларининг мақсадлари ўз ахборот функциялари ва ресурсларини ҳимоялаган ҳолда ахборот муҳитини назоратга олиш.

Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг долзарб муаммолари. Инсоният тараққиётида XX асрнинг иккинчи ярми ва XXI аср бошларида кечаётган жараёнлар ахборот-коммуникация технологияларининг жадал суръатларда ривожланиши билан белгиланади. Глобаллашув, шу жумладан, ахборотлашув ҳам инсоният тараққиётининг янги даражаси эканлиги, у индивид ва жамият ҳаёти фаолиятининг барча жабҳаларига мислсиз таъсир кўрсатиши оддий ҳақиқатга айланмоқда.

Сиёсий соҳада кучга қараганда ахборот омили тобора сезиларли аҳамият касб этиб бормоқда. Мамлакатларнинг ташқи сиёсатда эришаётган муваффақият нафақат ҳарбий қудрат ва иқтисодий салоҳият билан, балки жаҳон миқёсида кечаётган ахборот ва маданий соҳалар устидан назорат ўрнатишга қаратилган оммавий дипломатия вазифаларини таъминлаш билан белгиланиб берилади.

Ўзбекистон президенти И.Каримов бу борада: «Юртимизга қарши қаратилган информацион хуружларга зарба бериш, биз танлаган эзгу мақсад ва муддаоларни кўролмайдиган четдаги ва ўзимиздан чиққан айрим тили бурро шоввозларни, турли никоблар остида ўзини ҳаммадан доно, бизга энг яқин ёрдамчи ва маслаҳатгўй қилиб кўрсатадиган, хатто миллий анъаналаримиз ва ҳаёт тарзимизни ўзимиздан ҳам яхшироқ билишни даъво қиладиган кимсаларнинг сохта уринишларини фош этиш ҳам халқимиз манфаатларини ҳимоя қилишнинг яна бир амалий намоёнидир», деган фикрни билдиради¹.

Замонавий илмий-техникавий инқилоб ижтимоий ҳаётнинг моддий асосларини кескин ўзгартириб юборди. Бугунги кунда халқ фаровонлигини ҳудуд ёки табиий бойликлар эмас, балки маънавий, ақлий ва ахборот салоҳияти белгилаб бермоқда.

Янги ва юксак технологияларнинг ижтимоий ҳаётга кириб келиши натижасида "ахборотлашган жамият" тушунчаси муомалага кирди. У ахборотларнинг энг янги, ижобий электрон воситалар ёрдамида тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш ва фойдаланишнинг комплекс индустриясига асосланади.

¹ Каримов И.А. Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимларига. – Т. 12. Т.: Ўзбекистон. – Б. 47

"Ахборот" (информация) тушунчаси кенг кўламли фалсафий-сиёсий категориядир. Хорижий сўзлар луғатида: «Информация – (лот.) хабардор бўлиш; бирор бир ҳолат ёки кимнингдир фаолияти ҳақида маълум қилувчи маълумот» деб таъриф берилади¹. Ахборот деганда маълум одамларнинг бошқа одамларга хабар, маълумот етказиши, уни алмашиш жараёни тушунилади. Тараққиёт давомида ахборот тушунчасининг мазмуни ўзгариб борди. Ахборотни тушуниш ва унинг хусусиятларини аниқлашга илмий ёндоқиш эҳтиёжи туғилди. XX асрнинг иккинчи ярмида эса, ахборот технологияларининг тараққий топиши, янги ахборот узатиш воситаларининг юзага келиши билан ахборотнинг янги қирралари пайдо бўлди. Хозирги кунда ахборот қайси соҳада фойдаланилаётганига қараб ўзига хос маъно касб эта бошлади.

Россия Федерациясининг «Ахборот, ахборотлаштириш ва ахборотни ҳимоялаш ҳақида» ги қонунда «Информация – тақдим қилинган шаклидан қатъий назар шахслар, предметлар, фактлар, воқеалар, ҳолатлар ва жараёнлар ҳақидаги маълумотлар» деб таъриф берилади². Ахборотнинг умумий белгилари қуйидагича изоҳлаш мумкин, яъни: мавҳумлик, ноаниқликни камайтириш; олдин маълум бўлмаган маълумотларни етказиш; маълум вақт оралиғида юз берган воқеа ёки ҳодисаларни, уларга доир далиллар ҳамда фактларни акс эттириш; манфаатларни ифодалаш усули сифатида қаралаётгани хавфсизликни таъминлашда ахборот хавфсизлигини тадқиқ этиш эҳтиёжини орттиради.

Кўп йиллар давомида ахборот хавфсизлиги деганда исталган ахборот "ташувчи"даги ахборотнинг у ёки маълумотларини маълум манфаатлардан келиб чиқиб йўқотиш, бузиш, руҳсиз кириш даражасини ўзгартиришга қаратилган тасодифий ёки атайин қилинган ҳаракатлар тушуниб келинди. Эндиликда эса, ахборот хавфсизлиги бирмунча кенгрок маъно касб этади. Айниқса, халқаро муносабатларда субъектлар ўзаро муомилага киришишидан мақсад ва муддаоларини намоён этишда, манфаатларини ҳимоя қилишда ахборот имкониятларидан кенг фойдаланиши хавфсизлик масаласини кун тартибига кўяди.

Бугунги кунда "Ким информацияга эга бўлса, у дунёни бошқаради" деган қоида ҳукмрон бўлиб қолди. Дарҳақиқат, жамиятимизнинг ҳар бир соҳасида ахборот хавфсизликни таъминлаш жуда мушкуллашиб бормоқда. Давлат ва жамиятнинг ахборот хавфсизлиги деб, барча ахборот тизимларининг ҳимояланганлик даражасига айтилади. Ахборот хавфсизлик худди шундай таҳдидларнинг олдини олиш ва нейтралзация қилишга кўмак беради.

Ахборот хавфсизлиги - ахборот ресурслар ва каналларнинг ҳимояланганлик даражаси ҳамда маълумотлар манбасига йўл топиш ҳолатидир. Ахборот хавфсизлиги орқали "сўз эркинлиги" ниқоби остида жамиятимизнинг сиёсат, иқтисод, маданият, таълим, маънавий қадриятлар ва ҳоказо соҳаларига четдан ёт ғоялар, ахборот оқимларининг кириб келиши сабабли, давлат сиёсати ва манфаатига ҳамда суверентитетига путур етказишнинг олдини олишни тушуниш мумкин. Ахборот хавфсизлиги нафақат давлатнинг ахборот ресурсларини, балки фуқароларнинг ҳуқуқлари ва жамиятнинг барча структураларини ахборот соҳада ҳимоялайди. Ўзбекистон Республикасининг ахборот хавфсизлиги дегани эса шахс, жамият ва давлатнинг ўзаро мувозанатлашган умуммиллий манфаатлари хавфсизлигини ҳимояланишидир.

Россия Федерациясининг Ахборот хавфсизлиги доктринасида «Ахборот хавфсизлиги» деганда Россия Федерацияси миллий манфаатларининг шахс, жамият ва давлатнинг мувозанатланган манфаатлари мажмуини белгилаб берувчи ахборот муҳитида ҳимояланганлик даражаси тушунилади³.

¹ Словарь иностранных слов / гл.ред. Ф.Н.Петров. – М.: ОГИЗ Гос. Изд-во иностранных и национальных словарей, 1941. – С. 261

² Закон Российской Федерации «Об информации, информатизации и защите информации» // [хтмл://www.нетоссопе.ру/досс/2000/07/31/22.хтмл](http://www.нетоссопе.ру/досс/2000/07/31/22.хтмл)

³ Россия федерациясининг ахборот хавфсизлик доктринаси // 2000 йил 9 сентябрь. № Пр-1895

Ахборот хавфсизлиги – шахс, жамият ва давлат ҳаётий муҳим миллий манфаатларининг биринчидан, ахборотнинг тўлиқсиз, кечиккан ва ишончсизлиги ёки салбий ахборот таъсирида, иккинчидан, ахборот технологияларининг салбий фаолияти, учинчидан, ахборотнинг руҳсақиз тарқатилиши натижасида етказилиши мумкин бўлган зарар кўламини минимал даражага тушириш орқали ҳимояланганлик даражасидир. Шундай қилиб, информациявий муносабатларнинг шаклланмаганлиги, сифациз информацияни қўллаш ва ҳ.к. натижасида зарар етказилса у ҳолда бу кимнингдир ҳуқуқ ва манфаатлари бузилганлиги, информация хавфсизликнинг сусайганлигидан далолат беради.

Ахборот хавфсизлигини бир неча гуруҳга бўлиш мумкин:

Биринчи гуруҳ: курулларнинг янги тури бўлмиш - ахборот инсонларнинг руҳияти, онгига, жамият ва армиянинг ахборот технологик структурасига таъсир кўрсатиш кучига эга.

Иккинчи гуруҳ: ахборот техникавий хатарларни жамият, шахс, давлат учун ижтимоий янгиликларнинг кириб келиши ҳамда ахборот технологиялар ёрдамида электрон пуллар махинацияси, компьютер безорилиги ва ҳоказолар.

Учинчи гуруҳ: инсонлар ҳаёти, ижтимоий, сиёсий кайфиятлари, режалари, сиёсий бирлашма, ҳаракат, фондлар устидан электрон жиҳозлар орқали ахборотлар тўплаш.

Тўртинчи гуруҳ: янги ахборот технологияларидан сиёсий мақсадларда фойдаланиш. Ахборот тоталитаризм (экспансия, колониализм) ҳолатлари деярли барчага маълум. Оммавий ахборот воситаларининг жамият сиёсий жараёнларига ҳокимиятнинг фаолият кўрсатиш механизми ва бошқа соҳаларни ёритиб бориш вазифалари аҳамиятлидир.

Дунёдаги глобаллашув ходисасининг кучайиб бориши турли минтақаларда кишилар онги ва қалби учун кураш жараёнини жадаллашувига ва ахборот коммуникация тизимлари орқали муайян давлат ва халқ тафаккурига нисбатан ахборот хуружлари кучайишига сабаб бўлмоқда.

Ахборот хуружи - муайян кучлар томонидан кишилар онги ва қалбига ёт ғояларни сингдириш мақсадида уларни ҳиссиётлари, эътиқоди ва туйғуларига таъсир этишнинг мафкуравий омилларидан, шунингдек, турмуш тарзи ва менталитетдаги ўзгаришларни амалга ошириш учун моддий, иқтисодий, маънавий таъсир ўтказишнинг ноанъанавий ва ноҳолис муносабатларидан фойдаланиш асосида сиёсий мақсад ва муддаоларни амалга ошириш мажмуасини англатади.

Ҳар қандай ахборот хуружлари ахборот куруллари орқали амалга оширилади. Россиялик мутахассис Д.Лавцов фикрича, "Ахборот куруллари тушунчаси остида бирор халқ, миллатнинг менталитети, маданияти, маънавияти, дин ва давлатнинг ахборот технологик, ҳарбий инфраструктурасига деструктив тарзда салбий таъсир кўрсатадиган махсус дезинформацион технологик воситаларнинг муайян тизими ётади". АҚШ армия уставиди: «Информацион уруш – миллий стратегия манфаатлари йўлида ахборот устунлигига эришишга қаратилган ҳамда бир вақтнинг ўзида ўз ахбороти ва ахборот тизимларини ҳимоялаган ҳолда рақиб ахбороти ва ахборот тизимларига таъсир кўрсатиш йўллари орқали амалга ошириладиган ҳаракат», деб таъриф берилади. «Ахборот уруши» атамаси биринчи маротаба АҚШ ҳарбий доираларида 1991 йилда қўлланила бошланди. Мазкур масала бўйича дастлабки расмий ҳужжат АҚШ мудофаа вазирининг 1992 йил 21 декабрдаги «Ахборот уруши» номли директивасини келтириш мумкин¹. Бироқ 1948 йил 18 август куни АҚШ Миллий хавфсизлик кенгашининг «Россияга қарши урушда АҚШ нинг мақсадлари» деб аталган 20/1 рақамли директивани қабул қилган эди. Мазкур сана АҚШ нинг СССР га нисбатан ахборот уруши бошланган сана ҳисобланади.

Халқаро майдонда кечаётган мафкуравий курашларни таҳлил этиб айтиш мумкинки, ахборот курулларини қўллаш стратегияси фақат хужумкор табиатга эга. Боз устига, курашнинг кўққисдан, огоҳлантиришсиз бошланиши ва кўпинча яширин тарзда давом этиши

¹ Гримак Л. Информациология гипноза // Прикладная психология и психоанализ. – 2000. - №2.- С.5-14; Егоров А. это должен знать каждый. Негативное информационно-психологическое воздействие // Журнал прикладной психологии. – 2002. - № 3. – С.52-55.

хар сония ҳушёр бўлишга ундайди. Масаланинг яъна бир чигал томони шуки уммон сувини тўғон билан тўсиб бўлмагани каби дунё миқёсида тарқатилган ахборот оқимини ҳам чекловлар билан тўхтатишнинг иложи йўқ.

Ахборот ҳуружларининг энг ёвуз ва тахликали шакли кишилар онгига ғоявий ва мафкуравий таъсир ўтказишдир. Шунинг учун ҳам юртбошимиз И.А.Каримов "Мафкуравий полигонлар ядро полигонларидан қудратлидир" деган фикрни ўртага ташлаган эди.

Ўзбекистонда жамиятимизга ёт бўлган ғояларнинг кириб келишига қарши мукаммал тизимли кураш олиб бориш мақсадида, ахборот коммуникация тизимларини такомиллаштириш ҳамда жаҳон оммавий ахборот воситаларини, интернет тизимини назорат қилиш бўйича муайян ишлар амалга оширилмоқда.

Маълумки, ҳар бир ахборот тизимига (жумладан, инсонга ҳам) ўзаро боғлиқ бўлган уч масала – объектив борлиқни ифода этувчи ахборот ресурсини шакллантириш, ушбу ахборот ресурсини зарарли бўлган ички ва ташқи тажоввузлардан ҳимоялаш, ташқи муҳит билан ўзаро фойдали ва хавфсиз ахборот алмашинувини ташкиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Шу боис, ахборот хавфсизлигини таъминлашда унинг манбааларини аниқлаш, баҳолаш ва башорат қилиш, бу борада давлат сиёсатини ишлаб чиқиш, давлат ҳокимияти органлари ва ахборот хавфсизлигини таъминлаш бошқармалари фаолиятини мувофиқлаштириш мамлакат миллий манфаатларининг ахборот соҳасидаги миллий манфаатларининг кафолатли таъминланишида муҳим аҳамият касб этади.

Назорат саволлари:

1. Глобаллашув даврининг тарихий талқинини сиз қандай изоҳлайсиз?
2. Ғоявий иммунитет деганда нимани тушунасиз?
3. Бугунги ахборотлашган даврда ёшларда ғоявий иммунитетни шакллантиришда тарих фанининг ўрни қандай?
4. Ахборот хавфсизлиги деганда нимани тушунасиз?
5. Глобаллашувнинг ижобий томонлари нимада деб ҳисоблайсиз?
6. Глобаллашувнинг салбий томонлари хусусида ўз фикрингизни айтинг.
7. «Кимки ахборотга эга бўлса, у дунёга эгалик қилади» деган фикрни қандай изоҳлайсиз?

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Истиклол ва маънавият. – Т., "Ўзбекистон", 1994.
2. Каримов И.А. Илму маърифат зиёси ҳеч қачон сўнмайди. Хоразм Маъмун Академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқ. Асарлар. 15-жилд. –Т., "Ўзбекистон", 2006. –Б. 82-96.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – Т., "Ma'naviyat", 2008.
4. Пугачев В.П. Сиёсатшуносликка кириш. – М.: 2000
5. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т., "Ўзбекистон", 1997. –Б.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

Амалий машғулотларни ўтказиш бўйича умумий йўриқнома

Амалий машғулотларда тингловчилар тарих таълимининг турли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари, тарих ўқитувчисининг фаолият функциялари: (*гностик, лойиҳалаш, конструкциялаш, диагностик, прогностик, коммуникатив, ишлаб чиқариш-технологик, ташиқлотчилик*) ва тарих таълими соҳасидаги инновациялар билан танишадилар ва улар асосида амалий ишларни бажарадилар. Амалий машғулотлар замонавий таълим услублари ва инновацион технологияларга асосланган ҳолда кичик гуруҳларга бўлиб ўтказилади. Бундан ташқари, мустақил ҳолда ўқув ва илмий ва хорижий адабиётлардан, электрон ресурслардан, интернет материалларидан, тарқатма материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

1-амалий машғулот:

Ибтидоий давр тарихи ва унинг босқичлари

Ишнинг мақсади: Цивилизация жараёнлар. Ибтидоий давр ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Антропогенез жараёнлари. Тош даври ёдгорликларининг ўрганилиш даражаси ва замонавий археологик тадқиқотлар билан танишиш ва мавзуга оид билимларини чуқурлаштириш.

1-илова

- Дин деганда нимани тушунаси?
- Политеизм нима?
- Монотеизм?
- Тотемизм нима?
- Фетишизм нима?
- Анимизм нима?
- Ижтимоий ҳаётда диннинг тутган ўрнини қандай баҳолайсиз?

2-илова

Мунозара учун саволлар:

1. Цивилизация тушунчасининг ма'носи нима?
2. Ерда одамнинг пайдо бўлиши ҳақида қандай қарашлар мавжуд?
3. Тарихий давлар кетма-кетлигини келтириб ўтинг.
4. Палеолит даври неча босқичдан иборат ва қайси давларни ўз ичига олади?
5. Ўрта Осиёда – Ўзбекистон худудида илк одамлар яшаган қандай манзилгоҳларни биласиз?
6. Матриархат нима? Патриархатчи?
7. Мезолит даври қандай ўзига хос хусусиятларга эга?
8. "Неолит инқилоби" нима?
9. Энеолит ва бронза даври қайси давларни ўз ичига олади ва қандай ўзига хос хусусиятлари мавжуд?
10. Энг қадимги диний эътиқодлар қачон пайдо бўлган?
11. Дехқончилик, чорвачилик, хунармандчилик қачон, қандай пайдо бўлган?
12. Темир қачон кашф этилди ва инсоният цивилизациясида унинг қандай ўрни бор?
13. Ўрта Осиёда қадимги шаҳар маданияти қачон, қаерларда, қандай шаклланган?
14. Қадимги аждодларимиз маданияти ва сан'ати ҳақида нималарни биласиз?
15. Инсоният тараққиётида ёзувнинг қандай ўрни бор?

Адабиётлар рўйхати:

13. Абдурахмонов А. Саодатга элтгучи билим. 1-2 китоб. –Т., “Мовароуннаҳр”. 2004.
14. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т., “Шарқ”. 2000. –Б. 25-26.

15. Жўраев У., Саиджонов Й. Дунё динлари тарихи. – Т., “Тошкент ислом университети”, 2002. – Б. 27-35.
16. Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. Тўлдирилган бешинчи нашри. –Т., “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 9-21.
17. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob (qayta ishlangan ikkinchi nashri). –Т., “Sharq”, 2010. –В.14-27.
18. Shamsutdinov R., Maxmudov X. O‘zbekiston tarixi / Oliy o‘quv yurtlarining notarix fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma. –Т., “Sharq”, 2013.
19. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014. –Б. 29-92.

2-амалий машғулот:

“Авесто” китоби – ноёб тарихий манба сифатида.

Ишнинг мақсади: “Авесто” пайдо бўлган тарихий ҳудуд хусусида мунозаралар, “Авесто”нинг тарихий-географик, диний-фалсафий ва муҳим маданий мерос сифатидаги ўрни, Мустақиллик йилларида “Авесто” меросининг қайта тикланиши каби масалаларда тингловчилар мулоҳазаларини билиш ва эгаллаган билимларини умумлаштириш.

1-илова

«Тушунчалар таҳлили» услубидаги тарқатма метариаллар.

Тушунчалар	Мазмуни
Нмана	
Вис	
Варзана	
Занту	
Дахью	
Кави	
Бехистун ёзувлари	
Сатраплик	
Саклар	
Юэчжилар	
Сугдийлар	

2-илова

Мунозара учун саволлар:

1. “Авесто” таълимоти қачон ва қандай тарихий шароитда яратилган?
2. “Авесто” да қандай ғоялар илгари сурилган?
3. “Авесто” сўзи қандай маънони билдиради?
4. “Авесто” китобининг аҳамияти ҳақида сўзланг.
5. Зардуштийлик даврида жамиятнинг таркибий тузилиши қандай эди?
6. Юртимизда Авестонинг 2700 йиллиги нишонланиши мазмин-моҳияти ҳақида гапиринг.

Мавзу бўйича тингловчилар билим ва кўникмаларини баҳолаш учун тест саволлари.

1. Зардуштийлик динининг пайдо бўлиши тўғрисидаги «ғарбий» назария тарафдорлари «Авесто» аерда вужудга келган деб ҳисоблашади?
 А) Парфия В) Марғғиёна С) Бактрия Д) Мидия

- 2.«Авесто»да қайси тарихий вилоят «Гава» деб юритилган?
А) Сўғд В) Бактрия С) Марғиёна Д) Хоразм
- 3.«Авесто»да қйси мамлакат «гўзалликда у билан дунёда ҳеч нарса тенглаша олмайди» деб таърифланган?
А) Сўғд В) Хоразм С) Бактрия Д) Чоч
- 4.Зардуштийлик анъанасига кўра одам суяклари сақланадиган махсус бино қандай аталган?
А) «Некрополь» В) «Оссуарий»
С) «Саркофаг» Д) «Ноус»
- 5.Куйидаги қайси илоҳ Ахурамазда билан одамлар ўртасида воситачи сифатида қадрланган?
А) Анахита В) Хумо С) Митра Д) Ноҳид
- 6.Зардуштийлик таълимотида нариги дунёдаги «қил кўприк» қандай аталган?
А) «Нмана» В) «Чинвот» С) «Вис» Д) «Азар-хурра»
- 7.«Авесто»да уруғ жамоаси қандай аталган?
А) «Вис» В) «Нмана» С) «Занту» Д) «Дахью»
- 8.«Авесто»да қайси тушунча вилоят, йирик округ, маъмурий бирлик маъносида қўлланилган?
А) «Вис» В) «Нмана» С) «Занту» Д) «Дахью»
- 9.«Кави» бу...
А) уруғ жамоаси бошлиғи В) қабила С) патриархал оила Д) мамлакат ҳукмдори
- 10.Куйидаги қайси ҳудудда ҳозир ҳам зардуштий жамоалари истиқомат қилишади?
А) Гвадалахара В) Ганхара
С) Гуджарат Д) Гавахори

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов. И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., “Ўзбекистон”, 1998.
2. Авесто: Яшт китоби. / М.Исҳоқов таржимаси. –Т., “Шарқ”, 2001.
3. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. –Т., “Шарқ”, 2001.
4. Ватан туйғуси. –Т., “Ўзбекистон”, 1996.
5. Жўраев У., Саиджонов И. Дунё динлари тарихи. –Т., “Тошкент ислом университети”, 2002. –Б. 36-49.
6. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. –Т., “Ўқитувчи”, 1996. – Б. 16-20.
7. Shamsutdinov R., Maxmudov X. O‘zbekiston tarixi / Oliy o‘quv yurtlarining notarix fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma. –Т., “Sharq”, 2013.
8. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014. –Б. 77-92.

3-амалий машғулот:

Ўзбек давлатчилигининг шаклланиши ва тараққиёт босқичлари.

Ишнинг мақсади: Давлатчилик тушунчаси, Давлатлар пайдо бўлишининг ижтимоий-тарихий омиллари, Илк шаҳарсозлик маданияти, Дастлабки давлат бирлашмалари, Тарихий-маданий ҳудудлар, сўнгги йилларда амалга оширилган археологик тадқиқотлар юзсаидан тингловчилар билим ва кўникмаларини баҳолаш.

Блиц-сўров: “Ўзбек давлатчилиги ва унинг тараққиёт босқичлари”

Якка баҳо	Якка хато	Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси	Тўғри жавоб	Асосий тарихий воқеалар	Саналар
					Салавкийлар давлатининг ташкил топиши	312 й.
					Тўмарис жасорати	530 й.
					Александр Македонский вафоти	323 й.
					Марғиёнада Фрада кўзғолони	522 й.
					Юнон Бактрия давлатининг ташкил топиши	Мил.авв.250 й.
					Спитамен кўзғолони	329-327 й.й.
					Кушон салтанатининг ташкил топиши	Мил. I аср
					Широқ жасорати	Мил.авв.519 й.
					Бактрияга юэчжилар истилоси	Мил.авв.140-130 й.й.
					Фарғона давлатининг барҳам топиши	Мил. II а.
					Александр Македонскийнинг Суғдиёнага юришлари	Мил.авв. 329-328 й.й.
					Канишка ҳукмронлиги даври. Кушон салтанатининг гуллаб- яшнаши	Мил.78-123 й.й.

Ватанимиз ҳудудидаги дастлабки давлат бирлашмалари

Давлат	Мавжуд бўлган йиллари	Худуди	Қўшни давлатлар ва халқлар	Пойтахти	Йирик шаҳарлари	Ҳукмдорлари	Дини
Қадимги Бактрия							
Қадимги Хоразм							
Ахамонийлар империяси							

Македония							
Салавкийлар давлати							
Юнон-Бактрия							
Қанғ давлати							
Давань давлати							
Хоразм давлати							
Кушон салтанати							

Мунозара учун саволлар:

1. Ўрта Осиё шароитида илк давлат тузилмаларининг юзага келиши жараёни қандай тарихий шароитларда кечди?
2. Қадимги Хоразмнинг илк давлатчилиқ мақоми тўғрисида нималар дея оласиз?
3. Қадимги Бактрия давлати, унинг ўзига хос ҳаёти хусусида гапириб беринг.
4. Юнон-Бактрия давлати қачон вужудга келган?
5. Парфия давлати ҳақида тушунчангиз?
6. Қанғ давлати қачон ва қайси ҳудудларда вужудга келган?
7. Даван (Фарғона) давлати ҳақида тушунча беринг.

Адабиётлар рўйхати:

20. Каримов И.А. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”. –Т., “Ўзбекистон”, 1998.
21. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. –Т., “Ўзбекистон”, 2015.
22. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т., “Шарқ”, 2000. –Б. 27-63.
23. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Т., “Университет”, 2007. –Б. 98-121.
24. Пидаев М. Сирли Кушон салтанати. –Т., “Фан”. 1990.
25. Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. Тўлдирилган бешинчи нашри. – Т., “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 22-43.
26. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob (qayta ishlangan ikkinchi nashri). –Т., “Sharq”, 2010. –В. 31-88.
27. Shamsutdinov R., Maxmudov X. O‘zbekiston tarixi / Oliy o‘quv yurtlarining notarix fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma. –Т., “Sharq”, 2013.
28. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғликлар. –Т., “Фан”. 1991.
29. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014. –Б. 110-194.

30. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: (Очерклар) / Маъсул муҳаррирлар: Д.Алимова, Э.В. Ртвеладзе. –Т., “Шарқ”, 2001.

4-амалий машғулот:

Қадимги ва ўрта асрлар даврида Ўзбек давлатчилиги тарихи масалалари

Ишнинг мақсади: Турон ва Эрондаги қадимги давлат бирлашмалари, Ўрта Осиё халқларининг чет эл босқинчиларига қарши курашлари тарихининг манбавий асослари, Антик даврда ўзбек давлатчилигининг тадрижий ривожланиш масалалари, Илк ва ривожланган ўрта асрларда ўзбек давлатчилиги тараққиёти, Амир Темур даврида ўзбек давлатчилигининг юксалиши ва бу борада амалга оширилган замонавий тадқиқотлар юзасидан тингловчилар билимини баҳолаш.

1-илова

Тест саволлари

1.Қуйида келтирилган давлатлардан қайси бирида будда дини давлат дини даражасига кўтарилган?

- А) Юнон-Бактрия В) Аҳмонийлар салтанати
С) Кушон давлати Д) Қанғ

2.Қуйидаги қайси тарихий воқеа бошқаларига нисбатан олдинроқ содир бўлган?

- А) Юнон-Бактрияга юзчилар истилоси
В) Искандар Зулқарнайннинг вафот этиши
С) Широқ жасорати
Д) Салавийлар давлатининг ташкил топиши

3.Искандар Зулқарнайнга қарши курашган халқ қаҳрамонини топинг.

- А) Спитамен В) Тўмарис
С) Широқ Д) Антиох

4.Милоддан аввалги 312-250 йилларда мавжуд бўлган давлат бирлашмасини топинг

- А) Қанғ давлати В) Парфия давлати
С) Юнон-Бактрия давлати Д) Салавийлар давлати

5.Келтирилган давлат бирлашмаларидан қайси бири олдинроқ мавжуд бўлган?

- А) Парфия давлати В) Аҳмонийлар давлати
С) Искандар Зулқарнайн салтанати Д) Юнон-Бактрия давлати

6.Далварзинтепа шаҳри қадимда қайси давлатнинг пойтахти бўлган эди?

- А) Кушон давлати В) Юнон-Бактрия давлати
С) Хоразм давлати Д) Довон давлати

7.Кўчманчи Юэчжи қабилалари томонидан қайси давлатга асос солинади?

- А) Юнон-Бактрия давлатига В) Қанғ давлатига
С) Кушон давлатига Д) Салавийлар давлатига

8.Милоддан аввалги 250-140 йилларда мавжуд бўлган давлатни топинг.

- А) Қанғ давлати В) Парфия давлати
С) Юнон-Бактрия давлати Д) Салавийлар давлати

9.Милоддан аввалги III –милодий III- асрлар мобайнида мавжуд бўлган давлатни топинг

- А) Қанғ давлати В) Довон (Фарғона) давлати

С) Юнон-Бактрия давлати Д) Салавкийлар давлати

10. Деметрий, Евтидем, Евкратид номли подшолар қайси давлатда ҳукмронлик қилишган?

А) Қанғ давлатида В) Парфия давлатида
С) Юнон-Бактрия давлатида Д) Салавкийлар давлатида

2-илова

РЕЗЮМЕ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Хозирги даврда халқаро савдо учун энг оптимал транспорт воситаси

Хаво йўллари		Темир йўллар		Сув (океан ва денгиз) йўллари	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Умумий хулоса					

3-илова

“Т - схема” методи

“Хонликлар даврида ижтимоий-сиёсий парокандалик сабаблари”

Ички омиллар

Ташқи омиллар:

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., “Шарқ”, 1998.
2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т., “Шарқ”, 2000. –Б. 64-150.
3. Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. –Т., “Ғофур Ғулом”, 1990. –Б. 9-17.
4. Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. Тўлдирилган бешинчи нашри. –Т., “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 44-57.
5. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob (qayta ishlangan ikkinchi nashri). –Т., “Sharq”, 2010. –Б. 107-164.
6. Shamsutdinov R., Maxmudov X. O‘zbekiston tarixi / Oliy o‘quv yurtlarining notarix fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma. –Т., “Sharq”, 2013.
7. Эшов Б.Ж., Одилов А.А. Ўзбекистон тарихи / Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик. I-жилд (энг қадимги даврдан XIX аср ўрталаригача). –Т., “Янги аср авлоди”, 2014. –Б. 223-264.
8. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: (Очерклар) / Маъсул муҳаррирлар: Д.А. Алимova, Э.В. Ртвеладзе. –Т., “Шарқ”, 2001.

5-амалий машғулот

Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси ёзма манбаларда

Ишнинг мақсади: Авесто ва Аҳамонийлар даври қоятош битикларида Ўрта Осиё аҳолиси ҳақидаги маълумотлар, Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси ҳақида юнон муаллифлари

ва хитой манбаларидаги маълумотлар, Маҳаллий ёзма манбаларда Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари хусусидаги тингловчилар билим ва кўникмаларини чуқурлаштириш.

Мунозара учун саволлар:

1. Уруғ қандай бирлик саналади?
2. Қабила деганда нимани тушунасиз?
3. Массажетлар ва сақлар ҳақида тарихий манбаларда қандай фикрлар билдирилган?
4. Милод аввалги 2-1 минг йилликларда Ўрта Осиёда содир бўлган этник жараёнлар ҳақида нималарни биласиз?
5. Милод аввалги 1 минг йиллик охири милодий эра бошларида Ўрта Осиёлик туб аҳоли таркибига қандай этник гуруҳлар келиб қўшилди?
6. Ўрта Осиё қадимги аҳолиси юнон-рим тарихчалири асарларида ёритилиш даражаси қандай?
8. Ўрта аср ёзма манбаларида Ўрта Осиё аҳолисининг этник тарихи ҳақида қандай маълумотлар мавжуд?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., “Ўзбекистон”, 1998.
2. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Т., “Университет”, 2007.
3. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. –Т., “Ўзбекистон”, 2015.
4. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т., “Ўқитувчи”, 1994. – Б. 196-211.
5. Иброҳимов А. Биз ким ўзбеклар... –Т., “Шарқ”, 2011. –Б.63-70.
6. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob (qayta ishlangan ikkinchi nashri). –Т., “Sharq”, 2010. –В. 282-285.
7. Shamsutdinov R., Maxmudov X. O‘zbekiston tarixi / Oliy o‘quv yurtlarining notarix fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma. –Т., “Sharq”, 2013.
8. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Т., “Шарқ”, 2001.
9. Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 1-Жилд. –Т., “Фан.” 2014.

6-амалий машғулот

Ўзбек халқининг этник шаклланиши ва унинг босқичлари.

Ишнинг мақсади: Тингловчиларга Тарих йўналишидаги фанларнинг хусусан ўзбек халқи этнологиясининг асосини ташкил этган ўзбек халқининг шаклланиш тарихи, этногенези ва этник тарихи масалаларини билиш қобилиятини шакллантириш ва ривожлантириш.

Амалий машғулот топшириқлари

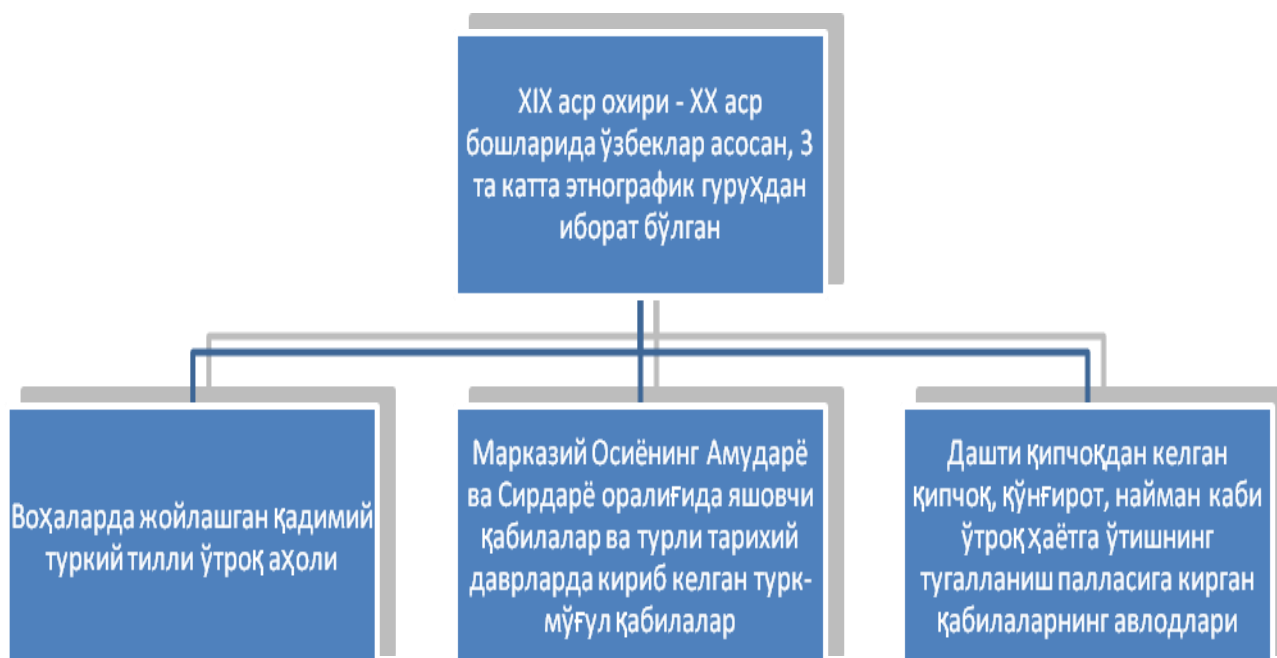
1. Ўзбек халқининг этник тарихи ва этногенези масалалари.
2. Ўрта Осиёда яшаган қадимги халқларнинг келиб чиқиши ва тарқалиши.
3. Этногенезга доир моддий ва ёзма манбалар масалалари.
4. XI-XII асрларда ўзбек халқининг шаклланиши ва кейинги даврлардаги этник компонентларнинг кириб келиши ва тарқалиши.

1-илова

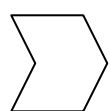
Б./ Б. /Б техникасини қўллаш қоидалари

№	Мавзу саволи	Биламан	Билишни хоҳлайман	Билдим
1	2	3	4	5
1.	Ўзбек халқининг шаклланишида турли даврлардаги ўзига хос хусусиятлар			
2.	Турли элат ва уруғ вакиллариининг аралашуви жараёнини			
3.	Ўзбекларнинг этнографик гуруҳлари			

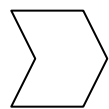
4.	Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи иборасининг илмий муомалага киритилиши тарихи			
5.	Марказий осиё қадимги аҳолиси ирқий белгилари			
6.	Қадимги ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ирқий типлари			

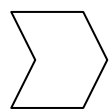
Ўзбекистон ҳудудларида яшаган қадимги аҳолиси антропологик типлари

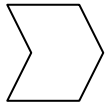
“Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи” - ҳозирги замон ўзбеклари ва воҳа тожикларига хосдир.

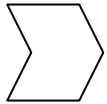
Жанубий Орол бўйининг қадимий аҳолиси. Бу минтақанинг неолит даври аҳолиси (калтаминор маданияти) европеоид бўлиб, маҳаллий ирқ белгиларини ўзида мужассамлаштирган, яъни долихокефал бош чаноқлидир.

Суғднинг қадимги аҳолиси. Суғд Марказий Осиёнинг Зарафшон ва Қашқадарё ҳавзаларида таркиб топган тарихий-маданий цивилизация марказларидан бири бўлиб, тарихий манбаларда милоддан аввалги I-минг йилликнинг биринчи

Тошкент воҳасининг ўтроқ ва чорвадор аҳолиси. Қовунчи маданияти, Сирдарё ўрта ҳавзаси антик даври ўтроқ ва чорвадор қабилалари учун характерлидир.

Қадимги Фарғона аҳолисининг антропологик типи. Фарғонанинг асосий аҳолиси “Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи”нинг мезо-брахикран европеоид варианты билан характерланади. Аҳолининг таркибида шарқий ўрта ер денгизи типи ва жанубий сибирь типи вакиллари ҳам учрайди. Европеоид типлар қисман мўғулий ирқий белгилардан ҳам холи эмас.

ЭССЕ

Эссе – тақлиф этилган мавзуга 1000 дан 5000 гача сўз ҳажмидаги иншо.

Эссе – бу муаллифнинг шахсий нуқтаи назарини ёзма равишда эркин ифода этиш шакли; қандайдир предмет бўйича умумий ёки дастлабки дунёқарашни ўз ичига олади.

Беш дақиқалик эссе

Беш дақиқали эссе – ўрганилаётган мавзу бўйича олинган билимларни умумлаштириш, мушоҳада қилиш мақсадида ўқув машғулотида охирида 5 дақиқа оралиғида олиб борилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек халқи ва унинг шаклланиши ҳақида. –Т., 1999.
2. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк. –Т., 1992
3. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихидан // Халқ таълими. 1996.
4. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. –Т., O‘zbekiston. 2015.
5. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Т., 2007.
6. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. –Т., Нур, 1999.
7. Аширов А., Отажонов Ш. Этнология. Ўқув қўлланма. –Т., 2008. 176 б.
8. Аширов А. Этнология (Дарслик). –Т.: 2013.
9. Бўриев О. Этнография фани бўйича ўқув-методик қўлланма. –Т., 1999. .
10. Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. –Т., 2003.
11. Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. –Т., 1996.
12. Шаниязов К. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. –Т., 1999.
13. Этнология (Этнография). Учебник. –М. Юрайт, 2014.
14. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. Фарғона. 2013.

7-амалий машғулот

Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти

Ишнинг мақсади: Марказий Осиёда Шарқ уйғониш даврини юзага келтирган тарихий шарт-шароитлар, Ўрта аср Шарқ алломаларининг жаҳон илм-фани ривожига қўшган ҳиссалари, Марказий Осиёда ислом маданияти равнақи, Истиклол йилларида буюк алломаларимиз маънавий меросининг тикланиши ва унинг тарихий аҳамияти юзасидан тингловчилар билм ва кўникмаларини чуқурлаштириш

«Тушунчалар таҳлили» услубидаги тарқатма метариаллар

Тушунчалар	Мазмуни
“Байтул ҳикма”	
“Маъмун академияси”	
“Ренессанс”	
Қуръони Карим	
Ҳадис	
Шариат	
Фикҳ	
Суннийлик	
Шиалик	
Тасаввуф	

Савол варағи №1

IX-XII асрларда Марказий Осиёда фан ва маданиятнинг юксалишига таъсир кўрсатган тарихий шарт-шароитлар нималардан иборат эди?

Савол варағи №2

Жаҳон илм-фани тараққиётида Марказий Осиёлик мутафаккирларнинг ўрнини қандай баҳолайсиз?

Савол варағи №3

Қандай омиллар Марказий Осиёда ислом маданиятининг гуллаб-яшнашига муҳим туртки бўлган деб ўйлайсиз?

Ўз фикрингизни ФСМУ технологияси орқали баён этинг

- (Ф) – Фикрингизни баён этинг.
 (С) – Фикрингиз баёнига бирон сабаб кўрсатинг.
 (М) – Кўрсатилган сабабни тушунтирувчи мисол келтиринг.
 (У) – Фикрингизни умумлаштиринг.

3-илова

«Ассисмент» технологияси

Тест	Аниқлик киритиш
<p>1. XIV асрнинг 50-60 йилларида Мовароуннаҳрда...</p> <p>А) Амир Темур давлати ташкил топди В) Марказлашув жараёни кучайди С) Феодал тарқоқлик ғоятда кучайиб, синфий кураш кескинлашди Д) Феодал урушларга барҳам берилиб, осойишталик бошланди Е) Янги шаҳарлар гуркираб ривожланди</p> <p>2. 1370 йил бу...</p> <p>А) Маҳмуд Торобий қўзғолони бўлиб ўтган йил В) Иван Грозний пул ислоҳоти ўтказган йил С) Куликово жанги бўлиб ўтган йил Д) Амир Темур Мовароуннаҳр тахтига ўтирган йил Е) Мирзо Улуғбек туғилган йил</p>	<p>Амир Темур даврида:</p> <p>Илм-фан - - - Меъморчилик - - Иқтисодий ҳаёт - - -</p>
<p>“Темур тузуклари” бу ...</p> <p>- - - -</p>	<p>Амалий кўникма</p> <p>Амир Темурнинг Ўзбек давлатчилигида тутган ўрни:</p> <p>- - Амир Темурнинг жаҳон тарихида тутган ўрни - -</p>
<p>Мустақиллик даврида Амир Темур шахсига бўлган муносабат ...</p>	

Мунозара учун саволлар:

1. IX-XII асрларда юртимизда моддий ва маънавий маданиятнинг юксалишига қандай тарихий шарт-шароитлар ва омиллар таъсир кўрсатган?
2. Жаҳон фани ва цивилизацияси равнақига салмоқли ҳисса қўшган Ўрта Осиёлик алломалардан кимларни биласиз?
3. Туркий адабиёт ривожига ҳисса қўшган буюк адиблар ижоди тўғрисида нималарни биласиз?

4. Имом Бухорий ва Имом ат-Термизийларнинг ҳадис илмини ривожлантиришдаги хизматларини гапириб беринг.

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. – Т., “Ўзбекистон”, 1994.
2. Каримов И.А. Илму маърифат зиёси ҳеч қачон сўнмайди. Хоразм Маъмун Академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқ. Асарлар. 15-жилд. –Т., “Ўзбекистон”, 2006. –Б. 82-96.
3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. – Т., “Ma’naviyat”, 2008.
4. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т., “Ўқитувчи”, 1994. –Б. 37-50.
5. Буюк сиймолар, алломалар (1-2 китоб). – Т., Мерос, 1995, 1996.
6. Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар). – Т., А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2001.
7. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т., “Ўзбекистон”, 1997. –Б. 203-250.
8. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob (qayta ishlangan ikkinchi nashri). –Т., “Sharq”, 2010. –В. 220-281.
9. Shamsutdinov R., Maxmudov X. O‘zbekiston tarixi / Oliy o‘quv yurtlarining notarix fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma. – Т., “Sharq”, 2013.
10. Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда ислом маданияти. – Т., “Шарқ”, 2005.

8 – амалий машғулот

Туркистонда жади́дчи́лик ҳаракати

Ишнинг мақсади: Жади́дчи́лик ҳаракатини вужудга келтирган тарихий шарт-шароитлар, Мустамлака туркий халқлар орасида маърифатчилик ҳаракатининг ёйилиши ва бу ҳаракат намояндалари, Туркистон жади́длари илгари сурган ғоялар ва уларнинг прогрессив аҳамияти бўйича мавжуд билимларни чуқурлаштириш.

1-илова

“Муаммо” технологияси: Туркистонда Россия истилоси

Муаммонинг тури	Муаммонинг келиб чиқиш сабаблари	Муаммони ечиш йўллари, сизнинг ҳаракатингиз
Қўқон хонлигининг ҳарбий мағлубияти		

Муаммонинг тури	Муаммонинг келиб чиқиш сабаблари	Муаммони ечиш йўллари, сизнинг ҳаракатингиз
Бухоро амирлигининг таслим бўлиши		

Муаммонинг тури	Муаммонинг келиб чиқиш сабаблари	Муаммони ечиш йўллари, сизнинг ҳаракатингиз
Хива хонлиги мағлубияти		

2-илова

Б.Б.Б усулида билимларни синаш учун тарқатма материаллар

	Тушунча	Биламан «+» Билмайман «-»	Билдим «+» Била олмадим «-»
1.	Жади́дчи́лик		
2.	“Усули қадим”		

3.	Рус-тузем мактаблари		
4.	Туркистон мухторияти		
5.	Маърифатпарварлик		
6.	Эволюцион ривожланиш		
7.	Революцион ривожланиш		
8.	Истиқлолчилик		
9.	Янги усул мактаблари		
10.	Маданий оқартувчилик		

Назорат саволлар:

1. Жадидлар ҳаракатини юзага келтирган тарихий шароитлар ҳақида фикр юритинг.
2. Туркистонда қачон бошланган?
3. Маҳмудхўжа Бехбудий фаолияти ҳақида сўзланг?
4. Кимлар Туркистонда жадидлар ҳаракатига раҳномолик қилдилар?
5. Жадидлар қандай газета ва журналларни нашр этганлар?
6. Мунаввар қори Абдурашидхонов фаолияти ҳақида нималарни биласиз?
7. Жадидлар қандай ғояларни илгари суришган?

Адабиётлар рўйхати:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T., “Ma'naviyat”, 2008.
2. Алиев А. Маҳмудхўжа Бехбудий. –Т., 1994.
3. Ватан туйғуси. –Т., «Ўзбекистон», 1996.
4. Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Тўплам. –Т., «Университет», 1999.
5. Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. Тўлдирилган бешинчи нашри. – Т., “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 130-144.
6. Содиқов М. Эркесвар, хурриятпарвар эл ворисларимиз. –Т., “Камалак”, 1992.
7. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. Ikkinchi kitob (qayta ishlangan ikkinchi nashri). –Т., “Sharq”, 2010. –В. 271-307.
8. Shamsutdinov R., Maxmudov X. O'zbekiston tarixi / Oliy o'quv yurtlarining notarix fakultetlari uchun o'quv qo'llanma. –Т., “Sharq”, 2013.
9. Ўзбекистон тарихи / Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик. II-жилд (XIX асрнинг II ярми – 1989 йил июнь). Масъул муҳаррир Р.Х. Муртазаева. –Т., “Янги аср авлоди”, 2015. –Б. 201-232.
10. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т., «Шарқ», 2000.
11. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспрали. – Т., 1992.

9 – амалий машғулот

Шўролар даврида Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий вазият.

Ишнинг мақсади: Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши, Асрий хўжалик аъёнларининг барбод бўлиши, Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда юритган катагон сиёсати, Ўзбекистон халқларининг фашизм устидан эришилган ғалабага қўшган ҳиссаси, Турғунлик ва социалистик тузумнинг инқирози йилларида Ўзбекистон. Шароф Рашидов давлат арбоби, каби масалаларда янги билимларни умумлаштириш ва якуний хулосалар чиқариш.

1-илова

«Тушунчалар таҳлили» услубидаги тарқатма метариаллар.

Тушунчалар	Мазмуни
Биринчи жаҳон уруши	
Мардикорликка олиш	

Муваққат ҳукумат	
Россияда буржуа инқилоби	
Большевиклар	
Меншевиклар	
Октябрь давлат тўнтариши	
Туркистон Мухторияти	
Босмачилик ҳаракати	
Истиқлолчилик ҳаракати	
ТАССР	
ХХСР ва БХСР	

2-илова

Савол варағи №1

Совет ҳокимиятининг давлат тепасига келиши. Истиқлолчилик ҳаракати

- 1.Биринчи жаҳон урушини келтириб чиқарган омиллар.
- 2.Россияда 1917 йил феврал буржуа инқилоби ва унинг оқибатлари.

Савол варағи №2

Совет ҳокимиятининг давлат тепасига келиши. Истиқлолчилик ҳаракати

- 1.Туркистонда 1917 йил ижтимоий-сиёсий уйғониш. Демократик ҳаракатлар.
2. Жадиdlар, Ёш хиваликлар ва Ёш бухороликлар фаолияти.

Савол варағи №3

Совет ҳокимиятининг давлат тепасига келиши. Истиқлолчилик ҳаракати

- 1.Россияда 1917 йил октябрь давлат тўнтариши ва унинг оқибатлари.
2. Туркистон мухторияти ва унинг тугатилиш сабаблари.

Савол варағи №4

Совет ҳокимиятининг давлат тепасига келиши. Истиқлолчилик ҳаракати

- 1.Туркистонда Истиқлолчилик ҳаракатининг вужудга келиши сабаблари ва оқибатлари.
- 2.Туркистонда большевиклар диктатурасининг ўрнатилиши. Социализмни

**Тарқатма материалнинг тахминий нусхаси
ФСМУ технологияси**

- (Ф) – Фикрингизни баён этинг.
(С) – Фикрингиз баёнига бирон сабаб кўрсатинг.
(М) – Кўрсатилган сабабни тушунтирувчи мисол келтиринг.
(У) – Фикрингизни умумлаштиринг.

Адабиётлар рўйхати:

1. Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. – Т., “Шарқ”, 2003.
2. Амир Саид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. – Т., “Фан”, 1991.
3. Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти. – Т. “Маънавият”, 2000.
4. Иброҳим Карим. Мадаминбек. – Т., “Ёзувчи”, 1993.
5. Наимов Н. Сўнги ҳукмдор. – Бухоро., “Бухоро”, 2008.
6. Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. Тўлдирилган бешинчи нашри. – Т., “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 145-274.
7. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi (O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). 3-kitob. 2-nashri (Talabalar uchun o‘quv qo‘llanma). – Т., “Sharq”, 2010. –В. 10-335.
8. Shamsutdinov R., Maxmudov X. O‘zbekiston tarixi / Oliy o‘quv yurtlarining notarix fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma. –Т., “Sharq”, 2013.
9. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. - Тошкент, “Шарқ”. 2001.
10. Ўзбекистон тарихи / Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик. II-жилд (XIX асрнинг II ярми – 1989 йил июнь). Масъул муҳаррир Р.Ҳ. Муртазаева. –Т., “Янги аср авлоди”, 2015. –Б. 233-403.
11. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. – Т., “Шарқ”, 2000.

10 – амалий машғулот

Марказий Осиё тарихига оид замонавий тадқиқотларнинг долзарб масалалари

Ишнинг мақсади: Марказий Осиё тарихининг айрим масалаларини афсонавийлаштириш, давлатчиликни ўта қадимийлаштириш, бирон бир алоҳида халқнинг келиб чиқиши, тарихи ва маданиятини улуғлаш, бошқалардан юқори кўйиш, қадимги давлатларнинг тарихий ўрнини сунъий бузиб кўрсатиш тенденциялари, Муаммонинг тарихий-археологик ва манбашунослик таҳлилини эркин мулофот ва мунозаралар орқали умумлаштириш.

1-илова

Тарқатма материал учун мавзулар:

“Туркий халқлар тарихи ва маданияти муштаракдир”	
-Ф-	
фикрингизни баён этинг	
-С-	
фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг	
-М-	
кўрсатган сабабингизни асословчи мисол келтиринг	
-У-	

фикрингизни умумлаштиринг	
---------------------------	--

“Туркистонда миллий давлат чегераланишининг ўтказилиши ўлка халқлари кейинги ҳаётида ижобий рол ўйнадими ёки аксинча?”	
-Ф- фикрингизни баён этинг	
-С- фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг	
-М- кўрсатган сабабингизни асословчи мисол келтиринг	
-У- фикрингизни умумлаштиринг	

“Миллиатлараро тинчлик ва барқарорликнинг бош омили сизнингча ...”	
-Ф- фикрингизни баён этинг	
-С- фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг	
-М- кўрсатган сабабингизни асословчи мисол келтиринг	
-У- фикрингизни умумлаштиринг	

2-илова

**“Т - схема” методи
“Глобаллашув жараёнлари ва унинг Ўзбекистонга таъсири”**

Ижобий томони:	Салбий томони:

Адабиётлар

1. Абдурасулова Х.И. Ислам и религиозная политика в Узбекистане в 1940-1980-е годы: анализ англо-американской историографии. –Т., «Янги нашр». 2011.
2. Вопросы новейшей истории Узбекистана в современной англо-американской научной литературе. Отв. Ред. Д.А.Алимова. –Т., Институт Истории АН Р Уз. 2015.
3. Иброхимов А. Биз ким ўзбеклар... –Т., “Шарқ”, 2011.
4. Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари. \ Даврий тўплам №3. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. –Т., “Шарқ”. 2000.
5. Очерки истории формирования и развития предпринимательства в Узбекистане. Отв.ред. д.и.н. Д.Х.Зияева., д.и.н. проф. Д.А.Алимова. –Т., Институт Истории. АН Р Уз. 2011.
6. Ртвеладзе Э.В. Сагдуллаев А.С. Современные мифы о далеком прошлом народов Центральной Азии. –Т., «Узбекистон», 2006.

7. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014. –Б. 77-923.
8. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. \ Даврий тўплам. №2. –Т., “Шарқ”. 1999.

11-12 – амалий машғулот

Мустақиллик йилларида тарих фани: изланишлар ва инновациялар.

Ишнинг мақсади: Давлатчилик, ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласидаги янгича ёндашувлар, Тарих фанининг Ўзбекистон мустақиллигини ғоявий, назарий ва амалий жиҳатдан мустаҳкамлашда тутган ўрни, “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида илгари сурилган концептуал масалалар ечими., Истиклол йилларида тарихий хотира, тарихий мерос ва ҳолисона тарихимизни таклаш борасидаги амалий ҳаракатлар, Инновациялар, ютуқлар ва муаммолар юзасидан тингловчилар мулоҳазаларини умумлаштириш.

1-илова

ФСМУ технологияси: «Замонавий тадқиқотларда совет даври тарихининг ҳолислик даражаси сизни қониқтирадими?»

-Ф- фикрингизни баён этинг	
-С- фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг	
-М- кўрсатган сабабингизни асословчи мисол келтиринг	
-У- фикрингизни умумлаштиринг	

2-илова

“Т - схема” методи
“Қайта қуриш сиёсати”

Ижобий томони:

Салбий томони:

Адабиётлар

1. Алимова Д. История как история, история как наука: Феномен джадидизма. Ташкент, 2009. Т.2.
2. Ртвеладзе Э.В. Сагдуллаев А.С. Современные мифы о далеком прошлом народов Центральной Азии. –Т., «Ўзбекистон», 2006.
3. Вопросы новейшей истории Узбекистана в современной англо-американской научной литературе \ Отв.ред. Д.Алимова. –Т., «Адабиёт учкунлари». 2015.
4. Тарихшунослик ўқишлари. Анжуман материаллари туплами. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. -Тошкент, 2010.
5. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. \ Даврий тўплам. №2. –Т., “Шарқ”. 1999.
6. Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи (1917-1991 йиллар). Тошкент, 2008.

7. Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. “Карим Шониёзов ўқишлари” туркумидаги IV Республика илмий-амалий конференция материаллари. Наманган, 2007.
8. Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари: асосий йўналишлари ва ёндашувлар. Республика ёш олимларининг биринчи илмий конференцияси материаллари. Тошкент, 2009.
9. Иброҳимов А. Биз ким ўзбеклар... . –Т., “Шарқ”, 2011.
10. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

“Кейс-стади” - инглизча сўз бўлиб, (“case” – аниқ вазият, ҳодиса, “stadi” – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибиде қўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерде (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натиха (What).

“Кейс-стади” методини амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиха тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

МЕТОД БОСҚИЧЛАРИ

1-кейс. Тарих фанида ҳажм, узунлик ва оғирлик ўлчов бирликларини тақослашда кейс стади технологиясидан фойдаланишнинг моҳияти нимада?

Муаммо (асосий ва кичик муаммолар)	Ечим	Натижа
Ҳажм, узунлик ва оғирлик ўлчов бирликларини тақослашда кейс стади технологиясидан фойдаланишнинг фарқи нимада?	Тақослашда ўқувчи битта йўналишда ечимини топади. Кейс стади технологияси бир нечта ечим йўллари аниқланиб оптимал ечим танланади.	Кейс стади технологиясидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

2-кейс. Тарих фани дарсларида анъанавий ва ноананавий таълим технолгиялари афзаллик ёки камчиликлари. Сиз фикрингиз?

Муаммо (асосий ва кичик муаммолар)	Ечим	Натижа
Таълим сифат ва самарадорлигини оширишда ананавий ва ноананавий таълим технолгиялари афзаллик ёки камчиликлари	Анъанавий таълим технологияси - муайян муддатга мўлжалланган, таълим жараёни кўпроқ ўқитувчи шахсига қаратилган бўлиб, ўқитишнинг анъанавий шакли, методи ва таълим воситаларининг мажмуидан фойдаланиб таълим-тарбия мақсадига эришишдир.	Ноанъанавий таълим технологияси - муайян муддатга мўлжалланган, таълим жараёни марказида ўқувчи шахси бўлиб, ўқитишнинг замонавий шакли, фаол ўқитиш методлари ва

<p>Дарс жараёнингизда фанингизга таалуқли бўлган 3D анимация ёки симулятордан фойдаланмоқчисиз, лекин уни яратишни билмайсиз. Нима қилган бўлар эдингиз?</p>	<p>1. Браўзерни ишга туширинг. 2. Қидирув тизимларидан бирор-бирининг URL манзили(www.google.uz)ни браўзернинг манзил сатрига ёзинг 3. Қидирув тизимига ишга тушгандан сўнг қидирув сўзи майдонига 3D анимациялар деб ёзиб анимацияларни юклаб олинг. 4. Қидирув сўзи майдонига Simulations деб ёзиб симулятор дастурларни юклаб олинг.</p>	<p>Интернет тармоғидаги виртуал таълим технологиялари билан ишлаш ўрнанилади</p>
--	---	--

5-кейс. Тарих фанида анъанавий таълим методи ҳамда инновацион таълим методларидан фойдаланишнинг афзалликлари ва камчиликлари

<p>Муаммо (асосий ва кичик муаммолар)</p>	<p>Ечим</p>	<p>Натижа</p>
<p>Ананвий таълим методи ҳамда инновацион таълим методларидан фойдаланишнинг афзалликлари ва камчиликлари</p>	<p>Анъанавий таълим афзалликлари:</p> <p>1. Аниқ, маълум тушунчаларни билиш, маълум кўникмаларга эга бўлиш</p> <p>2. Ўқитувчи томонидан ўқитиш жараёнини ва ўқитиш муҳитини юқори даражада назорат қилиш</p> <p>3. Вақтдан унумли фойдаланиш</p> <p>4. Аниқ илмий билимларга таяниш</p> <p>Камчиликлари:</p> <p>1. Ўқувчиларнинг машғулотлардаги пассивлиги ва бундан келиб чиқиб билим</p>	<p>Иновацион таълим методларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:</p> <p>1. Ўқувчиларнинг машғулотлардаги фаоллашуви ва бундан келиб чиқиб билим олиш самарасининг ошиши</p> <p>2. Ўқувчилар ўқитувчи билан бевосита мулоқотга кириши, ҳамкорлик юзага келиши;</p> <p>3. Ўқитувчининг назорати барча ўқувчилар учун мотивация иштиёқини вужудга келтириши</p>

	<p>олиш самарасининг пастлиги</p> <p>2. Дарснинг бир хил қолипдалиги, бир хиллиги</p> <p>3. Ўқитувчининг тўла назорати барча ўқувчилар учун мотивация иштиёқини вужудга келтирмайди</p> <p>4. Ўқувчилар ўқитувчи билан бевосита мулоқотга кириша олмайди</p> <p>5. Эслаб қолиш даражаси ҳаммада тенг бўлмаганлиги сабабли гуруҳда ўзлаштириш паст бўлиши мумкин</p> <p>6. Мустақил фикрлай оладиган ўқувчиларнинг шаклланиши сусаяди</p> <p>7. Тассавурларни ўзгармасдан қолиши</p> <p>Инновацион таълим методи афзалликлари:</p> <p>1. Ўқитиш мазмуни яхши ўзлаштиришга олиб келади</p> <p>2. Ўқувчиларнинг машғулотлардаги фаоллашуви ва бундан келиб чиқиб билим олиш самарасининг ошиши</p> <p>3. Ўқитувчининг назорати барча ўқувчилар учун мотивация иштиёқини вужудга келтиради</p> <p>4. Ўқувчилар ўқитувчи билан бевосита мулоқотга киришади</p> <p>5. Ўқув жараёнида-ўқувчининг ўз-ўзини баҳо бериш, танқидий қараши ривожланади</p> <p>6. Гуруҳларда жамоа бўлиб ишлаш кўникмаси шаклланади</p> <p>7. Мустақил фикрлай оладиган ўқувчиларнинг</p>	<p>4. Ўқитувчи ва ўқувчи вақтдан тўғри ва унумли фойдаланиши</p> <p>5. Барча олий ўқув юртлар адабиётлар билан таъминланади ва улар асосида билим олиш имконияти яратилади</p> <p>6. Компьютер ёрдамида дарс жараёни давомида назарияни амалиётга боғлаб олиб боришига шароит яратилиши;</p> <p>7. Янги мавзунинг кенг хажмда ўрганилиши ва ўзлаштириш самарадорлигининг ошиши</p> <p>8. Ахборотнинг тез-тез янгиланиб туриши</p> <p>9. Ўқувчиларнинг билим даражаларини ҳар томонлама ва мажмуали текшириб кўриши имкони мавжудлиги</p> <p>10. Ўқувчиларнинг фаоллиги ошиб, геометрия курсига, илмга бўлган эътибори ва қизиқшининг кучайиши</p> <p>11. Амалий иш топшириқларинини илмий-амалий текшириб кўриши ва вазифани бажаришга ижодий ёндашиши</p> <p>12. Ўқувчининг ўзини қизиқтирган саволларга жавоб топишга ҳаракат қилиши, илмий изланиши ва ижодий</p>
--	---	--

	<p>шаклланишига ёрдам беради</p> <p>8. Ўзаро ахборот бериш, олиш, қайта ишлаш орқали ўқув материали яхши эсда қолади</p> <p>9. Ўқувчи учун дарс кизиқарли ўқитилаётган предмет мазмунига айланади, ўқиш жараёнига ижодий ёндашув, ижобий фикр намоён бўлади.</p> <p>Камчиликлари:</p> <p>1. Кўп вақт сарфланиши</p> <p>2. Ўқувчиларни доимо ҳам кераклича назорат қилиш имконияти паст бўлади</p> <p>3. Мураккаб мазмундаги материаллар ўрганилганда ҳам ўқитувчининг роли паст бўлиб қолади</p>	<p>ёндашиши.</p> <p>13. Гуруҳларда жамоа бўлиб ишлаш кўникмасининг шаклланиши</p> <p>14. Билими паст ўқувчиларнинг билимдон ўқувчиларга эргашиши</p> <p>15. Ўқитувчининг ўзининг ҳам фикрлаш қобилиятига ва муаммоларни ечиш кўникмаларига, вазиятни тезда баҳолай олиш, хозиржавоб бўлиш кўникмаларига эга бўлишни талаб этиши</p> <p>16. Мустақил фикрлай оладиган ўқувчиларнинг шаклланишига ёрдам бериши</p>
--	---	--

6-кейс. Ҳар қандай педагогик фаолиятнинг самарадорлиги унинг натижаси ёки натижалари билан ўлчанади. Шахс фаолияти, билими, кўникма ва малакаларини баҳолашда муайян мезонларга таяниб иш кўрилади. Мезонларнинг ишлаб чиқилиши фаолият, билим, кўникма, малака ва компетенцияларнинг объектив, холис баҳоланишини таъминлайди.

Кейс топшириғи. Педагогларнинг инновацион фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқинг.

Ўқитувчининг ечими: Педагогларнинг инновацион фаолиятини баҳолаш мезонлари

Ҳолат	Мезонлар
Педагогнинг инновацион фаолияти	<p>1. Янгиликлардан изчил хабардор бўлиш.</p> <p>2. Ўз фани бўйича янгиликларни яратиш хоҳишига эгалик.</p> <p>3. Ўзлаштирган ёки ўзи асосланган янгиликларни амалиётга тадбиқ этишда қатъиятлилиқ кўрсатиш.</p> <p>4. Ўз фаолиятида инновацияларни фаол қўллаш</p>

7-кейс. Таълим инновацияларидан самарали фойдаланишда педагогларнинг касбий маҳорати, компетентлиги, иқтидори ва иш тажрибаси алоҳида аҳамият касб этади. Педагог қанчалик даражада касбий маҳорат, компетентлик, иқтидор ва иш тажрибасига эга бўлса, у таълим инновацияларини ўз фаолиятида шунчалик фаол қўллайди ва самарали натижаларга эришади.

Кейс топшириғи. Педагогларнинг инновацион салоҳиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқинг.

Ўқитувчининг ечими: Педагогларнинг инновацион салоҳиятини баҳолаш мезонлари

Ҳолат	Мезонлар
Педагогнинг инновацион салоҳияти	<ol style="list-style-type: none"> 1. Янгича фикрлаш қобилиятига эгаллиги. 2. Ўзини турли, айниқса, янгиликлар билан боғлиқ вазиятларда синаб кўришга интилиши. 3. Ижодий фаоллик кўрсата олиши. 4. Изчил равишда инновацион ғояларни илгари суриш маҳоратига эгаллиги

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

1. Одамнинг пайдо бўлиши ҳақида мавжуд қарашлар. Фан ва дин.
2. Одам пайдо бўлиши масаласининг палеоантропологик материаллардаги тасдиғи.
3. Одамзоднинг энг қадимги аجدодлари. Ч.Дарвин таълимотининг илмий асослари.
4. Ўзбекистон ҳудудлари одамзод илк аجدодлари яшаган минтақалар таркибида.
5. Ўзбекистонда археологиянинг тарихий фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши.
6. Ўрта Осиё ҳудудидаги археологик комплекслар ва маданиятлар.
7. Хозирги босқичда Ўзбекистон археологияси фани олдида турган вазифалар ва муаммолар.
8. Бошқарув асосларининг шаклланиши ва давлатларнинг ташкил топиши.
9. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида қадимги шаҳар маданиятининг келиб чиқиши ва унинг босқичлари.
10. Қадимги давлатчилик турлари ва бошқарув шакли.
11. Зардуштийлик дини ва унинг моддий маданият ёдгорликларида акс этиши.
12. Ўрта Осиё қадимги (антик) дунёсининг ўзига хос хусусиятлари.
13. Ўрта Осиёда Буддавийлик дини ва унинг моддий маданиятда акс этиши.
14. Илк ўрта асрларда давлатчилик ва бошқарув (V-VIII аср ўрталаригача).
15. Ривожланган ўрта асрлар даври шаҳарларининг шаклланиши ва ривожланиши.
16. Ривожланган Ўрта аср давлатчилиги ва бошқаруви.
17. Ўрта Осиё ҳудудларининг қадимги жаҳон савдо-қарвон йўллари тизимида тортилиши.
18. Амир Темур ва темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда давлатчилик ривож.
19. Сўнгги ўрта асрларда ўзбек хонликлари: маъмурий тузилиши ва давлат бошқаруви.
20. Туркистонда Россия империяси мустамлака бошқарув тузумининг қарор топиши.
21. Совет даври Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари.

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
АВЕСТА	Зардуштийлик динининг муқаддас китоби. Бугунги кунга қадар тўлиқ сақланмаган ва Эроншуносликда “авесто” тили деб номланувчи тилда ёзилган қадимий ёзма ёдгорлик.	A meeting holy text of zaroasrtism, the most old monument, made on special, more nowhere fixed language, named in persian "avestish".
АВТОРИТАРИЗМ	Шахсий диктатура белгиларига эга нодемократик сиёсий тузум.	Undemocratic political mode with element of the personal dictatorship.
АНИМИЗМ	Инсонни ўраб турган муҳитда жонлар ва руҳларнинг мавжудлигига ишониш. Палеолитнинг сўнгги даврига хос ибтидоий дин шаклларида бири.	The faith in existence showers and spirit, faith in annimation whole natures. The Primitive form to religions late paleolith.
АНТРОПОЛОГИЯ	Инсоннинг табиатдаги тажрижий ривожланиш босқичларини ўрганувчи тарих фанининг ёрдамчи фан соҳаси	History auxiliary discipline studying process evolutional developments of the person.
АРХЕОЛОГИЯ	Моддий маданият (меҳнат қуроллари, қадимги шаҳарлар, қабрлар ва бошқ.) ёдгорликлари асосида инсоният тарихини ўрганувчи тарих фанининг ёрдамчи фан соҳаси.	History discipline studying history mankind on base material monument (the instruments of the labor, ancient towns, graves and etc.).
АТЕИЗМ	Худо мавжудлигини инкор этувчи таълимот, фан. Худосизлик.	"Negation of the God", "godlessness"; in broad sense to unscrewed- living the faith in existence god or god; in more narrow - a belief in that that god does not exist.
ГЕРАЛЬДИКА	Қадимги муҳрлар, тамғалар ва давлат нишонларини ўрганувчи фан соҳаси.	Discipline, studying blazons, seal and state-signs.

ГЛОБАЛЛАШУВ	Ер шарининг, ер куррасининг фан-техника ютуқлари туфайли инсоният ихтиёридаги худди бир бутун шарга, куррага айланишини тушунтириш учун ишлатилади.	A process worldwide economic, political, cultural and religious integration and unifications. Globalization on other - an attraction whole mankind in whole informational ambience.
ГНОСЕОЛОГИЯ	Билиш ҳақидаги таълимот. Инсоннинг оламни билиш даражаси ва билиш фааолиятини ўрганувчи фалсафа фанининг бўлими	A teaching about cognition. The Section of philosophy, exploring possibility of the cognition of the world of the person, structure to cognitive activity, the forms of the knowledge in his(its) attitude to reality.
ДАВЛАТ	Марказлашган бошқарув аппарати ва мажбурлов воситасига эга бўлган жамиятни бошқарувчи сиёсий тузилма.	A political form to organizations society, is based on public authorities, site management society and monopolies on using of power of the enforcement.
ДЕМОКРАТИЯ	Халқ ҳокимияти, яъни халқ эрки ва иродасини ифодаловчи ижтимоий бошқарув усули	Literal power of nation or such type public authorities, which provides the expression and realization interest and will of the public masses.
ДЕМОГРАФИЯ	Аҳолининг жойлашуви ва тараққиёти қонуниятларини ўрганувчи ижтимоий фанлардан бири. Аҳоли сонинининг ўзгариши, унинг бандлиги, табиий кўпайиши ва кўчиб юришлари (миграция) ни ўрганиш демографиянинг марказий масаласи ҳисобланади.	Science about regularity reproducing the population, about dependencies of his(its) nature from social-economic and natural conditions, migration, studying number, territorial placement and composition of the population, their change, reasons and effects of these change and giving recommendations upon their improvement.
ДИАЛЕКТИКА	табиат, кишилик жамияти ва тафаккур тараққиётининг умумий қонуниятлари	A teaching about most general regularity of the formation, developments,

	хақидаги фан. олам ягона ва яхлит, унда содир бўладиган ходисалар ўзаро боғланишда, зиддиятли таракқиётда бўлади, деб тушунтиради	which internal source is kept an eye on in unity and fight of the oppositions.
ИЕРАРХИЯ	Яхлит, бир бутун ходиса ёки жараённинг юқоридан пастга тизимли равишда жойлашуви	A location of a parts or element integer in order from high to undermost.
ИДЕАЛИЗМ	моддийликни инкор этиб, оламнинг асосида руҳ ёки ғоялар ётади, дунёнинг мавжудлиги ва ривожланиб боришида ғоялар муҳим роль ўйнайди деб таъкидловчи фалсафий қараш ва таълимот.	The general indication of the philosophical teachings, confirming that consciousness, thinking, psychic, spiritual primary, basic, but matter, nature, physical a second time
ИМПЕРИАЛИЗМ	Нотенг муносабатларни қўллашга қаратилган давлат сиёсати. Ташқи сиёсатда бу ўзга ҳудудларни босиб олиш, мустамлакалар ташкил этиш, сиёсий ёки иқтисодий ҳукмронликни ўрнатишга қаратилганлиги билан фарқланади	A govern policy, directed on support of the unequal relations. In external politician this reveals itself in conquest territory, shaping colony, political or economic checking on the other country.
ИНТЕГРАЦИЯ	бирон бир ягона мақсадни амалга ошириш учун бирлашиш. Мустақил хўжалик фаолиятининг миллий, минтақа ва халқаро миқёсда ўзаро бирлашиб, яхлит хўжалик ҳолатини ташкил этиши	The union of economical subjects', sink of their interaction, development of the relationships between them.
КОРРУПЦИЯ	мансабдор шахслар томонидан уларга берилган ҳуқуқлар ва ҳокимият имкониятларидан шахсий бойлик орттириш учун фойдаланишда ифодаланувчи сиёсат ёки давлат бошқаруви соҳасидаги жиноий фаолият	Term, marking usually use by executives their own powerful authority and fiduciary him rights, as well as in accordance with this official status of the authority, possibilities, relationships in purpose of the self-profit, discordant

		legislation and moral installation
ЛИБЕРАЛЛАШТИРИШ	давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётга аралашувини мумкин қадар камайтириш, чеклаш	The process of the expansion of the rights and liberties of the people or подданных some country - in political in the first place of economical cultural and the other sphere of public life.
ЛИНГВИСТИКА	Тил ҳақидаги фан. Қадимги ва замонавий тилларни ўрганувчи фан.	The science about language. Studies the languages (modern, ancient, dead languages).
МАТЕРИАЛИЗМ	Фалсафанинг иккита йўналишларидан бири. Материя бирламчи, тафаккур эса материянинг хусусиятидир, олам ва унинг қонуниятларини билиш мумкин, деб қаровчи фалсафий йўналиш.	One of two things main of the philosophical directions, which solves the main question philosophy in favor of antecedence of matters, natures, existence.
МЕНТАЛИТЕТ	жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг тарихан таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, руҳий қуввати. Жамият, миллат ёки шахснинг менталитети уларнинг ўзига хос анъаналари, расм-русумлари, урф-одатлари, диний эътиқод ва иримларини ҳам қамраб олади	A wit and "alis" - other) system of originality psychic life of the people, belonging to concrete culture, qualitative collection of the particularities of the perception and estimations them surrounding world, having over situational nature, conditioned economic, political, history circumstance of the development given concrete generality and revealing in usual of the behavioural activity.
МЕТОДОЛОГИЯ	инсоннинг амалий ва назарий фаолиятини тўғри уюштириш ва тузиш тўғрисидаги таълимот. Илмий билиш методлари ва	The type rationally-reflexive consciousness, directed on study, improvement and designing methods in different

	усуллари тўғрисидаги таълимот	spheres' of spiritual and practical activity.
МИЛЛАТ	Кишилар уюшувининг энг олий формаси бўлиб, у кишиларнинг маданий ва психологик онги билан ажралиб турадиган шаклидир. Ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиб бориши, иқтисодий ва маданий алоқаларнинг кучайиши билан элатлар ва халқлар миллатга айланади	The form of the social-ethnic generality of people, established on foundation of the general anthropological particularities historically and united ethnic of the fate, generalities of the language, devil of the psychic storehouse and particularities of the culture, most often bound by generality of the territory and economic life.
МОВАРОУННАХ Р	VII-VIII асрларда араблар Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин Амударёдан шимолга қараб чўзилган ерларнинг номи. Кейинчалик Амударё ва Сирдарё оралиғидаги худудларган инсбатан қўлланилган.	In area name muddle ages on right coast Amu-Darya. Came up for arabic conquests VII-VIII vv. Later this term were marked area middle Asia's Entre Rios, liing between Amudarya and Syrdarya.
КАПИТАЛИЗМ	бозор иқтисодиёти ва демократик институт тамойилларига асосланган жамият бошқарув тизими. Жамият тараққиётидаги муҳим босқичлардан бири сифатида феодал ер эгалиги даври ўрнига келган ижтимоий-иқтисодий тузум.	An economic system production and distribute-thread, founded on quotient of the property, the general legal equality and liberty enterprise. The Main criterion for taking thrifty persons- ческих of the decisions is a longing to increase the capital, to reception of the profit.
НУМИЗМАТИКА	Тангашунослик фани. Қадимий тангалардаги белги-расмлар, тасвирлар, тамғалар ва ёзувлар орқали ижтимоий-сиёсий тарихнинг айрим жиҳатларини ўрганувчи тарихнинг ёрдамчи фан соҳаси.	Auxiliary history discipline, studying history monetary mintages and money address on coin, money bullion and other monument.
ОППОЗИЦИЯ	Нимагадир ёки кимгадир	In politician - a party or

	қарши ҳаракат. Сиёсатда ўз сиёсатини бошқа, одатда, расмий сиёсатга қарши қўйиш	group, raising an objection to dominating parties or opinions, supported by majority.
ОССУАРИЙ	одам суяклари сақланадиган сопол идиш, сандиқча	A receptacle for burial bones decedent.
ПАЛЕОГРАФИЯ	Асосан тери, ёғоч, мато ёки қоғозга сиёҳ билан ёзилган қадимги ёзувларни ўрганувчи тарих фанининг ёрдамчи соҳаси	Auxiliary history discipline dealing teaching ancient letter, made mainly ink
ДАВРЛАШТИРИШ	Инсоният тарихини бир биридан фарқ қилувчи катта даврларга бўлиш. Инсоният жамиятини даврлаштириш тарихий тараққиётни тўлиқ тасаввур этишга хизмат қилади	The fission to histories on stages. Periodizaciya on social-economic and political sign society necessity for full comprehension evolutionary developments to histories.
ПРОТЕКТОРАТ	Мустамлака маклакатлар қарамлигининг бир шакли. Бундай қарамликка тушган мамлакат гарчи ички сиёсатда бирмунча мустақиллигини сақлаб қолса-да, лекин ташқи сиёсати ва муҳофаза масалалари унинг устидан протекторат ўрнатган давлат ихтиёрига ўтади.	A form to colonial dependency, under which hung state saves only certain independence in internal deal while his(its) external relationship, the defence and row other function realizes the state-parent state.
РЕФЕРЕНДУМ	Жамиятни демократик бошқариш жараёнида қўлланиладиган тадбирлардан бири, баъзи муҳим масалаларни умумхалқ овозига, умумхалқ сўровига, халқ муҳокамасига қўйиб ҳал этиш	On latin "referendum" - a form directly of declaration of will people, expressing in voting on the most significant questions national, regional or local importance).
СИМБИОЗ	Тарихий-этнографияда икки ёки бир нечта этномаданий қатлам яшайдиган ҳудудда улар маданиятининг ўзаро қоришув жараёни.	In narrow and history sense of the word is meant the territory in which live two or more than two ethnocultural parade ground, in process what

		happens the melange culture data.
СУВЕРЕНИТЕТ	Ҳқимиятнинг устунлиги ва мустақиллиги. Суверенитетнинг икки хил кўриниши фарқланади. Давлат суверенитети ва халқ суверенитети. Давлатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги тўла мустақиллиги	The independence of the state authorities from any other authorities inwardly country and outside of her(it), exclusive right on political independence, necessities and sufficient condition of existence state, his(its) abilities effectively to realize their own functions.
ТОЛЕРАНТЛИК	Ўзгаларнинг турмуш тарзи, хулқ-атвори, одатлари, ҳис-туйғулари, фикр-мулоҳазалари, ғоялари ва эътиқодларига нисбатан чидамлилиқ ва бағрикенглик.	A sociological term, marking tolerance to other worldoutlook, lifestyle, behaviour and custom. Tolerance is not tantamount to the indifference.
ТОТАЛИТАРИЗМ	Бир шахс, ижтимоий синф ёки гуруҳнинг (масалан, ҳарбийлар гуруҳи) яққаҳоқимлигига сўзсиз бўйсуннишга асосланган, вақтинча ва ўткинчи сиёсий тартиб, давлатни бошқариш шаклларида бири.	Dictatorial form site management, adjusting all aspects to activity both individual, and state as a whole.
ТРАНСОКСАНИЯ	Амударёдан ўнг томондаги ҳудудларнинг антик даврдаги номи. Араблар худди шу ҳудудларни Мовароуннаҳр деб атаганлар.	An antique name of the areas on right coast Amudarya. The Territory on that sides yardof Oks (Amudarya), (beside greek historian). Arabs named these territory on its arabic - maurenakh (on arabic - that for river) in area name muddle ages on right coast Amudarya.)
ТУРКИСТОН	Туркий халқлар тарихан таркиб топган ва кенг ёйилган тарихий-географик худуд. Баъзилар Туркистонни Туроннинг	A historian-geographical territory, the grandland of the Turkic tribes and nationalities. For the first time mentioned source in

	исломий вориси, деб хисоблайдилар. 639 йилда Турфонда тузилган суғд хужжатида ЎРГА ОСИЁ минтақасининг номи сифатида илк бор ишлатилган.	sogddian issue found from Turfana descriptions which pertains to 639. The Term "Turkestan" to term "Maverannahr" and "CENTRAL ASIA" has not only geographical, but also ethnogeographical importance.
ТУРОН	Тур, туркий халқлар яшайдиган ҳудудларни билдирувчи ижтимоий, тарихий-этник атама. «Тур» этноними илк бор «Авесто» китобида эслатилади.	"Country aurochs" country, located to northeast from Iran and populated nomadic iranian tribes with the general name "aurochs". Etonim "aurochs" is for the first time fixed in "Aveste".
ХАЛҚ	Кишиларнинг тил, ҳудуд, иқтисодий ва маданий жихатдан тарихан таркиб топган бирлиги. Халқнинг келиб чиқишига бир-бирига яқин бир неча қабилаларнинг уюшуви асос бўлган.	A term, applicable type for indication ethnical of the generalities of the people, occupying position of the alliance племен as type ethnic to generalities.
ХРОНОЛОГИЯ	Тарихий воқеаларнинг даврий тадрижийлиги, вақт ўлчови ҳақидаги ёрдамчи тарих фан соҳаси.	Auxiliary discipline to histories studying sequence and development of the history processes.
ЦЕНЗУРА	Ҳокимият томонидан зарарли деб топилган ғоялар ва маълумотларнинг тарқалишига йўл қўймаслик ёки чеклаб қўйиш мақсадида босма маҳсулотлар, сахна асарлари ва ҳоказолар мазмун-мундарижаси устидан назорат ўрнатиш	A form of the restriction freedom of speech, freedom of the press, televisions and the other media, conditioned rate of protection interest state, society and public institute.
ЦИВИЛИЗАЦИЯ	Жамият эришган моддий ва маънавий тараққиёт даражаси. Инсоният жамиятининг ҳайвонот оламидан асосий фарқи шундан иборатки, инсон ўз	The Civilization defines the level and step of the public development, material and spiritual culture. The Modern civilization - a collection of the

	меҳнат фаолияти, ақл ва заковати билан яратган сунъий дунёда яшайди	achievements of the technology and connected comfort with them.
ШОВИНИЗМ	Ўзга миллатларни камситиш, таҳқирлаш, ўз миллатини бошқа миллатлардан устун қўйиш, миллий худбинлик каби иллатларни ўзида мужассам этувчи миллатчиликнинг агрессив шакли	Extreme, aggressive form of the nationism. This ideological position, in base which lies the understood national interests.
ЭВОЛЮЦИЯ	Тадрижий ривожланиш деган маънони англариб, табиат, жамият ва руҳий-маънавий ривожланиш концепцияларини умумлаштириб, ифода этишга хизмат қилувчи тушунча. Кенг маънода ривожланиш тушунчасининг синоними сифатида ишлатилади	In broad sense synonym developments; the processes of the change, running in alive and lifeless nature but in social system in the same way. Evolution can lead to complication, differentiation, increasing level шоганизации of the system or, on the contrary, to reduction this level
ЭКСПАНСИЯ	Янги худудларни, бошқа мамлакатлардаги бозорларни эгаллаш, таъсир доирасини кенгайтириш йўлидаги ҳаракат.	Territorial, geographical or other expansion of the zone обитания, or zones of the influence separate state, folk, cultures or biological type.
ЭЛЛИНИЗМ	Македониялик Александр (мил.авв. 356-323) истилосидан сўнг Шарққа юнон маданиятининг ёйилиши ва аралаш юнон ва маҳаллий шарқ маданиятининг ташкил топиш жараёни. Эллинизм маданияти милодий эра бошларига қадар сақланиб қолади.	A culture, arisen as a result of territorial conquests Alexander Macedonian (356-323 gg. before n.e.); for it characteristic of using the greek language and mastery to greek thought. Hellenistic epoch covers the period from death Alexander before begin our eras.
ЭТИМОЛОГИЯ	Бирон-бир сўз ёки атаманинг келиб чиқишини ўрганувчи фан соҳаси.	The teaching about origin and correct interpretation of the sense of the words.
ЭТНОГЕНЕЗ	Бирон-бир халқнинг келиб чиқиш жараёни. Илгаридан	Ethnic history - a process of the adding ethnic to

	мавжуд бўлган бир неча этник компонентлар асосида янги этнос (элат)нинг вужудга келиши	generalities (ethnos) on the base different ethnic component.
ЭТНОГРАФИЯ	Тарихнинг ёрдамчи фан соҳаси бўлиб, халқларнинг урф-одатлари, хўжалиги ва маданиятини; халқлар, этник бирликнинг турли типлари, уларнинг келиб чиқиши (этногенези), турмуши, тарихий ва маданий муносабатларини ўрганадиган ижтимоий фан.	A part of history science, studying folk – ethnos and the other ethnic of the formation, their origin (ethnogenesis), composition, settling, cultural-home particularities, as well as their material and spiritual culture.
ЭПИГРАФИКА	Қаттиқ жисмлар (тош, металл, сопол ва бошқ) ёзилган битикларни тўплаш, нашр этиш ва шарҳлаш билан шуғулланувчи ёрдамчи тарих фани	Auxiliary history discipline, studying contents and the forms of the inscriptions on hard material (the stone, ceramics, metal and pr.).

VIII. ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2017. - 488 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш - юрт таракқиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. - Тошкент, Ўзбекистон, 2017. - 48 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик- ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. - Тошкент, Ўзбекистон, 2017. - 104 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2016. - 56 б.
6. Абаев Б.И, Бехистунская надпись // Древний Восток. Москва, 1950.
7. Абаев Б.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ленинград, 1979. Т. III.
8. Абаев Б.И. Надпись Дария I о сооружении дворца в Сузе // Иранские языки. Москва; Ленинград, 1945. Т. 1.
9. Абаев Б.И. Скифский быт и реформа Зороастра // Восточный архив. Вып. 24.1956. №1.
10. Абдурахмонов А. Саодатга элтгувчи билим. 1-2 китоб. –Т., “Мовароуннахр”. 2004.
11. Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР. Ташкент, 1991.
12. Аванесова Н.А. Эпоха бронзы Средней Азии. Самарканд, 1989.
13. Аверенцев С.С. Плутарх и античная биография. К вопросу о месте классики жанра в истории жанра. Москва, 1973.
14. Авесто: Яшт китоби. / М.Исхоқов таржимаси. –Т., “Шарқ”, 2001.
15. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. –Т., “Шарқ”, 2001.
16. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т., “Шарқ”. 2000.
17. Алиев К. К вопросу о номадах Средней Азии и древнего Азербайджана (Атропатены и Кавказская Албания) // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Москва, 1975. Т. II.
18. Алимова Д. История как история, история как наука: Феномен джадидизма. Ташкент, 2009. Т.2.
19. АммианМарцеллин.История/Пер.слагинского Ю.А.Кулаковского. Вып. 1-2. Киев, 1906-1907.
20. Арриан. Поход Александра / Пер. с древнегреч. М.Е Сергеевко. Москва; -Ленинград, 1962.
21. Арский Ф.Н. Страбон. Москва, 1974.
22. Аскарлов А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. Ташкент, 1983.
23. Аскарлов А., Альбаум Л.И. Поселение Кучуктепа. Ташкент, 1979.
24. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга

Узбекистана. Ташкент, 1977.

25. Аскарлов А.А. Новые находки Андроновской культуры в низовьях Зарафшана // ИМКУ. Вып. 6.1965.

26. Аскарлов А.А. Памятники андроновской культуры в низовьях Зарафшана // ИМКУ. Вып.3.1962.

27. Аскарлов А. Раскопки Пшактепа на юге Узбекистана // ИМКУ. Вып. 17. 1982.

28. Аскарлов А. Сапаллитепа. Ташкент, 1973.

29. Аскарлов А., Ширинов Т. Ранняя городская культура на юге Средней Азии. Самарканд, 1993.

30. Аскарлов А. Аждодларимиз хунари // Фан ва турмуш, 1984 йил № сон.

31. Аскарлов А. Узбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, 2007.

32. Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи. – Т.: Ўзбекистон. 2015 й.

33. Ахмедов Б.А. Ўзбекларнинг келиб чиқиш тарихидан. Тошкент: Фан, 1962.

34. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Т.:Ўқитувчи, 2001.

35. Баженов Л.В. (Ред.). Древние авторы о Средней Азии. Хрестоматия. Ташкент, 1940.

36. Баженов Л.В. Народы Средней Азии в древнейший период (VI-II вв. до н.э.) // Исторический журнал. 1938. № 6.

37. Баженов Л.В. Средняя Азия в древний период между шестым и вторым веками до нашей эры. Ташкент, 1939.

38. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана // В.В.Бартольд. Сочинения. Москва, 1965. Т. III.

39. Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времен до ХУЛ века // В.В.Бартольд. Сочинения. Москва, 1965. Т. III.

40. Бернштам А.Н. Древняя Фергана. Ташкент, 1951.

41. Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. Ташкент, 1978.вып. S.

42. Средней Азии в древние времена. Ч. I-III. Москва-Ленинград, 1950.

43. Бокшанин А. Парфия и Рим. Кн. 1. Москва, 1960.

44. Бунак В.В. Род Ното, его возникновение и последующая эволюция. Москва, 1980.

45. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент, 1982.

46. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма // МХЭ, 1968, вып. 8.

47. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. Москва, 1988.

48. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Москва, 1972.

49. Геродот. История в девяти книгах / Пер. и комм. Г.А.Стратановского. Ленинград, 1972.
50. Гиршман Р.М. Религии Ирана от VII в. до н.э. до периода Ислама // Култура Востока. Древность и раннее средневековье. Ленинград, 1978.
51. Горбунова Н.Г. Фергана по сведениям античных авторов // История и культура народов Средней Азии. Древность и средние века. Москва, 1976.
52. Грантовский Э.А. О восточно-иранских племенах кушанского ареала // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. II. Москва, 1975.
53. Гулямов Я.Г., Исламов У.И., Аскарлов А.А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелья в Низовьях Зарафшана. Ташкент. 1966.
54. Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси. Тошкент, 1999. 112.
55. Жабборов И. Буюк Хоразмшоҳдар давлати. Тошкент, 1999. ПЗ.
56. Жебелев С.А. Александр Великий. Берлин ;-Петроград;-Москва, 1922.
57. Жўракулов М.Ж., Холматов Н.У. Тепакул-4 неолит манзилгоҳи (Ўрта Зарафшан) // Тарих ва исгиқлол (Илмий мақолалар тўплами). Самарқанд, 2000.
58. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. Москва-Ленинград, 1962.
59. Заднепровский Ю.А., Матбабаев Б.Х. Основные итоги изучения Чустского поселения в Фергане (1950-1982 гг.) // ИМКУ. Вып. 19. 1984.
60. Заднепровский Ю.А. Спорные вопросы истории культуры древней Ферганы // КСИА. Вып. 209.1993.
61. Заднепровский Ю.А. Эйлтанская культура // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва, 1985.
62. Зеймаль Е.В. Кушанская хронология. Москва, 1968.
63. Зельин К.К. Помпей Трог и произведение «Historiae Philippicae" // ВДИ. 1954. № 2
64. Зуев Ю.А. Юечжи и кушаны в свете китайских источников // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Москва, 1974. Т. 1.
65. Иброҳимов А. Биз ким ўзбеклар... . –Т., “Шарқ”, 2011.
66. Исаков А.И. Саразм. Душанбе, 1991.
67. Исамиддинов М.Х. Генезис городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в периоды раннежелезного века и античности): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Самарканд, 2000.
68. Исамиддинов М.Х., Иваницкий И.Д., Иневаткина О.Н. Об обнаружении нового древнесогдийского городища // ТДК, посвященной 60-летию академика Ю.Ф.Бурякова. Самарканд, 1994.
69. Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар). – Т., А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2001.
70. Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари. \ Даврий тўплам №3. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. –Т., “Шарқ”. 2000.

71. Очерки истории формирования и развития предпринимательства в Узбекистане. Отв.ред. д.и.н. Д.Х.Зияева., д.и.н. проф. Д.А.Алимова. –Т., Институт Истории. АН Р Уз. 2011.
72. Ртвеладзе Э.В. Сагдуллаев А.С. Современные мифы о далеком прошлом народов Центральной Азии. –Т., «Узбекистон», 2006.
73. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. –Т., “Ўқитувчи”, 1996.
74. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т., “Ўзбекистон”, 1997.
75. Тарих шохидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. -Тошкент, “Шарқ”. 2001.
76. Тарихшунослик ўқишлари. Анжуман материаллари туплами. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. -Тошкент, 2010.
77. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Т., “Шарқ”, 2001.
78. Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида. Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги 315-сон қарори.
79. Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 1-Жилд. –Т., “Фан.” 2014.
80. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: (Очерклар) / Маъсул муҳаррирлар: Д.Алимова, Э.В. Ртвеладзе. –Т., “Шарқ”, 2001.
81. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т., «Шарқ», 2000.
82. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. – Т., “Шарқ”, 2000.
83. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. \ Даврий тўплам. №2. –Т., “Шарқ”. 1999.
84. Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари: асосий йўналишлари ва ёндашувлар. Республика ёш олимларининг биринчи илмий конференцияси материаллари. Тошкент, 2009.
85. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014. –Б. 29-92.
86. Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда ислом маданияти. – Т., “Шарқ”, 2005.

Интернет сайтлари

1. www.arxiv.uz
2. www.e-adabiyot.uz
3. www.gov.uz
4. www.jahon.mfa.uz
5. www.lex.uz
6. www.natib.uz
7. www.parliament.gov.uz
8. www.referet.uz
9. www.tarix.uz